

Ўзбекистон Республикаси Маданият ишлари вазирлиги
Абдулла Қодирий номидаги
Тошкент Давлат маданият институти
Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси

Эркин Охунжонов

ВАТАН КУТУБХОНАЧИЛИГИ ТАРИХИ

2-қисм
Дарслик

2

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон
Миллий кутубхонаси нашриёти
Тошкент—2008

78.33(5Ў)

О-94

Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институти кутубхона-ахборот фаолиятини бошқаруя факультетининг 50 йиллигига бағишланади.

Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институти Илмий кенгашининг 2006 йил 27 февралдаги қарори билан нашрга тавсия этилган.

Охунжонов, Эркин.

Қ.2

Ватан кутубхоначилиги тарихи: Дарслик/Э.Охунжонов; Маъсул муҳаррир А. О. Умаров; ЎзР Маданият ишлари вазирлиги, Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат Маданият ин-ти, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти, 2008 й. — 308 б.

Нашр учун масъул:

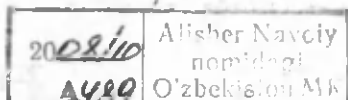
Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институти ректори, профессор **Азиз Оппоқович Тўраев**

Масъул муҳаррир:

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси директори, социология фанлари доктори **Абдусалом Одилович Умаров**

Тақризчилар:

тарих фанлари номзоди,
профессор **Шавкатхўжа Анвархўжа ўғли Акрамов**,
педагогика фанлари номзоди,
профессор **Эргаш Йўлдошев**

Ю 33997
291

ББК 78.33(5Ў)

ISBN 978-9943-06-099-9

© Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси
нашриёти, 2008 йил.

Мундарижа

IV боб. Мустанлака Туркистонда кутубхоначилик иши (1867—1917)

1-§. Жамият сиёсий ва ижтимоий ҳаётини белгиловчи асосий омиллар.....	7
2-§. Шарқона миллий кутубхоналар.....	12
2.1. Анъанавий (ўрта асрларга хос) кутубхоналар.....	12
2.2. Усули жаҳид мактабларининг кутубхоналари.....	14
2.3. Умумистифода оммавий кутубхоналари.....	19
2.3.1. Маҳмудхўжа Бехбудий ва китобат маданияти.....	24
2.4. Шахсий кутубхоналар.....	28
2.4.1. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё кутубхонаси.....	33
3-§. Оврупоча кутубхоналар.....	42
3.1. Туркистон Оммавий кутубхонасининг фаолияти.....	42
3.2. Илмий жамиятларнинг кутубхоналари.....	46
3.3. Ўқув юртлари кутубхоналари.....	50
3.4. Ҳарбий қисмлар кутубхоналари.....	53
3.5. Хусусий кутубхоналар.....	53
3.6. Жамоа кутубхоналари.....	54
Хулоса.....	56

V боб. Туркистон кутубхоначилиги ўзгаришлар даврида (1917—1924)

1-§. Даврнинг жамият аҳволини белгиловчи асосий омиллар.....	67
2-§. Кутубхоналар ва китоб бойликларининг давлат тасарруфига ўтказилиши.....	68
3-§. Туркистон АССРда кутубхоначилик иши тизимининг шаклланиши.....	71
3.1. Универсал кутубхоналар тизими.....	71
3.1.1. Кутубхоначилик бўлими фаолияти.....	71
3.1.2. Китобларни каталоглаштириш ва таснифлаш масалалари.....	74
3.1.3. Китобларни бутлаш аҳволи.....	75
3.1.4. Кутубхоналар тармоғининг ривожини.....	77
3.2. Мамлакатнинг етакчи универсал илмий кутубхонаси — Туркистон Давлат кутубхонаси фаолияти.....	81
3.3. Махсус кутубхоналар тизими.....	87
3.1.1. Умумий таълим мактаблари кутубхоналари.....	88
3.3.2. Болалар кутубхоналари.....	89
3.3.3. Олий ўқув юртлари кутубхоналари.....	90

3.3.4. Илмий муассасалар кутубхоналари.....	97
Хулоса.....	98

VI боб. Шўро мустабид тузумининг шаклланиши ва Иккинчи жаҳон уруши йилларида Ўзбекистонда кутубхоначилик иши (1924—1945)

1-§. Жамиятда ижтимоий-сиёсий, маданий, маънавий-маърифий ўзгаришлар ва кутубхоначилик иши.....	103
2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиши.....	107
2.1. Универсал оммавий кутубхоналар тизими.....	107
2.2. Универсал илмий кутубхоналар тизими.....	111
2.2.1. Ўзбекистон Давлат Оммавий кутубхонасининг фаолияти.....	111
2.2.2. Вилоятларнинг универсал илмий кутубхоналари.....	118
2.3. Махсус кутубхоналар тизими.....	120
3-§. Малакали кутубхона ходимларини тайёрлаш.....	125
4-§. Иккинчи жаҳон уруши йилларида кутубхоначилик иши (1939—1945).....	127
Хулоса.....	130

VII боб. Шўро мустабид тузумининг таназзулга учраши ва завол топиши йилларида Ўзбекистонда кутубхоначилик иши (1945—1991)

1-§. Ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий жараённинг асосий тамойиллари.....	139
2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиши.....	145
2.1. Универсал оммавий кутубхоналар тизими.....	145
2.2.1. Кутубхоначилик ишини бошқаришнинг ташкилий шакллари.....	145
2.1.2. Оммавий кутубхоналар тармогининг ривожланиши.....	145
2.1.3. Оммавий кутубхоналар тармоғини марказлаштирилган кутубхоналар тизимига бирлаштириш жараёни.....	149
2.1.4. Мустақиллик арафасидаги кутубхоначилик иши.....	154
Маънавий-мафкуравий масалалар.....	154
Кутубхоналарнинг моддий-техника базаси масалалари.....	156
Адабиётларни депозитар сақлаш масалалари.....	158
Марказлаштирилган кутубхоналар тизимларини ривожлантириш масалалари.....	159
Илмий-услубий ишлар масалалари.....	160
2.2. Универсал илмий кутубхоналар тизими.....	162
2.2.1. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси фаолиятдан.....	164
2.2.2. Қорақалпоғистон Республикаси кутубхоналари.....	175

2.2.3. Тошкент вилоят «Турон» кутубхонаси фаолиятидан.....	177
2.2.4. А.С.Пушкин номидаги Самарқанд вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	182
2.2.5. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	184
2.2.6. Аҳмад ал-Фарғоний номидаги Фарғона вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	186
2.2.7. Заҳириддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	187
2.2.8. Нодира номидаги Наманган вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	188
2.2.9. Курбон ота Исмоилов номидаги Хоразм вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	189
2.2.10. Адиб Собир Термизий номидаги Сурхондарё вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	190
2.2.11. Сайидо Насафий номидаги Қашқадарё вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	191
2.2.12. Алишер Навоий номидаги Сирдарё вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	193
2.2.13. Шароф Рашидов номидаги Жиззах вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	196
2.2.14. Абдулла Қодирий номидаги Навоий вилоят универсал илмий кутубхонаси.....	197
2.3. Махсус кутубхоналар тизими.....	198
2.3.1. Илмий-техникавий кутубхоналар тизими.....	200
2.3.2. Ўзбекистон Фанлар академиясининг кутубхоналар tizими.....	202
2.3.3. Қишлоқ хўжалик кутубхоналари тизими.....	204
2.3.4. Ўзбекистон Республикаси илмий педагогик кутубхонаси.....	209
2.3.5. Илмий-тиббий кутубхоналар тизими.....	211
2.3.6. Болалар ва ўсмирлар кутубхоналари тизими.....	214
2.3.7. Йирик олий ўқув юртлари кутубхоналари.....	217
3-§. Малакали кутубхоначи ходимлар тайёрлаш тизими.....	248
Хулоса.....	254

VIII боб. Мустақил Ўзбекистон Республикасида кутубхоначилик иши (1991—2006)

1-§. Ўзбекистон жамиятини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий ислоҳ этишнинг асосий тамойиллари.....	265
2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиш тамойиллари.....	267
3-§. Ҳозирги замон кутубхоначилик иши тизimini ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари.....	270

4-§. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг фаолияти.....	280
5-§. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси асосий кутубхонасининг ахборот технологияларини амалга жорий этиш борасидаги фаолияти.....	290
6-§. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Давлат илмий-ғиббый кутубхонасининг фаолияти.....	296
Хулоса.....	301

IV БОБ

МУСТАМЛАКА ТУРКИСТОНДА КУТУБХОНАЧИЛИК ИШИ (1867—1917)

1-§. Жамият сиёсий ва ижтимоий ҳаётини белгиловчи асосий омиллар

Чор Россиясиз томонидан Туркистоннинг истило қилиниши, Россия империясининг нисбатан мустақил маъмурий-хўжалик бирлиги ва одатдаги мустамлака ҳудуди сифатида Туркистон генерал-губернаторлигининг (чор маъмурлари Туронзаминга шундай ном қўйдилар) шаклланиш жараёни қарийб йигирма йил — 1865 йилдан 1884 йилгача давом этди. Қонли жанглардан кейин 1865 йилда чор қўшинларининг Тошкентга кириши, 1867 йил 11 июлда дастлаб икки вилоят — Сирдарё (Туркистон) ва Еттисувни ўз ичига олган, маркази Тошкентда жойлашган Туркистон генерал-губернаторлигининг тасвир этилиши, Туронзамин хонликларини (1868 йилда Қўқон хонлиги ва Бухоро амирлигини, 1873 йилда Эса, Хива хонлигини) ҳарбий йўл билан Россия империяси вассалига айлантириш, 1870 йилда Қўқон хонлиги қўшинининг тор-мор келтирилиши ва хонлиkning тугатилиши, унинг ҳудудида Фарғона вилоятининг ташкил этилиши ва, ниҳоят, узоқ давом этган уруш ва туркман халқи қақшилигининг енгилиши натижасида 1884 йилда Туронзамин ғарбий ва жануби-ғарбий ҳудудлари — Туркменистоннинг босиб олинishi чор Россияси Туронзаминда олиб борган истилочилик сиёсатининг асосий босқичлари бўлди¹. 1886 йилда чор ҳукумати томонидан қабул қилинган “Туркистон ўлкасини бошқариш тўғрисидаги Низом”га мувофиқ, унинг таркибига уч вилоят: Сирдарё, Фарғона ва Самарқанд вилоятлари киритилди. Туркистон ўлкаси таркибидан турли йилларда Еттисув (1867—1882 ва 1899—1917 йиллар) ва Каспийорти (1899—1917) вилоятлари ҳам ўрин олди. Шу тариқа чор Россияси томонидан истило қилинган ҳудудларга биринчи марта расман “Туркистон ўлкаси” деган ном берилди. Туркий тилли ва форсийзабон субэтнослари ва этнослари ягона Туронзамин

халқини (суперэтносини) ташкил қилган ва кўп жиҳатдан умумий бой тарихга ва ўзига хос маданий анъаналарга, диний-ахлоқий қарашлар ва қадриятларнинг ягона тизимига эга бўлган Туронзамин чор Россиясининг мустамлакасига айланди.

Мустамлака истибдоди тизими сиёсий ва иқтисодий зўравонлик, табиий ва меҳнат ресурсларидан ваҳшиёна фойдаланишнинг барча мавжуд усулларини тўлиқ ишга содди, туб аҳолининг ҳуқуқий, ижтимоий-иқтисодий ва маданий ҳаётининг барча соҳаларида ўз ҳукмронлигини ўрнатди. Инлаб чиқариш кучларининг сифат жиҳатидан янгилашиши ва ривожланишига очиқ-ойдин қаршилик кўрсатиш, Туронзамин халқининг ягона этногенетик илдизлари ва суперэтнос сифатидаги белгиларини қабул қилмаслик ва инкор этиш, бу халқни субэтник фарқларига қараб онгли тарзда ажратиш ва бири-бирига қарши қўйиш, унинг маънавий эҳтиёжлари ва маърифий талабларига, маданий-тарихий ўтмишига беписанд қараш, кенг кўламда руслаштириш сиёсатини олиб бориш ва айни вақтда эски тузум, ўрта асрларга хос тартиб-қоидалар ва хурофий ақидаларнинг тарафдорлари, мугаассиб шахсларга ҳомийлик қилиш, эркин ва ҳур фикрлиликка йўл қўймаслик, хуллас, мустамлака ҳукмронлиги тизимининг таркибий қисми ҳисобланган барча объектив ва субъектив омидлар мажмуи чор Россияси Туркистонда олиб борган мустамлакачилик сиёсатига ҳам хос эди.

Туронзамин халқини ҳарбий куч воситасида истило қилиб, ўлкани мустамлакага айлантириш борасида Россия империализми бу ерни хом ашё манбаига ва ўз саноатининг моллари пулланадиган тобе бозорга айлантириш сиёсатини ўтказди. Туркистон генерал-губернаторлиги ижтимоий адолатсизлик ва миллий жабр-зулмга асосланган ҳокимият эди. Бу ерда чоризм зулми, ўлкани бошқаришда лафқатсизлик ва зўравонлик, руслаштириш ва рус нуфусини кўпайтириш сиёсати, маҳаллий зодагонларнинг зўравон жабр-зулми, жамиятнинг маълум қатламларига хос бўлган мугаассиблик ва жаҳолат, ўрта асрлар даражасидаги таълим, қашшоқлик, касаллик ва эпидемиялар мужассамлашган эди. Чор мустамлака маъмурияти бюджетнинг 87%ни очиқ ва махфий полицияни таъминлашга ва атиги 1,8%ни маориф, шунда ҳам фақат рус таълим тизими эҳтиёжларига сарфлар эди. Миллий таълим тизими эса хусусий тадбиркорлик, ўзини-ўзи маблағ билан таъминлаш ва ўз харажатларини ўзи оқлаш ҳамда хайр-эҳсонлар ҳисобига фаолият кўрсатар, унга бюджетдан бир тийин ҳам ажратилмас эди.

Ҳозирги Марказий Осиё давлатларининг яқин тарихидаги

ҳодисалар жараёнида (айниқса, ХХ аср бошидан бошлаб) рус чоризмининг миллий мустамлакачилик сиёсати ҳукм сурган шароитда Турон заминига интеллектуал, иқтисодий ва маърифий ривожланиш, технологик ва маданий андозаларнинг европача янги усуллари ва методлари кириб келди. Об'ектив тарзда, айрим ҳолларда эса ҳатто мустамлақа сиёсатига зид равишда халқаро савдо, қишлоқ хўжалик ва саноат ишлаб чиқаришлари учун янги шарт-шароитлар вужудга келди. Хонликлар ўртасида ички урушлар чиқиши эҳтимоли камайди, олдинги феодал парокандалик тугатилди, миллий ўзликни англашнинг ўсиши ва Туронзамин халқларининг миллий бирлашиши жараёнлари кучайди.

ХХ асрнинг охириги йигирма йили ва ХХ асрнинг дастлабки ўн беш йилида Туронзамин халқларининг маданий ҳаётида сезиларли ўзгаришлар содир бўлди. Шаҳарларда янги қурилган масжидлар ва мадрасалар қошида, чор маъмурларининг фарзандлари учун ташкил этилган мактаблар, туб аҳоли вакилларининг болалари учун мўлжалланган рус-тузем мактаблари қошида кутубхоналар очилди, Туронзамин китобат маданияти учун янги бўлган, қироатхона ва китоб дўконларига эга ноширлик уйлари, рус ва Европа тилларидаги адабиётларни ўзида жамлаган оммавий кутубхоналар пайдо бўлди.

1870 йилда Тошкентда Ўрта Осиёда биринчи оврупача кутубхона— Туркистон Оммавий кутубхонаси иш бошлади. Бу кутубхона фаолияти, ўз номига кўра, буржуача оммавийлик принципига асосланиши лозим эди. Мазкур принцип кутубхона фондларидан мулкӣ ва ижтимоий ҳолати, миллий мансублигидан қатъи назар, барча шахслар фойдаланиши мумкинлигини назарда тугарди. Лекин амалда бу принцип то ХХ асрнинг 20-йиллари бошларига қадар ҳам тўлиқ амалга оширилмай келди.

1870 йилда Туркистонда даврий матбуотга асос солинди. 1870 йил 28 апрел (10 май)да Тошкентда рус мустамлакачи маъмурларининг расмий газетаси — “Туркестанские ведомости”нинг биринчи сони чиқди. Газета терилган ва чоп этилган Туркистон генерал-губернаторлиги округ ҳарбий штабининг босмахонаси арабча шриффта ҳам эга бўлиб, ундан “Туркестанские ведомости”нинг ўзбек ва қозоқ тилларидаги иловаларини чоп этишда фойдаланилди. 1883 йилдан бошлаб иловалар “Туркистон вилоятининг газети” номида ўзбек тилида чиқадиган мустақил расмий нашрга айланди.

80-йилларда туб миллат вакилларининг фарзандлари учун мўлжалланган, рус тилида ва маҳаллий тилларда таълим бериладиган рус-тузем мактаблари, 90-йилларда эса янги усулдаги миллий

мактаблар — усули жадид мактабларининг пайдо бўлиши халқнинг ижтимоий онгида, Туркистон жамиятининг умумий маърифий ва маданий даражасида ижобий ўзгаришлар содир бўлишига замин ҳозирлади. Янги китобхоннинг шаклланишига, нафақат кўлэзма китоблар мухлислари, балки босма китоблар мухлислари сонининг кўпайишига ҳам имконият яратди. Туркистон шаҳарларининг ижтимоий ҳаётида содир бўлган ўзгаришлар дунёвий билимлар тарқалиши жараёнининг чуқурлашишига, Туркистонга оврупча маданият, шу жумладан, китобат маданияти унсурлари кириб келишига йўл очди.

Туронзамин халқларининг ижтимоий-маданий эволюцияси XIX асрнинг 70-йилларида миллий матбаачиликнинг пайдо бўлишига олиб келди. Ўзбек ва туркман тилидаги дастлабки босма китоблар XIX асрнинг бошида Туронзаминдан ташқарида — Россия ва Татаристонда чоп этилган эди. Чунончи, 1802 йилда Россия Фанлар академиясининг босмахонасида ўзбек тилидаги биринчи дарслик — XVIII аср охирида ўзбек маърифатпарвари Иноят Боқи Атнометов томонидан тузилган “Алифбе” нашр этилди². 1814 йилда Қозон университети босмахонаси туркман муаллифи Алининг “Китоби қиссаи ҳазрати Юсуф” — “Юсуф алайҳиссалом қиссаси” асарини чоп этди³. Орадан ўн йил ўтгач, 1824 йилда Қозонда Туронзамин халқининг ўрта асрлардаги тарихига оид бой манба — ўзбек муаллифи Абулғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асарининг босма шакли дунё юзини кўрди⁴.

Туркистонда биринчи босмахона 1868 йилда Тошкентда, Туркистон ҳарбий округининг штаби қошида очилди. Шу йили босмахонада биринчи китоб — сайёҳ ва олим Н.А. Северцовнинг “Чу ва Норин чўққилари остонасидаги тоғли мамлакат ва ундан собиқ Хитой Туркистонига олиб борадиган йўллар тўғрисида” асари (рус тилида) чоп этилди. 1871 йилда шу босмахонада Туркистонда биринчи ўзбек тилидаги китоб — “1871 йил тақвими” босмадан чиқди. Бу тақвим “Туркистон вилоятининг газети” ходими таржимон Шоҳимардон Иброҳимов томонидан тузилган эди. 1868—1917 йилларда Туркистон ўлкаси ҳудудида турли даврларда жами 70 дан ортиқ босмахона ва тош босмахона фаолият кўрсатди⁵. Босмахоналар ҳунармандлик устахонаси кўринишида бўлиб, кам қувватли дастгоҳлар билан жиҳозланган эди. Бу босмахоналарнинг барчаси хусусий корхоналар бўлиб, уларнинг эгалари энг аввало даромад олишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган эди. Фақат ҳарбий округ штаби, ҳарбий-халқ бошқармаси, генерал-губернатор канцеляриясига қарашли давлат босмахоналари ҳамда Хива хони Муҳаммад Раҳим II нинг сарой тош босмахонаси бундан мустасно эди.

Туркистон ўлкасида босмахоналар ва тош босмахоналар рус савдогарлари, истеъфодаги ҳарбийлар ва амалдорлар ҳамда туб миллат вакиллари томонидан ташкил этиларди. Агар рус тилидаги китоблар фақат босмахона усулида ва фақат русларга қарашли босмахоналарда чоп этилса, форс ва туркий тиллардаги китоблар русларга ва ўлканинг туб аҳолиси вакилларига қарашли босмахоналарда ва тош босмахоналарда чоп этилар эди.

Чоп этиш усули технологик жиҳатдан содда ва арзон бўлган, кўринишдан анъанавий қўлёзма китобларни эслатадиган тошбосма китоблар (нашрга тайёрлаш чоғида уларнинг матни қўлда кўчириллар эди) китобхонлар оммасининг асосий талабларига жавоб берарди. Аммо тошбосма нашрлар фақат босмахоналарнинг эгалари, китобфурушлар ва ноширларнинг фойда олишга интилишларига жавоб берарди, десак, нотўғри бўлади. Объектив тарзда улар кенг аҳоли орасида маърифат тарқатишга хизмат қиларди. Шарқ мумтоз адабиёти намояндalarининг шеърий тўғламлари, илмий асарлари, усули жадид мактаблари ва эски мактаблар учун мўлжалланган дарсликлар, Туронзамин тарихига оид китоблар, маърифий ва демократик йўналишдаги нашрлар, қўшни Шарқ мамлакатлари ва Россия маърифатпарварларининг таржима асарлари, Қуръони карим нашрлари, унга ёзилган тафсирлар, мадрасалар ва диний мактаблар учун дарсликлар Туркистон миллий китоб репертуарида муҳим ўрин тугар эди.

Миллий матбаачилик ва нашриёт ишининг ривожланиши Туронзамин халқининг маънавий маданиятини тараққий этиши учун имконият яратди. Жамиятнинг турли табақалари ва ижтимоий гуруҳлари вакиллари бу имкониятдан ўз манфаатларида фойдаланишга ҳаракат қилдилар. Асосий ғоявий-сиёсий кураш бир нечта ғоявий оқимлар: 1) чор мустамлакачи маъмуриятининг ғайримиллий ассимиляторлик (ҳоким халқ тили ва маданиятини бошқа халқларга зўрлик билан сингдириш, этнографик маънода — бир халқнинг ўз тили, маданияти ва миллий ўзлигини йўқотган ҳолда бошқа халққа қўшилиши), изоляционистик (халқлар ва миллатларни дунё ҳамдўстлигидан ва бир-биридан айириш, бир-бирига қарши гиж-гижлаш) сиёсати руҳи билан суғорилган рус буюк давлатчилик шовинизми мафкураси; 2) аҳолининг муайян қисми, чунончи, руҳонийлар, йирик ва ўртаҳол ер эгаларининг ўрта асрларга хос хурофий, эскича қарашларини ифодаловчи патриархал-феодал мафкура; 3) Аҳмад Дониш (1827—1897), Фурқат (1859—1909), Муқимий (1850—1903), Сагторхон Абдулғаффоров (1843—1901), Бердақ (1827—

1900), Аваз Ўтар (1884—1919), Завқий (1853—1921), Анбар Отин (1870—1914) сингари йирик маърифатпарварларни майдонга чиқарган ўрта асрчилик онгига қарши маърифатчилик мафкураси; 4) XIX асрнинг 90-йиллари—XX асрнинг дастлабки чорагида фаолият кўрсатган Маҳмудхўжа Беҳбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Сиддиқий Ажзий, Абдулла Авлоний, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Садриддий Айний, Аҳмад Закий Валидий, Убайдулла Асадуллахўжаев, Абдурауф Фитрат, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулла Қодирий каби Ватан мустақиллиги учун оташин курашчиларни тарбиялаган, ўрта асрчилик ва мустамлакачиликка қарши янги миллий, ижтимоий-сиёсий ва маърифатчилик ҳаракати — жадидчилик⁶ мафкураси, шунингдек, 5) Россия социал-демократлари мафкураси ва 6) большевиклар мафкураси ўртасида кечди. Мазкур ғоявий оқимлар ўртасидаги кураш китобат ишида, чунончи, билимнинг турли соҳаларида чоп этилган босма китобларнинг мазмуни ва ғоявий йўналишида (китоб кўпайтириш қўлёзма усулининг тез барҳам топиши асносида) ва кутубхоначилик ишининг ривожланишида ҳам ўз аксини топди.

2-§. Шарқона миллий кутубхоналар

2.1. Анъанавий (ўрта асрларга хос) кутубхоналар

XIX асрнинг иккинчи ярмида ва XX асрнинг дастлабки йигирма йилида Туронзамин шаҳар ва қишлоқларида масжидлар, мадрасаи олия, ўрта ва қуйи мадрасаларнинг, улар қошидаги бошланғич мактабларнинг кутубхоналари, шаҳар ва қишлоқ мавзелари миқёсидаги мусулмон жамоалари оммавий фойдаланиши учун мўлжалланган кутубхоналар, мақбаралар ва суфийларнинг хужралари қошидаги кутубхоналар, шифохоналар ва хонақолар қошидаги кутубхоналар фаолият кўрсатишда давом этди. Уларнинг аксарияти вақф мулки эгаларининг маблағлари ёки бой кишиларнинг хайр-эҳсонлари ҳисобига кун кўрарди. XIX асрнинг 80-йиллари охири — 90-йилларининг бошида вақф масжидлари, мадрасалар, хонақо ва шифохоналар қатори, юқорида зикр этилган кутубхоналар ҳам қаттиқ иқтисодий инқирозга учради. Бу инқирозни мустамлакачи маъмурларнинг вақф ерлари ва бошқа мол-мулкнинг катта қисмини марказий Россиядан кўчириб келинган аҳолига бериш бўйича кўрган чора-тадбирлари келтириб чиқарди. Бунинг натижасида вақф

муассасалари таъсисчиларининг молиявий ажратмалари миқдори қисқарди, хайрия фаолияти билан шуғулланувчи, масжидлар, мадрасалар, шифохоналар ва хонақоларни қўллаб-қувватлаб турувчи маҳаллий бойлар сони камайди. XI–XIII асрларда вужудга келган ўрға асрлар кутубхоначилик иши тизимига кенг миқёсда путур ета бошлади. Аммо оғир шароитга дош беролмай, ўз фаолиятини тўхтатишга мажбур бўлган кутубхоналар ўрнига ҳукумат ҳам, жамоачилик ҳам янги ҳеч нарса таклиф қила олмади. Кутубхоначилик ишини давлат томонидан тартибга солиш ва унга раҳбарлик қилиш тизими мавжуд бўлмаган шароитда бу табиий бир ҳол эди.

Чор Россияси томонидан Туронзаминнинг истило қилинишидан олдинги йилларда бўлганидек, янги мадраса ва масжидлар ёки уларнинг мажмуалари (масжид, мадраса, мактаб ва кутубхона) куриш анъанаси Туронзаминда, мавжуд қийинчиликларга қарамай, XIX асрнинг охири–XX асрнинг бошида ҳам давом этди. Бу даврда қуриб битказилган ва иш бошлаган мадрасалардан Тошкентдаги Бекларбеги, Мўйи Муборак, Эшонқул лодхоҳ, Юнусхон ва Абулқосим мадрасаларини, Хива хонлигидаги Араб Муҳаммадхон, Амиртўра, Муҳаммад Раҳимхон, Муҳаммадмурод девонбеги, Отажон тўра, Қадам ясовулбоши, Иброҳимхожа, Юсуф ясовулбоши, Хусайн Муҳаммадбой, Дўст Олим, Қози Муҳаммад Салим, Исломхожа, Исфандиёрхон мадрасаларини, Худоёрхоннинг Қўқон (1870), Наманган (1875), Шоҳобод (1874) ва Чуст (1875)даги мадрасаларини, Ўшдаги Ҳақимойим (1869) ва Олимбек мадрасаларини, Андижондаги Насриддинбек мадрасасини қайд этиш мумкин. Шу йилларда Бухоро хонлигида ҳам ўнлаб янги мадраса ва масжидлар барпо этилди.

Бутун Туронзамин ҳудудида масжидлар ва мадрасалар қошида минглаб мактаблар фаолият кўрсатган, ўз уйларида домла ва отинлар болаларни ўқитган, юзлаб мадрасалар иш олиб борган бўлса-да, уларда таълим эски усулда берилар, ўқитиладиган фанлар доираси анча тор бўлиб, уларнинг мазмуни XI–XIII асрлардаги жаҳон фани даражасини акс эттирар эди. Мактабларда таълим беришнинг бирдан-бир мақсади ўқувчиларга ҳарф танитиш ва уларнинг саводини чиқариш, шунингдек ўқувчиларни туркий ва форс тилларидаги шеърият намуналари, ҳадислар ва пайғамбарлар ҳаёти ҳақидаги ҳикоялар билан таништиришдан иборат эди. Мадрасаларда таълим дастури математика асослари, адабиёт тарихи, араб-мусулмон дунёси мамлакатлари тарихи, араб тилини ўрганиш, Қуръони карим сураларини ёдлаш, алоҳида тафсирлар (Қуръони каримга шарҳлар)ни, уни мутолаа қилиш, яъни қироат усуллари, Қуръони карим имлоси ва матни масалалари

— тажвид, ислом қонуншунослиги — фикҳни ўрганиш билан чекланарди. Хуллас, XX аср бошига келиб, Туронзаминда таълим мақсадлари, принциплари, услуби ва усуллари жаҳон даражасидан анча орқада эди. Тарихчи олим Шаҳобиддин Маржоний 1851 йилдаёқ мадраса таълимининг аянчли аҳволига жамоачилик эътиборини қаратган эди⁷. Жадидчилик асосчиларидан бири Исмоил Гаспирали ҳам бу муаммо устида жуда кўп мушоҳада юритади⁸. Ўзи нашр этган “Таржимон” газетасида у Бухоро ва Хива хонларига мурожаат этиб, жумладан, шундай деб ёзади: “Фуқарои ислом сизлардан мол истамас, ош истамас. Сиз, давлатлик хонлардан халққа эҳсон этиладиган нарса наشري маорифга, тараққиёт ва камолотга омил бўлувчи олий даражалик маориф мактабларидир. Кўҳна мадрасалар кўп Бухорои шарифда ва Хивада. Энди бирор дорилфунуни исломия таъсис этмоқ лозим. Бу дорилфунунларга бир даража илм олган талаба қабул қилиниб, тарих, жуғрофия, кимё, ҳандаса, илми ҳуқуқ, усули идораи давлат, илми иқтисод ва бошқа лозим фанлар, туркий, форсий, русий ва франсавий тиллар ўргатилса, ушбу дорилфунунларда муаллиф ва мударрислик қила оладиган аҳли камол топилади”⁹.

Ушбу вазиятнинг фожиали томони шунда эдики, бу сўзлар жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида мактаб ўқувчилари, коллеж ва университетларнинг талабалари аниқ фанлар, ижтимоий ва табиий фанларнинг тўлиқ мажмуи асосларини узоқ йиллардан бери ўрганаётган бир вақтда ёзилганди. Йигирманчи асрдан олдинги охириги уч-тўрт аср ичида Европада жамият, фан ва техника ўз тараққиётида жуда катта олға қадам ташлаган эди. Таълим тузилиши, усуллари ва уни ташкил этиш тарзида ҳам катта ўзгаришлар содир бўлган эди. Хуллас, XIX—XX аср чегарасида Туронзамин халқи қаршисида ҳаётнинг барча соҳаларини янгилаш вазифаси кўндаланг бўлди. Айниқса, халқ таълими соҳасида катта сифат ўзгаришлари ясаш талаб этиларди. Маориф соҳасида ҳал қилиш жуда қийин бўлган муаммолар йиғилиб қолган эди¹⁰.

2.2. Усули жадид мактабларининг кутубхоналари

Туронзаминда ижтимоий, иқтисодий, маданий ва сиёсий ҳаётнинг барча томонларини янгилаш ҳаракати айнан таълим, халққа маданий, мафкуравий ва сиёсий билимлар беришнинг кечиктириб бўлмайдиган, долзарб вазифаларини ҳал қилишдан бошланди. Бу ҳаракатга илғор миллий зиёлилар — жадидлар бошчилик қилди, унинг мафкураси

жадидчилик деган ном олди. Арабчадан таржима қилганда бу сўзнинг ўзаги — “жадид” — янги, янгилик деган маънони англатади. Жадидчилик ҳаракати ва унинг мафкурасига татбиқан олганда, бу сўз замирида бир қанча маънолар, чунончи, “янги тафаккур”, “янгилик тарафдори”, “янгича турмуш тарзи”, “янги маориф” деган маънолар мужассамлашган¹¹.

Исмоил Гаспрали 1884 йилдаёқ Қримда, Боқчасарой шаҳрида ўз маблағига болалар учун мактаб очган бўлиб, унда, эски мактабга таққослаганда мутлақо бошқа, янги таълим усуллари кўлланган эди. “Хожаларга таълимот” (“Муаллимларга йўлланма”) кўлланмасида у янги мактабнинг моҳиятини ва “усули қадим”дан “усули жадид”нинг фарқи ва афзалликларини тушунтириб берди. Китобда, шунингдек, оддийдан мураккабга ёки хусусийдан умумийга юксалиш, ўқиш билан ёзишни кўшиб олиб бориш, ҳар бир ҳарфни товуш усули (усули савтия) асосида (яъни садоси билан, овоз чиқариб) ўргатиш, қуруқ ёдлатишдан воз кечиш, ҳар бир сўз, ҳар бир табиий ҳодисанинг ва ижтимоий ҳаёт ҳодисаларининг мазмунини тушунтириш, уй вазибалари ҳамда олинган билимларни текшириш учун саволлар бериш усули, синовдан ўтказиш ва имтиҳон қилиш усулининг моҳияти очиб берилган. Исмоил Гаспрали ўз кўлланмасида мактабда болаларга неча ёшдан бошлаб таълим бериш лозимлиги (6—7 ёшдан), ўқув йили чоракларида ўқув соатларининг тақсимланиши ва чораклар оралиғидаги таътиллар, дарс жадвали тузиш ва дарслар оралиғида танаффуслар белгилаш тартиби, мактабнинг жойлашиши ва дарс хоналарининг ўрни, синфларни жиҳозлаш ва ҳатто уларни ёритиш даражаси тўғрисида ҳам сўз юритади. Бу кўлланма янги миллий мактабнинг ҳам дастури, ҳам модели эди. XX аср бошида бундай мактаблар бутун Туронзамин бўйлаб кенг тарқалди ва “усули жадид мактаби” номи билан донг таратди.

Усули жадид мактаблари Турон заминидан илк бор Самарқанд ва Бухоро шаҳарларида пайдо бўлди. Уларни Исмоил Гаспралининг ўзи бу ерга 1893 йилги сафари вақтида маҳаллий зиёлилар кўмагида очган эди. Унинг ҳамроҳи ва шогирди Мажид Ғанизода Самарқандда қирқ кун қолиб, “усули савтия”ни (савод чиқаришнинг янги товуш усулини) қатор ўқувчи ва ўқитувчиларга ўргатди¹².

Самарқанд ва Бухородан кейин усули жадид мактаблари 1898 йилда Тўқмоқда, Қўқонда (Салоҳиддин домла ташаббуси билан), 1899 йилда Тошкентда Маннон қори томонидан ва Андижонда Шамсиддин домла ихтимоми билан очилди. 1901 йилда Мунавварқори Абдурашидхонов биринчи усули жадид мактабини очди. Бу мактабдаги

ўқитиш даражаси Мунавварқори Абдурашидхоновнинг замондошлари томонидан анча юксак баҳоланган. Масалан, жадидчилик руҳидаги “Ойна” журналининг 1914 йилги сонларидан бирида муштарийларнинг Туркистонда олий-миллий таълим истиқболи ҳақида берган саволига журнал ношири ва бош муҳаррири Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг жавоби берилган. М. Беҳбудий унда Тошкентдаги Мунавварқори Абдурашидхонов мактаби мана шундай олий таҳсилга замин бўла олиши мумкинлигини қайд этган.

1900 йилда Бухорода Жўрабой қори деган киши янги усулда мактаб очди. 1903 йилда Маҳмудхўжа Беҳбудий ихтимоми билан Жомбойда ва Самарқанд атрофидаги Ражаб Амин қишлоғида усули жадид мактаблари ишга туширилди. Бу мактабларда жадидлар Ҳожи Муин ва Абдуқодир Шакурӣлар сабоқ берар эди.

1903 йилда Самарқанд атрофидаги Ҳалвойи қишлоғида жадид шоир Сиддиқий Ажзий янги усулда мактаб очди. 1928 йилда Сиддиқий Ажзий фаолиятининг илк тадқиқотчиларидан бири Турсунқул мазкур мактаб биносини “бу кун Самарқанд туманидаги энг мунтазам мактаб биноларидан” деб таърифлаган ва Сиддиқийнинг кейинги пайтларгача шу ерда “мудир ва муаллим” бўлиб турганини айтган эди. Ҳалвойи мактабининг бу “мунтазам биноси” кейинги пайтларгача сақланиб келади¹³. “Туркистоннинг турли-туман жойларидан бу мактабни кўргани кела бошладилар. Ёруғ, баҳаво хона. Бўйра ўрнидаги парталар, дарсларнинг муайян тартиб — программа билан олиб борилиши, умумий, миллий жуғрофия, тарих, ҳисоб, хандаса, табиёт ўқитилиши, харита, курраи арз (глобус) каби кўргазмали қуроллардан кенг фойдаланилиши кўпчиликини ҳайратга солди. Энг қизиғи, дарсларнинг асосий қисми рус тилини ўрганишга қаратилган, муллаваччалар орасида руслар ҳам бор бўлиб, улар ўзбеклар ва тожиклар билан ёнма-ён ўтириб таҳсил олишади (Самарқанд медицина институтининг профессори, таниқли медик, марҳум Г. Н. Александров Сиддиқийнинг Ҳалвойидаги мактабидан чиққанини 70-йилларда “Тошкент оқшоми” саҳифаларида ифтихор ва миннатдорлик билан ёзган эди)”¹⁴.

1904 йилда Тошкентнинг Миробод маҳалласида маърифатпарвар шоир ва педагог Абдулла Авлоний усули жадид мактабини ташкил этади. “Мактабимда ер, одамлар, тоғ-тошлар, дарё, осмон ҳақинда суҳбатлар ўтказмоққа ҳаракат қилганимни Миробод жоҳил кишилари билишиб, мени кофир бўлдинг деб, мактабимни ёпдилар”, деб ёзади А. Авлоний ўз таржимаи ҳолида. Бу воқеа 1908 йилда содир бўлди. Аммо 1909 йилдаёқ адиб Тошкентнинг Дегрез маҳалласида яна бир

усули жадид мактабини очади. Куп утмай Миробод маҳалласидаги мактаб ҳам қайта ишга туширилади. Ва ниҳоят, “1915 йилда маҳалла халқи домламиз “театрчи бўлди, масхарабоз бўлди”, деб мени мактабдан қувиб, Миробод маҳалласидаги бошланғич мактабни ёпдилар” (А. Авлоний. Таржимаи ҳол).

Самарқанд адабий муҳитидан чиққан истеъдодли шоир, форс, турк, рус, озар тилларида эркин сўзлашиш ва ёзиш салоҳиятига эга бўлган, Оврупа маданиятини мустақил ўзлаштирган ҳожи Муин 1903 йилда ўз маҳалласида усули жадид мактаби очган. Ушбу мактаб учун 1908 йили “Раҳнамои савод” номи билан алифбе напш эттирган. 1914 йилда у ўз уйида “Тарбият” номи билан яна бир хусусий усули жадид мактаби очган.

Бир оз вақт татар мактабида таржимон бўлиб ишлаган ва шу аснода муайян малака орттирган Садриддий Айний дўсти Мирза Абдулвоҳид билан бирга унинг ҳовлисида мактаб очади. 1909 йилда “Тазҳиб ус-сибиён” (“Болалар тарбияси”) деган ўқини китобини ҳам ёзди.

Янгича мактаб таълими ишига ўзбек шоири ва драматурги Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий ҳам ўз ҳиссасини қўшди. Ўзининг биринчи усули жадид мактабини у 1910 йили Тошкентдаги Қашқар маҳалласида очди. 1911–1914 йилларда у Кўқон ва Марғилонда яна уч усули жадид мактабининг ишини ташкил этди. Ҳамза ўзи ташкил этган мактабларда дарс берибгина қолмасдан, “Ўқиш китоби”, “Енгил адабиёт”, “Қироат китоби” каби дарсликлар ҳам ёзди.

1918 йилда Тошкентнинг Лангар маҳалласида “Таълими алифбе”, “Таълими соний” дарслиklarининг муаллифи Рустамбек Юсуфбеков хотин-қизлар учун мўлжалланган дастлабки жадид мактабларидан бирини очди.

1911 йилда жадид мактаблари Туркистонда 63 та бўлиб, уларда 4106 бола ўқиган. Тошкентнинг ўзида 24 та жадид мактабларида 1740 бола таҳсил олган. 1917 йил бошларида ўлкада 100 га яқин жадид мактабларида 5 мингдан зиёд ўқувчи бўлган¹⁵. Бундай мактабларнинг ҳар бирида вақт ўтиши билан муайян миқдордаги китоблар тўплами шаклланади, у кейинчалик кутубхона фондига айланади. Адабий-бадиий, ижтимоий ва табиий илмий мазмундаги китоблар билан бир қаторда, мазкур мактаб кутубхоналари ўзагини миллий ўқув адабиётлари — дарсликлар ва қўлланмалар ташкил этарди. Табиийки, ўша даврда ўқув адабиётларини ҳозиргидек давлат ҳомийлиги остида ёзиш, тузиш, напшга тайёрлаш ва чоп этиш бўйича марказлаштирилган илмий фаолият ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин

20 02/10
489
Visher Navoly
nomidagi
Bekiston MK

эмас эди. Усули жаид мактаблари учун дарсликлар ва қўлланмалар ўша даврда Туронзамин зиёлиларининг энг илғор вакиллари томонидан яратиларди. Туронзамин зиёлилари илғор вакилларининг ўзагини эса жаидлар ташкил этарди. Янгича дарсликлар ва ўқув қўлланмалари, шунингдек, фан ва ишлаб чиқаришнинг ўша даврда мавжуд барча тармоқлари бўйича уларнинг ривожланиши ва ҳолатининг замонавий даражасини акс эттирувчи, мактаб ёицидаги болалар учун мўлжалланган илмий-оммабоп адабиётларнинг яхлит тизимини яратиш зарурлигини жаидлар жуда яхши ҳис қилар эдилар¹⁶.

Тошкентнинг етук зиёлиларидан бири, таниқли ўлкашунос ва этнограф олим Саидрасул Саидазизов томонидан 1902 йилда нашр этилган “Устоди аввал” китоби янги авлод дарсликларининг биринчиси эди. Гарчи бу китоб рус-тузем мактаблари учун мўлжалланган бўлса-да, у усули жаид мактабларида қабул қилинган таълим қоидаларига мувофиқ ёзилган эди. Бу дарслик ўн мартага яқин қайта нашр этилди.

Туронзаминда жаидчилик ҳаракатининг етакчиларидан бири бўлган Маҳмудхўжа Бехбудий усули жаид мактаблари учун олти та дарслик яратди. Булар: “Рисолаи асбоби савод” (“Савод чиқариш китоби”, 1904), “Рисолаи жуғрофияи умроний” (“Аҳоли географиясига кириш”, 1905), “Мунтахаби жуғрофияи умумий” (“Қисқача умумий география”, 1906), “Китобат ул-атфол” (“Болалар хати”, 1908), “Амалиёти ислом” (1908), “Тарихи ислом” (1909). Бу дарсликлар ҳам бир неча марта қайта нашр этилди.

Туронзамин жаидчилик ҳаракатининг йўлбошчиси Мунавварқори Абдурашидхонов жаид мактаблари учун “Адиби аввал” (1907), “Адиб ус-соний” (1907), “Усули ҳисоб”, “Тарихи қавм турк”, “Тажвид” (1911), “Ҳавойижи диния”, “Тарихи анбиё”, “Тарихи исломия” (1912) каби дарслик ва хрестоматиялар, “Қуръон қироати”, “Ер юзи” (1916—17) сингари қўлланмалар тузиб нашр этади. Бу дарсликлар ва қўлланмалар 1907—1917 йиллар оралиғида камида 2—3, кўпи билан 9—10 мартагача алоҳида ҳолда нашр этилган.

Оташин ўзбек маърифатпарвари, журналист, давлат ва оммавийт арбоби Абдулла Авлоний янги мактаблар учун ўндан ортиқ номда дарслик, қўлланма ва ўқиш китоблари ёзиб, нашр қилдирди. “Биринчи муаллим” (1911), “Иккинчи муаллим” (биринчи китобнинг бевосита даноми, “Алифбе”дан кейин ўқитиш учун мўлжалланган, 1912), ахлоқий ҳикоялар, адабий метрлар ила зийнатланган, тарбия ва ахлоқ масалалари биринчи марта XX асрнинг талаб ва эҳтиёжлари нуқтаи назаридан таҳлил қилинган китоблар — “Туркий гулистон

ёки ахлоқ" (1913), 4 жузд (қисм)ли "Адабиёт ёхуд миллий шеърлар" тўплами (1909—15), "Мактаб гулистони" (1915) шулар жумласидан. Авлоний Мунавварқори, Муҳаммаджон Подшоҳўжаев, Тавалло, Рустамбек Юсуфбеков, Низомиддин Хўжаев, Шокиржон Раҳимий каби тараққийчилар билан биргаликда ташкил қилган "Нашриёт" (1914), "Мактаб" (1916) ширкатлари орқали усули жадид мактабларига ёрдам тариқасида ўнлаб номдаги ўқув адабиётларини нашрга тайёрлади ва чоп этди.

Шундай қилиб, жадидчиликнинг аксар вакиллари ёшларга даставвал диний таълим билан бир қаторда дунёвий фанларни ўқитиш масаласини кун тартибига қўйдилар. Улар мусулмон мактабларининг таълим усули ва дастурларини ислоҳ қилиб, янгича усулдаги мактабларни очдилар. Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Авлоний ва бошқалар янги усул мактаблари учун дарсликлар ёзиб, нашр этдилар. Бу китобларнинг аксарияти мактаб кутубхоналари фондининг ўзагини ташкил этди.

2.3. Умумистифода оммавий кутубхоналари

XX асрнинг дастлабки йигирма йилида Туронзамин шаҳарларида турли ижтимоий-сиёсий, маданий-маърифий хайрия ташкилотлари ҳамда ноширлик ва китоб савдоси ширкатлари қошида янги жадидчилик мазмунидаги адабиётларни ўзида жамлаган кўплаб умумистифода оммавий кутубхоналари ташкил этилди, фаолият кўрсатди, ўз фаолиятини тўхтади ва қайта очди. Умумий демократик, хуррият ва маърифатпарварлик йўналишида фаолият кўрсатган бу кутубхоналарни ташкилий мансублигига ва улар жамиятда бажарган алоҳида вазифаларга қараб уч тоифага ажратиш мумкин.

Биринчи тоифага халққа муайян конституциявий-демократик эркинликлар, шу жумладан матбуот эркинлиги ва сиёсий ташкилотлар тузишга рухсат берган чор ҳукуматининг 1905 йил 17 октябр Манифести эълон қилинганидан кейин Туронзамин шаҳарларида ташкил этилган жамоат ташкилотлари ва ижтимоий-сиёсий ташкилотларнинг кутубхоналари киради. Мазкур Манифест эълон қилинганидан кейин Туронзамин шаҳарларида "Иттиҳод ва тараққий", "Ёш бухороликлар", "Ёш хиваликлар", "Жамияти хайрия", "Тарбияти атфол", "Турон", "Умид", "Надаркуш", "Тараққийпарвар", "Шўройи Исломия" каби уюшма ва жамиятлар бирин-кетин ташкил топди. Шарқ мамлакатларида бўлиб ўтаётган

мустамлакачиликка қарши ҳаракатлар таъсирида Туронзаминда ҳам ҳукмрон рус мустамлакачилик тузуми мақсадларига зид бўлган жадидчилик ҳаракати ривож топиб, маърифий масалалар билан бирга сиёсий талабларни ҳам олға сурила бошлади. Сиёсий ташкилотлар сифатида юқорида қайд этилган баъзи жамиятларда шарқ тилларида ёзилган илғор руҳдаги адабиётлардан ташкил топган кичик бўлса ҳам китоб тўпламлари вақт ўтиши билан пайдо бўлар эди. Тўғри, юқорида зикр этилган ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ўз китоб тўпламларини оммавий фойдаланишга берар эди, деб бўлмайди. Аммо бу ташкилотларнинг айримлари миллий ва хорижий босма адабиётлар ва даврий нашрларни ўзида жамлаган бир нечта намунавий янги умумистифода оммавий кутубхоналари ташкил этиб, миллий кутубхоначилик ишининг ривожланишига ўз ҳиссасини қўшди.

Бундай илк гурунглар қаторида биринчи бўлиб ўтган аср бошларида Ўрта ва Яқин Шарқ мамлакатларидан Кавказ ва Туронзаминда кенг тарқала бошлаган ва халқнинг маданий-маърифий даражасини кўтаришга катта таъсир кўрсатган бобийлик ва баҳойийлик фалсафий-диний оқимлари намояндалари гуруҳларини қайд этиш мумкин. Улар Туронзамин шаҳарларида фақат бир нечта газета ва журнал, шу жумладан “Ал-Ислоҳ”, “Ал-Изоҳ”, “Улуғ Туркистон” газета ва журналларини таъсис этибгина қолмасдан, балки умумистифода Оммавий кутубхоналари ва қироатхоналар ҳам очиб, халқнинг турли қатламлари орасида маърифат тарқатиш, уларнинг маданий савиясини ўстириш, сиёсий ва миллий онгини уйғотиш ишига катта ҳисса қўшдилар. Биргина Тошкентнинг ўзида бобийлар ва баҳойийлар гурунглари тарафидан “Туркистон”, “Ислоҳ”, “Осиё”¹⁷ ва бошқа кутубхоналар бинолари қурилди ва тўлиқ жиҳозланиб, китоблар ва вақтли матбуот нашрлари билан тўлдирилди (Осиё кутубхонасининг биноси Чорсу бозорига туташган Махсидўзлик маҳалласида жойлашган бўлиб, 1938 й. унга Тошкент вилояти кутубхонаси мақоми ва “Октябрь” номи берилган. 1992 й. кутубхонага “Турон” номи берилди).

1913 йилда ўша даврнинг бир гуруҳ илғор зиёлилари – жадидлар хайр-эҳсонлар ва ўз маблағлари ҳисобидан Тошкентда “Турон” жамиятини таъсис этдилар. Жамият “Турон” газетасини нашр эта бошлади. Жамият қошида “Турон” сиёсий клуби ҳамда “Турон” умумистифода Оммавий кутубхонаси очилди. Тошкентнинг Чорсу майдонида китобхона ва қироатхонага эга бўлган кутубхона биноси қурилди¹⁸. “Турон” клуби ҳам шу бинода жойлашган эди. Тошкентдаги мазкур кутубхона муассислари қаторида Мунавварқори

Абдурашидхонов, Убайдулахўжа Асадуллахўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Комилбек Норбеков, Абдулла Авлоний, Муҳаммадхон Подшоҳўжаев, Катгахўжа Бобохўжасв, Банруллахон Асадуллахўжаев, Низомиддин Асомиддинхўжасв, Каримбек Норбеков, Охунжон Абдулрахимов каби жадидчилик ҳаракатининг атоқли намояндаларини тилга олиш мумкин.

Умумистифода жамоа кутубхоналарининг иккинчи тоифасини Китоб уйлари қошидаги кутубхоналар ташкил этади. Туронзамин шаҳарларида ўтган асрнинг 10-йилларида фаолият кўрсатган пайчилик асосидаги нашриёт-кутубхона-китоб савдоси ширкатлари Китоб уйлари деб аталар эди. Нашриёт, китоб савдоси муассасаси, китоб дўкони ва умумистифода оммавий кутубхонаси функцияларининг бир корхонада мужассамлашиши жаҳон китобат маданиятида кам учрайдиган ҳодисадир. Туронзамин китобат ишининг бу ўзига хос хусусиятини ҳақли равишда ўзбек маърифатпарварлари — жадидлар кашфиёти, жаҳон китоб маркетингининг ривожланишига улар томонидан қўшилган муносиб ҳисса деб айтиш мумкин.

Бундай ширкатларнинг ташкилотчилари ва пайчилари сифатида, қоида тариқасида, миллий зиёлиларнинг илғор вакиллари иштирок этардилар. Аъзоларнинг пайлари, кўп сонли хайр-эҳсонлар ва олинувчи даромад ҳисобига фаолият кўрсатувчи Китоб уйлари ўз маблағларига китоблар нашр этар, уларни сотиш ва тарқатиш билан шуғулланар, ўз пайчилари орқали муайян китобнинг буюртмачилари ва ноширлари сифатида ишгирок этар (одатда ношир номи китобнинг титул varaғида кўрсатиларди), хусусий китоб дўконлари, пуллик умумистифода кутубхоналар ва қироатхоналар очар, китоб қўлёзмаларини тошбосма нашрга тайёрлаш, уларни таҳрир қилиш ва гузагиш учун мўлжалланган бинолар қураб эдилар.

“Маърифат”, “Бирлик”, “Мадора” ва “Ғайрат” ширкатлари ҳам китоб ноширлиги фаолияти, ҳам китоб савдоси, ҳам кутубхоначилик иши билан шуғулланувчи Китоб уйлари бўлган. Бу ширкатлар қисқа тарихий давр — 1912—1918 йилларда фаолият кўрсатди. Уларнинг барчаси Фарғона водийси маданий ва адабий ҳаётининг анъанавий маркази — Қўқон шаҳрида очилди ва иш олиб борди.

Ноширлик фаолияти, китоб савдоси ва кутубхоначилик иши билан шуғулланувчи биринчи Китоб уйи — “Маърифат” ширкати адабиёт билимдони, китобат маданияти ва маърифатдаги янгилик тарафдори, ношир Р. Расулзода ташаббуси билан 1912 йилда очилди. Иккинчи Китоб уйи — “Мадора” 1914 йилда Қўқоннинг Бешариқ маҳалласида, таниқли ўзбек маърифатчиси, шоири ва публицисти Иброҳим Даврон

томонидан ташкил этилди. Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий қисқа вақт ичида бирваракай иккита – “Ғайрат” (1915) ва “Бирлик” (1916) Китоб уйларига асос солди. У 1917 йили “Хуррият” журналида бу ҳақда шундай деб ёзди: “...1915 йил мен мажлис чақирдим. Унда биз аҳоли орасида китоб тарқатиш мақсадида “Ғайрат” номли кутубхона, қироатхона ва нашриёт уйи ташкил этишга қарор қилдик. Шу пайтгача мен китобларимни ўз пулимга чоп этиб келдим, улар ҳажман унча катта эмас эди. Энди мен ўзимнинг бошқа китобларимни мана шу Китоб уйи номидан нашр этмоқчи бўлдим”.

“Туркистон вилоятининг газети” 1915 йил 5 июн сонисида Ҳамзанинг “Янги саодат” романи ҳақида қуйидаги хабарни келтиради: “Янги саодат” романининг эълон қилиниши бизни беҳад мамнун этди. Халққа маърифат тарқатиш ғоясини тарғиб қилувчи бу роман Туркистон тилида ёзилган бўлиб, 46 саҳифадан иборатдир. Бу роман муаллифи жаноб Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, унинг ношири — Қўқондаги “Мадора” Китоб уйи. Роман бир нусхасининг нархи 25 тийин”.

Китоб уйлари фаолиятига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. ўша даврда нашр этилган китобларнинг титул варақлари, нашриёт муқаддимаси, дебчаси ва хотималарини, нашриётлар ва китоб савдоси муассасалари томонидан берилган реклама-эълонларини, нашр этилган ва сотишга тайёрланган китобларнинг ўша йиллардаги даврий нашрларда ва китобларнинг ўзида келтирилган рўйхатларини, шунингдек кутубхоналарнинг фондларидаги китобларни манбашунослик таҳлилидан ўтказиш ва қиёсий-тарихий ўрганиш мазкур Китоб уйлари нисбатан қисқа вақт фаолият кўрсатганига қарамай, ҳаммаси бўлиб уч юздан ортиқ номдаги китобларни нашр этганидан, уларнинг қошидаги кутубхоналар фондларида эса минглаб нусхала китоблар жамланганидан далолат беради.

Китоб ноширлиги ва савдоси, айрим ҳолларда эса, кутубхоналар ва қироатхоналар ташкил этиш билан ўша даврдаги бошқа ширкатлар ҳам шуғулланган. Аммо фаолият мақсадларида мавжуд айрим тафовуслар уларни Китоб уйлари қаторига қўшиш имконини бермайди. Бундай корхоналар орасида “Нашриёт” (Тошкент, 1914), “Мактаб” (Тошкент, 1916), “Барақат” (Бухоро, 1914), “Зарафшон” (Самарқанд), “Нашри маориф” (Тошкент) ширкатларини қайд этиш мумкин. Абдулла Авлоний тошкентлик бошқа жадидлар билан ҳамкорликда (“Мактаб” ширкати қатори) ташкил этган “Нашриёт” ширкатининг таъсис шартномасида ширкатнинг мақсади “Туркистон ўлкасидаги мусулмон аҳоли ўртасида умумоврупа маданияти ва

маърифатини газеталар, журналлар, китоблар ва уларнинг савдоси орқали ёйиш” эканлиги тўғридан-тўғри кўрсатиб ўтилган¹⁹. Самарқанддаги “Зарафшон” ширкати ҳам китоблар нашр этиш, китоб савдосини ташкил этиш, кутубхоналар ва қиролтхоналар очиш орқали аҳоли ўртасида маърифат уруғини сочишни ўз олдига мақсад қилиб қўйган.

Чор махфий сиёсий полицияси (охранка) хуфий ходимининг 1914 йил 10 августдаги маълумотида Бухородаги “Барақат” ширкати фаолиятининг ғоявий, молиявий ва ташкилий томонлари тўғрисида сўз юритилади: “Константинополда (Истамбулда – Э.О.) яшаб, маълумот олган бухоролик баъзи бир амалдорлар ва обрўли савдогарлар томонидан мусулмонларни бирлаштириш ва туб аҳоли ўртасида маданиятни кўтариш мақсадида “Барақат” мануфактура ширкати ниқоби остида Тараққийпарвар мусулмонлар уюшмаси тузилди. Уюшма муассислари “Барақат” ширкатини тузишга дастлаб 15 минг рублга яқин пул тўпладилар, кейинчалик улар бу сармояни бир неча юз минг рублга етказиш ниятидалар... Уюшма Бухоро амирлигининг турли йирик марказларида ўз бўлимларини очишни мўлжалламоқда... Ширкатнинг ички тузилиши ва бошқарувини оврулача йўсинда ташкил этиш назарда тутилган. “Барақат” ширкатининг асосий аъзолари: Фазлиддин Маҳзум, Мирза Иззатулла Афанди ва Мирза Абдулвоҳид...”²⁰.

Умумистифода Оммавий кутубхоналарининг учинчи тоифасига алоҳида шахсларнинг ўз маблағлари ҳисобидан ёки жамоатчилик томонидан тўпланган хайр-эҳсонларга ташкил этилган кутубхоналар киради. Бу тоифага мансуб кутубхоналар унча кўп бўлмаса-да, уларнинг айримлари ўз даврининг маданий ҳаётида чуқур из қолдирди.

Жадидчилик ҳаракатининг дастлабки даврида — 1907 йилда Самарқандда Туронзамин жадидларининг раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудий бошчилигидаги маҳаллий зиёлиларнинг ташаббуси билан, шаҳарликларнинг хайр-эҳсонларига Регистон майдонидаги Мирзо Улуғбек мадрасасининг биносидан катта қироатхонага эга умумистифода Оммавий кутубхонаси очилган эди. Мазкур кутубхона китоб фондининг мазмуни ҳақида “Туркестанские ведомости” газетасида эълон қилинган мақолага қараб тасаввур ҳосил қилиш мумкин²¹. Унда айтилишича, кутубхона фаолиятининг дастлабки сўлларида унинг фонди бир неча минг жилд китобдан иборат бўлган. Шуларнинг 200 тасидан кўпроғини Қуръони карим, тафсирлар ва ҳадисларнинг асосан шахсий кутубхоналардан ҳадя қилинган қўлёзма ва босма нашрлари ташкил қилган. Кутубхона фондининг қолган

қисми дунёвий мазмундаги нашрлар – тарих, география, табиий ва ижтимоий фанларга оид китоблардан, Туронзамин, Россия ва чет элда чиқадиган мусулмонча даврий нашрлардан ташкил топган. Кутубхонадан туркий, форс, араб, рус, француз ва немис тилларидаги китоблар ва даврий нашрлар ўрин олган. Мазкур кутубхона шўро ҳокимиятининг дастлабки йилларига қадар фаолият кўрсатди.

Туронзаминнинг буюк шоири, Андижонда жадидчилик ҳаракатига асос солган Абдулҳамид Чўлпон ўз юртида ташкил қилган “Турон кутубхонаси” ҳам анча узоқ вақт фаолият кўрсатди.

2.3.1. Маҳмудхўжа Беҳбудий ва китобат маданияти

Туронзаминдаги жадидчилик ҳаракатининг стачиларидан бири, янги давр миллий маданиятининг асосчиси, атоқли драматург, публицист, дин ва жамоат арбоби Маҳмудхўжа Беҳбудий миллий кутубхоначилик иши, ноширлиги ва китоб савдосининг ривожланишига, оддий халқ ўртасида илмий билимларни тарқатиш ишига улкан ҳисса қўшди.

Маҳмудхўжа Беҳбудийнинг сиймоси ва фаолиятида юксак даражада билимдонлик, халққа маърифат ва зиё тарқатиш учун ўзининг бор кучи ва ҳаётини баҳшида этишга интилиш мужассамланган. Беҳбудий шунчаки маърифатчиликнинг назариётчиси ва тарғиботчиси эмас, балки бугун Туронзаминда ахборот ва билимлар тарқатишнинг изчил тизимини яратган шахс эди. Унинг биргина публицистик мероси ҳар хил ҳисоб-китобларга кўра, 200 тадан 300 тагача мақолани ўз ичига олади. 1913 йил апрелдан Беҳбудий “Самарқанд” газетасини чиқара бошлайди. Газета ўзбек ва гожиқ тилларида, ҳафтада икки марта чоп этилар эди. “Самарқанд” дастлаб икки саҳифадан иборат бўлса, кейинчалик тўрт саҳифада чиқа бошлади. Газетанинг 45-сони чиққач, моддий танқислик туфайли нашр тўхтади. Шу йил 20 августдан Беҳбудий “Ойна” журналини чиқара бошлади. Ҳафталик, суратли бу журнал асосан ўзбек тилида бўлиб, унда шеърлар, мақолалар (форсча), эълонлар (русча) ҳам бериб борилди. “Ойна” журнали 1915 йил 15 июнгача нашр этилди ва 68-сонидан ўз фаолиятини тўхтатди. Журнал таҳририяти унинг бош муҳаррири М. Беҳбудийнинг Янги шаҳардаги уйида жойлашган эди. Журнал нафақат бугун Туронзамин бўйлаб, балки Кавказ, Татаристон, Эрон, Афғонистон, Ҳиндистон, Туркиягача тарқалди.

Шу йилларда Маҳмудхўжа Бехбудийнинг ноширлик, китобат иши ташкилотчиси ва китоб маркетинги билимдони сифатидаги қобилияти ҳам тўла даражада намоён бўлди. Чунончи, 1913 йилда у ўз хусусий нашриётини очади ва уни отасининг исми билан “Нашриёти Бехбудия” деб номлайди. Айни вақтда Бехбудий китоб дўконлари тармогини ташкил этиш бўйича катта иш олиб борди, Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Андижон, Қўқон ва Наманганда китоб дўконлари очди. Самарқандда китоб дўкони Бехбудийнинг ўз уйида жойлашган эди²⁷.

Бехбудий томонидан Самарқандда умумистифода Оммавий кутубхонасининг ташкил этилиши ҳам Туронзаминнинг маданий ҳаётида жиддий ҳодиса бўлди. Кутубхона Самарқанднинг руслар яшайдиган қисмида жойлашган бўлиб, “Кутубхонаи Бехбудия” деб аталар эди. Китобхонадан ташқари бу ерда кенг ва шинам қироатхона ҳам мавжуд эди. Бехбудийнинг невараси — Нодим Бехбудийнинг хотирлашича, китоб ёки газета-журналлар ўқиш учун қироатхонага ташриф буюрган ҳар бир кишига, М. Бехбудийнинг шахсий кўрсатмасига биноан, қайноқ шакарли чой тортилган. М. Бехбудий ҳар қандай ақлий, илмий меҳнат чоғида қанд мия ва хотирага қувват бўлади, деб ҳисоблаган. Бу Маҳмудхўжа Бехбудий нақадар дилкаш, фидойи инсон бўлганини, ҳар қандай ақлий фаолиятга ҳамда билимга интилувчи одамларга қанчалик ҳурмат ва эътибор билан қараганини яна бир карра исботлайди.

“Кутубхонаи Бехбудия” кутубхона функциялари билан бир қаторда, китоб савдоси корхонаси вазифаларини ҳам бажарар эди. Соддароқ қилиб айтганда, бу янги типдаги муассаса — кутубхона-дўкон эди. Мазкур муассасага ташриф буюрган ҳар бир киши ўзига маъқул бўлган исталган китобни кутубхонанинг алоҳида фондидан пулга сотиб олиши мумкин эди. Бу фондда жамланган китобларнинг бир қисмини Маҳмудхўжа Бехбудий ўзининг 1899—1900 йиллардаги ва 1914 йилги ҳаж сафарларидан келтирган, қолган китоблар эса “Кутубхонаи Бехбудия” манзилига Туронзаминнинг турли бурчакларидан, Россия империясининг Петербург, Қозон, Бокчасарой, Боку, Оренбург шаҳарларидан, шунингдек Эрон, Туркия, Афғонистон, Ҳиндистон, Миср, Ливандан юборилган эди²⁸. Ўша даврда турли мамлакатлардан бундай китоб “экспорт”ни уюштириш осон иш эмасди. Бу, кишидан омилкорликни, тадбиркорликни, ишбилармонлик уқувини, китоб маркетинги ва менежменти соҳасида чуқур билимларни, кенг халқаро алоқалар ва катта моддий имкониятларни талаб этарди.

Ўзининг кимлигини ошкор этишни хоҳламаган Бехбудий

замондоши гувоҳлик беришича, Беҳбудийнинг ўлиmidан кейин у яратган “Кутубхонаи Беҳбудия”, унда жамланган ноёб китоблар, китобшунослик ва кутубхонашунослик манбалари миқдорига кўра Туронзаминдаги энг катта кутубхона эканлиги барчага аён бўлган²⁴. Бу ерда Куръони каримнинг ҳар хил нашрларини, турли ҳадис тўпламларини, фан ва билимнинг турли тармоқларига оид дунёвий мазмундаги туркий, форс, турк, араб, рус, немис, француз, инглиз тилларидаги китобларни харид қилиш мумкин бўлган. Китобларнинг нархлари бу ерда бозордаги нархлардан анча арзон бўлган.

“Кутубхонаи Беҳбудия” китоб фондининг ўзаги ва китоб дўкони ассортименти ҳақида муфассал маълумотни М. Беҳбудий томонидан нашр этилган “Ойна” журнали саҳифаларидан, аниқроғи, журнал сонлари муқоваларининг ички ва ташқи томонида берилган эълонлардан олиш мумкин. Журнал муқоваларида вақти-вақти билан Беҳбудий китоб дўконида сотувга қўйилган, бинобарин, кутубхона фондида мавжуд бўлган китобларнинг рўйхатлари ва эълонлар бериб бориларди. Мазкур рўйхатларни таҳлил қилиш Беҳбудий кутубхонаси ва китоб савдоси фондининг тематик ва типологик тузилиши ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради. Бу ерда тарих (умумий тарих, жаҳон тарихи, алоҳида минтақалар ва мамлакатлар тарихи, исломгача бўлган даврдаги цивилизациялар тарихи, мусулмон маданияти тарихи), география (физик география, жаҳон географияси, Россия географияси, Яқин, Ўрта ва Узоқ Шарқ мамлакатлари географияси)га оид китобларга, адабий-бадий китобларга (туркий ва форс тилларидаги тўпламларда жамланган мумтоз ва ҳозирги замон шеърляти ва насри намуналарига), драматургия – пьесалар, саҳна асарларининг нашр этилган матнларига (журналда улар “театру рисоласи” деб номланган), иқтисодиёт, жорий жаҳон сиёсати ва минтақавий сиёсат, жамиятшуносликка оид нашрларга, умумжаҳон маданияти ҳақида маълумот берувчи (асосан Европа тилларидан таржима қилинган), Миср, Ливан, Ҳиндистон, Россия, Туркия, Юнонистон, Туркистон, Европа табиати, шаҳар ва қишлоқлари манзараларининг рангли расмлари, иморатлари, кўчалари ва кишиларнинг суратлари, мазкур мамлакатларнинг ҳамда Африка, Шимолий Америка, Жанубий Америка, Евро-осиё каби қитъаларнинг жуғрофий хариталари ва атласлари жамланган китобларга дуч келиш мумкин. Табиий ва ижтимоий фан соҳалари мажмуига оид монографиялар ва илмий-оммабон нашрлар (журналда улар арабчада “фунуни мутанавъ” деб номланган) рўйхати алоҳида ажратилган. Бу рўйхатга тиббиёт ва физиологияга оид китоблар, кўрғазмали

қўлланмалар, одамнинг асаб, ошқозон, қон айланиш системалари, суяк тузилиши офтальмологияси жадвал ва атласлари, кимё, табиатшунослик, космография, зоология, ботаника, культурология, турли халқлар этнографиясига оид китоблар, ҳар хил илмий кашфиётлар (масалан, фотография, авиация, синематограф, автомобиль) ҳақидаги, Ўрол ва Олтой халқларининг тиллари ҳақидаги, “умум ва фунун”га — фанга ва билим соҳаларига туркий халқлар кўшган ҳисса ҳақидаги рисоалар киритилган. Туронзаминлик муаллифлар усули жадид мактаблари учун махсус яратган алифбе ва дарсликлар, мусулмончилик урф-одатлари бўйича амалий қўлланмалар, дин, эътиқод, ислом ҳақидаги рисоалар, таҳорат қилиш, намоз ўқиш, рўза тутиш, ҳаж қилиш қоидалари тўғрисида сўз юритилган китобларнинг рўйхатлари ҳам журналда мугтасил бериб борилган.

“Ойна” журналининг 1913—1915 йилларда чиққан 68 сонининг ҳар бирида “Кутубхонаи Беҳбудия”да ўқишга тавсия этилган ва кутубхона қошидаги китоб дўконидан сотилган адабиётлар рўйхатида ҳар сафар 70—80 номдаги китоб ва бошқа босма нашрлар эълон қилинар эди. Агар Маҳмудхўжа Беҳбудий томонидан бошқа шаҳарларда очилган китоб дўконлари китобларни Самарқанд шаҳридан марказлаштирилган тартибда олиб турганини ҳисобга олсак, Беҳбудийга ҳар ёқдан қанча кўп китоблар юборилиб турилганлиги, шунингдек, Беҳбудий томонидан бутун Туронзамин бўйлаб тарқатилган адабиётлар кўлами ҳақида тасаввур ҳосил қилишимиз қийин эмас. Зотан, ҳар бир номдаги босма маҳсулоти Беҳбудийга ўнлаб, баъзан эса, ҳатто юзлаб нусхаларда юборилар эди.

“Кутубхонаи Беҳбудия” фонди ва китоб дўконидagi адабиётларнинг қарийб учдан икки қисмини тарихга оид китоблар ташкил этганлиги тарихни билишга Беҳбудий қанчалик катта эътибор берганлигини кўрсатади. Охириг ХХ аср воқеалари Беҳбудий “Мозий — истиқболнинг тарозисидир” деганида нақадар ҳақ эканлигини тасдиқлади. Мана, “Ойна” журналининг 43-ва 47-сонларида келтирилган тарихга оид адабиётларнинг қисқача рўйхати: “Буюк умумий тарих”, 3 жилдли “Маданият тарихи”, “Тарихий истиқбол”, “Ислом тарихи”, “Ислом олами ва Оврупа ХХ асрда”, “Туркий халқлар тарихи”, “Маданият тарихи”, “Шоҳларнинг ғалабалар китоби”, “Усманийлар салтанати кўзгуси”, “Ислом маданияти тарихи”, “Амир Темур”, “Эрон тарихи”, “Буюк Эрон тарихи”, “Бахтиёр тарихи”, “Американинг кашф этилиши тарихи”.

Қуйида Маҳмудхўжа Беҳбудий нашр этган “Ойна” журналида берилган эълонлардан айрим намуналар келтирилган.

“Тошкентда “Мактаб” кутубхонаси... Кутубхонамизда мактаб китоблари ҳам мактабларга кераклик нарсалар кўблаб мавжуддур. Кўблаб олувчиларга арзон баҳо бирлан сотиладур. Сўровчиларга ҳар қайси тарафга юборилур. Йўл хароҷоти олувчидан бўлиб... Мурोजаат учун унвон: Старуй Ташкент, книжная торговля “Мактаб”.

Бехбудия китобхонаси. Ушбу ном ила Самарқандда “Ойна” мажалласи идорасида бир навъ кутубхона очилиб, ҳар навъ қадим ва жаҳид, туркий, арабий, форсий китоблар, диний, фанний, луғавий, адабий, ижтимоий, тиббий, тарихий, катта ва кичик китоблар ва ҳар навъ “солнома”лардан иборат мавжуддур. Яна ҳар навъ харита, атлас ва курраи мустаҳлар ҳамда ташриҳий ва табиий хариталар ва ҳар навъ мунаввар мажаллалар ва олами исломнинг машҳур манзаралик китоб ва хариталари мавжуддурки, мазкур китобларни исми ва нархи “Ойна” мажалласи орқасида ёзилгандур. Китобхонада Ҳинд, Истамбул, Бейрут, Миср, Русия ва Туркистонда босилган китоблардан топилур. Бир миқдор супориш қилганларга почта ила юборилур.

Маҳмудхўжа Бехбудий китобхонасинда ва “Ойна” идорасинда сотилатурган форсий китобларнинг бир қисми: Шоҳнома, Низомий (куллиёт), Бедил (куллиёт), Шайбоний (куллиёт), Маснавий Шариф, Маснавий ва кашфул-луғат, Мантиқ ут-тайр, Хат ва ҳаттот, Тарихи Эрон, Рубоئيёти мавлоно Умар Хайём, Забони форси, Тарзи навини насиҳоти ал-ҳукамо” (жами қирқта ном келтирилган).

Шундай қилиб, XX асрнинг дастлабки йигирма йили мобайнида жаҳидларнинг маърифатпарварлик мазмунидаги янги адабиётларини ўзида жамлаган умумистифода Оммавий кутубхоналари Туронзаминнинг деярли ҳар бир йирик шаҳарида фаолият кўрсатди. Бу ҳолат Ўзбекистон янги тарихининг энг сўнгги нашрида ҳам қайд этилади: “Тошкент, Қўқон, Самарқанд, Андижондаги жаҳид ташкилотлари, бир томондан, истиқлол ҳаракатларини олиб бордилар, иккинчи томондан эса мингларча жилдлик асарларга эга бўлган кутубхоналар ташкил этдилар”²⁵.

2.4. Шахсий кутубхоналар

XIX асрнинг иккинчи ярми – XX асрнинг дастлабки йигирма йилида гуронзаминлик бойлар, зодагонлар ва нуфузли амалдорларга, ақлий меҳнат вакиллари ва ижодий касб эгаларига, оддий китоб мухлислари – кўп сонли саводли ҳунармандлар, олимлар, мударрислар, толиблар, масжид имом хатиблари, табиблар,

доришунослар, усули қадим ва усули жаид мактабларининг ўқитувчилари ва бошқаларга тегишли бўлган шахсий кутубхоналар ўз китоб фондларининг таркибига кўра олдинги давр — ўрта асрлардаги шахсий кутубхоналардан деярли фарқ қилмас эди. Янги даврдаги шахсий кутубхоналарнинг катта қисмини осори атиқага айланиб бораётган ўрта асрлар қўлёзма китоблари ташкил этарди. Бунга кўп жиҳатдан миллий матбаачиликнинг ривожланиши, тошбосма усулда китоб чоп этиш ишининг тарқалиши ва китоб кўпайтиришнинг қўлёзма усули аста-секин йўқолиб бориши имконият яратди. Қўлёзма китоблар Янги даврда, бир томондан, ўз мухлисини, ўрта асрлар фани ва адабиёти, юсак даражада бадий безатилган қўлёзма китоб билимдонини йўқотиб борган бўлса, иккинчи томондан, улар жаидларнинг янги, дунёвий мазмундаги босма китоблари билан кескин рақобатга дош беролмади. Россия ва Шарқ мамлакатларида чоп этилган туркий ва форс тилларидаги босма китобларнинг Туронзаминга кўп миқдорда экспорт қилиниши ҳам бунда муҳим омил бўлди. Натижада миллий тиллардаги босма ва тошбосма китоблар шахсий кутубхоналардан тобора кўпроқ ўрин ола бошлади. Тез орада, 20-йилларнинг охиридан бошлаб, Туронзамин халқининг ёзуви араб алифбесидан лотин алифбесига, 1940 йилда эса, кириллчага ўтказилиши муносабати билан тошбосма ва эски босма китоблар ҳам осори атиқага айланади ва жаҳон китобхоналари ва музейларида қадимги Шарқ қўлёзмалари қаторидан ўрин олади.

Машҳур шарқшунос олим, Туронзамин китобат маданиятининг билимдони А.А. Семёнов XIX аср иккинчи ярми — XX аср бошларидаги шахсий кутубхоналар ҳақида шундай деб ёзади: “Қўлёзмаларни йиғувчилар ва харид қилувчилар энг аввало маҳаллий ихлосмандлар — руҳонийлар, маъмурият ходимлари, савдогарлар, баъзан сайёҳ шарқшунос олимлар, у ёки бу чет эл китоб коллекциячисининг гумашта — агенти кабилар бўлишарди... Шахсий кутубхоналарнинг тақдири умуман ачинарли. Китоб ихлосманди ўлса, унинг мулки шариатга мувофиқ унинг ворислари ўртасида тақсимланарди. Бу ҳолда кўп жилдлик китобнинг бутунлиги ҳеч кимни қайғуртирмасди. Бир китобнинг жилдлари ҳар хил кишиларга тегиши мумкин эди. Мероснинг қисмлари сотиш учун бозорга чиқариларди. Китоб савдогарлари уларни сотишар, бозор касод бўлса, арзимас нархларда муқовасозларга муқова қилиш учун пуллашарди. Шундай бир мисол бор. Ўрта асрларнинг Ибн Мискавайх қаламига мансуб XII асрда бир ҳаттот қўли билан, бир хил ўлчамда кесилган қоғозга кўчирилган кўп томлик жаҳон тарихига оид асар — “Тажориб ул-Уммом”

(“Халқларнинг — омманинг — синовлари”) китоби шу даражада пароканда бўлганки, унинг III ва VI жилдлари бугунги кунда Тошкентда, V жилди эса Қозон шаҳрида сақланмоқда. Қолган I—II жилдлари ҳануз топилган эмас”²⁶.

Ибн Мискавайхнинг топилган китобларининг ҳар бирига шайх Хожа Муҳаммад Порсонинг номи зикр этилган ромбсимон муҳр — тасарруф белгиси (экслибрис) қўйилган. Қозон кутубхонасидаги нусхасида эса тарихчи Йақутнинг шахсий қайди мавжуд²⁷.

1913—1914 йилларда “маҳаллий қўлёзма мажмуалари ҳақида маълумотлар” йиғиш мақсади билан икки марта Туркистонда бўлган профессор Аҳмад Закий Валидий XX асрнинг бошларида ҳозирги Қашқадарё, Сурхондарё вилоятлари, Фарғона водийси, Тошкент, Бухоро қабиларда хусусий кутубхоналар бўлганлиги ҳақида хабар берали²⁸. У ўзининг Фарғона водийсига биринчи саёҳати ҳақида ёзган ҳисоботида қўқонлик Юнусжон Дадамухамедов, Андижонда Отабек, Ўшда Қудратулла Тоирбоев ва Фозилбекнинг, Наманган, Марғилонда яна бир неча кишининг хусусий китоб мажмуалари бўлганлиги ҳақида маълумот беради. А.З. Валидий Наманганда Хожа Эшон Лолареш кутубхонасида туркий адабиётнинг буюк ёдгорлиги Юсуф Боласоғунийнинг “Кутадғу билиг” асарининг ноёб нусхасини топган²⁹ (бу асар 1069 йили ёзиб тугатилган). А.З. Валидий ўзининг иккинчи саёҳатида Бухоро, Қарши, Шаҳрисабз, Ғузор, Бойсун, Девон, Сариосиё, Қоратоғ каби жойларда бўлиб, бу ҳақда ҳисобот ёзган. Унда мулла Хизир Тўқсоба, Ғузордаги Бек мадрасаси қошида, мулла Нажмиддин ва Каримбой (Қаршида), Бухорода қозикалонга тегишли ва бошқа ўн тўрт кутубхона ҳақида хабар беради³⁰.

Ўша даврда қозикалон Бурҳониддиннинг отаси қозикалон Садриддиндан қолган китоблар тўплами Бухорода машҳур бўлган. Унда асосан тарихий адабиётлар: Чингизхон ва унинг авлодлари тарихи, Шайбонийлар, Аштархонийлар, Манғитлар тарихига оид асарлар жамланган. Бухорода таниқли китоб муҳлиси Муҳаммад Вафо ва машҳур китобфуруш Мирсолиҳ Миркабоев ҳам ноёб қўлёзма асарлардан иборат тўпламларга эга бўлганлар.

Туркистон ўлкасининг юзлаб номаълум қолган кутубхоналари орасида бир хусусий кутубхона ҳақида шарқшунос ва археолог В.Л. Вяткиннинг В.В. Баргольдга ёзган хатидан бизга маълум. “Мен тасодифан билиб қолдимки, — деб ёзади В.Л. Вяткин, — икки йилча бурун Мирзо Солиҳ кўплаб китоб, шу жумладан Абу Алининг “Қонун”ини ҳам Жўйбор эшонларидан сотиб олган. Ҳақиқатан ҳам Жўйбор шайхлари ҳаёти ҳақидаги менга қарашли қўлёзма —

маноқиблардан бирида турли бойликлар қаторида бой кутубхонаси бор шайх ҳақида маълумот учратдим. Агар пул бўлиб қолса, баҳорда Бухорога отланмоқчиман ва Жўйборларни қидириб топмоқчиман. Жўйборларнинг китобхонлиги ҳақида жуда кўп эшитганман”³¹. Вяткиннинг бу мактубида, афтидан, яна бир оилавий мерос кутубхона ҳақида гап боради. Бу кутубхона ҳам, албатта, ўнлаб, балки юзлаб йиллар давомида ривожланиб, бойиб келган.

Жўйбор шайхлари сардори Яҳёхўжа Садрнинг шахсий кутубхонаси, хусусан, унда шайбоний Абдуллахон давридан бошлаб Жўйбор шайхларининг тарихига оид қўлёзмалар, Муҳаммад Исом хожи Жўйборий солномаси, унинг Абдуллахон ва қариндош-уруғлари, шунингдек Аштархонийлар сулоласининг илк вакиллари билан ёзишмаси жамланганлиги ҳақидаги айрим маълумотларни А.З. Валидий мақоласидан ўқиб билишимиз мумкин³². Ушбу ёзишма Жўйбор шайхлари хонларга қандай таъсир кўрсатгани ва ҳокимият Аштархонийлар қўлига ўтишида улар қандай рол ўйнагани масаласини аниқлашда ноёб манба бўлиб хизмат қилди.

XX аср бошида генерал-майор Жўрабек ўзининг қимматбаҳо китоблари билан маълум эди. 1902 йили В.В. Бартольд унинг кутубхонаси билан танишган. Жўрабекнинг китоб мажмуаси таркибига ўша вақтда олтмиш китоб кирарди. 1906 йилда Жўрабек ўлдирилгач, кутубхонасининг ярми ўғирланган. 1918 йили қолган китоблари Туркистон Шарқ институти ихтиёрига, кейинроқ эса Тошкент Давлат университетининг асосий кутубхонасига келиб тушди. Бу мажмуанинг 23 китоби ҳақида А.А. Семёновнинг тавсифидан бизга маълум³³. Жўрабекнинг китобларидан бизгача етиб келганлари орасида “Ахлоқи Муҳсиний”, “Калила ва Димна”нинг форсча талқини (Воиз Кошифий XV асрда ёзган), Жомийнинг “Хафт авранг” (“Етти юлдуз”) дostonлари, Навоийнинг “Хамса”си, Наршахийнинг “Тарихи Бухоро”си, Давлатшоҳ Самарқандийнинг “Тазкират уш-шуаро”си, Шоҳрудийнинг “Ўтмиш файласуфлари тарихи”, Шарафиддин Али Яздийнинг “Зафарнома”си, Муҳаммад Юсуф Муншийнинг “Тарихи Муқимхоний”и ва бошқа қимматбаҳо китоблар бор эди.

Шаҳрисабзда Малики Ажар мадрасасининг мударриси мулла Муҳаммад Ражабнинг, шунингдек Аброр хожи Хатабий ва Камолбей Безознинг кутубхоналари машҳур бўлган. Катта китоб мухлиси, турлитуман ноёб қўлёзмалар гўламларининг эгаси Қушбеги Остонақулнинг ҳам Ҳисор шаҳрида йирик кутубхонаси бор эди. Унинг кутубхонасидан ҳаттоки қадимги дунё тарихига оид юнон тилида битилган ўрам шаклидаги китоблар ҳам топилди. Остонақулнинг вафотидан сўн

мазкур ноёб китоблар тўплами Бухоро амирининг сарой кутубхонасидан урин олди³⁴.

Қаршилик мулла Нажмиддин ҳам ноёб китобларга бой кутубхонага эга эди. Кутубхона жамғармасида Алишер Навоий ва Ҳусайн Бойқаронинг замондоши —хиротлик Воиз Кошифий асарларининг деярли тўлиқ тўплами, Лутфий, Алишер Навоий, Абдураҳмон Жомий сингари буюк шоирларнинг шеърий тўплamlари, илми нужум, фикҳ, илоҳиёт фанларига оид араб ва форс тилларидаги XII—XV аср қўлёзмалари сақланарди.

1898 йили рус маъмурияти томонидан Андижон қўзғолонининг ташкилотчиси “Дукчи Эшон” номи билан машҳур Муҳаммад Али Собировнинг хусусий кутубхонаси “Туркистон археология мухлислари тўгараги” фондининг фойдасига мусодара қилинди. Кутубхона таркибига, Н.С. Ликошиннинг ёзишича, 194 қўлёзма кирган. Улар дунёвий ва диний мазмунлардаги арабча, форсча, туркий тилли китоблар эди³⁵. Бир йил ўтгач, эшон кутубхонаси китоблари Туркистон Оммавий кутубхонасига топширилди. Яна уч йилдан кейин бу китобларнинг асосан илоҳиётга оидларидан 20 таси Россия археология жамияти ихтиёрига Петербургга жўнатилди³⁶. 1924 йили В.В. Баргольд Мадали эшон (Дукчи эшон) Собировнинг кутубхонаси қўлёзмаларини ўрганиб чиқиб, жами 213 қўлёзма ҳақида тавсифий маълумотлар беради³⁷. Демак, мусодара қилинган вақтда Муҳаммад Али (Дукчи эшон) кутубхонасида 230 дан зиёд қўлёзма бўлган экан.

Марғилонда Иброҳимхўжа Муҳаммадхўжаевнинг кутубхонаси машҳур эди. Унда Хондамирнинг қўлёзма китоблари, Сулгон Ҳусайн Бойқаро, XV—XVI асрлар бошқа шоирларининг шеърий тўплamlари жамланганди. Мустамлакачилар маъмурияти Фарғона вилоят бошқармасининг тилмочи Ю.К. Казбеков қадимги қўлёзмалар ва ҳужжатларнинг диққатга сазовор коллекциясини тўплашга муваффақ бўлди. Академик В.В. Баргольднинг қайд этишича, кутубхонада “анча кўп қўлёзмалар жамланган”, улар орасида Қўқон хонлиги тарихига оид энг янги (ўша давр учун) тарихий асарлар (1866 йилда ёзилган), Хўжа Аҳрорнинг Абдураҳмон Жомий ва Абу Саид рубоийларига ёзган шарҳлари, Жамол Қарши асарлари, Худоёрхон даврига мансуб вақф ҳужжатлари ва бошқа расмий ҳужжатлар жамланган эди³⁸.

Матбуотда эълон қилинган материаллардан бизга Тошкентдаги бир нечта шахсий кутубхоналар ҳақида маълумотлар етиб келган. XIX аср охирида Туронзамин китоблари ва маданий обидаларининг катта мухлиси ва йиғувчиси Қадриан қўлёзма китобларнинг ноёб тўпламига эга бўлган. Мусулмон маданий дунёсида маълум барча

фанлар ҳақида қисқача маълумотлар жамланган форс тилидаги кўп жилдли қомус — “Матлаъ ул-улум” — “Ғафлар манбаи” (XVI аср)ни у мазкур тўпламдаги энг ноёб асар деб ҳисоблаган. Туркистонда эллик йилдан ортиқ яшаган шарқшунос олим Нил Ликошин Қадрианни юксак баҳолаган ва унга бағишлаб мақола ёзган³⁹.

Тошкентлик бой Муҳитдин Хўжа ҳам анча катта кутубхонага эга бўлган. У рус тилини яхши билган, кўпгина рус олимлари билан яхши муносабатларда бўлган, бир қатор илмий жамиятлар аъзоси бўлган. Унинг кутубхонасида Шарафиддин Али Яздийнинг ажойиб миниатюралар билан безатилган “Зафарнома”си, Ат-Табарийнинг жаҳон тарихига оид асари, Саъдий Шерозийнинг назм девони сингари ноёб қўлёзмалар бор эди⁴⁰.

Тошкентлик Боқижонбойнинг шахсий кутубхонасида ҳам муҳим тарихий ва жуғрофий асарлар, бир қатор туркийгўй ва форсийгўй шоирларнинг шеърий тўпламлари бўлган⁴¹.

2.4.1. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё кутубхонаси

XX аср бошларидаги Бухоро зиёлиларининг атоқли вакилларида бири Шарифжон Маҳдум Садр Зиё номи ва у тўплаган ноёб қўлёзма китоблар мажмуи шахсий кутубхоналар ҳақидаги бобимизда алоҳида ҳурмат ва диққат-эътибор билан тилга олишга лойиқдир. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар жамғармасида сақланаётган Шарифжон Маҳдум Садр Зиё шахсий кутубхонасининг қўлёзмалар тўплами бугунги кунда мазкур жамғармадаги илмий ва ноёблик жиҳатидан бебаҳо қўлёзмаларнинг негизини ташкил этади. Шарифжон Маҳдум Садр Зиё томонидан тузилган мазкур кутубхона эса, Туронзамин маданиятидаги муҳим ҳодиса, халқнинг маданий ўтмиши ва келажаги йўлида содир этилган юксак жасорат намунасидир.

1920 йил охирида Туркистон АССР Халқ маорифи комиссарлигида Бухорода Шарқ қўлёзмаларининг учта йирик кутубхонаси борлиги ҳақида маълумот пайдо бўлди. Абдурауф Фитрат бошчилигидаги филолог-шарқшунослардан Ўктам, тарихчи Пўлат Солиев иштирокидаги комиссия 1921 йилнинг бошида Бухорога келди ва қуйидаги хабарни йўллади: “Биз Бухорога келиб, ўз ишимизни бошладик. Бухорода энг машҳур, энг бой уч кутубхона бор экан. Биринчиси — марҳум Қозикалонининг⁴² кутубхонаси, иккинчиси — (шаҳзода) Муҳаммад Сиддиқхон⁴³ кутубхонаси, учинчиси — қози

Муҳаммад Шариф Садр деган бир кишининг кутубхонаси⁴⁴. Бизнинг замонимизгача шулардан Шарифжон Маҳдум Садр Зиёга тегишли битта кутубхона мажмуигина бутун сақланиб қолган. Кутубхонанинг фонди ва қўлёзмаларининг каталоги илк бор шарқшунос олим У. Ҳамроев томонидан 1963 йилда таҳлил қилинган⁴⁵. Мазкур олимнинг мақоласига ҳамда Садрриддин Айнийнинг хотирасига суяниб (бу хотиранинг учдан бир қисми Шарифжон Зиёга бағишланган) юқорида зикр этилган улкан хусусий китоб мажмуини китобшунослик нуқтаи назаридан баҳолаш масаласига диққатимизни қаратамиз.

Эгаллаган лавозимига кўра Садр қозикалон, адабий таҳаллуси Зиё бўлган Мирза Муҳаммад Шарифжон Маҳдум 1872 йили Бухорода туғилиб, шу шаҳарда вояга етган. Унинг отаси Бухоро қозикалони домулла Абдушукур Садр (1889 йилда вафот этган) таниқли илоҳиётчи олим, адабиёт билимдони, Оят таҳаллуси билан битилган адабий машқлари билан ҳам танилган киши эди⁴⁶. Муҳаммад Шарифжон маҳдум бошланғич таълимни миллий диний мактабда, мадраса таълимини эса, отасининг руҳий ва илмий устозлиги остида олди. Илоҳиёт билан бир қаторда у мумтоз адабиёт, Туронзамин ва унга қўшни ўлкалар халқлари тарихи билан чуқур танишиб борди⁴⁷. Форс тилидан ташқари, Муҳаммад Шарифжон араб ва туркий тилларни мукамал билар эди.

Муҳаммад Шарифжон XIX асрнинг йирик олими ва маърифатчиси Аҳмад Дониш (1827—1897) билан яқин алоқада бўлган. Унинг яқин дўстлари доираси Исо маҳдум, Яҳё Хожи, Мулла Шариф Соат, истеъдодли шоир Аҳмад Донишнинг шогирди Қори Абдулмажид Зуфунун (1903 йили вафот этган), ўз замонасининг машҳур тарихчиси Мирзо Абдулазим Сомий (1907 йили вафот этган), XIX асрнинг иккинчи ярмида кўзга кўринган шоир ва олим Муҳаммад қори Раҳматулло Возеҳ (1893 йили вафот этган), Шамсиддин маҳдум Шохин (1894 йили вафот этган), бу киши улкан шоир ўтган, С. Айнийнинг мадрасадош дўсти Муҳаммад Сиддиқ ҳайрат (1902 йили вафот этган), Сиддиқ Хожи Гулшаний (1910 йили вафот этган) — ганобчилик қилган, риёзиётчи, лирик шеърлар ҳам ёзган, Аҳмад Донишнинг шогирди ва боніқа кўплаб фозил кишилардан иборат эди⁴⁸.

XIX асрнинг 90-йиллари ўрталарида Шарифжон Маҳдум хонадонидан тожик ва ўзбек адабиётининг мумтоз вакили бўлиб етишган Садрриддин Айний яшаган эди. У ўз эсдаликларида Шарифжон Маҳдумнинг уйида ҳар ҳафтанинг сешанба, чоршанба, пайшанба кунлари шоирлар, адабиёт мухлислари, китобсеварлар, қизиқ

ҳикояларни айтиб берувчи ноқиллар йиғилишарди, деб хотирлайди. “Бу одамларнинг барчаси Шарифжон Маҳдум мажлисларини безаган энг яхши гуллар, мен эса шу гуллар атридан баҳраманд эдим”, деб ёзади С. Айний. У адабиёт ва тарихнинг ҳақиқий билимдонлари фикрларига чанқоқлик билан қулоқ солар, халқ зукколиги руҳини ўзига сингдирар, чин маънодаги оқиллар суҳбатидан ибрат оларди. Шарифжон Маҳдум хонадонидagi маънавий муҳит Садриддин Айний учун ўзига хос мактаб бўлди, шу ерда унинг адабий диди, ижодга ихлоси шакллана бошлади. Шарифжон Маҳдум “одамларга муомаллада камтар, ҳеч кимга такаббур, менсимас қарашда бўлмасди”⁴⁹. Тез-тез у мумтоз шоирлардан бирортасининг асарини ўқир экан, Садриддинни ва у билан бирга истиқомат қилган Мирзо Абдулзоҳидни ўз ёнига чақириб олар, ўқиётган асарининг муҳим жойларини кўрсатар, асар нафосатидан биргаликда завқланар эди. “Баъзан, — деб ёзади С. Айний, — бизларни овоз чиқариб ўқинга буюрар эди. ўқишимиздаги талаффуз хатоларимизни тузатар, бизларга ҳали тушунарсиз бўлган нарсаларни тушунтирарди... Мен унга ҳурмат билан қарардим, уни ўзимнинг биринчи маънавий устозим деб билардим”⁵⁰.

Шарифжон Маҳдум Садр Зий XIX аср охири – XX аср бошларида кўзга кўринган фан ва маданият арбобларидан биригина эмас, балки катта китобсевар ҳам эди. Бир неча тарихий-маданий, тарихий-бадший асарлар унинг қаламига мансуб. Шарифжон Маҳдум 1910 йилда шеърини йўлда “Тазкир ул-ашъор” номли тазкира яратган. Йиғирмадан ортиқ асарни Шарифжон Маҳдум ўз қўли билан ҳуснихатда кўчирган.

Шарифжон Маҳдумнинг ўз сўзлари билан айтганда, унинг китобга муҳаббати чексиз бўлган. Билимнинг турли соҳаларига оид қўлёзмаларни тўплашга куч ҳам, маблағ ҳам аямаган. “Ҳар қачон, кимда бўлмасин яхши китоб кўрсам, уни қўлга киритишга ҳаракат қилдим”, деб ёзади Шарифжон Маҳдум⁵¹. Баъзи бир китоблар унга совға қилинган⁵². Шундай қилиб, у илмнинг муайян соҳалари бўйича ноёб ёки турли замонларнинг машҳур ҳаттотлари кўчирган китобларнинг мисли кўрилмаган беқиёс хазинасини яратди. “Ҳозирги вақтда, — деб ёзади кутубхонасининг каталогига кириш сўзида Шарифжон Маҳдум, — турли даврларда яшаган машҳур ҳаттотларнинг номлари номаълум бўлиб қолмоқда ва уларнинг номлари унутилиб юборилмоқда. Энди бирор ҳаттотни биладиган ёхуд унинг хатини танийдиган ва унинг қадр-қимматига етадиган киши қолмаяпти”⁵³.

Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг каталогига кириш сўзида ҳар бир қўлёзманинг хислатлари, у ёки бу китобнинг қўлга киритилиши тарихи, унга маълум бўлган ҳолларда қўлёзманинг котиби

ҳақида катта бир ихлос ва муҳаббат билан тавсиф бериб ўтади. Кўпинча у қўлидаги китобнинг (ёки нусханинг) қанча пулга олинганини ҳам кўрсатади. Шарифжон Маҳдумнинг китобга сарфлаган маблағини тасаввур қилиш учун баъзи бир китобларнинг юзлаб олтин сўмлар билангина эмас, балки минглаб олтин сўмларда нархланганини кўрсатиб ўтиш kifоядир. Масалан, “Калила ва Димна”нинг қўлёзмаси учун у 15 минг олтин танга ёки 3000 рубль сарфлаган⁵⁴. Жомийнинг “ҳафт авранг”и учун ҳам у 3000 рубль, “Баҳр ар-роиқ” китобининг етти жилдлик қўлёзмаси учун эса ўттиз минг танга (6000 рубль) тўлаган⁵⁵.

Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг совға қилинган китоблардан ташқари, яна бир манбаи унинг ўзи томонидан ёки унинг буюртмаси билан кўчирилган китоблар бўлган. Шу маънода Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақое” (“Нодир воқеалар”) асарининг кўчирилиши ҳақида С. Айний эсдаликлари диққатга сазовордир. “Фан ва адабиётга алоқадор кишиларга маълумки, Аҳмад Донишнинг “Наводир ул-вақое” номли йирик асари бўлган. Лекин мен билган бирор кимсада мазкур асарнинг нусхаси йўқ эди. Кейинроқ маълум бўлдики, Аҳмад Дониш шу китобининг ўз қўли билан кўчирилган нусхасини Сиддиқхон Хишматга совға қилган экан. Аҳмад Дониш асарларининг ишқибози бўлган Садр Зиё Хишмат билан яширин муносабатларга киришиб, шу китобни ундан нусха кўчириб олиш учун вақтинча ундиради. “Наводир ул-вақое”ни кўчириш вазифаси хуснихати бор Мирзо Абдулвоҳид Мунзимга (1935 йили вафот этган) топширилади⁵⁶. Иш якунлангач, Шарифжон Маҳдум китобнинг нусхасини А. Дониш дастхатида кўчирилган нусха билан солиштириб чиқишда иштирок этишни С. Айнийдан илтимос қилади⁵⁷.

Садр Зиё кутубхонасини кўрган ва ундан фойдаланган Садриддин Айнийнинг баҳо беришича, бу мажмуада фан ва маданиятнинг тиниқ ва гўзал хат билан кўчирилган энг ноёб ёдгорликлари, ҳатто асар муаллифларининг қўллари билан кўчирилган нусхалари бор эди⁵⁸. “Шарифжон Маҳдум кутубхонаси Бухорода энг бой ва энг яхши хусусий кутубхона эди”, деб ёзади С. Айний⁵⁹.

Ҳозир Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг 300 га яқин, баъзан ҳар бир жилдида ўнлаб ноёб асарлар бўлган китоблари Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар мажмуи таркибида сақланмоқда. Кутубхонанинг кичикроқ бошқа бўлаги Тожикистон ФА Шарқшунослик бўлими ва ёзма мерос фондида турибди. Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг Ўзбекистондаги қўлёзмалари 1936 йили унинг ворисларидан сотиб олинган⁶⁰.

Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг таркиби билан танишган кишини, аввало, китобсеварнинг серқирра илмий қизиқиш доираси, нозик диди ҳайратга солади. Бу хислатлар китобларнинг мазмун ва мавзу ранг-баранглигида, фан ва маданият тарихи учун қимматли ҳамда ноёблигида ўз аксини топган. Бу кутубхона қўлёзмалари орасида калом (илоҳиёт)га, фикҳ (ислом қонуншунослиги)га, тарихга, тасаввуф, табиатшунослик, тиббиёт, фалакиёт, риёзиёт, адабиёт, адабиёт назарияси, филология, сарфу навҳ (грамматика), мантиқ, фалсафа, ахлоқ, тарих ва географияга оид китоблар бор. Бундан ташқари, турли хил луғатлар, қомуслар, маълумотнома китоблар ҳам бир талай. Бу кутубхона китобларидан “Шарафномаи шоҳий” (ҳофиз Таниш Бухорий асари, кўпроқ “Абдуллонома” номи билан машҳур) китоби⁶¹, Давлатшоҳ Самарқандийнинг муҳташам безакли “Тазкират уш-шуаро” асарининг нусхаси⁶², XVII асрга оид “Мажмуат ур-расойили ҳукамо” илмий тўплами (унинг таркибида турли мамлакатлар, ҳатто Юнонистон файласуфларининг 107 та асари жойлашган), Амир ҳусрав Деҳлавийнинг XIV асрда кўчирилган “Ҳамса”си (унинг иккинчи, учинчи, тўртинчи дostonлари шоир Шамсиддин Муҳаммад Хофизнинг ўз қўли билан кўчирилган)⁶³, Улуғбекнинг собит юлдузлар жадвали — “Зижжи Улуғбек” (“Зижжи жадиди Гурагоний”) асари⁶⁴, Алишер Навоийга ёзилган мактубларнинг ноёб қўлёзма тўплами — “Мажмуаи мурасалот” (“Жўнатмалар йиғиндиси”)⁶⁵ кабилар Ўзбекистон маънавияти хазинасининг кўрки бўлиб сақланмоқда.

Шарифжон Маҳдум кутубхонасининг қимматини янада оширган нарса ундаги китоб мажмуининг изоҳли кагалогии ва тавсифидир. Тавсифда ҳар бир китоб алоҳида таърифланган. Бу кагалог Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти фондида 2460 рақами остида сақланмоқда. Ҳар бир қўлёзманинг муфассал палеографик, кодикологик, геральдик (дастхатшунослик), библиографик ва тарихий-маданий тавсифи берилган мазкур каталог профессионал ўзига хосликларга эга бўлиш билан бир қаторда, Туронзаминнинг XX аср бошидаги йирик китоб мухлисининг юксак библиографик маданиятидан ҳам далолат беради.

Ушбу каталогнинг ўзига хос қўлёзмаси Кўқон қоғозига наставлиқ дастхати билан ёзилган. Сарлавҳалар қизил ранг дастхати билан ажратилган. Муаллифнинг айрим изоҳларига қараганда, рўйхат XX асрнинг 20-йилларида тўлдирилган. “ЎзССР ФА Шарқ қўлёзмалари тўплами” каталогиида илмий тавсифлашда Шарифжон Маҳдумнинг мазкур рўйхати “Қўлёзмалар каталогии” деб номланган. У, шунингдек,

“Асоми ул-китоби китобхонаи хусусийи Шарифжон Маҳдум” (“Шарифжон Маҳдумнинг шахсий кутубхонасидаги китоблар рўйхати”) номи билан ҳам маълум. Муаллифнинг ўзи каталогга ном қўймаган, шу боис юқорида зикр этилган номларни шартли деб ҳисоблаш керак⁶⁶.

Ўз шахсий кутубхонасидаги китоблар рўйхатининг кириш қисмида Шарифжон Маҳдум ўзи тўплаган адабий ва илмий асарларнинг ноёб қўлёзмалари катта илмий аҳамиятга эга эканлиги, бу қўлёзмаларда аксариятининг номи ҳозирги авлод вакиллари томонидан унутила бошланган моҳир ҳаттоғлар меҳнати мужассамлашгани тўғрисида сўз юритади.

Каталогни тузишда муаллиф муайян хронологик ёки тематик принципга риоя қилмаган. Маънавий маданият учун у ёки бу қўлёзманинг аҳамияти, унинг бадиий-эстетик фазилатлари, илмий мазмуни, адабиёт ва фан тарихида асарнинг ўрни ва аҳамияти муаллиф учун бош мезон бўлиб хизмат қилган.

Каталог Қуръони каримнинг юқсак дид ва маҳорат билан безалган ва кўчирилган беш нусхасининг тавсифи билан бошланади. Қуръони каримнинг бошқа икки нусхаси тавсифи каталогнинг бошқа жойларида берилган. Фикҳ ва калам (мусулмон қонуншунослиги ва теологияси)га, суфизм ва дин тарихига, билимнинг турли тармоқларига оид китоблар ва бадиий адабиётларнинг тавсифи қўлёзманинг илмий ва эстетик аҳамияти принципига асосан келтирилган.

Шарифжон Маҳдумнинг қўлёзмаларни тавсифлаш усули ҳам жуда ўзига хосдир. Тавсифларда у қўлёзма номини, муаллиф ва ҳаттотнинг исм-шарифини келтиради, қоғоз нави ва у ишлаб чиқарилган жойни (Қўқон, Самарқанд, Бухоро, Ҳирот ва б.) кўрсатади, муаллифнинг замондошлари, унинг яқин ва узоқ қариндошлари ҳақида қизиқарли маълумотлар келтиради. Кўпинча китоб нархини, уни неча пулга сотиб олганини қайд этади. Навоий, Жомий, Низомий, Улуғбек, Бедил, Амир Хусрав Деҳлавий, Аҳмад Дониш каби машҳур шоир ва олимларнинг асарларини тавсифлашда Шарифжон Маҳдум уларнинг ҳаёти ва ижодиига оид маълумотларга батафсил тўхталади, уларнинг асарларига тавсиф бериб ўтади. Масалан, Мирзо Улуғбек қаламига мансуб “Зижжи жадиди Гурагоний” асари қўлёзмасининг ноёблиги тўғрисида сўз юритар экан, Шарифжон Маҳдум ўқувчини олим ва давлат арбобининг шахси билан таништиради, Улуғбек билан бирга расадхона қурилишида иштирок этган Қозизода Румий, Гиёсиддин Жамшид, Мавлон Али Қушчи каби олимлар ҳақида ҳикоя қилади, Улуғбекнинг юқорида зикр этилган астрономик жадвали ҳақида маълумотлар келтиради⁶⁷.

Фан, адабиёт ва китобат маданияти намояндаларига нисбатан муҳаббат ва ҳурмат ҳисси билан сугорилган Шарифжон Маҳдум Садр Зиё каталогда биттадан — бир неча ўнтагача асарни ўз ичига олган уч юзга яқин қўлёзма ҳақида муфассал маълумот берилган⁶⁸.

Мазкур каталогда қўлёзмаларни тавсифлаш принциплари ва тузилишини чуқур таҳлил қилиш, уни тузиш усулини “ЎзССР ФА Шарқ қўлёзмалари тўплами” каталогда қабул қилинган қўлёзмаларни тавсифлаш усули, принциплари ва таркибий унсурларига солиштириш “ЎзССР ФА Шарқ қўлёзмалари тўплами”нинг дастлабки беш жилдига киритилган қўлёзмалар тавсифини тузган шарқшунос А.А. Семёнов Шарифжон Маҳдумнинг қўлёзмаларни тавсифлаш усулини тўлиқ ўзлаштирган, фақат унинг унсурлари тарғиби ва тузилишини бир хиллаштирган деб хулоса чиқариш имконини беради. Шу боис биз бугун “ЎзССР ФА Шарқ қўлёзмалари тўплами”да қабул қилинган шарқ қўлёзмалари тавсифини тузиш усулининг асосий ғояси, принциплари ва методологияси ҳақли равишда Шарифжон Маҳдум Садр Зиёга тегишли деб айта оламиз.

* * *

XX аср бўсағасида маҳаллий зиёлилар қўлида бир неча йирик кутубхона шаклланди. Масалан, Самарқандда номи зикр этилган В.Л. Вяткин ҳаммаси бўлиб 272 асарни ўз ичига олган 190 қўлёзма китобдан иборат⁶⁹, врач профессор Г.М. Семёнов 130 қўлёзмадан иборат⁷⁰ китоб мажмуалари тўплашди. Қўқонда асосан тарихий, адабий-бадиий китоблардан тузилган Ашурали Зоҳирий кутубхонаси, Тошкентда профессор Абдурауф Фитратнинг 150 китобдан иборат кутубхонаси, 148 китобдан иборат Раҳмонов мажмуи⁷¹ ва бошқалар шулар жумласидандир. Туронзамин адабиёти ва тарихини ўрганиш учун ғоят муҳимлиги, ноёблиги ва жуда камёб асарлар борлиги жиҳатидан проф. Абдурауф Фитратнинг шахсий кутубхонаси фавқулодда қимматга эгадир. Бу мажмуа таркибида юксак бадиий даражада китобат қилинган Сайфи Исфаранги (XIII аср) девонининг қўлёзмаси, Дурбекнинг мўъжаз суратлар билан безатилган “Юсуф ва Зулайҳо” достони, Жомийнинг мўъжаз суратли “Юсуф ва Зулайҳо”си каби китоблар киради. Лекин катта доврўққа сабаб бўлган воқелик шу эдики, А. Фитрат кутубхонасида Юсуф Болосоғуний (Юсуф Хос Ҳожиб)нинг “Қутадғу билиг” китоби қўлёзмаси бор экан. Бу қўлёзма 1913 йили профессор А.З. Валидий Наманганда Муҳаммад Хожа

Лолареш кутубхонасида кўрган кўлэзма нусханинг айнан узи эди. Бу кўлэзма ҳозир “Кугадғу билиг”нинг дунёда маълум уч кўлэзмасидан бири, айниқса, унинг энг тўлиқ нусхаси сифатида тан олинган.

Қайд этилган барча кўлэзма мажмуалари 1930—1950 йиллар давомида ЎзССРнинг Марказий кўлэзма жамғармаси (Тошкентдаги ЎзССР Давлат кутубхонаси ўша вақтда бу вазифани ўтаб турарди) томонидан сотиб олинган.

XIX асрнинг иккинчи ярми — XX асрнинг дастлабки йигирма йилида шахсий китоб тўпламлари ва кутубхоналарнинг соҳиблари орасида Муҳаммад Солиҳ Тошкандий, Мулла Муҳаммад Ниёз Хўқондий, Аваз Муҳаммад Аттор Хўқондий, Муҳаммад Азиз Марғилоний, Муҳаммад Содиқ Мунший, Муҳаммад Абдулазим Сомий, Мирзо Олим Мушриф, Мирзо Олим Тошкандий, Муҳаммад Фозилбек, Муҳаммад Ҳакимтўра, Мавлоно Ҳаёлий, Холбек ибн Мусо Андижоний, Муҳаммад Амин Хўқондий, Ҳофиз Рўзибой, Машраб, Камина, Носир, Таржимон, Мулла Олим Маҳдумхўжа, Ҳакимхожа Эшон, Солиҳбек Охунд, Абулқосим Эшон, Муҳаммад Муҳиддинхожа, Сатторхон Абдулғаффоров, Абубакр Диваев, Саидғани Саидазимбой ўғли, Завқий, Баёний, Анбар отин, Мирзо Бухорий, Саидрасул Саидазизов, Сиддиқий Ажзий, Нозимахоним, Маҳмудхўжа Бехбудий, Мунавварқори Абдурашидхон ўғли, Салимхон Тиллахонов, Саид Аҳрорий, Тангрикул хожи Мақсудов, Нажмиддин Шермухамедов, Эшонхўжа Хоний, Ҳасанхўжа Хоний, Шокиржон Раҳимий, Собиржон Раҳимий, Низомиддин Хўжаев, Ғофиржон Мусахонов, Абдулла Авлоний, Аваз Ўтар, Абу Саъид Маҳзум, Садриддин Айний, Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий, Ақром Асқаров, Муҳаммадшариф Сўфизода, Раҳим Иноғомов, Комилбек Норбеков, Рустамбек Юсуфбеков, Муҳаммадхон Пошшоҳўжаев, Тошпўлатбек Норбўтабеков, Каттахўжа Бобохўжаев, Низомиддин Асомиддинхўжаев, Охунжон Абдулраҳимов, Ҳасанхўжа Дадахўжа ўғли, Саидабдулло Саидкарим ўғли Саидазимбоев, Мулла Қўшоқ, Убайдуллахўжа Асадуллахўжаев, Мискин, Хислат, Паҳлавон Ниёз, Қори Комил, Баширулла Асадуллахўжаев, Тўлаган Хўжамёров (Тавалло), Шарифхўжа Пошшоҳўжаев, Ҳожи Муин, Сирождиддин Сидқий, Мирмулла Шермухаммедов, Абдурахмон Фитрат, Абдурауф Фитрат, Файзулла Хўжаев, Абдул Воҳид Бурхонов, Усмон Хўжаев, Муҳиддин Ғафаат, Муса Саиджонов, Аҳмад Заки Валидий Тўғон, Мустафо Чўқаев, Мирмуҳсин Шермухаммедов, Шарифжон Маҳдум Садр Зиё, Абдулҳамид Чўлпон, Абдулқодир Шакурий, Усмонхўжа Пўлатхўжа ўғли, Абдулвоҳид Рафий, Содиқ Ашур ўғли,

Садриддинхон Шарифхўжаев, Кўнғирхўжа Хожинов, Исматулла Убайдуллин, Саидносир Миржалилов, Саид Жаъфарбой Саидов, Исломултон ўгли Шоаҳмедов, Абдурахмонбек Ўразаев, Ҳидоятбек Юрали Агаев, Миродил Мирзааҳмедов, Тошхўжа Ашурхўжаев, Абдулқодир Кушбегиёв, Жамшидбой Қорабеков, Абдусамад Абдусалимов, Убайдулла Дорбисалин, Шерали Лапин, Мусо Акчурин, Мустафо Мансуров, Муҳаммадҷон Тинишпаев, Иброҳим Долшин, Халил Ширинский, Толибҷон Мусабоев, Алихонтўра Тўраев, Собирҷон Юсупов, Одилҷон Умаров, Муқим Бойҷон, Абдулазиз, Аҳмадҷон Маҳдум, Олимҷон Идрис, Аҳмад Бойтурсуни, Мирёқуб Дулат, Ҳожи Рафий, Мирзо Абдувоҳид, Ҳамидхўжа Меҳрий, Аҳмадҷон Маҳдум, Қамий, Хислат, Мирмулла, Абдурауф Шаҳидий, Мукаммалиддин Маҳдум, Отажон Абдалов, Муҳаммад Азим ҳожи Марғилоний, Исҳоқхон Тўра Ибрат, Р. Расулзода, Охунзода Абдулрауф Машҳадий, Мирзо Хайрулло Ҳўқандий, Ашурали Зоҳирий, Иброҳим Даврон, Фулом Ҳасан Орифҷонов, Илҳомҷон Иноғомҷонов, Обидҷон Маҳмудов, Миркомил Мўминбоев, Саидризо Ализода, Лутфулла Олимий, Турди Мирғиёс ўгли, ҳожи Юсуф Мирфаёзов, Жўрабек Қаландар қори ўгли, Шоҳимардон Мирғиёс ўгли, Маҳмуд Ҳаким Яйфоний, Абай Кўнонбоев, Чўқон Валихонов, Тўхтагул Сотилганов, Севинбой Ақаев, Муҳиддинхўжа Ҳакимхўжаев, Муҳаммад Раҳимхўжа Муҳиддинхўжаев, Шамсиддин Шарифиддинов (Хуршид), Саъдулла Шарафиддинов, Исмоил Обидов, Аҳмадҷон Бектемиров, Пўлат Солиев, Носирхонтўра Камолхонтўраев, Фансуруллоҳбек Худоёрхонов, Муҳаммад Сиддиқхон ибн Музаффар, Мўминҷон Муҳаммадҷонов, Саидаҳмад Васлий, Сидқий Хондайлиқий, Абдуҳаким мулла Икромов, Фатҳиддин Маҳсум Исматуллаев, Илҳом Исломов, Асадулла Ҳожихонов, Зайнутдин қори Насриддинов, Абдусамиёқори Ҳидоятбоев, Отахон Назар Хўжаев, Карим қори Азимбоев, Низомиддин қори Ҳусаинов, Сайдулла Хўжаев, Олимҷонхўжа Юнусов, Мирали Умарбоев, Латифҷон Мадали Қозиев, Кўчқорбой Миралиев, Ғози Юнус, Абдулла Қодирий, Мажид Қодирий, Ўзам Аюбов, Саидғани Валиев, Санҷар Сиддиқов, Боту, Элбек, Турор Рисқулов, Азиз Лазиззода, Ҳасанмурод Лаффосий, Пўлагҷон Қайюмий, Фулом Зафарий, Маннон Уйғур, Қаюм Рамазон, Абдусамиё қори Зиёбоев, Хайдар Шавқий, Абдулвахоб Муродий, Абдулла Раҳимбоев, Аҳмад Шукрий, Эшонхўжа Хоний, Илҳом Одилов, Марям Султонова, Зайнаб Шамсуддинова каби ва бошқа ўнлаб ҳар хил табақадан чиққан зиёлиларнинг, маданият, фан ва маориф арбобларининг номларини қайд этиш мумкин.

3-§. Оврупоча кутубхоналар

Туронзаминда чор мустамлака тузуми қарор топганидан кейин бу ерда пайдо бўлган маданий-ахборот йўсинидаги янгиликлар орасида Оврупа, шу жумладан рус тилларидаги адабиётлар жамланган универсал ва махсус кутубхоналар муҳим ўрин тутди. Туркистон генерал-губернаторлиги бюджетидан маблағ билан таъминланган универсал типдаги умумистифода оммавий кутубхонаси, аъзолик бадаллари ҳисобига кун кечирган ҳар хил илмий жамиятларнинг махсус кутубхоналари, чор мустамлака маъмурияти ўқув юртларининг кутубхоналари, ҳарбий қисмларнинг кутубхоналари, умумистифода хусусий (пуллик) кутубхоналар, муайян шахслар гуруҳининг хайр-эҳсонлари ёки маҳаллий мустамлакачи маъмурларнинг маблағлари ёхуд давлат қорхоналари ва ташкилотларининг маблағлари ҳисобидан ташкил этилган жамоа кутубхоналари шулар жумласидандир.

3.1. Туркистон Оммавий кутубхонасининг фаолияти

Ўрта Осиёлик таниқли китобшунос олим, библиограф ва кутубхонашунос Е.К. Бетгер Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонасининг 75 йиллигига бағишлаб ёзган ва нашр этилмаган асарида архив манбаларига асосланиб, Туркистон Оммавий кутубхонаси (ҳозирги Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси)нинг ташкил этилиши тарихини тахминан шундай баён этади. Чоризм мустамлакачилиқ ва руслаштириш сиёсатини Туронзаминда изчил амалга оширган Туркистон ўлкасининг биринчи генерал-губернатори (1867—1882 йиллар) К.П. фон Кауфман ҳали Петербургдалик вақтидаёқ, генерал-губернатор лавозимига тайинлангани заҳоти, 1867 йилнинг ёзида, шунингдек пойтахтга 1868 йилги ташрифи чоғида Халқ маорифи вазирлигига ёзма равишда мурожаат этди. Бундан ташқари, фон Кауфман ўша даврда фаолият кўрсатган барча илмий жамиятлар ва йирик кутубхоналарни илмий мазмундаги китобларнинг иккинчи нусхаларини янги ташкил этилаётган Туркистон кутубхонасига ҳадя этишга чорлади. Ўзининг мазкур мурожаатларида “Осиё масалалари”га, яъни бутун Шарқ, биринчи навбатда Марказий Осиё минтақасининг кенг муаммоларига тааллуқли адабиётларни Тошкентда жамлаш зарурлиги ҳақидаги фикрни аниқ ва лўнда қилиб ифода этди.

Туркистон генерал-губернаторининг 1868 йилда таниқли рус библиографи В.И. Межовга ўрта Осиё ҳақидаги адабиётлар библиографиясини тузиш тўғрисидаги таклифи замирида ҳам мана шу ўлкани ўрганиш ва ўзлаштириш вазифасини енгиллаштириш гоёси ётар эди. В.И. Межов бу вазифа доирасини анча кенгайтирди — у китоблар, рисоалар ва мақолалар номларининг шунчаки кўрсаткичини эмас, балки “Ўрта Осиёга, айниқса, Туркистон ўлкасига оид асарлар ва мақолалар Туркистон тўплами”ни тузишга аҳд қилди. “Туркистон тўплами”нинг ўзига хослиги шундаки, у китоблар, рисоалардан ҳамда рус тилидаги журналлар, газеталардан қирқиб олиниб, катта бичимдаги қалин қоғоз варақларига ёпиштирилган ва муқоваланган улкан китоблардан тузилган. В.И. Межов тўпламнинг 416 жилдини тайёрлади. Бу жилдларга 1867—1887 йилларга оид материаллар киритилган. Сўнгра тўплам устида иш маълум вақт тўхтаб қолди, 1907—1917 йилларда турли библиографлар ва олимлар томонидан тўпламнинг яна 178 жилди тузилди. Шундай қилиб, бу тўплам жами 594 жилддан иборат. “Туркистон тўплами”да ўлка халқларининг тарихи, иқтисодиёти, турмуши ва маданиятига оид қимматли ва баъзи ҳолатларда бугун ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган маълумотлар умумлаштирилган.

Тошкентда кутубхона ташкил этилиши ҳақидаги хабар Петербург ва Москва ташкилотлари томонидан хайрихоҳлик билан қарши олинди. Фанлар академияси, университетлар, кутубхоналар, Рус география жамияти, Археология комиссияси ва бошқа ташкилотлар ўз китоб фондларини ташкил этилаётган янги кутубхона билан баҳам кўришга рози бўлдилар. 1867 йилда кутубхона учун юборилган дастлабки китоблар 1868 йилда қийинчилик билан Тошкентга етиб келди, чунки у пайтда темир йўл ҳали йўқ эди. Мана шу бир неча юз китоб Тошкентда Туркистон Оммавий кутубхонаси ташкил этилиши ва 1870 йил июнь ойи бошида унинг очилишига асос бўлди. Бу ўлкани тадқиқ қилиш ва ўзлаштириш ишини енгиллаштириш йўлида ташланган илк қадамлардан бири эди.

Туркистон Оммавий кутубхонаси ўлкадаги биринчи илмий ташкилот бўлди. Аммо кутубхона фаолиятининг илк даврида уни таъминлашга арзимас пул ажратилар, кутубхона ходимлари сони 5 кишидан ошмас эди. Кутубхонанинг биринчи директори этиб ўлка билимдони Н.В. Дмитровский тайинланди. У кутубхона тарихида анча катта рол ўйнади. Кутубхона асосан Туркистон ва унга қўшни мамлакатларни ўрганиш билан боғлиқ нашрлар билан тўлиб борди. Кутубхона фонди деярли мутлақо рус тилида бўлиб, у амалда фақат

Тошкентда яшайдиган русийзабон аҳолига хизмат кўрсатар эди. Чунончи, 1870 йил июнь ойдан 1871 йил сентябргача бўлган даврда кутубхонага жами 75 китобхон аъзо бўлиб, шундан 45 нафари офицер, 19 нафари амалдор, 5 нафари савдогар, 2 киши ҳарбий котиб, 2 киши руҳоний, бир киши маҳаллий мактаб талабаси эди. 75 китобхон орасида фақат биргина аёл бор эди⁷².

1882 йил декабрида Туркистон генерал-губернатори М.Г. Черняев буйруғига биноан кутубхонада тафтиш ўтказилди. Бу иш алоҳида топшириқлар бўйича амалдор ва ёзувчи В.В. Крестовскийга топширилди. У тафтиш натижалари бўйича Черняевга тақдим этган рапортида кутубхона фаолиятини қониқарсиз деб баҳолади, тафтиш вақтида рус демократ ёзувчиларининг асарларига талаб кучли эканлиги аниқланганини кўрсатди. “Рус муаллифларидан Шchedрин (Салтиков), Добролюбов, Писарев, Некрасов ва Михайлов (Шеллер) асарларига талаб кўп эканлиги маълум бўлди”⁷³.

Генерал-губернатор М.Г. Черняев Крестовскийнинг рапорти билан танишиб чиқиб, “вақт ўтиши билан мазкур кутубхона тутаётган йўл Туркистон ўлкаси олий маъмурияти бу кутубхонани таъсис этиш чоғида назарда тутган жиддий ва фойдали мақсадга унчалик мувофиқ эмас, бунинг устига кутубхонанинг ишлаб туриши учун ҳар йили хазинадан анча пул-маблағ сарфланмоқда”, деб топди ва 1882 йил 13 декабрда Туркистон Оммавий кутубхонасининг мустақил ташкилот сифатидаги фаолиятига 1883 йил 1 январдан эътиборан барҳам бериш тўғрисида буйруқ чиқарди.

Шу даврга келиб кутубхонанинг 13040 жилддан иборат фондида ўлкашунослик аҳамиятига молик нашрлар 9184 жилдни ташкил этар эди. Генерал-губернаторнинг юқорида зикр этилган буйруғидан кейин бу нашрлар Тошкент музейига берилди. Мана шу нашрлар негизида музей қошида махсус кутубхона ташкил этилди. Осиёни ўрганиш билан шуғулланувчи одамлар шу кутубхона материалларидан фойдаланишлари мумкин эди. Қолган китоблар Туркистон ҳарбий округи, Тошкент ҳарбий госпитали кутубхоналарига, оз қисми — ўқув юртлари кутубхоналарига тарқатилди. 1884 йилда Туркистон Оммавий кутубхонаси қайта тикланди. Кутубхонага тегишли барча китоблар унинг фондига қайтарилди.

Туркистон ўлкасини ўрганиш билан шуғулланган таниқли рус олимлари — археолог В.Л. Вяткин, академик В.В. Баргольд ва бошқалар кутубхона фаолиятига яқиндан ёрдам бердилар⁷⁴. Натижада кутубхона қимматли нашрлар ва материаллар билан тўлиб борди.

Туркистон Оммавий кутубхонаси ўз фаолиятининг 1917 й. октябр

давлат тўнтаришидан олдинги 47 йили давомида ўз китоб ва қўлёзма фондларини тузиш ва уларни бойитиш борасида анча катта ишларни амалга оширди. Чунончи, дастлабки 30 йилда кутубхонада жами 20000 китоб тўпланган бўлса, кейинги 6—7 йил ичида унинг фонди 57800 китобдан ошиб кетди. 1917 йилга келиб кутубхона фондида 80000 дан ортиқ китоб мавжуд эди.

Бу даврда кутубхонада Шарқ қўлёзмалари фондига асос солинди. Кутубхонани ноёб қўлёзмалар билан тўлдиришда Кузатов кенгаши аъзолари: энтомолог В.Ф. Ошанин, ўлкашунос сайёҳ Н.А. Маев, педагог С.М. Граменицкий, табиатшунос И.И. Краузе ва бошқаларнинг хизмати катта бўлди.

1891 йилда Н.В. Дмитровский томонидан Туркистон Оммавий кутубхонаси рус бўлими китобларининг каталоги тузилди. Е.К. Бетгернинг фикрича, бу каталог “айрим соҳалар бўйича оммавий кутубхоналар каталогларига намуна бўлиб хизмат қилиши мумкин. Чунки тузувчи каталогнинг универсал хусусиятини унинг ўлкашунослик вазифаси билан ажойиб тарзда уйғунлаштирган: Туркистон ёки ўрта Осиёга оид материалнинг мавжудлиги ҳар бир китобга ва журналларнинг ҳар бир сонига белгилаб қўйилган”⁷⁵.

Н.В. Дмитровский “Туркистон Оммавий кутубхонасининг йигирма беш йиллиги” номли мақоласида Туркистондаги фонди мутлақ рус тилида бўлган шахсий кутубхоналар тўғрисида қизиқарли маълумотлар беради. Бу шахсий кутубхоналар Туркистон Оммавий кутубхонаси фондлари таркибига киритилган. Тошкент судьяси П.П. Пукалов биринчи бўлиб ўз китобларини, чунончи Кантемирдан Гоголгача бўлган рус классик ёзувчиларининг асарларидан 400 жилдини кутубхонага ҳадя қилган⁷⁶. 1873—1877 йилларда кутубхонага Бош штабдан тарих, география ва ҳарбий ишга оид 5978 жилд олинган. Мазкур китобларнинг 189 жилддан кўпроғи 1826 йилда А.С. Пушкин танишган тарихчи И.П. Липрандининг Кишинёв коллекциясидан эди⁷⁷. 1896 йилда ўша пайт Тошкентда яшаган рус подшосининг амакиваччаси Н.К. Романовдан кутубхонага рус ва Европа муаллифларининг 5000 тага яқин китоби келиб тушди⁷⁸. 1870 йилда Тошкентга келган шарқшунос П.И. Пашинодан илмий мазмундаги 48 та китоб сотиб олинган. 1865—1868 йилларда Тошкентда хизмат қилган генерал-майор А.Н. Гейнс ўз шахсий кутубхонаси билан Туркистон кутубхонасини тўлдиришга муносиб ҳисса қўшди. Унинг кутубхонасида рус, француз ва немис тилларида 450 жилд китоб мавжуд бўлиб, улар орасида Туркистон тўғрисида асарлар ҳам бисёр эди⁷⁹.

Туркистон Оммавий кутубхонаси кейинчалик ҳам фуқаролардан шахсий кутубхоналар ва алоҳида китобларни сотиб олиш ҳисобига бойиб борган. Масалан, 1890 йилда врач И.А. Деревянко тўплаган тиббиётга оид 174 китоб сотиб олинган⁸⁰. 1907 йилда шарқшунос Н.Ф. Петровскийнинг шахсий кутубхонаси (5000 жилдга яқин)⁸¹, 1911 йилда Тошкент архитектори С.В. Лиханов (1500 жилддан зиёд) ва сиёсий арбоб П.И. Хомутовдан китоблар (2000 жилдга яқин)⁸² сотиб олинган.

1891 йилда Тошкентда илк ўзбек археологларидан бири Ақром Асқаров вафот этди. Марҳумнинг меросхўрлари қўлзма Қуръони карим ва унинг тавсифини, Мирзо Бедилнинг шеърлар тўпламини ва бошқа китобларни Туркистон Оммавий кутубхонасига сотдилар. В.В. Бартольд ҳадя қилинган китоблар орасида инглиз тадқиқотчиларининг Ҳиндистон ва Афғонистон тарихига оид асарларидан тузилган кўпгина нодир ва қимматли нашрлар бор эди, деб қайд этади. Кутубхона томонидан шахсий китоб мажмуаларини сотиб олиш кейинчалик ҳам унинг фондларини тўлдиришнинг муҳим манбаи бўлиб қолган.

1906—1910 йилларда Туркистон Оммавий кутубхонаси фаолияти анча жонланди. Бу даврда кутубхонадан фойдаланувчилар сони, кутубхонага қатнаш ҳамда фойдаланишга берилган китоблар сони кўпайди. 1906 йилдан бошлаб фойдаланувчилар 5, 4 ва 2 рублдан гаров пули тўлайдиган уч тоифага ажратилган. Ҳар куни мутолаа залига 40 дан 80 тагача китобхон ташириф буюрар эди. Чунончи, 1916 йилда кутубхона китобларидан 1500 китобхон фойдаланган. Айни вақтда, кутубхонага келувчилар сони қарийб 30 минг кишини ташкил этган, 38 мингдан ортиқ номдаги китоблар фойдаланиш учун берилган.

3.2. Илмий жамиятларнинг кутубхоналари

Мустамлака маъмурияти XIX асрнинг учинчи чорагидан эътиборан Туркистон ўлкасини ўрганиш ва ўзлаштириш мақсадларида Россия фанининг вакиллари кенг жалб қила бошлади. Бунинг натижасида Туркистонга бир қанча илмий экспедициялар уюштирилди. Уларнинг ҳисоботлари, материаллари ва маълумотлари кенг эълон қилина бошланди. Кўпгина бошловчи олимлар Туркистон ўлкасига ўқитувчилик, врачлик, агрономлик ва бошқа шунга ўхшаш ихтисосликлардаги фаолиятни илмий иш билан қўшиб олиб бориш учун келдилар. Россия илмий жамоачилиги вакиллари Туркистонда

Ўз илмий муассасалари ва жамиятларининг бўлимларини ташкил этдилар, илмий-тадқиқот ишлари ҳамда маҳаллий аҳоли орасида ташвиқот ишлари олиб бордилар. Кўпгина олимлар ўлканинг табиий бойликларини тадқиқ қилибгина қолмасдан, унинг тарихи, маданияти, тили ва турмуш тарзини ҳам чуқур ўргандилар.

Ўрта Осиёда ўтроқлашган рус олимлари вақт ўтиб бу ерда турли илмий жамиятлар тузиш ташаббуси билан чиқа бошладилар. Туркистон илмий жамиятлари фаолиятида таниқли фан намояндалари: географлар П. П. Семёнов-Тяньшанский ва А. И. Краснов, геологлар И. В. Мушкетов ва Г. Д. Романовский, зоолог ва зоогеограф Н. А. Северцев, ботаник А. П. Радченко, энтомолог В. Ф. Ошанин, шарқшунослар В. В. Бартольд, В. А. Жуковский, Н. И. Веселовский ва бошқалар иштирок этди.

Туркистон илмий жамиятлари қисқа вақт ичида ўлкани ўрганиш соҳасида асосий ўринни эгаллади. Асосан жамият аъзолари томонидан ҳаётият илмий мазмундаги китоблардан ташкил топган илмий жамиятларнинг кутубхоналари рус фани ва маданияти ютуқларини тарғиб қилиш, бепоян Туркистон ўлкаси аҳолисининг ҳаёти ва турмуш тарзи билан жамоатчиликни таништиришга катта ҳисса қўшди.

Туркистондаги дастлабки илмий жамият — **Ўрта Осиё илмий жамияти** 1869 йилда ташкил этилди ва 1872 йилгача иш олиб борди. Бу жамият жуда қисқа, лекин самарали фаолият кўрсатди. Чунончи, жамият ўлкада халқ музейи ташкил этди, русча-ўзбекча ва ўзбекча-русча луғатларни нашрга тайёрлади, ўзбек ва тожик тили дарсликларини яратди. Жамият йиғилишларида кутубхона тўғрисидаги масала бир неча марта муҳокама қилинди. Жамиятга келувчи илмий мазмундаги китобларни Туркистон Оммавий кутубхонасига текинга бериш, жамият аъзоларига кутубхона фондларидан бепул фойдаланиш ҳуқуқини бериш тўғрисида қарор қабул қилинди.

1891 йилда **Россия техника жамиятининг Туркистон бўлими** ташкил топди. Бўлим ташаббуси билан ўлкада биринчи ихтисослашган техник нашрлар кутубхонаси ташкил этилди. Мазкур кутубхона асосан обуна нашрлар ҳамда ҳаётият қилинган китоблар ҳисобидан ташкил топган бўлиб, 1896 йил 1 январгача бўлган ҳолатга кўра, унда 235 жилд китоб ва техникага оид вақтли нашрларнинг йиллик мажмуалари бор эди. Жамиятнинг марказий бўлими Туркистон бўлими кутубхонасига ўз нашрларини ҳаётият қилди. 1897 йилнинг 31 декабрига келиб кутубхонада 400 жилддан ортиқ китоб мавжуд эди.

Россия боғдорчилик жамиятининг Туркистон бўлими ҳам ўз кутубхонасига эга эди. Бўлим 1894 йилда Туркистон қишлоқ хўжалик

жамиятига айлантирилди. Бу жамият маҳаллий қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини ривожлантириш ва такомиллаштиришга катта ҳисса қўшди, замонавий агрономия билими ва усулларини тарғиб қилди, пахтачилик, боғдорчилик, асаларичилик ва бошқа соҳаларга оид энг янги адабиётларни тарқатиш билан шуғулланди. Жамият аъзоларидан ташқари, кутубхонадан бошқа шахслар ҳам фойдаланишлари мумкин эди. Кутубхона йилдан-йилга янги нашрлар билан тўлиб борди.

Туркистон ўлкасининг илмий-тиббий жамиятлари ҳам муҳим иш билан шуғулланардилар. Бу жамиятлар ўзларининг кўп йиллик самарали меҳнати билан Туронзамин халқи турмушида сезиларли из қолдирдилар. Илмий-тиббий жамиятлар орасида **Фарғона тиббий жамияти**, **Туркистон шифокорлар жамияти** (кейинчалик **Туркистон тиббий жамияти** деб номланган), **табиатшунослар** жамиятларининг фаолияти ҳам диққатга сазовордир. Бу жамиятларнинг барчаси халқ соғлигини сақлашда, маҳаллий аҳолига тиббий хизмат кўрсатишда, ўлкада тиббий билимларни оммавийлаштиришда фаол иштирок этдилар. Мазкур жамиятларнинг саъй-ҳаракатлари билан ўлкада махсус тиббий кутубхоналар ташкил этила бошланди.

Фарғона тиббий жамияти (1892—1910) Туркистон ўлкасидаги дастлабки илмий-тиббий жамиятлардан бири эди. Жамият ўз фаолиятининг дастлабки кунлариданоқ ихтисослашган кутубхона ташкил этишга киришди. 1904 йилнинг бошига келиб кутубхонада жамланган китоблар, рисоалар, илмий асарлар 1155 тага етди, шунингдек, Россия ва чет элда нашр этиладиган 40 номдаги тиббий журнал ва газеталарнинг бир неча йилга оид мажмуалари тўпланди.

1899 йилда Тошкенда тузилган Туркистон шифокорлар жамияти ҳам тез орада ўз кутубхонасини ташкил этди. Бу кутубхонада тиббиёт, табиатшунослик ва тарихга оид жуда кўп китоблар жамланди. Жамиятга аъзо шифокорлар саҳийлик билан кутубхонага китоблар ҳаля қилиши, унинг фондига турли тиббиёт муассасаларидан китоблар келиб туриши, китоб айирбошлаш тadbирлари кенг кўламда амалга оширилиши натижасида, бу кутубхона қисқа вақт ичида Туронзаминдаги махсус кутубхоналар орасидаги энг йирик кутубхоналардан бирига айланди.

1901 йилда **Шарқшунослар жамияти**нинг Тошкент бўлими ташкил этилди. Бўлим қошида рус тили ва хорижий тиллардаги шарқшунослик адабиётлари кутубхонаси ҳам бор эди. **Рус география жамияти**нинг **Туркистон бўлими**, айниқса, бой кутубхонага эга эди. Мазкур жамият Туронзаминни жуғрофий ўрганишга асос солди ва Орол денгизини тадқиқ қилиш, Туркистон дарёларини сув билан таъминловчи

музликларни ўрганиш, фойдали қазилма конларини топиш ва тадқиқ қилиш, зилзилаларнинг сабаблари ва оқибатларини аниқлаш соҳасида катта ишларни амалга оширди. Кутубхонанинг бир қисмини Рус география жамияти Оренбург бўлими томонидан берилган китоблар ташкил этарди. Кутубхона фондлари йилдан-йилга кўпайиб ва кенгайиб борди. Чунончи, кутубхонага 1897 йилда 90 номдаги нашр, 1903 йилда 193 китоб, 1905 йилда 246 китоб, 1906 йилда эса, 534 номда китоб олинди.

Кутубхонага таниқли ўлкашунос ва библиограф А.В. Панков ва Е.К. Бетгер келиши билан унинг иши анча яхшиланди. 1912—1915 йилларда бу ходимларнинг саъй-ҳаракати билан кутубхонада адабиётлар билан ишлаш такомиллаштирилди ва мавжуд китоб фондлари тартибга келтирилди. 1916 йилга келиб кутубхонада 10 мингдан ортиқ китоб, журнал ва бошқа нашрлар мавжуд эди. Ўлкашуносликка оид адабиётлар бўйича бу кутубхонага, Туркистон Оммавий кутубхонасидан ташқари, бирорта ҳам кутубхона тенглаша олмасди. Натижада кутубхона нодир китоблар сақланадиган бой китоб маҳазанларидан бирига айланди.

Тошкентда 1901 йилда очилган **Пушкин жамияти**нинг фаолияти ҳам самарали бўлди. Бу жамият ўлкада кенг кўламда маданий-маърифий ишларни амалга оширди: мактаблар ва билим юртлири очди, китоб ва рисолалар нашр этди, ниҳоят, кутубхоналар ва қироатхоналар ташкил қилди. Жамиятнинг китоб дўконлари, омборлари ҳам бор эди. 1911 йилнинг февралда жамият бепул қироатхонали халқ кутубхонасини очди. Унга улуғ рус ёзувчиси Л.Н. Толстой номи берилди. Кутубхона учун китоблар ҳадялар ҳисобига ва айрим нашрларни сотиб олиш йўли билан тўпланди. Шаҳар хотин-қизлар хусусий гимназияси директори Л.Ф. Гориздро кутубхонага 254 жилд китоб ҳадя қилди. Улар орасида жуда кўп қимматли ва нодир нашрлар бор эди. Туркистон археология ҳаваскорлар тўғарагининг фаол аъзоси В. Каллаур турли номдаги 74 жилд китобни кутубхонага ҳадя қилди. Жамоат арбоби З.А. Чернявская Самарқанддаги собиқ хусусий кутубхонасининг 2446 жилд китобини Пушкин жамияти кутубхонасига топширди. 1912 йилнинг 1 октябрига келиб Пушкин жамиятининг кутубхонаси фондида 2800 жилд китоб жамланди. Жамият илтимосига биноан маҳаллий ва марказий газета ва журналлар таҳририятларининг аксарияти унга ўз нашрларини бепул юбориб турдилар.

1911 йилда Л.Н. Толстой номидаги бепул қироатхонадан 8545 киши, яъни ҳар ойда ўрта ҳисобда 700 дан кўп киши фойдаланди. 1912

йилда З.А. Чернявская томонидан кутубхонадаги китобларнинг каталоги тузилгач, китоблар уйга ҳам берилди бошланди.

Кутубхонани маблағ билан таъминлаш ва янги адабиётлар сотиб олиш учун жамият томонидан ҳар хил пуллик маданий-маърифий тадбирлар: оммавий лекциялар, адабий кеча ва ўқишлар ўтказилар, концерт ва спектакллар ташкил этиларди. Тушган пул кутубхонани таъминлашга йўналтирилди. Аммо, шунга қарамай, маблағ етарли эмас эди. Шу боис кутубхонада маълум ҳақ эвазига уйга китоб бериш тартиби жорий этилди.

Пушкин жамияти кутубхона-қироатхонасининг фойдали фаолиятини эътироф этишга мажбур бўлган шаҳар маъмурияти 1913 йилдан кутубхона учун ҳар йили 300 рублдан пул ажрата бошлади. Лекин бу пул ҳам кутубхона-қироатхона эҳтиёжларини қондириш учун етарли эмас эди. Кутубхона-қироатхона раҳбарияти китобхонлар сонининг кўпайиши қироатхонани кенгайтириш, янги адабиётлар билан тўлдириш, шунингдек, ходимларни кўпайтиришни тақозо этишини кўрсатиб, шаҳар маъмуриятидан ажратиладиган йиллик маблағ миқдорини оширишни сўради. Аммо бу илтимосга рад жавоби олинди.

1916 йилда Пушкин жамияти шаҳар боғида ёзги қироатхона очди. Биргина шу йилнинг ёз ойларида бу қироатхонага 12648 киши келди. Улар орасида ўқувчилар, ишчилар, амалдорлар ва бошқалар бор эди.

Кутубхона-қироатхона аҳоли орасида кенг кўламда маърифий иш олиб борди. Кейинчалик у Туркистон Оммавий кутубхонасига берилди, сўнгра мустақил оммавий кутубхона қилиб ажратилди.

Илмий жамиятларнинг кутубхоналари ўз китоб фондларининг оммабоплиги билан Туркистон аҳолисининг ҳурмат-эътиборига сазовор бўлди. 1917 йилги октябр давлат тўнтаришидан кейин бу кутубхоналардаги бой китоб фондлари Тошкентдаги илмий ва оммавий кутубхоналарга тарқатилди. Бу китобларнинг аксарияти ҳозирга қадар сақланиб қолган ва Ўзбекистон тарихи, фани ва ўлкашўнослигига оид қимматли манба бўлиб хизмат қилмоқда.

3.3. Ўқув юртлари кутубхоналари⁸³

Туркистонда биринчи рус мактаби 1866 йилда Тошкентда ташкил этилди. Орадан икки-уч йил ўтгач, бундай мактаблар Туркистон ўлкасининг бошқа шаҳарларида ҳам очилди. XIX асрнинг охирида гимназиялар, реал билим юртлари, маҳаллий тилни биладиган

ўқитувчилар тайёрлаш учун Туркистон ўқитувчилар семинарияси ташкил этилди. Рус мактабларида оз миқдорда маҳаллий миллатга мансуб болалар ҳам ўқий бошлади. Руслаштириш мақсадларида маҳаллий миллатга мансуб болалар учун рус ва рус-тузем мактаблари ҳам ташкил этилди.

Мактаблар, гимназиялар, билим юртлари, ўқитувчилар семинарияси қошида кутубхоналар ташкил этила бошланди. Аммо бу кутубхоналарнинг китоб фонди жуда кичкина эди. Бу ўша даврда китоблар ва дарсликлар сотиб олишда қийинчиликлар мавжудлиги билан изоҳланарди. Тошкентда дарсликлар билан савдо қиладиган китоб дўконлари мавжудлигига қарамай, зарур дарсликлар ва қўлланмалар у ерда доим ҳам топилавермас эди.

Ўқув юртларининг кутубхоналари китоблар билан қандай тўлдирилганлиги ва уларнинг миқдори тўғрисида маълумот деярли йўқ. Айрим ўқув юртлари, гимназиялар қошидаги бир неча кутубхона ҳақида жуда оз маълумот сақланган. Чунончи, 1876 йилда Тошкентда ўғил болалар учун тўрт синфли гимназия очилган. 1879—1880 йилдан бошлаб у олти синфли гимназияга айлантирилган. 1883 йилда Тошкентдаги бу гимназияда 8 та синф бўлган. Гимназия қошидаги кутубхона асосий кутубхонага ва ўқувчилар кутубхонасига ажратилган. Асосий кутубхонада 4294 номда 8651 жилд, ўқувчилар кутубхонасида эса озроқ: 1697 номда 3767 жилд китоб бўлган⁸⁴.

1876 йилда Тошкентда хотин-қизлар прогимназияси очилди. 1877 йилда у гимназияга айлантирилди. Ўша даврда яшаган А.И. Добросмыслов гимназиянинг асосий кутубхонасида 10000 жилдга яқин китоб мавжудлигини, кутубхона жуда батартиб бўлганлигини қайд этади. Ўқувчилар кутубхонаси эса, ўша вақтда атиги 158 номдаги китобга эга бўлган⁸⁵.

Туркистон ўқитувчилар семинарияси қошида, ўқувчилар кутубхонасидан ташқари, 7000 жилддан иборат китобга эга асосий кутубхона фаолият кўрсатарди.

1894 йил 1 августда очилган реал билим юртидаги асосий кутубхонада 5059 номда 9006 жилд китоб бор эди.

1879 йилда Тошкент шаҳар хотин-қизлар билим юртида ташкил этилган кутубхонада 1887 йилга келиб 700 номда 1000 жилд китоб жамланган. Маблағ кўпайиши билан 1910 йил 1 январга келиб кутубхонадаги китоблар сони 4 минг жилдга етган.

Тошкентдаги ўқув юртлари бошқармаси қошида ташкил этилган кичкина педагогика музейи халқ таълими учун алоҳида аҳамият касб этди. Музейи кутубхонасида дарсликлар ва қўлланмалар бўлими,

илмий педагогик ва ижтимоий адабиётлар бўлими, вақтли нашрлар бўлими ва болалар адабиёти бўлими иш олиб борарди. Кутубхона қошида янги адабиётлар бюроси ташкил этилган бўлиб, ундан юқорида зикр этилган бўлимларга оид библиографик маълумот олиш мумкин эди. Бундан ташқари, бюрода янги олинган китобларнинг доимий кўргазмаси ташкил этилганди. Кутубхона қошида қироатхона ҳам бор эди.

Хуллас, ўлканинг деярли барча ўқув юртларида кутубхоналар бўлган. Улар ўқитувчилар учун мўлжалланган фундаментал кутубхоналарга ҳамда ўқувчилар кутубхоналарига бўлинган. Ўқувчиларнинг кутубхоналарида, дарсликлар ва ўқув қўлланмаларидан ташқари, таълим дастурида назарда тутилган бадиий адабиётлар ҳам бўлган. Аммо бу кутубхоналарнинг фондлари жуда кичкина бўлган; уларда тарих, адабиёт ва табиатшуносликка оид қўлланмаларнинг тақчиллиги, айниқса, сезилиб турган.

1871 йил 30 июлда тасдиқланган “Туркистон ўлкаси ўрта ўқув юртларининг кутубхоналарини тартибли сақлаш қоидалари”га биноан ўқувчилар кутубхоналарининг китоблари синф мураббийлари ва кутубхоначи томонидан ўқувчиларнинг ёши ва ривожланиш даражасига қараб синфларга ва бўлимларга бўлинган. Ҳар бир бўлим китобларининг рўйхати ҳар йили ўқитувчилар кенгаши томонидан қайта кўриб чиқилган. Ўқувчиларнинг китоб ўқиши устидан қатъий назорат ўрнатилган. Ўқувчи фақат битта китобни, шунда ҳам синф мураббийси кўрсатган китобни олиши мумкин бўлган. Бу ўқувчиларда норозилик уйғотган. Эрлар ва хотин-қизлар гимназиялари, реал билим юрти ва ҳатто шаҳар билим юртларининг ўқувчилари мактаб тартибларига яқдиллик билан қарши чиққанлари ҳақида гувоҳлик берувчи ҳужжатлар мавжуд. Бонқа талаблар билан бир қаторда, ўқувчилар ўзлари тузган рўйхатларга кўра кутубхоналарни тўлдиришни талаб қилганлар. Самарқанд эрлар гимназиясининг ўқувчилари эса ўз директорларига кутубхоналарга эркин киришга рухсат бериш талабини қўйганлар.

Ўқувчилар кутубхоналарини кенгайтириш масаласи кейинчалик ҳам кўп марта кўтарилган. Чунончи, “Туркестанский курьер” газетаси саҳифаларида бу масалага бир неча марта эътибор берилган. 1910 йилда бўлиб ўтган ўқитувчилар қурултойида барча мактаблар учун умумий ўқув адабиётлари кутубхонаси ташкил этиш, уни кенгайтириш ва қизиқарли, керакли нашрлар билан тўлдириш таклиф этилган. Билим юртлари комиссияси ўқитувчилар учун марказий кутубхона ташкил этишни ҳам мўлжаллаган. Билим юртларининг мудирларига

бундай кутубхона қаерда жойлашиши кераклигини биргаликда муҳокама қилиш таклиф этилган. Аммо иш муҳокамадан нарига ўтмаган.

3.4. Ҳарбий қисмлар кутубхоналари

Юқорида зикр этилган кутубхоналардан ташқари, Туркистонда ҳарбий қисмлар кутубхоналари ҳам ташкил этилди. Туркистон генерал-губернатори К.П. фон Кауфманнинг 1868 йил 7 апрелдаги буйруғига биноан барча алоҳида батальонларда, сапёрлар ротасида, лазаретларда ва доимий таркибида ўнтадан ортиқ офицер бўлган бошқа алоҳида қисмларда ҳарбий кутубхоналар очилди. Бу кутубхоналар асосини ҳарбий, табиий фанлар, математикага оид нашрлар ташкил этарди. Аммо кутубхоналар таркибига билимнинг бошқа соҳаларига оид китоблар, шунингдек, бадиий адабиётлар, журналлар, хариталар, режалар ва ҳоказолар ҳам кирарди.

Бу кутубхоналарнинг китоб фондлари одатда унча катта бўлмас эди. Масалан, кутубхонаси энг йирик ҳарбий кутубхона ҳисобланган 11-Туркистон мунтазам батальонида китоб фонди 1327 нусхадан иборат, 17-Туркистон мунтазам батальонининг кутубхонасида эса, атиги 116 номдаги адабиётлар жамланган эди. Ҳарбий кутубхоналардан фақат офицерлар фойдаланарди, аскарлар учун эса, китоб ва газеталар қўйилган бурчаклар ташкил этиларди. Лекин бир қанча ҳарбий кутубхоналар ўз эшиklarини ноҳарбий шахсларга ҳам очиб қўйган эди. Тошкентда 11 та, Самарқандда эса, 9 та шундай кутубхона фаолият кўрсатарди, уларнинг бештаси пуллик эди.

3.5. Хусусий кутубхоналар

Хусусий кутубхона ташкил этиш ташаббуси билан асосан жисмоний шахслар, шунингдек, ҳар хил маърифий жамиятлар чиқарди. Тошкентда биринчи хусусий кутубхона 1870 йилда Половцева деган аёл томонидан очилган эди. Бу кутубхонанинг китоб фондида 1500 жилдга яқин нашрлар тўпланган бўлиб, уларнинг негизини энциклопедик мазмундаги эски нашрлар ва, асосан, бошқа тиллардан таржима қилинган беллетристтик асарлар ташкил этарди. Кутубхонада қироатхона ҳам бўлиб, унда “Осколки”, “Игрушечка”, “Огонёк” каби газета ва журналлар билан танишини мумкин эди. Бу кутубхона китоблари китобхонларга анча катта ҳақ эвазига бериларди⁸⁶.

1903 йилда Тошкентда О.Г. Гейер 3000 жилдга яқин китобдан иборат иккинчи пуллик кутубхона очди. 1907 йилда бу кутубхонани шаҳар Думаси котиби Л.И. Бродский сотиб олди. У аста-секин кутубхона фондини кўпайтира бошлади. 1912 йилга келиб бу фонд 5500 жилдга етди. Кутубхона аъзолари сони ҳам анча кўпайди. Кутубхонадан фойдаланиш ҳақи анча юқори эканлигига қарамай, унинг аъзолари сони 850 кишига етди.

1904 йилнинг ёзида А.Н. Якубовская Самарқандда болалар ва ўсмирлар учун биринчи хусусий кутубхона очди. “Самарқанд” рўзномасининг 1904 йилги 343-сонида бу кутубхона ҳақида, жумладан, шундай дейилади: “Кутубхона кичкина бўлишига қарамай, китоблар яхши танланган, фондлар оқилона тузилган. Аммо Самарқанддек катта шаҳарда фақат ўсмирлар оз ҳақ тўлаб, ақлий озиқ олиш имкониятига эга, катгароқ ёшдаги аҳоли эса, бундай имкониятдан маҳрум. Агар катталар учун ҳам кутубхона очадиган ишбилармон топилганида, айти муддао бўлур эди”.

Россияда бўлганидек, Туркистонда ҳам барча кутубхоналар, шу жумладан, хусусий кутубхоналар ҳам полиция назорати остида эди. Шунга қарамай, аҳолининг маърифатга интилиши ўлкада янги-янги кутубхоналар очилишига туртки берарди.

1905 йилда З.А. Чернявская “Самарқанд” газетаси таҳририяти қошида хусусий кутубхона очди. Бу кутубхонада 3000 жилддан ортиқ китоб бор эди. Кутубхона марказий Россия ва маҳаллий газета ва журналларга обуна бўлган, китобхонлар бу ерда мазкур нашрлар билан танишиш имкониятига эга эдилар. Кутубхона аъзолари сони ойдан-ойга кўпайиб борди. Чунончи, 1905 йилнинг 1 апрелидан 20 июнигача кутубхонага 1500 дан ортиқ китобхон ташриф буюрди. Китоблардан фойдаланганлик учун уч разряд бўйича ҳақ тўлаш тартиби белгиланди. Камбағаллардан эса, гаров пули олинмас эди.

3.6. Жамоа кутубхоналари

XX аср бошларида Туркистон ўлкасининг область ва уезд шаҳарларида ҳам жамоатчилик ёки маҳаллий маъмурият томонидан тузилган кутубхоналар ва кутубхона-қироатхоналар ташкил этила бошланди. Чунончи, 1899 йилда Янги Марғилон (ҳозирги Фарғона)да шаҳар Оммавий кутубхонаси очилди. Сал вақт ўтиб Кўқон ва Наманганда ҳам шаҳар Оммавий кутубхоналари иш бошлади.

1909 йилда Ўратена уезди аҳолисининг фаол иштирокида Оммавий

кутубхона очилди. 1910 йилда Жиззах, Хўжанд ва Каттакўрғонда ҳам Оммавий кутубхоналар ташкил этилди.

1911 йилда Самарқанд шаҳридаги энг катта Оммавий кутубхонанинг очилиш маросими бўлиб ўтди. Кутубхона учун махсус қурилган янги бинода музей ҳам жойлашган эди. Бу бинони қуришга шаҳар маъмурияти томонидан 1901 йилда маблағ ажратилган эди. Кутубхонанинг китоб фонди 2000 жилддан иборат бўлиб, китоблар асосан муассасалар, идоралар ва алоҳида шахслар томонидан инъом қилинарди. Булар кўпинча асарлар тўпламларининг айрим жилдлари ёки журналларнинг алоҳида сонлари бўларди. Кутубхона маҳаллий маъмуриятдан оз миқдорда моддий ёрдам олиб турар, асосан хайрия маблағлари ҳисобига иш олиб борарди.

Бу даврда дастлабки ихтисослашган Оммавий кутубхоналари ҳам ташкил этила бошланди. Бунга мисол қилиб Тошкентда 1909 йилда очилган театр кутубхонасини кўрсатиш мумкин. Мазкур кутубхонанинг мақсади театрларга ҳамда театрга оид адабиётлар билан қизиқувчиларга хизмат кўрсатиш ва уларни ахборот билан таъминлашдан иборат эди.

1910 йилда шаҳар маҳкамаси қошида санитария кутубхонаси очилди. Кутубхонада Россиянинг Европа қисмидаги кўп шаҳарлардан тўпланган адабиётлар жамланди. Сал илгарироқ, 1907 йилда Тошкентда Овчилар жамияти қошида кутубхона ташкил этилган эди. 1914—1916 йилларда шаҳарда яна бир нечта кичкина ихтисослашган кутубхоналар очилди.

1902 йилда Ўрта Осиё темир йўллари бош устахонаси (Тошкент шаҳри) хизматчилари томонидан ташкил этилган Оммавий кутубхона ҳам пуллик хизматлар кўрсатарди. Кутубхонадан нафақат бош устахона, балки Тошкент станцияси бошқа хизматларининг ишчи ва хизматчилари ҳам фойдаланардилар. 1910 йилда кутубхона кенгайтирилди ва унинг қошида қироатхона очилди. Амалда бу дастлабки расмий жамоат кутубхоналаридан бири эди. Кутубхона сайлаб қўйиладиган кутубхона кўмитаси томонидан бошқариларди. Кўмита таркибига ишчилар ҳам кирарди. Шаҳар жамоатчилигининг илғор вакиллари кутубхона фаолиятини ҳар томонлама қўллаб-қувватлар эдилар. Кутубхона аъзолик бадаллари, хайр-эҳсонлар ҳамда йўл Бошқармаси томонидан ажратиладиган оз миқдордаги маблағлар ҳисобидан таъминланарди. Маблағларни ошириш учун ҳар хил оқшомлар ва концертлар ўтказиларди. Бу тадбирлардан тушган маблағлар кутубхона ва қироатхонани таъминлаш учун топшириларди. Натижада, кутубхона фонди йилдан-йилга кўпайиб борди. 1914 йилга

келиб кутубхонада билимнинг турли соҳаларига оид 12,5 мингдан ортиқ жилд китоб мавжуд эди. Қироатхонага келувчилар сони эса 7 минг кишидан ошиб кетди.

Асрнинг дастлабки йилларида Қўқон станцияси депоси (1903 йил), Черняево (1905 йил) ва Туркистон станциялари қошида темирйўлчилар жамоа кутубхоналари ва қироатхоналар очилди. Масалан, Черняево станциясида фаолият кўрсатган бепул кутубхона фондида 700 жилдга яқин китоб, шу жумладан рус ва чет эл мумтоз адабиёти намояндаларининг асарлари бор эди. Кутубхонада ҳафтада икки марта китоб бериларди. Бу кутубхона 1917 йилгача иш олиб борди.

1917 йилнинг майида Тошкентда савдо ва савдо-саноат ходимлари касаба уюшмаси аъзолари учун қироатхона ташкил этилди. Худди шу вақтда талабалар ва курсларнинг тингловчилари ташаббуси билан ўқитувчилар семинарияси қошида янги бепул қироатхона очилди. Кавказ мусулмонлари колонияси шу даврда “Бирлик” деган номда жамоа кутубхона-қироатхона ташкил этди.

Хулоса

Ватанимизни чор Россияси истило қилганидан сўнг Туронзаминнинг давлат-ҳуқуқий мақомида, сиёсат ва маданият соҳаларида қатор ўзгаришлар содир бўлди. Ишлаб чиқариш соҳасида янги капиталистик муносабатларнинг унсурлари пайдо бўла бошлади, миллий матбаачилик ривожланди, ноширлик, кутубхоначилик, китоб савдоси, библиография иши соҳаларига янги шакллар кириб келди.

Айни вақтда, XIX аср охирига бориб эски ўрта асрлар миллий маданиятининг барча шакллари чуқур инқирозга учради. Бу инқироз ўша даврдаги Туронзамин жамиятининг маърифий ва маънавий соҳаларига, айниқса, жиддий таъсир кўрсатди. Таълим ва у билан чамбарчас боғлиқ бўлган жамият ҳаётининг маънавий-интеллектуал томони янги давр талабларига жавоб бермай қўйди. Маълумки, ҳар қандай инқироз инсон шахси, жамият, бутун цивилизация, шу жумладан, маданият ривожланишининг зарур шартидир. Инқироз туфайли қадриятларни ҳар томонлама, теран тушуниб етиш ва қайта қуриш содир бўлади, маданият янги сифат ҳолатига ўгади.

Жадидчилик ҳаракати ва унинг энг ёрқин вакиллари қадриятларни қайта кўриб чиқдилар ва юқорида зикр этилган маънавий, маърифий, сиёсий ва ҳуқуқий инқироздан чиқиш йўлларини муфассал таҳлил

қилдилар. Жадидлар Туронзаминни ўрта асрларга хос қолоқлик ва диний хурофотдан озод этиш, шариатни ислоҳ қилиш, халққа маърифат тарқатиш, Туронзаминда мухторият давлатини барпо этиш учун кураш, халқнинг ижтимоий-сиёсий онгини юксалтиришни ўз олдига бош вазифа қилиб қўйдилар. Миллий мустақиллик учун кураш олиб борар эканлар, жадидлар инсон ҳаётини, ижтимоийлик, маънавиятни, ўзини халқнинг ва бутун инсониятнинг зарур ва ажралмас қисми деб англашни янги ахлоқий қадриятлар деб эълон қилдилар.

XX аср бошида асосий ғоявий-сиёсий кураш бир нечта ғоявий оқим:

1. Чор мустамлакачи маъмуриятининг ғайримиллий ассимиляторлик (ҳоким халқ тили ва маданиятини бошқа халқларга зўрлик билан сингдириш, этнографик маънода — бир халқнинг ўз тили, маданияти ва миллий ўзлигини йўқотган ҳолда, бошқа халққа қўшилиши), изоляционистик (халқлар ва миллатларни дунё ҳамдўстлигидан ва бир-биридан айириш, бир-бирига қарши гиж-гижлаш) сиёсати руҳи билан суғорилган рус буюк давлатчилик шовинизми мафқураси;

2. Аҳолининг муайян қисми, чунончи, руҳонийлар, йирик ва ўрта ҳол ер эгаларининг ўрта асрларга хос хурофий, эскича қарашларини ифодаловчи патриархал-феодал мафкура;

3. Аҳмад Дониш, Фурқат, Муқимий, Сатгорхон Абдулғаффоров, Бердақ, Аваз Ўтар, Завқий, Анбар Отин сингари йирик маърифатпарварларни майдонга чиқарган ўрта асрчилик онгига қарши маърифатчилик мафқураси;

4. XIX асрнинг 90-йиллари — XX асрнинг дастлабки чорагида кенг фаолият кўрсатган, Ватан мустақиллиги учун оташин курашчиларни тарбиялаган, феодализмга ва мустамлакачиликка қарши янги миллий, ижтимоий-сиёсий ва маърифатчилик ҳаракати — жадидчилик;

5. Россия социал-демократлари;

6. Большевик мафқураси ўртасида кечди.

Мазкур ҳар хил ғоявий оқимлар ўртасидаги кураш китобат иши соҳаларини ҳам четлаб ўтмади, албатта. Бу кураш, хусусан, билимнинг турли соҳаларида чоп этилган босма китобларнинг мазмуни ва ғоявий йўналишида (китоб кўпайтириш қўлёзма усулининг тез барҳам топиши билан баравар кечди) ва кутубхоначилик ишининг ривожланишида ўз аксини топди.

Ушбу бобда кўриб чиқилган Туронзамин миллий маданияти ва китобат ишининг таркибий қисми — кутубхоначилик ишининг Янги

даврдаги тарихи асосий масалаларини таҳлил қилар ва умумлаштирар эканмиз, шуни эътироф этиш керакки, XX аср боши Туронзамин миллий маданиятида иқтисодий ва ижтимоий ҳаётдаги ўрта асрларга хос қолоқлик ва турғунликдан, маданий ва маърифий фаолиятнинг қатъий тартибга солинган шакллари ва мазмунидан мустамлакачиликка ва феодализмга қарши кураш руҳи билан суғорилган демократик маърифатчилик мафкураси ва маданиятига, ижтимоий-иқтисодий ҳаётнинг янги шароитларига, буржуа эркинликлари, инсон ҳуқуқлари ва демократия учун курашга ўтиш етакчи тамойилга айланди. Бу тамойил XX аср бошида Туронзамин халқларининг маданий ҳаётида содир бўлган тарихий ўзгаришларда ўз аксини топди. Туронзамин китобат маданияти учун мутлақо янги омиллар, чунончи, миллий матбаачилик ва вақтли матбуотига асос солиниши, китоб нашрларининг миллий китобат иши учун янги турлари – дарсликлар, қўлланмалар, табиий фанлар мажмуига оид илмий-оммабоп адабиётлар, адабий-бадиий нашрлар, кутубхоналарнинг янги турлари – давлат маблағи ҳисобидан фаолият кўрсатувчи умумистифода оммавий кутубхоналар, янгича мазмундаги адабиётлардан тузилган усули жадид мактабларининг кутубхоналари, оврупоча ўқув юртларининг кутубхоналари, муайян соҳага оид махсус адабиётлардан иборат илмий жамиятлар кутубхоналарининг пайдо бўлишига юқорида зикр этилган тамойиллар сабаб бўлди.

Туронзамин халқи умумий таълим, маданий, техник-технологик даражасининг ошиши воқеликка нисбатан унинг муносабати ўзгаришига, шахсий ўсиши ва дунёқарашининг кенгайишига, янги китобхоннинг шаклланишига ва унинг сони қўпайишига имконият яратди. Бу усули жадид мактаблари тизими, рус-тузем мактаблари, умумистифода оммавий кутубхоналари, шахсий кутубхоналар ва китоб тўпламларининг ривожланишида ўз аксини топди.

Фойдаланилган адабиётлар ва изоҳлар

¹ Бу ҳақда батафсил ахборот ва замонавий таҳлил “Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Т.: Шарқ, 2000. – 464-бет” нашрида келтирилган. Китобга шу тарихий даврга бағишланган 266 асарни ўз ичига олган адабиётлар рўйхати ҳам илова қилинган.

² Қаранг: Зияев Х. Букварю – двести лет. Правда Востока. 1984, 31 июля.

³ Қаранг: Язбердиев А. Туркменская книга на арабской графике. Ашхабад, Ылым, 1981, с. 79.

⁴ Ўзбекистон Республикаси ФА Шарқшунослик институти қўлёзмалар жамғармаси, инв. №12611.

⁵ Қаранг: Чабров Г.Н. Из истории полиграфии и издательства литературы на местных языках в дореволюционном Туркестане (1868—1917). — В кн.: История науки. Кн. 7. Ташкент, 1954, с. 82 / Труды САГУ. Новая серия. Вып. 57.

⁶ Туронзамин халқининг фундаментал ўзига хосликлари, унинг теран, сермазмун маънавий ва ахлоқий қадриятлари, асрлар оша шакланган маданий анъаналари замирида вужудга келган, туб халқ манфаатларини ифода этувчи бирдан-бир ижтимоий-сиёсий ва миллий ҳаракат — жадидчилик ва унинг вакиллари маънавий маданият ва маърифатни янгилаш ва ривожлантиришга жуда катта ҳисса қўйдилар, халқ тафаккури ва маънавий салоҳиятини бойитдилар, XIX аср охири — XX аср бошидаги янги тарихий шароитда стратегик аҳамиятга эга бўлган бир қанча долзарб масалаларни ўртага ташладилар ва уларга мувофиқ ечим топдилар. Жадидчиликка оид энг янги тадқиқотлардан бири — “Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик” асарининг муаллифи, проф. Бегали Қосимов маърифатчилик ва маданий-тарихий ворисийлик соҳасида жадидлар ўз олдига қўйган айрим вазифаларни шундай тавсифлайди: “Жадидчиликнинг пойдевори, тамал тоши усули жадид мактаби эди. Бу табиий. ҳамонки мақсад жамиятни янгиламоқ экан, уни янги авлодгина қилиши мумкин эди. Янги авлодни эса, етиштирмоқ лозим. Эски, анъанавий усулда бу ишни амалга ошириш қийин, чунки замон ўзгарган. У тезкорликни талаб қилади. Иккинчидан, бугунги ўқувчи тарих, жуғрофия, иқтисод, физика, кимё, математика каби замонавий фанларни билиши керак. Сўнгги уч-тўрт аср дунё тақдирини бошқача ўзанга солиб юборди. Оврूपани олдинга олиб чиқди. Унинг қўлини сарбаланд қилди. Энди Оврүпа илм-фанини эгалламасдан, дунё билан баробар яшаб бўлмайди. Бу илм-фанни ўзлаштирмоқ учун Оврүпа тилларини билмоқ керак. Айни пайтда ўзликни ҳам сақламоқ лозим: Дин-диёнат ҳам зарур. Хуллас, яшамоқ учун учала жиҳатни ҳам ушламоқ керак бўлади. Ушлаганда ҳам ҳеч бирини суистеъмол қилмасдан. Акс ҳолда мувозанат бузилади. Мувозанат бузилиши эса, ёмон оқибатларга олиб келади. Масалан, ёлғизгина дин ушланса, дунё қўлдан кетади. Фақат ўзлик, миллат десак, яна дунёдан ажраб қоламиз. Бировнинг биз билан иши бўлмайди. Оврүпалашсак, ўзлик йўқолади. Бу ҳам фожиа. Мувозанат керак. Буни жаҳон тажрибаси минг дафъаларча синовдан ўтказган” (Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, “Маънавият”, 2002. — 17—18-бетлар).

⁷ Қаранг: Қосимов Бегали. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Т.: Маънавият, 2002. — 171-бет.

⁸ 1881 йилги “Русия мусулмонлиги” асарида у, жумладан, шундай деб ёзади: “Маърифатни тил эмас, билим беради. Россия мусулмонларининг ҳаётини энг осон, энг таъсирчан воситалар билан ўзлаштириладиган илм-

фангина ўзгартириши мумкин. Бунда асосий восита анъанавий мактаб, мадраса бўлмоғи керак. Бошланғич мактаб ҳар бир мусулмон Оммавийсида бор. Мадраса ҳам етарли. Эътибори ҳали ҳам балеанд. Замонлар бўлганки, мусулмонлар ўз мадрасаларида илми ҳандаса каби ўнлаб зарурий фанларни ўрганганлар. Уларда жаҳоний олимлар мударрислик қилганлар. Уларнинг тор, икки қаватли ҳужралари илм-фан оламининг қанчадан-қанча кашфиётларига гувоҳ бўлган. Қани ўша мадрасалар? Мадрасалар бор. Илгариги фан, ғайрат, энг муҳими рағбат йўқ. Бунинг сабаблари кўп, албатта. Шулардан бири анъанавий мактаб-мадрасаларнинг иқтисодий заминдан узилганлиги — чор ҳукумати томонидан вақф ерларининг олиб қўйилганлигидир. Хуллас, ҳозирги мадрасалар илмхона эмас, қорихона. Мақсад ҳам, усул ҳам қорилик, кўр қорилик. Унинг зах ҳужраларида 15—20 йилда олинадиган билимни замонавий ўқув юртларида 3—4 йилда эгаллаш мумкин. Инсоннинг умри шу қадар қадрсизми?" (Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, "Маънавият", Қ. — 171-бет).

⁹ Таржимон, 1906 йил, 89-сон.

¹⁰ Ўрта асрларга хос турмуш тарзи билан хайрлашаётган ҳар қандай мамлакатнинг маданий ривожланишида Маърифат даври зарур босқич бўлиб, уни муваффақият билан босиб ўтмасдан ижтимоий ривожланиш ва фан-техника тараққиёти йўлида олға қадам ташлаш мумкин эмас. Нафсиламбрини айтганда, маърифат доим илғор аҳамиятга эга, чунки у халқ маданиятини оширишга хизмат қилади. Маърифат халққа таълим ва тарбия беришни, ҳамма ва ҳар кимни инсоният охириги уч минг йилликда ишлаб чиққан билимларга ошно қилишни ўзининг асосий мақсади деб билади. Агар Европада Маърифат даври бутун XVIII асрни, Россияда эса XVIII-XIX асрларни қамраб олган бўлса, Туронзамин халқлари ижтимоий онг, фикрлаш ва турмуш тарзи ҳамда ижтимоий ҳаётдаги эскилик сарқитларидан анча кейин, лекин жадал суръатларда—қарийб бутун XX аср мобайнида қутулишига тўғри келди. Чунончи, бу ерда замонавий умумий тўлиқ ўрта таълим тизими 70-йилларга келиб қарор топди, олий ва ўрта махсус таълим тизими, тармоқ илмий-тадқиқот ва илмий-ишлаб чиқариш муассасалари тизими 80-йилларнинг охирига келиб шаклланди, кўп жилдли миллий энциклопедиянинг биринчи нашрини чоп этиш ишлари ҳам 80-йилларда яқунланди ва ҳ.к.

¹¹ Жадидчилик моҳиятини очиб берар экан, проф. Бегали Қосимов шундай деб ёзади: "Жадидчилик Туркистонда XIX асрнинг охирида майдонга келган, XX аср бошларида шаклланиб, қисқа муддатда ўзининг ҳадди аълолигига кўтарилган, 1917 йилги большевиклар тўнтаришидан кейин ҳам социалистик диктатура ўрнатилгунга қадар ўз мавқе ва йўналишини сақлаб қола олган ижтимоий ҳаракатдир. У ижтимоий турмушнинг барча жабҳаларини қамраб олган эди. Муболағасиз айтиш мумкинки, мазкур даврда юзага чиққан на сиёсий, на маданий бирор ҳодиса йўқки, унинг эътибор ва таъсир доирасидан четда қолган бўлсин.

Жадидчилик ғоялари эрга баҳорнинг шиддатли шамоллари сингари пўпанак босиб, билжираб кетган ўрта асрчилик турмушини энг пастки қатламларигача очиб ташлади. Момагулдирак бўлиб, Миллат ва Ватаннинг ҳаёт-мамонт масаласи кун тартибига қўйилгани ҳақида бонг урди. Чақмоқдек чақнаб, унинг бағридаги жароҳатларини ёритди. Обираҳмат бўлиб, она Туркистон кўксидати маориф, матбуот, театр ниҳолларига ҳаёт бахш этди. Бу ғояларнинг асосида миллий уйғониш, миллий мустақиллик учун кураш ётар эди. Жадидчиликнинг моҳиятини Миллат ва Ватанни англашдан улар манфаати учун курашишгача бўлган қизғин ва ҳаяжонли жараён ташкил қилди. Айни пайтда, бу ҳаракат миллатни ҳам тарбиялаб борди. Уни уз бошига ёғилган ҳар бир офатни тақдир деб таъбир этишдан таҳлил қилиб, чорасини излай олиш даражасигача кўтарди. Хусусан, жадидларимиз миллатнинг яшамоғи, тараққий топмоғи учун, биринчи навбатда, озод, мустақил бўлмоғи лозимлигини англаб етдилар ва кенг халқни уйғотишга алоҳида эътибор бердилар.

Халқ эса, Пўлатхон ва Дукчи Эшон воқеаларидан “Туркистон (Кўқон) мухторияти” моҳиятини англаш ва қўллашгача бўлган масофани босиб ўтди. Жадидларимиз сиёсий ишлар – ҳақ-ҳуқуқ, миллий давлат, ҳокимият масалалари билан мунтазам шуғулландилар. Айни пайтда, мактаб-маориф ислоҳ қилина бошланди. Миллий матбуот йўлга қўйилди. Театр пайдо бўлди. Янги адабиёт шаклланди, бир сўз билан айтганда, янги тафаккур майдонга келди. Бу – миллатнинг ўзлигини англаш ва мустақиллик мафкураси эди.

Бу ҳол, шубҳасиз, миллатнинг кейинги 3—4 асрлик тарихий тараққиётида мисли кўрилмаган ҳол эди. Унинг ҳаётида узоқ турғунликдан кейин янги босқич бошланишига далолат эди”.

Жадидчилик ҳаракатида проф. Бегали Қосимов уч йўлни ажратади: 1. Россияга тобеликдан зўрлик билан қутулиш, куч билан истиқлол олиш (Дукчи Эшон кўзғолони, 1916 йил мардикорлик ҳаракати, босмачилик). 2. Муроса йўли. Руслар ёрдамида маърифатга эришиш. Маърифат масаласида ҳақ-ҳуқуқ олиш, миллий ўзига хосликни тиклаш (Исмоил Гаспранли, Маҳмудхўжа Бехбудий). 3. ҳамкорлик йўли. Чор маъмурлари, сўнг эса Шўро ҳукумати билан бирга уларнинг дастурларида қатнашиш ва имкон бўлиши билан мустақилликни қўлга олиш. Бунинг учун маълум тайёргарлик кўриб бориш (Мунавварқори, Ҳамза, Авлоний)” (Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, “Маънавият”, 2002. — 4, 8-бетлар).

¹² Қаранг: Темур Хўжа Усмоножон ўғли. Туркистонда жадид мактаблари // Хур Туркистон учун. Анқара, 1976 йил, 15 май.

¹³ Бу ҳақда қаранг: Ибрат, Ажзий, Сўфизода. Т., “Маънавият”, 1999. — 116-б.

¹⁴ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, “Маънавият”, 2002. — 205-б.

¹⁵ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., Шарқ, 2000. — 270-б.

¹⁶ Ўша давр эски мактабида ўқитилган фанлар ва ўқув қўлланмаларининг мазмуни том маънодаги илмий мактаб таълими мақсадларидан қанчалик узоқ бўлганини Абдулла Авлоний ўша даврда муомалада бўлган ўқув материалига баҳо бериш асносида айтган қуйидаги сўзлардан билиш мумкин: “Бизим Туркистон макотиби исломиясинда аввалдан охира қадар таълим ўлинажак китоблар “Чор китоб”, “Саботул ожизин”, “Фузулий”, “Навоий”, “Хўжа Ҳофиз”, “Бедил”, “Маслак ул-муттаҳин”лар каби шеър китоблари ўлдиғи жумланинг маълумидир. Бу китобларнинг баъзилари эътиқод ва амалиёти исломга тааллуқ мушкул масалалардан иборат ўлгонларидин ҳамда аксарлари форсий тилда ёзилгонлари учун ёш болаларнинг онлардан истифодалари, бир нарса англамоқлари имкон хорижинда эди” (Қаранг: Авлоний А. Адабиёт ёхуд миллий шеърлар, ифодаи махсуса. 1-жуз, 1-табъ. Ильин тошбосмаҳонаси, 1909. – 1-б.).

¹⁷ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Т., Шарқ, 2000. – 261-б.

¹⁸ Кутубхона биноси Чорсу майдонининг Самарқанд дарвоза томонга қараб йўл кетган ерида жойлашган эди (кейинчалик бу кўча “Самарқанд дарвоза” деб номланди). Маъмур кутубхона 40-йилларнинг бошида ҳам “Турон” номи билан фаолият кўрсатиб турган. (Маълумот ўзбек тили ва адабиёти ўқитувчиси, маориф аълочиси Одилжон Охунжоновнинг ушбу сатрлар муаллифига оғзаки ҳикоясидан келтирилди.)

¹⁹ Қаранг: Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, фидойилик. Тошкент, “Маънавият”, Қ. – 252-б

²⁰ Иқтибос қуйидаги мақоладан олинди: Абдуллаев Р.М. Интеграционные процессы в мусульманском мире и туркестанские джадиды // Жадидчилик: ислоҳот, янгиланиш, мустақиллик ва тараққиёт учун кураш. Т.: Университет, 1999. – 77-78-бетлар.

²¹ Қаранг: Туркестанские ведомости, 1908, №146.

²² Бу ҳақда батафсилроқ қаранг: Бехбудий М. Китобатул атфол. Самарқанд, 1914.

²³ Қаранг: М.Ф. Махмудходжа Бехбудий // Наука и просвещение, 1922, №1.

²⁴ Туркистон чор Россияси мустамлакачилиги даврида. Ўзбекистоннинг янги тарихи. Биринчи китоб. Т.: Шарқ, 2000. – 267-б.

²⁵ Семёнов А.А. Среднеазиатские рукописные фонды и важность их изучения // Материалы I Всесоюзной научной конференции востоковедов в Ташкенте. Т.: 1958. – С. 914.

²⁶ Тарихчи Йақут Ҳамавий Марвда яшаган даврида Ибн Мискавайнинг мана шу китобини ўқиган ва ўз асарлари учун ундан кўчирмалар олган бўлса керак. Йақут Ҳамавий Марвдан 1219 йилда, бу ерга мўғул истилочилари бостириб келишидан олти ой олдин жўнаб кетган. Беш жилдли “Тажориб ул-Уммом” асари Марвнинг кўп сонли кутубхоналаридан бирининг жамғармасида сақланган ва кейинчалик Хожа Муҳаммад Порсо вақф кутубхонасига унинг ажлодлари, ўзи ёки ворислари

томонидан сотиб олинган бўлса керак. Зотан, мазкур вақф кутубхонаси XII асрда ташкил этилган ва XIX аср ўрталаригача, яъни 800 йилдан зиёд фаолият кўрсатган.

²⁷ Валидов А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. — С. 245.

²⁸ Валидов А.З. Восточные рукописи в Ферганской области // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXII. Петроград, 1915. — С. 303—320.

²⁹ Валидов А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве (Отчет о командировке) // Записки Восточного отделения Русского Археологического общества. Т. XXIII. Петроград, 1916. — С. 245-262.

³⁰ Қаранг: Лунин Б.В. Средняя Азия в русском и советском востоковедении. Т.: Фан, 1965. — С. 179.

³¹ Қаранг: Валидов А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве. — С.252

³² Семёнов А.А. Описание персидских, арабских и турецких рукописей фундаментальной библиотеки Среднеазиатского государственного университета. Труды САГУ. Серия II. Вып. 4. Ташкент, 1935. — С. 88.

³³ Валидов А.З. О собраниях рукописей в Бухарском ханстве. — С. 262.

³⁴ Лыкошин Н.С. Библиотека Минь-тубинского ишана // Русский Туркестан, 1899.

³⁵ Қаранг: Записки Восточного отделения Русского археологического общества. Т. XV. Петербург, 1903. — С. 22.

³⁶ Бартольд В.В. Туркестанская государственная библиотека и местная мусульманская печать // Записки коллегии востоковедов. Т. 1. Ленинград, 1925. — С. 97-99.

³⁷ Қаранг: Бартольд В.В. Отчёт о командировке в Туркестан. — С. 277—278.

³⁸ Қаранг: Лыкошин Н.С. Энциклопедист // Туркестанские ведомости. 1898. — №96.

³⁹ Қаранг: Туркестанские ведомости. 1902. — №43.

⁴⁰ Қаранг: Бартольд В.В. Отчёт о командировке в Туркестанский край летом 1916 г. // Известия Академии наук. Петроград. 1916. — С. 1239—1242.

⁴¹ Яъни Мулла Бурҳониддин Садр қозиул кузот. — К. Ҳамроев изоҳи. Қаранг: Бир шахсий кутубхона ва унинг каталоги ҳақида / Илмий асарлар ва ахборотлар. 6-чи китоб. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1963. 388-бет.

⁴² Муҳаммад Сиддиқхон ибн Музаффар ёки Носирхон Тура, адабий тахаллуси “Ҳишмат”, Бухоро амири Музаффарнинг ўғли.

⁴³ “Қизил байроқ” газетаси, 1921, 29-сон.

⁴⁴ Ҳамроев У. Бир шахсий кутубхона ва унинг каталоги ҳақида / Илмий асарлар ва ахборотлар. 6-чи китоб. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1963. 387—395-бетлар.

⁴⁵ Оят (шоир) ҳақида қаранг: С. Айний. Намунаи адабиёти тожик. Сталинобод, 1954. — С. 209—210-бетлар.

⁴⁶ Р. Ходи-заде. Источники к изучению таджикской литературы во второй половине XIX в. — Сталинабад, 1956. — С. 63.

⁴⁷ С. Айни. Воспоминания. М.-Л., 1960. — С. 584.

⁴⁸ Ўша жойда. — 415-бет.

⁴⁹ Ўша жойда. — 580, 421-бетлар.

⁵⁰ Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фонди. 2460-сон қўлёзма, 1-6 варақ. Каталогга кириш сўзи.

⁵¹ Зиё Чоржўйда қози бўлиб турганида “Аққойид” номли қўлёзмани қори домла мулла Абдурахим Курро унга совға қилиб юборади. Гарчи китобни совғага олган бўлса ҳам, каталогда бу қўлёзмани 20 минг тангага олиш мумкин эди, деб кўрсатади (2460-сон қўлёзма, 121-бет). У. Ҳамроев изоҳи.

⁵² Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фонди. 2460-сон қўлёзма, 1-6 варақ. Каталогга кириш сўзи.

⁵³ Бу пуллар 1880-90 йиллардаги Бухоро пули ва унинг рус пулига қиёси асосида тушунилмоғи керак. XX аср бошидаги 1 (бир) рубль бугунги (2007 йил) 12 000 сўмга тенг.

⁵⁴ Собрание восточных рукописей АН УзССР. Каталог. Т. 5. Ташкент, 1960. — С. 415.

⁵⁵ С. Айни. Воспоминания. — С. 779.

⁵⁶ Ўша жойда.

⁵⁷ Кўрсатилган асар. — 417-бет.

⁵⁸ Кўрсатилган асар. — 416-бет.

⁵⁹ Қаранг: Собрание восточных рукописей АН УзССР. Каталог. Т. 1. Ташкент, 1951. — С. 6. Мирза Муҳаммад Шарифжон Маҳдум Садр Зиёнинг китоблар коллекцияси Ўзбекистон ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг фондида 2178-2460 инвентар рақами билан рўйхатга олинган.

⁶⁰ Қаранг: Описание рукописи. СВР, 1. — С. 65-66.

⁶¹ Кўрсатилган асар. — 124-бет.

⁶² Кўрсатилган асар. — 65-69-бетлар.

⁶³ Кўрсатилган асар. — 228-бет. Аммо бу илмий тавсиф жуда қисқа. Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг катта илмий ходимлари А. Носиров ва А. Расулевлар кейинчалик қўлёзмани синчиқлаб ўрганиб, бу нусханинг жуда ҳам ноёб эканлигини аниқлашди. Бу шундай бўлган: бир таъмирчи қўлёзмани таъмирлайман деб бир муҳим маълумот устидан қоғоз ёпиштириб юборган. Абдулла ота Носиров бунни кўчириб қараса, асарга муаллиф (яъни Муҳаммад Тарағай — Улуғбек) ўз тузатишларини киритган, Али Қушчи қўлидан ҳам ўтган деган мазмундаги қимматли маълумот топилган. Садр Зиё ҳам уз каталогда бу қўлёзманинг асл нусха эканлигини қайд этган. — Ў. Ҳамроев изоҳи.

⁶⁴ Ўша асар. 149-бет. Мажмуада 566 дастхат-мақтуб, жумладан, Хожа

Аҳрор, Абдурахмон Жомий ва бошқаларнинг мактублари тўпланган.

⁶⁵ Қаранг: Собрание восточных рукописей АН УзССР. Каталог. Т. 5. Ташкент, 1960. — С. 412—415.

⁶⁶ Қаранг: Ҳамроев К. Бир шахсий кутубхона ва унинг каталоги ҳақида / Илмий асарлар ва ахборотлар. 6-чи китоб. Тошкент, Ўзбекистон Фанлар академияси нашриёти, 1963. 394-б.

⁶⁷ Масалан, Шарифжон Маҳдум Садр Зиё кутубхонасидаги XVII асрга мансуб “Мажмуоту рассойил-и ҳукамо” (“Олимлар асарлари тўплами”)да турли файласуфлар қаламига мансуб 107 асар, шу жумладан, Абу Али ибн Синонинг 36 асари, Форобийнинг эса, 17 асари жамланган.

⁶⁸ Қаранг: Перечень восточных рукописей В.Л. Вяткина в Государственной публичной библиотеке УзССР”. Составитель Б.С. Сергеев. Под ред. проф. А.Э. Шмидта. — “Труды Гос. публ. б-ки УзССР”. Т.1. Ташкент, 1935. — С. 60—91.

⁶⁹ Азимджанова С.А., Вороновский Д.Г. Собрание восточных рукописей АН УзССР.// — Востоковедные фонды крупнейших библиотек Советского Союза. М.: изд-во Восточной литературы. 1963. — С. 120.

⁷⁰ Ўша жойда.

⁷¹ Дмитровский Н.В. Двадцатипятилетие Туркестанской публичной библиотеки. “Туркестанские ведомости”, 1895, №15.

⁷² Туркестанские ведомости, 1882 йил, 14 декабрь.

⁷³ Бу ҳақда қаранг: Бартольд В.В. Несколько слов о Туркестанской публичной библиотеке // Туркестанские ведомости. 1902, 7 июня. Шу муаллиф. Туркестанская государственная библиотека и местная мусульманская печать // Записки коллегии востоковедов при Азиатском музее Российской Академии наук. М.: 1925. Т. 1. — С. 97—105; Лунин Б.В. В.В. Бартольд и Туркестанская Публичная библиотека // Библиотеки Узбекистана. Сборник теории и практики библиотечного дела. Вып. 5. Т.: 1978. — С. 123-149; Язбердиев А. Академик В.В. Бартольд и Туркестанская Государственная библиотека // Известия Академии наук Туркменской ССР. Серия общественных наук. Ашхабад, 1979, №1. — С. 27—36.

⁷⁴ Бетгер К.К. Три четверти века культурной работы К 75-летию Государственной публичной библиотеки УзССР, 1870—1945. Машинопись. Т., 1945, с. 64.

⁷⁵ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 11-рўйхат, 1694-йиғма жилд, 8-варақ.

⁷⁶ Қаранг: Бетгер Е.К. Редкие книги, связанные с именем А.С. Пушкина // Звезда Востока, 1949, №6. — С. 111.

⁷⁷ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 11-рўйхат, 1259-йиғма жилд, 1—4-варақлар.

⁷⁸ Туркестанские ведомости, 1895 йил, №33.

⁷⁹ ЎзР МДА, 1-жамғарма, 11-рўйхат, 594-йиғма жилд, 145-варақ.

⁸⁰ Туркестанский курьер, 1909 йил, №253.

⁸¹ Туркестанские ведомости, 1911 йил, №6.

⁸² Туркистон ўлкаси илмий жамиятлари ва уларнинг кутубхоналари фаолиятини тадқиқ қилишга алоҳида китоб ва бир печта илмий мақола

бағишланган: Лунин Б.В. Научные общества Туркестана и их прогрессивная деятельность. Конец XIX — начало XX вв. Ташкент, изд-во АН УзССР, 1962; Касымова А.Г. Дореволюционные библиотеки Узбекистана // Ученые записки (Ташкентский пед. институт), 1966. Т. 71. — С. 64—72; Кормилицин А.И. Библиотеки научно-медицинских обществ дореволюционного Туркестана // Труды (Ташкентский университет), 1966. Вып. 287. — С. 132—136; Шу муаллиф. Библиотеки некоторых научных обществ дореволюционного Туркестана и их значение в распространении научно-технических знаний // Материалы научной конференции аспирантов ТашГУ. Гуманитарные науки. Ташкент, 1966. — С. 52—64; Яхонтова Н.В. Из истории научных библиотек дореволюционного Туркестана // Ученые записки (Ташкентский пед. институт). 1966. Т. 71. — С. 73—80.

⁸¹ Туркистондаги рус ўқув юртлири ва уларнинг кутубхоналари ҳақида яна қаранг: С.М. Граменицкий. Отчет о состоянии Ташкентской мужской гимназии за 1882/3 учебный год. Ташкент, 1883; Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Ташкент, 1896; А.И. Добросмыслов. Ташкент в прошлом и настоящем. Ташкент, 1912, стр. 253-274; К.Е. Бендриков. Очерки по истории народного образования в Туркестане (1865—1924). М., изд. АПН РСФСР, 1960.

⁸⁴ Қаранг: Граменицкий С.М. Очерк развития народного образования в Туркестанском крае. Т., 1896. —С. 34.

⁸⁵ Қаранг: Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Т., 1912. —С. 226.

⁸⁶ Қаранг: Добросмыслов А.И. Ташкент в прошлом и настоящем. Т., 1912. — С. 260.

V БОБ ТУРКИСТОН КУТУБХОНАЧИЛИГИ ЎЗГАРИШЛАР ДАВРИДА (1917—1924)

1-§. Даврнинг жамият аҳволини белгиловчи асосий омиллари

1917 йил октябрида Россияда большевиклар партияси сўл эсерлар партияси билан биргаликда давлат тўнтаришини амалга ошириб, ҳокимиятни эгаллаганидан сўнг¹ Туронзаминда бошланган шиддатли ўзгаришлар даври қуйидаги сиёсий ва тарихий воқеалар ва омиллар белгилаб берди:

— большевиклар ва сўл эсерлар Тошкент кенгаши томонидан ташкил этилган ва 1917 йил 28—31 октябрь кунлари амалга оширилган Янги шаҳар аҳолиси (руслар) ва бир нечта ҳарбий қисмларнинг Туркистон буржуа Муваққат ҳукумати қўмитасига қарши қўзғолони 1917 йил 1 ноябрда ҳокимият шўролар қўлига утиши билан яқунланиши;

— шўроларнинг III ўлка съездида (Тошкент, 1917 йил 15—22 ноябрь) большевистик Туркистон ҳукумати — Туркистон халқ комиссарлари кенгашининг тузилиши;

Маҳаллий демократик давлатчиликнинг дастлабки тажрибаси — Туркистон Мухторияти (1917 йил 28 ноябрь — 1918 йил 19 февраль) шовинистик ва большевистик руҳдаги ҳарбий қўшинлар томондан ваҳшийларча тор-мор этилиши ва тугатилиши;

— 1918 йил 30 апрелда бўлиб ўтган шўроларнинг V ўлка съездида Россия совет федерациясининг таркибий қисми сифатида Туркистон автоном совет социалистик республикаси (ТуркАССР)нинг ташкил топиши, шунингдек, большевиклар ва сўл эсерлар Туркистон Республикаси Марказий Ижроия Қўмитаси (ТурМИК) ва Халқ Комиссарлари кенгаши (ХКК)нинг тузилиши;

— большевикларнинг мустабид тузумига қарши қуролли кураш ва истиқлолчилик ҳаракати, яъни фуқаролар урушининг бошланиши;

— большевистик ҳукумат томонидан халққа қарши қаратилган «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг ўтказилиши (1918—1920 йиллар)²;

— 1920 йилда Хива хонлиги ва Бухоро амирлигининг Қизил Армия

томонидан тугатилиши, Хоразм ва Бухоро халқ совет республикаларининг ташкил топиши;

— 1921 йил баҳоридан бошлаб янги иқтисодий сиёсат¹ шароитининг ривожланиши; 1918—1922 йиллардаги очарчилик ва халқнинг қаншоқлашиши, шунингдек, умумий маданий ва маънавий инқироз;

— янги умумий, касб-ҳунар, ўрта махсус ва олий ўқув тизими ниҳолларининг куртакланиши;

— барча китоб бойликлари: китоб омборлари, китоб дўконлари, ташкилотлар ва баъзи шахсларнинг йирик китоб тўғламлари, барча кутубхоналарнинг фондлари давлат тасарруфига ўтказилиши;

— универсал илмий, универсал оммавий ва махсус кутубхоналар тизимининг янгидан ташкил этилиши;

— кутубхоналарнинг умумистифодалик принципи қонун йўли билан мустаҳкамлаб қўйилиши;

— саводчилиқни ва китобхонлиқни ёйишда, сиёсий ва маданий-маърифий ишда, халқнинг малакасини ва техник савиясини оширишда, илмий билимларни ўзлаштиришда кутубхоналар роли ва аҳамиятининг ошиши.

2-§. Кутубхоналар ва китоб бойликларининг давлат тасарруфига ўтказилиши

Коммунист-большевикларнинг капитализмдан социализмга ўтиш энг аввало хусусий мулкни экспроприация қилиш⁴ ва уни жамиятнинг барча бойликларини ўз меҳнати билан яратувчилар қўлига топширишдан ҳамда пролетариат диктатурасининг ўрнатилишидан бошланиши лозим, деган ғоявий кўрсатмасининг (қоидасининг) ҳаётга татбиқ этилиши «ҳарбий коммунизм» сиёсатининг мантиқий оқибати бўлди. Амалда хусусий мулк янги давлат ихтиёрига ўтди, жамиятда эса, бир партия (большевиклар партияси)нинг диктатураси ўрнатилди. 1917 йилнинг 16 декабридаёқ «Туркестанский вестник» ва «Туркестанский курьер» газеталари Туркистон ўлкаси халқ комиссарлари кенгаши қарорига биноан, «Шўро ҳокимиятига провокацион ва тухмат руҳидаги мақолалар эълон қилгани учун» ёпиб қўйилди. Ушбу газеталарнинг босмахонаси мусодара қилинди ва Матбаачи ишчилар уюшмаси ихтиёрига ўтказилди. 1918 йилда «Улуғ Туркистон», «Ал-Ислоҳ», «Ал-Изоҳ» газеталарини, Ашхобод, Самарқанд, Қўқон, Кушка, Верний (Алмати)даги бошқа газеталарни наһр этиш тақиқланди.

1918 йил 29 мартда Туркистон халқ комиссарлари кенгаши «Ўлкадаги босмахоналар ва тош босмахоналарни национализация қилиш тўғрисида» Декрет қабул қилди. Ушбу Декретда: «Туркистон ўлкасидаги барча босмахоналар ва тош босмахоналар халқ мулки деб эълон қилинади ва уларни бошқариш мазкур корхоналарнинг бор мол-мулки ва пул маблағлари билан бирга, уларнинг ишчи ташкилотлари — ўлка Халқ Хўжалиги Кенгаши ҳузуридаги матбаачилик бўлими ихтиёрига ўтказилади», деб қайд этилди⁵. Босмахоналар ва тош босмахоналарни национализация қилиш анча жадал суръатларда амалга оширилди. 1918 йилнинг апрелидаёқ капиталистик типдаги барча йирик матбаачилик корхоналари давлат тасарруфига ўтказилди. 1918 йил май ойининг ўрталарига келиб Туркистоннинг турли шаҳарларида 20 та босмахона ва тош босмахоналар национализация қилинди⁶. 1919 йилнинг бошида матбаачилик корхоналарини национализация қилиш асосан тугалланди.

Туркистонда матбаачилик саноатини национализация қилиш билан бир вақтда республикада мавжуд барча китоб фондиди давлат тасарруфига ўтказиш ҳам амалга оширилди. Ушбу жараён «китобга ташналик» кучли бўлган шароитларда дастлабки даврда хусусий босмахоналар, омборлар, китоб дўконларидаги китоблар ва қоғоз ғамламаларининг маҳаллий ҳокимият органлари томонидан мусодара этилишига айланди. 1919 йил январда Тошкент кенгаши ижроқўми шаҳар китоб савдоси корхоналарининг китоб захираларини мусодара қилиш ва уларни шўро муассасалари ўртасида тақсимлаш тўғрисида қарор қабул қилди⁷. Туркистон ўлкасида китоб савдоси билан шуғулланган «Собберей» хусусий фирмасининг китоб дўконларидан бирида кенгаш томонидан 101 775 нусха китоб мусодара қилинди.

Муниципализация, яъни хусусий дўконлар, кутубхоналар, омборлар ва босмахоналардаги китоб захираларини маҳаллий ҳокимият органлари («муниципалитетлар») мулкига ўтказиш кейинроқ Туркистон республикасининг барча йирик шаҳарларида амалга оширилди.

Тошкент кенгаши ўзининг 1919 йил 27 мартдаги «РСФСР ХКК «Кутубхоналар ва китобхоналарни қўриқлаш тўғрисида»ги декретининг барча муассасалар ва ташкилотлар томонидан мажбурий тартибда ижро этилиши ҳақида»ги Буйруғи билан тугатилган ва эвакуация қилинган давлат муассасаларининг барча кутубхоналарини, шунингдек, алоҳида жамиятлар ва шахсларнинг тўла ҳажмда ёки қисман Тошкент шаҳридаги ҳукумат муассасалари, жамоат ташкилотлари ва ш.к.нинг ихтиёрига ўтказилган кутубхоналарини

қўриқлаш мажбуриятини юклади ва уларни Кенгашнинг халқ таълими бўлимида ҳисобга олди⁸.

1919 йил 14 апрелда Туркистон республикаси халқ комиссарлари кенгашининг «Халқ, панаҳар, жамоат кутубхоналари ҳамда хусусий кутубхоналарни национализация қилиш тўғрисида»ги Буйруғи эълон қилинди⁹. Ўлкадаги барча кутубхоналар Туркистон автоном республикаси мулки деб эълон қилинди ва маориф халқ комиссарлиги ихтиёрига ўтказилди. Ушбу комиссарлик таркибида Кутубхоначилик бўлими ташкил этилди. Бўлим асосий вазифаси янги кутубхоналар тармоғини ташкил этиш, кутубхоналарни китоблар ва зарур жиҳозлар билан таъминлаш, республикада кутубхоначилик ишига умумий раҳбарлик қилишдан иборат эди. ТАССР Халқ Комиссарлари Кенгашининг Буйруғи фуқароларнинг кутубхона хусусиятига эга бўлмаган, 100 номдан ва 300 жилддан ошмайдиган китоб тўпламларига нисбатан амал қилмас эди. Махсус китоблар, комиссарликлар, муассасалар, илмий жамиятлар, фан ва санъатнинг барча соҳаларидаги ўқитувчилар, врачлар, адабиётчилар, муҳандислар ва бошқа касб эгаларининг тўпламлари, уларнинг ихтисослигига оид зарур илмий қўлланмалар сифатида, тўлалигича эгаларининг ихтиёрида қолдирилиши Буйруқда алоҳида қайд этиб ўтилган эди¹⁰.

1920 йил 20 апрелда РСФСР халқ комиссарлари кенгашининг қуйидаги мазмундаги қарори эълон қилинди: «Жисмоний шахсларга ҳам, ширкатлар ва бошқа ташкилотлар ва муассасаларга ҳам тегишли бўлган, худди шунингдек, Кенгашлар томонидан муниципализация қилинган барча китоб ва бошқа босма нашрларнинг ғамламалари (кутубхоналардан ташқари) давлат мулки деб эълон қилинади»¹¹. Туркистон республикаси РСФСРнинг таркибий қисми бўлгани туфайли, марказий ҳукуматнинг умумдавлат аҳамиятига молик бўлган барча қарорлари Туркистон учун ҳам, федерациянинг бошқа субъектлари учун ҳам мажбурий эди.

Тугатилган муассасалар кутубхоналарининг национализация қилиниши, йирик хусусий кутубхоналарнинг мусодара этилиши, шарқ тилларидаги адабиётлар билан жиҳозланган умумистифода Оммавий кутубхоналар, илмий жамиятларнинг махсус кутубхоналари, Туркистондаги рус ўқув юртлари кутубхоналари, собиқ рус ҳарбий қисмлари ва Оммавий кутубхоналарини экспроприация қилиш ва давлат тасарруфига ўтказиш анча қисқа вақт ичида – 1919—1920 йилларда амалга оширилди.

Туркистон Оммавий кутубхонаси, барча ижтимоий-сиёсий ташкилотлар ва ширкатларнинг кутубхоналари, шу жумладан,

«Маърифат», «Бирлик», «Мадора», «Файрат» ширкатларининг кутубхоналари, «Туркистон», «Ислоҳ», «Осиё», «Турон» каби йирик кутубхоналар, Россия техника жамияти, Рус география жамияти, Шарқшунослар жамияти, Пушкинхонлар жамияти, Туркистон қишлоқ хўжалик жамияти, Туркистон тиббиёт уюшмаси, Тошкент ўқитувчилар семинарияси кутубхоналари, «Кутубхонаи Беҳбудия», бепоён ўлканинг барча шаҳарлари ва қишлоқларидаги ўнлаб бошқа хусусий ва жамоа кутубхоналари давлат ихтиёрига ўтказилди.

3-§. Туркистон АССРда кутубхоначилик иши тизимининг шаклланиши

3.1. Универсал кутубхоналар тизими

3.1.1. Кутубхоначилик бўлими фаолияти

Маориф халқ комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими бутун Туронзаминда кутубхоначилик ишини бошқарувчи давлат органи ҳисобланар эди. Туркистон республикаси халқ комиссарлари Кенгашининг 1919 йил 14 июлдаги Буйруғига биноан мазкур бўлимга катта ваколатлар берилган эди. Унинг вазифаларига қуйидагилар кирарди: Туркистон ўлкасидаги кутубхоналарни национализация қилиш; мусодара қилинган китоб бойликларини республикада янги ташкил этилаётган кутубхоналар ўртасида мутаносиб равишда (пропорционал) тақсимлаш; ўлкада кутубхоначилик ишини ташкил этишнинг умумий масалаларини ишлаб чиқиш ва барча турдаги кутубхоналар фаолиятига умумий раҳбарлик қилиш; янги кутубхоналар, қирозтхоналар, кўчма кутубхоналар ташкил этиш ва уларни китоблар билан таъминлаш; кутубхона ходимларини тайёрлашни ташкил этиш.

Кутубхоначилик бўлими ўз фаолиятида кутубхоначилик ишини ташкил этишнинг қуйидаги принципларига амал қилар эди: халқчиллик, яъни кутубхоналар мамлакат аҳолисининг барча тоифалари учун очиқлиги, кутубхоналарни бошқаришда аҳолининг ишгирик этиши, китобни аҳолига яқинлаштириш борасида кутубхона фаол иш олиб бориши (тавсия этиладиган адабиётлар рўйхатини тузиши, плакатлар тайёрлаши, кўرғазмалар ташкил этиши), жамоат ташкилотлари билан ҳамкорлик қилиши, китоб орқали аҳолини мумтоз ва замонавий адабиёт намуналари билан таништириши, уни

маданият ва илм-фанга ошно этиши, кутубхоналар фондини ҳар хил адабиётлар ва даврий нашрлар билан режали равишда тўлдириб бориш, кутубхоналар тармоғини ташкил этишда маҳаллий аҳолининг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олиш, аҳолининг миллий ва миқдорий таркибини, ҳудуднинг катта-кичиклигини, аҳоли яшайдиган пунктлар сонини ҳисобга олиш.

ТАССР маориф халқ комиссарлиги Кутубхоначилик бўлимининг биринчи мудир Урта Осиёлик йирик кутубхонашунос ва библиограф Евгений Карлович Бетгер (1887—1956) эди. Бу ишда унга ўлка кутубхоначилик иши бўйича инспектор, Рус География жамияти Туркистон бўлими кутубхонасининг собиқ ходими Б.Н.Смолин яқиндан ёрдам берди. Туркистон Давлат кутубхонаси директори Н.Н.Кулинский ҳам ўлкада кутубхоначилик ишининг ривожланишига катта ҳисса қўшди.

Кутубхоначилик бўлими ўз ишини барча турдаги кутубхоналар ва китоб тўпламларини ҳисобга олишдан бошлади. Бўлим ходимлари Тошкентда ва вилоятларда тугатилган жамиятлар ва ташкилотларнинг кутубхоналарини, шунингдек, ўқув юртлари, илмий жамиятлар ва жисмоний шахсларнинг кутубхоналарини ҳисобга олдилар. Шу ўринда бепоён ўлканинг барча шаҳарлари ва қишлоқларидаги кутубхоналарнинг китоб фондларини экспроприация қилишнинг дастлабки ойларида умумий тартибсизлик ва англашилмовчиликлар ҳам рўй берганини қайд этиб ўтиш лозим. Ган шундаки, маҳаллий Кенгашлар ва Кутубхоначилик бўлимининг жойлардаги вакиллари томонидан мусодара қилинган китоб фондлари ҳар хил ноўрин жойларда, айрим ҳолларда эса, очиқ ҳавода сақланар эди. Масалан, Туркистон республикасининг энг кагта шаҳри — Тошкентда мусодара қилинган барча адабиётлар Туркистон Оммавий кутубхонасига келтирилди. Бу ерда барча нашрлар учун жой етарли эмас эди. Натижада, 1919 йилнинг ёзида кутубхона ҳовлисида юз минглаб китоблардан иборат уюмлар ҳосил бўлди. Мусодара этилган китоблар билан шунга ўхшаш ҳолатлар ўлканинг бошқа вилоят марказларида ҳам кузатилди.

1919 йилнинг октябрида Кутубхоначилик бўлими мусодара қилинган адабиётлардан ва аҳолидан сотиб олинган китоблардан махсус китоб фонди тузганини эълон қилди. Дастлабки оммавий кутубхоналарнинг фондлари ана шу китоблардан жамланди. Кейинчалик бу кутубхоналар туман кутубхоналарига айлантирилди. Янги кутубхоналарни комплекташ учун Туркистон Оммавий кутубхонаси китобларининг дублетларидан ҳам фойдаланилди.

Туркистон республикасининг шаҳар ва қишлоқларида «ҳарбий коммунизм» шароитларида, яъни жамиятда натурал айирбошлаш ва давлат томонидан тақсимлаш тартиби ҳукм сурган, савдо-сотик манжуд бўлмаган даврда ташкил этилган янги давлат ва идораларнинг кутубхоналари китоблар билан текинга таъминланар эди. Аммо ушбу ҳолат ташкил этилаётган янги кутубхоналарни комплектлашда тартибсизлик ҳукм сурар эди, деган маънони англатмасди. Кутубхоначилик бўлими ходимлари тажрибали китобшунос олим Е.К.Бетгер раҳбарлиги остида кутубхоналарни комплектлашда кутубхона турини ва у хизмат кўрсатиши мўлжалланган ҳудуднинг ўзига хос хусусиятларини ҳисобга олишга ҳаракат қилдилар. Айнан Е.К.Бетгернинг фидокорона фаолияти ва жонбозлиги туфайли инқилобий тартибсизлик авжга чиққан 1918—1921 йилларда Россия илмий жамиятлари Туркистон бўлимларининг махсус кутубхоналари, «Турон», «Туркистон», «Осиё», «Ислоҳ» кутубхоналари, «Кутубхонаи Беҳбудия», Самарқанддаги Мирзо Улуғбек мадрасасининг умумистифода кутубхонаси, Тошкент ўқитувчилар семинарияси кутубхонасида ўн йиллар мобайнида тўпланган китоб фондлари тарқалиб кетишининг олдини олишга муваффақ бўлинди.

Кутубхоначилик бўлими кутубхоналар ишига китоб фондларини таснифлаш ва сақлашнинг илғор методларини жорий этиш борасида ҳам фаол иш олиб борди. Бунда 1922 йили Тошкентда чоп этилган Е.К.Бетгернинг «Библиографик таснифлашнинг ўнлик системаси» брошюраси жатта ёрдам берди. Ушбу брошюра Туркистон республикасидаги библиографик таснифлаш бўйича илк қўлланмалардан бири бўлиб қолди. Мазкур қўлланма, шунингдек, Б.Н.Смолиннинг «Кутубхоначилик иши техникасига оид қисқача қўлланма»си ўзбек тилига ўгирилди ва барча маҳаллий кутубхоналарга тарқатилди.

Малакали кутубхоначилар ва библиографларнинг йўқлиги янги кутубхоналар ишига салбий таъсир кўрсатар эди. Маориф халқ комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими кадрлар тайёрлаш мақсадида 1919 йилнинг ёзида Тошкентда икки ойлик курслар ташкил қилди. Мазкур курсларга республиканинг турли шаҳарларидаги кутубхоналарнинг ходимлари чақирилди. Бир йил ичида ушбу курсларда 40 нафар кутубхона ходими қайта тайёргарликдан ўтди. Шу йилнинг кузида Самарқандда ташкил этилган қисқа муддатли икки ойлик курсларда яна 27 нафар кутубхона ходими тайёрланди.

3.1.2. Китобларни каталоглаштириш ва таснифлаш масалалари

Фондларни тартибга солиш, уларни жой-жойига қўйиш, таснифлаш ва каталоглаштириш масалаларига муфассалроқ тўхталиб ўтамиз. Кутубхоналарнинг фондлари кўпайиб борди ва ташкилий ишларни яхшилашни ҳамда каталоглар тузишни тақозо этди. Ўнлик система таснифига оид каталоглар ва жадваллар тузишга фаол киришилди.

Н.В.Дмитровский «Туркистон Оммавий кутубхонаси рус бўлими китобларининг каталоги»да қабул қилган ўнлик система китобхоналарнинг эҳтиёжларини қондиролмай қолган эди. Ўзгариб бораётган ҳаёт, ўрнашаётган янги турмуш тарзи талабларига жавоб берувчи кутубхона китобларини таснифлаш тизими зарур эди. Аммо бундай тизимни қисқа вақт ичида тузиш мумкин эмас эди. Шу сабабли 1918 йилда Е.К.Бетгер, Л.К.Давидов ва А.А.Метленков таснифлашга оид барча мавжуд материаллардан (Н.А.Дмитровский жадваллар системасидан, таниқли библиограф Б.С.Боднарский жадвалларидан) фойдаланиб, каталоглар, кўрсатгичлар, дафтарлар ва китоблардан излаб топилган муайян индекслар бўйича ўнлик системасининг айрим бўлимларини тиклаб, «Кутубхона китобларининг ўнлик таснифи»ни туздилар¹².

Жадвалларнинг чоп этилиши республика кутубхоналари фондлари ва каталогларини тузиш ишини ягона қоида бўйича тартибга солиш имконини берди. 1919 йил 30 апрелда Туркистон Республикасида кутубхоначилик ишининг бирлиги ва яхлитлигини таъминлаш мақсадида Туркистон Оммавий кутубхонаси марказлаштирилган тартибда каталоглаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқиб, Маориф Халқ Комиссарлигига тасдиқлаш учун тақдим этди¹³.

Е.К.Бетгер ташаббусига биноан, муайян нашрлар чоп этувчи барча муассасаларга титул варағи ва муқованинг юқоридаги ўнг бурчагига ўнлик индексини қўйиш тақлиф этилди. Бу кутубхоначига фондларни жой-жойига қўйишни, китобхоналарга эса керакли адабиётни қидириб топишни осонлаштирар эди.

1921 йил 1 январга келиб кутубхонада иккита каталог: алифбели ва системали каталоглар мавжуд эди. Системали каталог «Кутубхона китобларининг ўнлик таснифи» бўйича тузилган эди. Каталогларга 600 мингтагача карточка киритилган эди¹⁴. Каталоглар тузиш ва адабиётларга ишлов бериш кенг қўламда йўлга қўйилди. 1921 йилнинг охирида алоҳида каталоглар бўлими ташкил этилди. Бўлим мудири этиб А.А.Метленков тайинланди. У республикадаги кутубхоналарнинг

китобларини таснифлаш янги тури мактабининг асосчиларидан бири бўлди. Юқорида зикр этилган жадвалларга қизиқиш шу қадар катта эдики, уларни қайта нашр этишга тўғри келди. Айни вақтда, ҳаёт янги, янада замонавий жадвалларни ишлаб чиқишни ҳам тақозо этар эди. Е.К.Бетгер шу ишга фаол киришди. 1922 йилда жадваллар нашр этилди¹⁵. 1918 йил жадвалларидан фарқли ўлароқ, Е.К.Бетгер уларни сўзбоши, методик кўрсатмалар ва фойдаланиш қоидалари билан тўлдирди. Бетгер жадвалларни барча кутубхоналар учун мажбурий «қонун»га айлантиришга ҳаракат қилди. Бетгернинг ўнлик жадваллари Туркистонда кутубхона китобларини таснифлаш ишининг ривожланишида муҳим ҳодиса бўлди ва мамлакатнинг кўплаб кутубхоналарида тарқалди. Жадваллар нафақат Туркистонда, балки ундан ташқарида ҳам яхши қарпи олинди. Таниқли библиограф, ўнлик системасининг Россиядаги тарғиботчиси Б.С.Боднарский Е.К.Бетгернинг таснифлаш тизимига юксак баҳо берди¹⁶.

Каталоглаштиришнинг ривожланиши тўғрисида сўз юритганда ўлка кутубхоначилиқ иши бўйича инструктор Б.Н.Смолин томонидан тузилган «Кутубхоначилиқ иши техникаси бўйича қисқача қўлланма»га ҳам тўхталиб ўтиш лозим. Унда каталоглаштиришнинг асосий қоидалари ҳамда кутубхоначилиқ ишининг бошқа масалалари ёритилган. Қўлланма кутубхона ходимларига фондлар ва каталогларни ташкил этишда катта ёрдам берди.

3.1.3. Кутубхоналарни бутлаш аҳволи

Россия Марказий матбуот агентлиги (Центропечать)нинг Туркистон бўлими – Туркцентропечать 1919 йилнинг майидан 1922 йилнинг февралигача ўлка кутубхоналарини рус тилидаги китоблар ва даврий нашрлар билан текинга таъминлаб турди¹⁷.

1919 йилнинг майида ташкил этилган Туркцентропечать ўз фаолиятида РСФСР БМИҚ Президиумининг қуйидаги мазмундаги қарорига амал қилар эди: «Марказий Агентлик... Россияда нашр этилувчи барча нашрларни тарқатиш ва экспедиция қилиш билан шугулланувчи, барча жабҳаларни, маданий-маърифий ва почта-телеграф муассасаларини (шу жумладан кутубхоналарни – Э.О.) матбуот нашрлари билан таъминловчи давлат органидир. У темир йўлдаги барча киоскларни бошқаради, шаҳарларда китоб дўконлари ва киосклар очади, кўчма вагон-дўконлар, газетачиларнинг артеллари ва ш.к.ни ташкил этади»¹⁸.

Туркцентропечатнинг асосий вазифаси марказий матбуот нашрлари билан бир қаторда маҳаллий нашриётларнинг босма маҳсулотларини, Туркистон республикаси ҳудудида чоп этилувчи барча даврий нашрларни тарқатишни ташкил этишдан иборат эди. Туркцентропечать Центропечатнинг таркибий бўлими ҳуқуқида иш олиб борган бўлса-да, у ўз фаолиятида маҳаллий ҳокимият органларининг кўрсатмаларига амал қилиши лозим эди ва ТАССР Халқ Комиссарлари Кенгашига бўйсунарди¹⁹.

Туркцентропечать ўз фаолиятининг биринчи кунлариданоқ газета-журнал ва китоб экспедицияларини ташкил этишга киришди. 1919 йилнинг декабридан Москва-Тошкент узлуксиз темир йўл қатновининг тикланиши мамлакат марказидан матбуот нашрлари келишининг барқарорлашувига имконият яратди. Республика ҳукумати Туркцентропечать ихтиёрига бир неча ўн арава ажратди. Узоқ масофаларга китоблар, даврий нашрлар, плакатлар ва турли кўرғазмали қуролларни ташишга махсус жиҳозланган Туркцентропечать аравалари бугун республика бўйлаб адабиётларни ташиш билан шуғулланар эди. 1919—1920 йилларда Туркцентропечать бир неча марта қисқа муддатли курслар ташкил этди. Мазкур курсларда 200 дан ортиқ киши тайёргарликдан ўтди. Ўлканинг энг йирик 36 аҳоли яшайдиган пунктида маҳаллий агентликлар ташкил этилди. Улар ўз киоскларига ва тарқатувчиларнинг кенг тармоғига эга эди. Барча турдаги матбуот нашрларини тарғиб қилишга алоҳида эътибор бериларди. 1919 йилнинг майдан декабригача Туркцентропечать 780 799 нусха, 1920 йилнинг январидан мартигача — 313 410 нусха китоблар, брошюралар, варақалар ва плакатлар тарқатди²⁰.

1920 йилда Туркистонга иккита рейс ташкил қилган «Қизил Шарқ» агитацион-инструкторлик поезди жамоаси ўлкада рус тилидаги кўп сонли ранг-баранг адабиётларни тарқатди. Мазкур поезднинг китоб омборида янги совет сиёсий арбобларининг асарлари, В.Маяковский, А.Блок, Д.Бедный, А.П.Чехов, И.А.Крилов, Жек Лондон ва бошқа адибларнинг алоҳида нашрлари ва асарлар тўпламлари, «Народное просвещение», «Пролетарская революция», «Наркомат обеспечения», «Известия наркомфина», «Творчество», «Юношеский комитет» журналларининг турли сонлари, айрим расмий нашрлар, шу жумладан «ВСНХ декретлари тўплами», дарсликлар ва ўқув қўлланмалари, кўп сонли варақалар ва плакатлар бор эди²¹. Ўзининг биринчи рейси давомида (23 январдан 16 июлгача) агитпоезд ўлка шаҳарлари ва шаҳарчаларида ташкилотларга ва муайян шахсларга 3078 та агитацион кичик кутубхоналар, 186 мингта китоб, 58 мингта

варақа, 37 мингта газета ва 5500 та плакат ажратди. Жами 14 минг рублик ҳар хил адабиётлар сотилди²². Иккинчи рейс давомида (13 августдан 16 октябрғача) агитпоезд жамоаси рус тили ва маҳаллий тиллардаги 1097 та дарслик, 327 номдаги оммавий-сиёсий ва адабий-бадий китобларнинг минглаб нусхаларини тарқатди²³.

3.1.4. Кутубхоналар тармоғининг ривож

1920 йилнинг бошига келиб, Туркистон республикасида 174 та янги ташкил этилган универсал оммавий кутубхоналар, 172 та қироатхона фаолият кўрсатар, 176 та чойхонада кичик кутубхона-қироатхоналар ташкил этилган эди. Мазкур чойхоналарда вақти-вақти билан, айниқса, иш кунидан кейин, кечкурун сиёсий, баъзан эса, бадий адабиётлар маҳаллий аҳолига овоз чиқариб ўқиб берилар эди. Бундай чойхоналар «қизил чойхоналар» деб аталарди. Туркий ва форсий тиллардаги адабиётлардан иборат оммавий кутубхоналар ташкил этиш шу даврда долзарб муаммога айланди. Бундай адабиётлар жуда кам эди (айниқса, марказий Россиядан ёғилиб келган рус тилидаги даврий нашрлар ва китоблар оқимига солиштирганда). Шу сабабли маҳаллий аҳолига хизмат кўрсатиш учун ташкил этилган «мусулмон» кутубхоналари (ўша даврда улар шундай деб аталар эди) ҳақида ғамхўрлик Кутубхоначилик бўлимининг муҳим вазифаларидан бирига айланди. Туркистон Оммавий кутубхонасининг шарқ тилларидаги адабиётлар бўлимида мусулмонлар учун марказий қироатхона ва илмий ишлар учун алоҳида хона очилди. Кутубхона китобларининг дублет нусхаларидан Алишер Навоий номидаги янги мусулмонлар кутубхона-қироатхонаси жамланди. У 1919 йилда Тошкентнинг Эски шаҳар қисмида очилди ва қисқа вақт ичида маҳаллий аҳолининг эътиборини қозонди. Шу даврда Эски шаҳарда яна бир нечта кутубхона-қироатхона очилди.

1919 йилда маҳаллий аҳоли учун мўлжалланган кутубхоналар Когонда, Петро-Александровск (ҳозирги Тўрткўл)да, ўрта Осиё темир йўлининг Жусали ва Черняево станцияларида, Туркистон, Казалинск ва Андижон шаҳарларида очилди; шунингдек Самарқанд ва Каттақўрғондаги «мусулмон» кутубхоналари ҳам қайта ташкил этилди. Шу тариқа ўлкада маҳаллий тиллардаги китоблар жамланган кутубхоналар тармоғига асос солинди. Миллий тиллардаги китоблардан иборат янги оммавий кутубхоналар бўлғуси Туркменистон (Чоржўй, Тежен, Ашхобод, Красноводск ва б. шаҳарлар), Қирғизистон (Бишкек,

Тўқмоқ, Қизилқия ва б. шаҳарлар), Тожикистон (Хўжанд, Душанбе, Ҷиратена ва б. шаҳарлар) республикаларида очилди. Шу йилларда ўлка қишлоқлари, овуллари ва бошқа аҳоли яшайдиган пунктларида ҳам кутубхоналар, қироатхона-ўтовлар, қизил чойхоналар, деҳқон уйлари ташкил этилди.

Кутубхоналар тармоғини режали равишда ташкил этиш ва китоблардан фойдаланишни такомиллаштириш мақсадида 1920 йил 3 ноябрда РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгашининг «РСФСРда кутубхоначилик ишини марказлаштириш тўғрисида»ги декрети эълон қилинди. Ушбу декрет билан Маориф Халқ Комиссарлиги 1918 йилда бошлаган ягона кутубхоналар тармоғини бунёд этиш бўйича улкан тайёргарлик ишлари якунланди. Декрет мамлакатда кутубхоначилик ишининг кейинги ривожланиши учун жуда муҳим аҳамиятга эга бўлди.

Мазкур декретга мувофиқ ТАССР Халқ Комиссарлари Кенгаши 1921 йилнинг бошида «Туркистон республикасида кутубхоначилик ишини марказлаштириш тўғрисида» декрет эълон қилди. Ушбу декретда Маориф Халқ Комиссарлиги ихтиёридаги кутубхоналар ҳам, бошқа идоралар, муассасалар ва жамоат ташкилотларининг кутубхоналари ҳам омма учун очиқ деб эълон қилиниши, ТАССР ягона кутубхоналар тармоғи таркибига киритилиши ва Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармаси ихтиёрига ўтказилиши қайд этилди. Мазкур декретни амалга ошириш учун «Сиёсий-оқартув ташкилотлари ҳамда қасаба уюшмалари маданият бўлимларининг кутубхоначилик иши соҳасидаги ўзаро муносабатлари тўғрисидаги йўриқнома» ишлаб чиқилди. Ушбу йўриқнома идоралар ўртасидаги муносабатларни тартибга солар эди.

Янги иқтисодий сиёсатга ўтилиши (1921 йил) кутубхоналар сони кескин камайишига олиб келди. Оммавий кутубхоналар тармоғи 56 бирликкача, яъни 3 баравар камайди. Бу асосан маҳаллий ҳокимият органларининг ҳаракатлари билан изоҳланар эди. Маблағлар тақчиллиги туфайли, улар кутубхоналарни ёпишга мажбур бўлдилар, бўшаган маблағларни эса, бошқа муҳим эҳтиёжларга йўналтирилдилар.

Маърифий муассасаларни, шу жумладан кутубхоналарни сақлаш ва таъминлашга давлат ресурсларининг тақчиллиги жойларда китоблардан фойдаланиш учун ҳақ тўлаш тартибини жорий этишга мажбур қилди. Дастлабки даврда кутубхоналар иши бироз олға силжигандек бўлди. Шу сабабли маҳаллий маданият органлари мазкур тартибни янада кенгроқ қўллашга қарор қилди.

Маблағлар тақчиллиги туфайли кутубхоналар тармоғини маълум даражада қисқартиришга мажбур бўлган Туркистон Бош сиёсий-

оқартув бошқармаси мазкур жараён мумкин қадар оғриқсиз кечишини таъминлашга ҳаракат қилди: унча яхши ишламаган, кичик кутубхоналар ёпилди, ишчи ва миллий ҳудудлардаги кутубхоналар сақлаб қолинди.

Ҳудудий ва бошқа кичик кутубхоналарни марказий кутубхоналарга айлантириш кутубхоналар тармоғини сақлаб қолишда муҳим аҳамият касб этди. Мазкур кутубхоналарнинг вазифаларидан бири олис ҳудудларга кўчма кутубхоналар ёрдамида хизмат кўрсатишдан иборат эди.

Кутубхоначилик иши муаммоларини ҳал қилиш йўларини қидириб, Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармаси 1923 йил 2 февралда Тошкентда республика кутубхона ходимлари конференциясини чақирди. Конференция бутун кутубхоначилик ишини бирлаштириш учун Марказий кутубхоначилик комиссияси тузиш тўғрисида қарор қабул қилди ва кутубхоналарни қўллаб-қувватлаш бўйича кенг тарғибот ишлари олиб боришни муҳим вазифалардан бири деб белгилади.

Шундан кейин 5 февралда бўлиб ўтган Тошкент шаҳар кутубхоначилар конференцияси кутубхоналар қошида қироатхоналар очиш, кутубхоналар қурилишига китобхонларни жалб қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бироқ, шунга қарамай, кутубхоналар аҳволи оғир бўлиб қолаверди. Кутубхоналар янги адабиётлар билан етарли даражада тўлдирилмаслиги ҳам уларнинг ишига салбий таъсир кўрсатди.

1923 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, Туркистон республикаси маориф халқ комиссарлиги тармоғида жами китоб фонди 280094 нусхадан иборат бўлган 64 кутубхона (шу жумладан 35 таси — ҳозирги Ўзбекистон ҳудудида) иш олиб борар эди. Мазкур кутубхоналар жами 34463 китобхонга хизмат кўрсатарди. Тошкентда аҳвол нисбатан яхши эди. Бу ерда китоб фонди 109852 нусхадан иборат бўлган, жами 17869 китобхонга хизмат кўрсатувчи 12 кутубхона иш олиб борарди. Фарғона вилоятида китоб фонди 35820 нусхадан иборат бўлган, жами 2268 китобхонга хизмат кўрсатувчи 14 кутубхона мавжуд эди²⁴.

1924 йилда Москвада Бутунроссия кутубхоначилар биринчи съездининг чақирилиши мамлакат, шу жумладан Туркистон республикаси кутубхоначилик иши тарихида муҳим воқеа бўлди. Съезд кутубхоналарнинг етти йиллик иш тажрибасини умумлаштирди. ТАССР вакиллари съездда кутубхоначилик ишининг илғор тажрибаларини ўрганиш имкониятига эга бўлдилар.

Съезддан сўнг Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармаси кутубхоначилик ишини яхшилаш учун Тошкентда кутубхоначилар уюшмасини тузишга қарор қилди. Мазкур уюшма таркибига сиёсий-оқартув муассасалари, касаба уюшмалари, шаҳардаги болалар ва мактаб кутубхоналарининг ходимлари киритилди. Кутубхоначилар уюшмасининг вазифалари қуйидагилардан иборат эди: кутубхоначилик иши методлари ва техникасини ишлаб чиқиш; кутубхоначиларга йўл-йўриқлар кўрсатиш; кутубхона ходимларининг ахборотларини тинглаш; йиғилишларга материалларни тайёрлаш ва ишлаб чиқиш; кутубхона ходимлари ўз малакасини ошириши ҳамда уларни қайта тайёрлаш учун материаллар тайёрлаш; кутубхоналар ишини бирлаштириш ва мувофиқлаштириш; кутубхоналар ва китобни омма, айниқса, маҳаллий аҳоли орасида кенг тарғиб ва ташвиқ қилиш.

Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармасининг кутубхоналардан «ғоявий жиҳатдан эскирган» китобларни олиб қўйиш бўйича комиссия тузиш тўғрисидаги қарори (1924 йил октябрь) адабиётлар ўта тақчил бўлган шароитларда жуда салбий рол ўйнади. Комиссия ишлаб чиққан йўриқномага мувофиқ кутубхоналардан «эскирган» наشرларнинг 30—50% олиб қўйилди²⁵.

Қишлоқ аҳолисига кутубхона хизматлари кўрсатиш Туркистон республикасида энг оғир масалалардан бири бўлиб қолди. Аҳоли яшайдиган пунктлар ҳудудий жиҳатдан тарқоқ жойлашганлиги, маҳаллий халқлар тилларидаги адабиётларнинг камлиги, малакали миллий кадрларнинг йўқлиги қишлоқ аҳолисига қониқарли кутубхона хизматлари кўрсатишни ташкил этиш имконини бермас эди. Мазкур масалани маълум даражада ҳал қилиш учун ўзбек тилидаги янги адабиётлардан иборат кўчма кутубхоналарнинг кенг тармоғи ташкил этилди. Ушбу кутубхоналар сурункали равишда қишлоқлар ва овулларга юборилар эди.

Шу даврда республика қишлоқларида оммавий сиёсий-тарбиявий ишлар билан, асосан, 1920 йилда ташкил этилган меҳнаткаш деҳқонлар ташкилоти — «Кўшчи» уюшмаси шуғулланар эди. Мазкур уюшма қўмиталари маориф халқ комиссарлиги ва Бош сиёсий-оқартув бошқармасининг уезд ва шаҳар бўлимлари билан яқин алоқада иш олиб борарди. 1924 йилда бўлиб ўтган «Кўшчи» уюшмасининг ўлка қурултойида барча қишлоқларда ва овулларда саводсизликни тугатиш мактаблари, кичик кутубхоналарга эга бўлган қизил чойхоналар ва ҳар бир уездда камида битта намунали Деҳқон уйи ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилинди.

«Кўшчи» уюшмаси Самарқанд вилоятида, айниқса, қизгин фаолият

олиб борди. Бу ерда 1923 йилда бир нечта деҳқон уйлари, 24 та қизил чойхона ва кутубхоналар очилди. Мазкур кутубхоналарнинг фондлари асосан рус ва ўзбек тилларидаги адабиётлардан иборат эди. Уларни жамлашда вилоят марказий кутубхоналари фаол иштирок этди.

Барча шаҳар ва қишлоқ кутубхоналарини адабиётлар билан марказлаштирилган тартибда комплекглаш муҳим аҳамият касб этиб борди. Бунинг учун 1921 йил бошида ТАССР Маориф халқ Комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими қошида Марказий кутубхоналар коллектори ташкил этилди. Кутубхона коллекторининг қуйидаги асосий вазифалари аста-секин шаклланиб борди: кутубхоналарнинг тур хусусиятларига қараб, уларнинг фондларини режали равишда комплекглаш; китобларни танлашда кутубхоналарга консультацион ва библиографик ёрдам кўрсатиш; адабиётларга буюртмалар йиғиш; кутубхоналарни нашриётларнинг режалери, китоб савдоси ва библиографияга оид ахборот билан таъминлаш; кутубхоналарга юбориладиган нашрларга библиографик ишлов бериш; кутубхоналарни махсус техника ва жиҳозлар билан таъминлаш. Марказий кутубхоналар коллектори тез орада барча турдаги кутубхоналарни комплекглашнинг асосий манбаига айланди.

Республикада кутубхоналар сони аста-секин кўпайиб борди. Расмий маълумотларга кўра 1924 йилнинг охирида Ўзбекистон ҳудудида 171700 нусхадан иборат китоб фондига эга бўлган 43 кутубхона фаолият олиб борар эди. Уларнинг барчаси Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармаси ихтиёрида бўлиб, давлат бюджетидан маблағ билан таъминланар эди. Биргина Тошкентда 1924 йилда 136800 нусхадан иборат китоб фондига эга бўлган 32 умумистифода кутубхонаси иш олиб борарди. Шулардан 13 таси қасаба уюшмаларининг, 16 таси — турли муассасаларнинг маблағлари ҳисобидан таъминланар эди.

3.2. Мамлакатнинг етакчи универсал илмий кутубхонаси — Туркистон Давлат кутубхонаси фаолияти

1918 йилда Халқ университети ташкил этилиши билан, Туркистон Оммавий кутубхонаси унинг ихтиёрига ўтказилди. Кутубхона фондларини тизимга солиш бўйича кенг кўламли иш бошлаб юборилди. Май ойининг бошларида кутубхона директори этиб истеъдодли ташкилотчи ва ташаббускор Н.Н.Кулинский тайинланди. У кутубхонани қайта тузишга жуда фаол киришди. 1918 йил 18 майда

Кузатов қўмитасининг охирги мажлиси бўлиб ўтди. Мажлисида кутубхона фаолиятини сифат жиҳатидан янги илмийлик ва халқчиллик тамойиллари асосида қайта ташкил этиш, табақавий, миллий ва диний белгиларга кўра, барча ва ҳар қандай имтиёزلарни бекор қилиш, очиқлик ва оммавийликни таъминлаш режасини ишлаб чиқиш ҳақида қарор қабул қилинди. Бунинг учун Н.Н.Кулинский, Е.К.Бетгер ва А.А. Богод таркибида махсус комиссия тузилди. 1918 йил май ойининг охирида Халқ университети Кенгаши Е.К.Бетгер, Л.К.Давидов ва В.И.Вольпинни Туркистон Оммавий кутубхонасини қайта ташкил этиш учун масъул қилиб тасдиқлади²⁶.

Комиссия китобларни уйга беришни вақтинчалик тўхтатиш тўғрисида қарор қабул қилди, китобхонларга олган китобларини қайтаришни сўраб матбуот орқали мурожаат этди. Бу барча китобларни ҳисобга олиш, уларни 1918 йилгача амалда бўлган олдинги каталогларга солиштириш учун керак эди. Текширув аксарият китоблар йўқолганини, улар орасида камёб ва ноёб китоблар ҳам бисёр эканини кўрсатди. Шу сабабли комиссия олдида энг аввало китоб фондидаги етишмовчиликлар ўрнини тўлдириш вазифаси турарди. Шу мақсадда аҳолидан кенг миқёсда китоблар, асосан бадиий адабиётлар сотиб олина бошланди. Комиссия ислоҳ этилган кутубхона, жаҳоннинг илғор мамлакатларидаги миллий кутубхоналар қатори, китобларни уйга бермайдиган, нашрлар қироатхоналарда мутолаа қилинадиган кутубхонага айлантирилиши лозим, деган хулосага келди.

Каталоглар тўғрисидаги масала ҳам кўндаланг бўлди. Кутубхонанинг бутун фондига ўнлик системаси бўйича каталог тузишга қарор қилинди. Кутубхонадаги китоблар ўрнини тўла ўзгартириш ҳам амалга оширилди ва шундан кейин комиссия 1918 йил августда кутубхонани китобхонлар учун очишни лозим деб топди.

Туркистон Оммавий кутубхонаси Туркистон халқ университети таркибида 1918 йил декабригача фаолият кўрсатди. 1919 йил май ойидан, маориф халқ комиссарлиги тизимида Кутубхоначилик бўлими ташкил этилганидан сўнг, Туркистон Оммавий кутубхонаси, республиканинг бошқа кутубхоналари қатори, мазкур бўлим ихтиёрига ўтказилди.

1919 йил февралда кутубхона Туркистон Халқ кутубхонасига айлантирилди, 1920 йилда, ташкил топганига 50 йил тўлиши муносабати билан, Туркистон АССР халқ комиссарлари кенгашининг қарорига биноан, унга Туркистон Давлат кутубхонаси номи берилди²⁷.

Республиканинг бош кутубхонаси бўлган Туркистон Давлат кутубхонасининг вазифаси маҳаллий кутубхоналарга раҳбарлик қилиш

ва уларга амалий ёрдам беришдан иборат эди. 1918 йил 28 майда кутубхона мудирини Туркистон халқ университети кенгашига Туркистон республикасида кутубхоначилик иши бўйича ўлка раҳбар-инструктори лавозимини жорий этишни сўраб мурожаат этди²⁸, 1918 йил 26 сентябрда эса Тошкентдаги ва маҳаллий кутубхоналарнинг кутубхоначилари билан ишлаш бўйича алоҳида доимий комиссия тузиш масаласи қўйилди²⁹.

1918 йил 30 сентябрда Е.К.Бетгер кутубхоначилик иши бўйича ўлка раҳбар-инструктори лавозимига тайинланди³⁰. Унинг ўнлик системаси бўйича мутахассис ва индексатор сифатидаги вазифаси ўлка миқёсида кутубхоначилик ишига раҳбарлик қилиш, маҳаллий кутубхоналарга мазкур масалалар юзасидан йўл-йўриқ кўрсатишдан иборат эди³¹.

1918 йил 2 ноябрда Туркистон АССР Маориф Халқ Комиссарлиги кутубхона қошида Н.Н.Кулинский раислиги остидаги ҳайъатни тасдиқлади³². 1918 йил 27 декабрда ҳайъат Туркистон маориф халқ комиссарлиги раҳбариятига мусулмон кутубхоналари бўйича ўлка инструктори лавозимини таъсис этиш, унга Тошкент Оммавий кутубхонасининг шарқ бўлимини бошқариш вазифасини юклаш ва мазкур лавозимга шарқ тиллари бўйича мутахассис А.А.Гаррицкийни тайинлашни сўраб мурожаат этди³³. Ушбу лавозим тасдиқланди ва 1919 йил июнда А.А.Гаррицкийга Тошкентда жойлашган мусулмон кутубхоналари ва қироатхоналарини, уларнинг сони, китоблари миқдори ва эҳтиёжларини аниқлаш мақсадида, кўздан кечириш учун мандаг берилди³⁴.

Туркистон Давлат кутубхонаси республика кутубхоналарига ёрдам кўрсатиш бўйича кенг фаолият олиб борди: семинар-маишулотлари ўтказди, фондлар ва каталоглар тузиш учун тадбирлар тизимини ишлаб чиқди. 1918 йилда кутубхона директори Н.Кулинский «Просвещение» журналида Туркистоннинг маҳаллий кутубхоналари учун кутубхона китобларини таснифлаш ўнлик жадваллари тайёрлангани ҳақида хабар берди³⁵. 1919 йилда Туркистон Маориф Халқ Комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими кутубхона қошида кутубхоначи мутахассислар тайёрловчи олти ойлик курс очди³⁶.

Шу йили кутубхона марказлаштирилган тартибда каталоглаштириш чора-тадбирларини ишлаб чиқди ва уларни Туркистон Маориф Халқ Комиссарлигига тасдиқлаш учун тақдим этди³⁷.

Кўчма кутубхоналар ташкил этилди³⁸.

Кутубхона бўлимлари — филиалларини ташкил этиш учун илмий ва беллетристик мазмундаги китобларнинг дублет нусхалари ажратилди.

1921—1922 йилларда уларнинг барчаси аста-секин аввал Маориф Халқ Комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими, сўнгра Тошкент шаҳар халқ таълими бўлими ихтиёрига ўтказилди. Орадан бир неча йил ўтгач, айрим филиаллар негизида шаҳарнинг туман кутубхоналари ташкил этилди.

Кутубхона республика вилоятларида ҳам ўз филиалларини ташкил этди, чунончи, у Керкида ўз бўлимларига эга, Казалинск, Черняевка, Самарқанд кутубхоналарига ва ўлкадаги бошқа кутубхоналарга йўл-йўриқ кўрсатар эди³⁹.

1919 йили Тошкентга маҳаллий кутубхоналарнинг ходимлари малака оширишга ташриф буюрди: ёз ойларида кутубхонада Ўрта Осиёда биринчи икки ойлик ўқув курси ташкил этилди. Талабалар бу ерда Туркистон Давлат кутубхонаси ходимлари — Н.А.Буров⁴⁰, А.А.Метленков, Е.К.Бетгер ва бошқалардан сабоқ олдилар. Назарий ва амалий машғулотлар дастурига кутубхоначилик техникаси масалалари киритилган эди. Курсда 40 нафар кутубхоначи таълим оларди.

Шу йилнинг ёзида кутубхона ходимлари В.Н.Смолин ва Е.К.Бетгер Самарқандда кутубхоначилик иши бўйича қисқа муддатли семинар ўтказди. 1924 йилнинг июнида кутубхона базасида Тошкент шаҳар кутубхоналари ходимларининг конференцияси чақирилди⁴¹.

1924 йилдан кутубхона «Тошкент шаҳар илмий-академик кутубхоналари бирлашмаси»га таяниб иш олиб борди. Мазкур бирлашма кутубхона биносида йиғилишлар, маърузалар, тўғарақлар, курслар ва семинарларнинг машғулотларини ўтказар эди.

Кутубхона мамлакат маркази билан ҳам яқин алоқалар ўрнатди. 1923 йилда у Бутунроссия қишлоқ хўжалиги кўрғазмасида, 1924 ва 1926 йилларда — илмий кутубхоналарнинг биринчи ва иккинчи Бутунроссия конференцияларида ҳамда биринчи ва иккинчи Бутунроссия библиографлари съездларида иштирок этди.

ТАССР Давлат илмий кенгашининг 1923 йил 16 сентябрдаги 830-сон буйруғида Туркистон Давлат кутубхонаси бутун Туркистон республикаси учун кутубхоналарни таснифлашнинг янги тури (ўнлик системаси)нинг ўзига хос мактаби бўлгани, шу тариқа собиқ Иттифоқ библиографлари орасида довруқ қозонгани қайд этиб ўтилди⁴².

Кутубхона штати масаласига келсак, 1920 йилга келиб у 35 кишигача кўпайди, йиллик бюджет шу даврга келиб 17.618 рублни ташкил қилди. Кутубхона тузилмаси дарҳол шакллангани йўқ. Дастлаб у уч бўлимдан: умумий, Туркистон ва Шарқ бўлимларидан иборат эди. 1919 йил апрелида болалар қироатхонаси очилди. 1919 йил

августиди даврий нашрлар бўлими ташкил этилди. Шу йили Туркистон ва Шарқ бўлимлари бирлаштирилди ва шарқшунослик бўлими ташкил топди. 1921 йил охирига келиб кутубхонада етти бўлим: умумий, шарқшунослик, даврий нашрлар, каталоглар, китобларни бериш, болалар ва библиография бўлимлари иш олиб борар эди.

Библиография бўлими атиги тўрт ой – 1921 йил августидан декабригача фаолият кўрсатди, сўнгра унинг функциялари қисман Н.А.Буров раҳбарлигидаги умумий бўлимга, қисман – М.А.Сикстель бошчилигидаги китобларни бериш бўлимига ўтказилди. Шарқшунослик бўлими уч кичик бўлим: Туркистон, Шарқ лингвистикаси ва қўлёзма китоблар кичик бўлимларидан иборат эди.

Кутубхона ноёб китоб гўшамлари билан тўлдириб борилди. Москва ва Петрограддаги национализация қилинган кутубхоналардан, шунингдек маҳаллий муассасалардан кутубхонага китоблар келиб турди. 1918 йил ноябрида Рус география жамияти ўз Туркистон бўлимининг 20 минг жилддан иборат кутубхонасини тақдим этди. 1918 йил сентябрида кутубхона тарқатилган ўқув юртлири – Туркистон ўқитувчилар семинарияси, Тошкент реал билим юрти, хотин-қизлар гимназияси китобларининг бир қисмини қабул қилиб олди. 1920 йилда Петрограддаги собиқ Туркистон ватандошлар уюшмаси китоблар тўплами таркибидаги ўрта Осиё ҳақидаги китоблар коллекцияси олинди. Жами 23 та муассасадан кутубхонага 40963 нашр бирлиги келиб тушди.

1920 йилнинг октябрида кутубхона илтимосномасига биноан у Россия Марказий китоб палатасидан унга келган барча китобларнинг бир нусхасини олиб турувчи кутубхоналар қаторига киритилди⁴³. Аммо Китоб палатаси шу йилларда катта қийинчиликларни бошдан кечираётгани учун, китоблар мунгазам юборилиб турилмас эди. Фақат 1922 йил 17 июлдан, БМИҚ махсус қарорига биноан РСФСР ХХКнинг 1920 йил 30 майдаги китоблар мажбурий нусхасини тарқатиш тўғрисидаги қарори Туркистон Давлат кутубхонасига нисбатан ҳам амал қила бошлаганидан кейин, марказдан китоблар мунгазам олина бошланди. 1923 йил 6 мартда Россия Марказий китоб палатаси Туркистон Давлат кутубхонасига 15-сон комшпект (25 тадан) ажратилганини қайд этади⁴⁴. 1924 йилнинг ўзида кутубхонага 41276 нашр бирлиги келиб тушди, шулардан 31947 таси Москвадан юборилган нашрларнинг мажбурий нусхалари эди.

1918 йил 14 ноябрда Туркистон Давлат кутубхонаси ҳайъатининг мажлисида қуйидаги мазмунда қарор қабул қилинди: «Ўлкада чоп этиладиган барча нашрларни, чунончи: даврий нашрларни – олти

нусхадан, нодаврий нашрларни — беш нусхадан тақдим этиш мажбуриятини ноширлар зиммасига юклаш тўғрисида қонун қабул қилиш сўралсин»⁴⁵. Туркистон Марказий Ижроия Қўмитасининг 1919 йил 15 декабрдаги 128-сон буйруғига биноан, муайян босма нашрлар (китоблар, брошюралар, газеталар ва ш.к.) чоп этувчи барча ташкилотлар, нашриётлар ва жисмоний шахсларга, нашрларнинг чоп этиш усули ва тилидан қатъи назар, даврий нашрларни 4 нусхадан, нодаврий нашрларни эса, 2 нусхадан Туркистон Халқ кутубхонасига тақдим этиш мажбурияти юкланди⁴⁶.

Кейинроқ (1922 йил 10 июнда) Туркистон республикасининг Халқ Комиссарлари Кенгаши ҳам босма нашрларнинг мажбурий нусхаси ҳақида қарор қабул қилди⁴⁷.

Китоблар харид қилиш ҳам кутубхона фондиди тўлдиришнинг муҳим манбаига айланди. Туркистон республикасининг маориф халқ комиссарлиги ушбу мақсадга махсус маблағлар ажратар эди. Жумладан, Верний (ҳозирги Алмати) хотин-қизлар гимназияси ўқитувчисининг санъатга доир ноёб китоблари, рус классикларининг тўла асарлар тўпламлари, энциклопедиялар ва бошқа адабиётлар жамланган катта кутубхонаси сотиб олинди. Болалар бўлими учун олти мингта китоб харид қилинди. С.М.Граменицкий⁴⁸ ва Н.В.Дмитровский⁴⁹ кутубхоналаридан сотиб олинган китоб коллекциялари ҳам диққатга сазовор.

1921 йил 25 июнда Туркистон республикасининг ваколатхонаси Россия Федерацияси Маориф Халқ Комиссарлигининг (Москва) илмий ва академик кутубхоналар бўлимига Марказий китоб фондидан Туркистон Давлат кутубхонасига шарқшунослик, Яқин ва Ўрта Шарқ тиллари, этнографияси, ҳуқуқи, тарихига оид босма нашрлар ва материаллар беришни, чунки кутубхона инқилобдан кейинги уч йил мобайнида китоблар билан таъминланмаганини айтиб мурожаат этди⁵⁰.

Кутубхона фондлари ҳада тариқасида берилган китоб тўпламлари билан ҳам тўлдирилди. Олимлар ва илғор зиёлилар кутубхонага кўплаб китобларни тақдим этдилар. Академик В.В.Бартольд, кутубхонашунос Л.Б.Хавкина томонидан ҳада этилган китоблар шулар жумласидан. Висоцкий уч мингта яқин китобдан иборат эсперанто тилидаги адабиётлар кутубхонасини ҳада қилди.

Валюта маблағларига чет эл нашрларини харид қилиш билан бир қаторда, кутубхона 1924 йилдан халқаро китоб алмашиш канали орқали Германиядаги айрим фирмалардан китоблар ва журналлар ола бошлади.

1921 йилнинг сентябрида тасдиқланган «Кутубхона тўғрисидаги

низом»да шундай деб қайд этилган эди: «Туркистон Давлат кутубхонаси кенг меҳнаткашлар оммаси текинга фойдаланиши учун мўлжалланган бўлиб, унинг қироатхоналаридан барча фуқаролар илмий мақсадларда фойдаланишлари мумкин. Қироатхоналарда китоблардан фойдаланиш тартиби ва муддатлари кутубхона кенгаши томонидан белгиланади... Босма нашрлар ва қўлёзмалар ҳеч кимга уйга берилмайди (босма нашрлар ва қўлёзмаларни муайян шахсларга уйга бериш тўғрисида маориф халқ комиссарлигининг кўрсатмаси бўлган ҳоллар бундан мустасно)»⁵¹.

Кутубхона ўқувчилари сони ҳам кўпайиб борди. 1921 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, болаларни ҳисобга қўшмаганда, кутубхона аъзолари сони 2933 тага етди; шулардан эркеклар – 2273; хотин-қизлар – 660; интеллектуал меҳнат билан шуғулланувчилар – 1296; қизил аскарлар – 261; жисмоний меҳнат билан шуғулланувчилар – 143; ўқувчилар – 1205; бошқа тоифа вакиллари – 48. Жами ташрифлар миқдори – 47834, берилган китоблар – 71522⁵².

Кутубхона қироатхонасининг 1918-1924 йиллардаги ишини қуйидаги маълумотлар тавсифлайди: ҳар йили кутубхонага ёзилган доимий ўқувчилар сони – 4062; ташриф буюрганлар сони – 37507; берилган китоблар сони – 61170. 1924 йил охирига келиб кутубхона фонди 141276 нашр бирлигидан иборат эди.

3.3. Махсус кутубхоналар тизими

Туркистон АССР махсус кутубхоналар тизимини умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юрглари, турли илмий муассасаларнинг китоб тўпламлари ташкил этар эди.

Туркистон халқ комиссарлари кенгашининг 1918 йил 29 мартдаги «Туркистон республикасида халқ таълими ишини ташкил этиш тўғрисида»ги Буйруғи ўлкада янги давлат халқ таълими тизими (шу жумладан, кутубхоналар тармоғи) ташкил топишига асос бўлди. Буйруққа биноан ушбу мақсадга ажратилган маблағларга давлат бошқарув органлари – ўлка, вилоят, шаҳар ва уезд халқ таълими Кенгашлари тузилди. Ушбу органлар зиммасига янги – совет мактабини ҳамда мактабдан ташқари маданий-маърифий ташкилотлар ва муассасалар – кутубхоналар, ўғов-қироатхоналар, клублар, халқ уйлари, халқ университетлари, музейлар, катталар учун мактаблар тизимини ташкил этиш ишига раҳбарлик қилиш вазифаси юкланди. Кўп миллатли аҳоли яшайдиган республиканинг бепоён ҳудудида

маданий-маърифий муассасалар ва умумий таълим мактабларининг кенг тармоғини тузиш ишлари ана шундай бошланди.

3.3.1. Умумий таълим мактаблари кутубхоналари

Янги большевистик ҳукумат ижтимоий мазмунига кўра ягона мактабни қуриш жараёнида миллийликнинг зарурлигини англаган ҳолда, Туркистонда миллий туркий тили ва форсий забон омма устивор бўлганлиги сабабли, ҳаммадан кўпроқ маҳаллий ўзбек, тожик, қозоқ, қирғиз, туркман миллий мактабларини ташкил қилди. Ўзбек совет мактабини барпо этиш жараёнида эски усул мактабларига тегилмади, янги усулдаги жаид мактаблари халқ таълими бўлимлари ихтиёрига ўтди ва биринчи марта давлат ҳисобидан маблағ билан таъминлана бошлади. Энг оддий таълим берувчи мактаблар сони (улар дастлабки уч синфни ўз ичига оларди) 1918 йилда (922 та мактаб) 1917 йилдагига нисбатан (576 та мактаб) 346 мактабга кўпайди⁵³. 1919—1924 йиллар мобайнида 3 ва 7 синфлик умумий таълим мактабларини ташкил қилиш оммавий тус олди. 1924 йилнинг бошида Туркистон АССРда расмий рўйхатга олинган мактаблар сони қарийб 1100 тага етди⁵⁴.

Тузилаётган мактаблар ўқув адабиётларига ниҳоятда муҳтож эди. 1919 йилда ўзбек тилида «Бошланғич география» ўқув қўлланмаси, «Туркистон» (тарих ва география ўқитиш учун қўлланма), «Арифметика» дарслиги, Т. Н. Қори-Ниёзийнинг «Табиатнинг бир бўлаги» (табиатшуносликни ўқитиш учун қўлланма), Ш. Раҳимийнинг биринчи ўзбек совет алифбе китоби «Совға», шарқшунос олим В. Л. Вяткиннинг «Рус мактаблари учун ўзбек тили дарслиги» (1918), «Форс тили дарслиги», проф. Н. Л. Корженевскийнинг «Туркистоншунослик» ўқув қўлланмалари чиқарилди. Ўзбек тилидаги дарсликлар рус тилидаги дарсликларга қараганда бир неча баравар кўп эди⁵⁵.

Шу даврда ўрта махсус ўқув юрглари тизими ҳам шаклланди. 1924 йилнинг охирига келиб, республикада 16 та касб-ҳунар билим юрти, 7 та педагогика билим юрти ва техникуми, 7 та педагогика институти, консерватория, ўрта махсус ўқув юрглари ҳуқуқига эга бўлган бадиий, техника ва тиббиёт мактаблари иш олиб борар эди⁵⁶.

Барча умумий таълим мактаблари ва ўрта махсус ўқув юрглари ўз кутубхоналарига эга эди, деб бўлмайди, албатта. Айни вақтда, маълум

миқдорда ўқув адабиётларига эга бўлмаган ҳолда, бирон-бир мактаб, техникум ёки билим юрти ўз фаолиятини амалга ошира олмас эди. Шу маънода улар вақт ўтиши билан ўзи учун муайян ёрдамчи фонд таркиб топтирмаслиги мумкин эмас эди. Ҳақиқатдаги Туркистон жамиятининг Европа андозаларига кўра ўртача умумий сиёсий, ижтимоий-маданий ва илмий-техник даражасидан келиб чиқиб, ушбу йилдан-йилга кўпайиб ва тўлиб борган ёрдамчи фондни тўла асос билан ўз шаклланишининг дастлабки босқичида бўлган ва ўз ўқувчиларининг талабларига маълум даражада жавоб берган ўқув кутубхонаси турининг бир кўриниши деб ҳисоблаш мумкин.

3.3.2. Болалар кутубхоналари

Мактаб кутубхоналари билан бир вақтда ихтисослаштирилган болалар кутубхоналари ҳам ташкил этила бошланди. Бу Туронзамин учун муғлақо янги эди. Маълумки, бу юртда ўрта асрларда ҳам, янги даврда ҳам болалар учун мўлжалланган адабиётлар жамланган махсус кутубхоналар бўлмаган эди. Туронзаминда биринчи болалар учун мўлжалланган кутубхона – Марказий болалар кутубхонаси 1918 йил сентябрининг бошларида Тошкентда собиқ ҳарбий Мажлис биносида очилди. Мазкур кутубхонанинг дастлабки негизини собиқ кадетлар корпуси кутубхонасининг китоблар тўплами ва Туркистон Оммавий кутубхонасининг болалар адабиётлари фондидининг бир қисми ташкил этди.

1919 йилнинг баҳорида темир йўл вокзали яқинида рус болалар ёзувчиси В.М.Гаршин номидаги болалар қироатхонаси очилди. Орадан биров вақт ўтгач, шу 1919 йилнинг ўзида Туркистон Оммавий кутубхонаси ўз таркибида болалар ва ўсмирлар бўлими ҳамда унинг қошида қироатхона ташкил қилди. Кейинчалик Туркистон Оммавий кутубхонаси ўлкада ташкил этилган, миқдори йилдан-йилга кўпайиб бораётган барча болалар кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатди ва ўз фондларини улар билан баҳам кўрди.

Туркистон Оммавий кутубхонасининг болалар ва ўсмирлар бўлими ҳамда унинг қошидаги қироатхона тошкентлик болалар ва ўсмирлар орасида жуда машҳур эди. 1920 йилда кутубхонага ташрифлар сони 25 мингтага етганининг ўзиёқ бунининг ёрқин исботидир. Мазкур бўлим аста-секин ўзига хос ёш китобхоналар институтига айланди. Фидокор кутубхоначи А.П.Серебрянникова раҳбарлиги остида бу ерда ёш китобхоналарнинг адабий қизиқишлари ўрганилар, болалар билан

мактабдан ташқари ишлаш методикалари қўлланилар, болалар мутолааси бўйича тадқиқотлар олиб борилар, педагоглар ва кутубхоначиларга маслаҳатлар бериларди. Кутубхона Москвадаги Болалар мутолааси марказий институти билан яқин алоқада иш олиб борарди. Бу унга янги китоблар ҳақида маълумотлар олиш, атоқли кишилар билан алоқалар ўрнатиш, уларни китобхонлар билан учрашувларга таклиф қилиш, янги нашрлар кўргазмаларини ташкил этиш ва бошқа қизиқарли тадбирлар ўтказиш имконини берарди.

1925 йилда Туркистон Давлат Оммавий кутубхонасига Москва Болалар мутолааси марказий институти раҳбари, 20-йилларда мамлакатдаги болалар кутубхоналарининг ташкилотчиларидан бири А.К.Покровская ташриф буюрди. У кутубхона болалар бўлимининг иши билан танишди, кутубхона ходимлари учун махсус семинар ўтказди.

Мамлакат ҳаётининг янги шароитларида кутубхоналарда болалар билан ишлаш алоҳида аҳамият касб этди. У ўзига катта эътибор беришни тақозо этар эди. Тошкентда тузилган кутубхоналар бирлашмасида болалар билан ишлаш секцияси ташкил этилди. Унга тажрибали кутубхона ходими М.П.Татаржинская раҳбар этиб тайинланди. Секция болалар кутубхоналари ташкил этиш билан шуғулланар, уларнинг ишини мувофиқлаштирар, китоб фондларини болалар адабиётлари билан комплексланди ёрдам берарди.

Шунга қарамай, болаларга кутубхона хизматлари кўрсатиш даражаси ҳали талабга жавоб бермас, китоб фондлари ўқувчиларнинг эҳтиёжларини қондиrolмас эди. Айниқса, миллий тиллардаги болалар адабиётлари кам чоп этилар, безакли, расмларга бой нашрлар деярли йўқ эди. Барча кутубхоналар ҳам ўз вазифаси, функцияларига жавоб бермас, уларнинг иши ўқувчиларга китоб беришдангина иборат эди. Боз устига, болалар кутубхоналарининг фондларини асосан рус ва Европа тилларидаги адабиётлар ташкил этарди. Туронзаминда яшайдиган туб аҳоли тилларида болалар учун махсус адабиётлар ҳали йўқ эди⁵⁷.

3.3.3. Олий ўқув юртлири кутубхоналари

1918 йилнинг баҳорида Туркистонда европача андозадаги олий таълимни шакллантириш борасида дастлабки қадамлар қўйилди. XX аср бошидан миллий зиёлилар ва, шу жумладан, илғор рус олимлари Тошкентда университет типидagi олий ўқув юртини очиш

зарурлигини таъкидлаб келишар эди. 1918 йилнинг феврида Тошкентда таъсис этилган «Олий таълим дўстлари жамияти» саъй-ҳаракатлари натижасида, шу йилнинг 21 апрелида Туркистон Халқ университети ташкил этилди⁵⁸. Университет таркибида табиий-математика, ижтимоий-иқтисодий, тарих-филология, қишлоқ хўжалиги, техника факультетлари бор эди. Дастлабки даврда университет таркибига Туркистон Оммавий кутубхонаси, консерватория, Халқ музейи киритилди.

Халқ университети кутубхонасининг китоб фондлари кутубхона фаолиятининг дастлабки ойларида асосан маҳаллий аҳолидан хайрия тариқасида адабиётлар йиғиш йўли билан жамланди. Кутубхона учун мавжуд китобларни аниқлаш ва йиғишда «Народный университет» кўп тиражли газетаси муҳим рол ўйнади. Газета саҳифаларида адабиётлар йиғиш уч кунлиги эълон қилинди. Мазкур иш асосан университет «Талабалар уюшмаси» аъзолари томонидан амалга оширилди. 1918 йилнинг 1 июнига қадар 15 минг жилдан ортиқ ўқув ва илмий адабиётлар тўпланди. Улар Фундаментал кутубхона ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат қилди⁵⁹.

Кейинги даврда кутубхонага Тошкентдаги собиқ эркаклар гимназиясидан ҳамда Табиат фанлари мугахассислари ва врачлар жамиятидан шарқшунослик мазмунидаги ноёб адабиётларнинг йирик партияси олинди. Кутубхонани Тошкент халқ таълими кенгаши, Тимирязев номидаги маориф институтидан китобларнинг катта-катта коллекциялари тўлдирди. 1919 йилнинг охирида Туркистон Оммавий кутубхонаси туркистоншуносликка оид нашрларнинг уч мингдан ортиқ жилдини ёш халқ университети кутубхонасига ажратди. 1919 йилда Чимкент шаҳрида вафот этган Туркистон ўлкаси билимдони А. Комаровнинг ворисларидан ҳадя тариқасида олинган туркистоншунослик ва қишлоқ хўжалигига оид китоблар ҳам кутубхона фондига қўшилган муносиб ҳисса бўлди. Мазкур китоблар орасида форсий, туркий ва бошқа шарқ тилларидаги асарлар, турли даврларда, 50—300 йил олдин ёзилган 30 дан ортиқ қўлёзма ва тошбосма китоблар бор эди.

Ўлкада фуқаролардан адабиётлар сотиб олиш учун университет зарур маблағлар ажратди, турли шаҳарлар ва вилоятларга хизмат сафарлари ташкил қилди⁶⁰.

1918 йилнинг 12 майида Тошкентнинг Эски Жува майдонида жойлашган ва 2004 йилгача Ўзбекистон Ёш томошабинлар театри фаолият кўрсатган бинода Туронзамин истиқлоли учун оташин курашчи, буюк сиёсий арбоб Мунавварқори Абдурашидхонов

раҳбарлигидаги Мусулмон Халқ дорилфунунининг танганали очиш маросими бўлиб ўтди. Орадан уч кун ўтгач, 15 майда дорилфунун Низоми қабул қилинди. Дорилфунун уч (қуйи, ўрта, юқори) босқичли бўлиб, 5 йиллик дорилмуаллимин ҳам кўзда тутилган эди. Қисқа муддатда Тошкентда дорилфунунга қарашли 23 мактаб ташкил топди, 299 муаллим дорилфунунга жалб этилди⁶¹. Дорилмуаллиминда Фитрат она тили ва адабиётдан, Мунавварқори ахлоқ ва она тилидан, Абубақр Диваев этнографиядан, Камол Шамси математика ва геометриядан, Ҳайдар Шавқий гигиена, гимнастика ва олмон тилидан, Исмоил Хаққи ва Ризаев маданият тарихидан, Бурхон Ҳабиб сиёсий тарихдан, Абдураҳмон Исмоилов санъат тарихидан, Иброҳим Исмоилов дидактика ва табиатшуносликдан, А.Пройкова рус тилидан дарс бердилар.

Кейинроқ дорилфунун шўъбаси Самарқандда очилди. Туронзамин жадидчилик ҳаракатининг ғоявий раҳнамоси Маҳмудхўжа Бехбудий — раис, таниқли адиблар Хожи Муин Меҳрий, Саидахмад Сидқий-Ажзий, А. Қурбий, Ш. Мухторий шўъбага аъзо бўлдилар.

Мунавварқори раҳбарлигида фаолият юритган Мусулмон Халқ дорилфунуни ҳақиқий илмий ва олий ўқув юрти, маданият ва маърифат маркази эди. Бу унинг умуммарказий кутубхонаси ташкил этилиб, унга таниқли туркистоншунос олим Абубақр Диваев мудир этиб тайинланганидан ҳам кўриниб турибди⁶². Кутубхона ташкилотчилари бугун Шарққа оид китобларни тўплашни ўз олдига мақсад қилиб қўйди⁶³.

«Бироқ... Шўро ҳукумати Мусулмон Халқ дорилфунунининг фаолиятига йўл бермади. Беш йилга мўлжалланган дорилмуаллимин 4 ойлик курсга айлантирилди ва ўша 1918 йилнинг сентябрь ойи ўрталаридаёқ тугатилди. Рус тилини етарли билмаган маҳаллий ёшлар олий таҳсилдан маҳрум бўлиб қолавердилар. Туркистонликларнинг четда ўқишларига 20-йилларнинг ўрталаригача тишини-тишига қўйиб чидаган Шўро ҳукумати, Туркистонда миллий университет ишлашига тоқат қила олмади, — деб ёзади ўзининг юқорида зикр этилган тадқиқотида проф. Бегали Қосимов. — Шу сабабли 1920 йилдаёқ Туркистон Халқ университети (тўғрироғи, рус университети) Давлат университетига айлантирилди»⁶⁴.

1918 йил ноябрда Тошкентда шарқшунос мутахассислар тайёрловчи Туркистон Шарқ институти очилди. Мазкур институт талабалари қадимги Шарқ тарихини, исломшуносликни, мусулмон мамлакатлари тарихи ва маданиятини, уларнинг географияси, иқтисодиёти, фани, фалсафаси, санъатини, араб, форс, инглиз, немис, француз, ўзбек,

қозоқ, қирғиз, туркман, татар тилларини ўрганар эдилар. Шу нарса диққатга сазоворки, университет кутубхонаси негизини собиқ ўқитувчилар семинариясининг шарқшуносликка оид адабиётлар фонди (500 жилддан ортиқ) ташкил этди. Шунинг таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур фонд бир неча ўн йил давомида семинария директори, туркистоншунос олим Н.П.Остроумов томонидан тўпланган бўлиб, шарқ, Европа ва рус тилларидаги илмий жиҳатдан ноёб нашрлардан ташкил топган эди. Кейинчалик кутубхона фуқаролардан сотиб олинган, шунингдек, шарқшунос олимлар томонидан ҳада қилинган китоблар билан тўлдирилди⁶⁵.

1918 йилнинг кузида Туркистонда (махаллий бюджетдан маблағ билан таъминланган Халқ университетига қарама-қарши ўлароқ) Давлат университети таъсис этиш тўғрисида марказий ҳукумат билан музокаралар олиб бориш учун Тошкентдан Москвага шарқшунос олимлар А.А.Семёнов ва И.Г.Беловдан иборат ташаббускор делегация жўнаб кетди. Натижада 1918 йилнинг охирида РСФСР Маориф Халқ Комиссарлиги Туркистон Давлат университетини таъсис этиш бўйича махсус Ташкилий қўмита тузди. Мазкур қўмита Москва ва Петроградда янги университетнинг бўлажак ўқув лабораториялари учун махсус асбоб-ускуналар, кутубхона учун китоблар, журналлар ва ўқув адабиётлари йиғиш, шунингдек, Тошкентда ишлаш учун ўқитувчиларни жалб қилиш билан шуғулланган махсус бюролар ташкил этди⁶⁶.

Москва Давлат университети Бошқаруви Ташкилий қўмитанинг бўлажак университет факультетлари кутубхоналари, лабораториялари ва кабинетларини жамлаш борасидаги ишига катта эътибор ва хайрихоҳлик билан ёндашди. 1919 йил 5 сентябрда у проф. И.Г.Александров бошчилигида Кутубхоначилик комиссиясини тузди. Шундай комиссия Петроградда проф. А.Э.Шмидт раислигида тузилди⁶⁷. Бошқарув янги университет учун адабиётлар, ускуналар, кутубхона техникаси ва карточкалар харид қилишни маблағ билан таъминлади. Хусусан, у университетнинг 1919 йил иккинчи ярим йиллиги сметасидан кутубхонага 75 млн. рубл ажратди⁶⁸.

Ижтимоий фанлар бўйича анча кўп адабиётлар тўплаган Петроград кутубхона комиссияси томонидан 800 минг рубл ажратилди⁶⁹.

Ташкилий қўмитанинг В.В.Стратонов, Л.С.Берг каби ва бошқа аъзолари ҳам китоблар ва ҳатто катта-катта кутубхона коллекцияларини харид қилдилар. Хусусан, А.П.Остроухов кутубхонасидан адабиёт, тарих ва илоҳиётга оид 2 мингдан ортиқ жилд, С.В.Челноковдан асосан санъатга оид, академик В.Миллер

ворисидан – тилшуносликка оид, профессорлар Егоров ва Л.И.Поливанов кутубхоналаридан – математика ва фалсафага оид адабиётлар олинди⁷⁰.

Проф. Д.Д.Плетнев ва доктор К.Г.Хрущев тиббиётга оид адабиётларни тўплаш соҳасида катта ишларни амалга оширди. Улар тиббий асбоб-ускуналар ва 20 минг жилддан ортиқ китоб сотиб олди. Проф. Зеленев ва П.П.Постниковнинг бой кутубхоналаридан жарроҳлик ва тери касалликларига оид 6 минг жилдга яқин ноёб адабиётлар олинди⁷¹.

Кутубхонага олинган бошқа наشرлар орасида Румянцев кутубхонаси (ҳозирги Россия Давлат кутубхонаси) дублет фондларидан, Лазарев Шарқ тиллари институтидан, Москва табиий фанлар мутахассислари жамиятидан ва бошқа илмий муассасалардан олинган 46 мингдан ортиқ жилддан иборат китобларни қайд этиб ўтиш лозим⁷².

Университетни таъсис этиш бўйича тайёргарлик ишлари Москва ва Петроградда бир йилдан ортиқ вақт давом этди ва, ниҳоят, 1920 йил 19 февралда ўқитувчилар, китоблар ва асбоб-ускуналар ортилган биринчи эшелон Москвадан Тошкентга жўнаб кетди. 86 нафар ўқитувчи (43 профессор ҳамда 43 приват-доцент ва университет маълумотига эга бўлган мутахассислар)нинг аксарияти бу ерга оиласи билан келди⁷³.

Дастлаб кутубхона университет билан бирга Қўйлиқ кўчасида жойлашган Хотин-қизлар гимназияси (ҳозирда Тошкентдаги Вестминстер университети) биносида жойлангирилди. Кутубхонага ажратилган хоналар мавжуд китоб фондлари ҳажми ва китобхонлар билан ишлаш учун етарли эди.

Кутубхонанинг университет кутубхонаси ва академик кутубхона сифатидаги ҳуқуқий ҳолати РСФСР Халқ Комиссарлари Кенгашининг 1920 йилги «Туркистон Давлат университетини таъсис этиш тўғрисида»ги декретининг Низоми билан белгиланар эди. Дастлабки йилларда кутубхона ўз Уставига эга эмасди, у ўз фаолиятида кутубхонанинг умумий академик уставига амал қиларди. Мазкур устав қайта ишланиб, маълум қўшимча ва ўзгартишлар киритилганидан кейин 1920 йил 8 февралда РСФСР Маориф Халқ Комиссарлиги томонидан тасдиқланган эди. Ушбу устав замирида қуйидаги тамойиллар ётарди: университет кутубхонаси ишини ягона қоидалар бўйича режали равишда йўлга қўйиш, уларда махсус кутубхона ишларининг аҳамиятини ошириш, кутубхона ходимларига китобхонларга хизмат кўрсатишда кўпроқ эркинлик бериш, академик кутубхоналар барча илм билан шуғулланувчилар учун очиқлигини

таъминлаш ва, ниҳоят, бунда таркибида кутубхона бўлган олий ўқув юрти манфаатларига риоя қилиш. Устав маълум даражада ўзгартирилган таҳрирда Туркистон Давлат университетининг Бошқаруви томонидан 1921 йил 10 ноябрда қабул қилинди. Мазкур уставга биноан кутубхона университет Кенгашига бўйсунар эди.

Ўз фаолиятининг дастлабки йилларида кутубхона раҳбарияти ташкилий-ҳўжалик масалаларига ва келган адабиётларни тартибга солишга кўпроқ эътибор берди.

Кутубхона штати 1919 йилда 7 кишидан иборат бўлса, 1924 йилда 18 тага етди. Ходимларнинг 5 таси олий маълумотли, 12 таси ўрта маълумотли эди. 1920 йилнинг кузигача кутубхонага Я.П.Перельман, 1921 йил 1 июлгача М.И.Сосновский, 1922 йил январидан эса, В.М.Комаровский мудирлик қилди, илмий котиб вазифасида М.В.Дроздов иш олиб борди. Кутубхонанинг ақсарият ходимлари тажрибали кутубхона мутахассислари бўлиб, Туркистон ўлкасининг кутубхоналарида ишлаган эди. Туркистон Оммавий кутубхонаси 1918 йилда кутубхоначилик иши соҳасидаги йирик мутахассис сифатида Я.П.Перельманни ва университет кутубхонасининг бошқа ходимларини кутубхонадаги фондларни тартибга солиш ва жой-жойига қўйишда ёрдам бериш учун таклиф қилди.

М.В.Дроздов жуда катта китоб ҳаваскори эди. Ўлкада врачлик фаолияти олиб бориш билан бир вақтда, у маърифатчилик билан ҳам шуғулланарди, чунончи: кутубхоналар ва халқ қироатхоналари ташкил этишда қатнашарди. Туркистон Пушкин маданий-маърифий жамияти аъзоси бўлган Дроздов кутубхонани янги-янги нашрлар билан тўлдиришда фаол иштирок этди, Туркистонда кутубхоначилик ишини шакллантириш ва ривожлантиришда қатнашди. Университет кутубхонасининг илмий котиби бўлиб ишлаган даврда Дроздов ноёб китобларни излаб топиш ва кутубхона фондиди улар билан тўлдиришда жонбозлик кўрсатди. У ўз шахсий кутубхонасида жуда кўп ноёб журналлар ва бошқа нашрларни кейинчалик Ўзбекистон Давлат кутубхонасига ҳадя қилди²⁴.

1920 йилнинг кузидан Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармасидан китоблар текинга олина бошланди, аммо 1922 йил октябрдан текин адабиётлар бериш тўхтатилди. Туркистон республикаси ХККнинг 1922 йил 11 октябрдаги Қарорига мувофиқ матбуот нашрлари: босмахоналар ва тошбосмахоналар, ташкилотлар, нашриётлар ва муайян шахслар томонидан нашр этилувчи барча тиллардаги китоблар, газеталар, журналлар, брошюралар ва бошқа нашрларнинг мажбурий нусхалари текинга кела бошлади.

Кутубхона ва унинг қошидаги қироатхона 1919 йилдан фаолият

кўрсата бошлади. Шу даврдан бошлаб китобларни ўнлик системаси бўйича тартибга солиш ва каталоглаштириш, библиографик таснифлаш ишлари олиб борилди. Адабиётлар қуйидаги тарзда тақсимланар эди:

0. Умумий мазмундаги адабиётлар	6936 жилд
1. Фалсафа бўлими	2178 жилд
2. Дин бўлими	2302 жилд
3. Ижтимоий фанлар бўлими	7093 жилд
4. Тилшунослик бўлими	6070 жилд
5. Аниқ фанлар бўлими	6458 жилд
6. Амалий фанлар бўлими	6956 жилд
7. Санъат бўлими	1478 жилд
8. Адабиёт бўлими	7806 жилд
9. Тарих ва география бўлими	9495 жилд
10. Шарқ бўлими	1168 жилд ¹

1924 йилнинг январига қадар жами 51940 жилддан иборат нашрлар тартибланди, инвентаризация қилинди ва каталоглаштирилди⁷⁵. Кутубхона шу даврда жуда кўп билим тармоқларига оид адабиётларга эга эди. 20 минг жилддан иборат тиббий мазмундаги адабиётлар университет тиббиёт факультетининг кутубхонасига берилди⁷⁶.

Кутубхона адабиётлари университет ходимлари, ўқитувчилари, талабалари ва хизматчиларига ҳамда шаҳар фуқароларига абонемент бўйича, уйга ва қироатхонада фойдаланиш учун берилар эди. Масалан, 1923/24 ўқув йилида ўқувчиларга жами 25643 жилд, шулардан, 18 мингтаси – уйга берилди. Ўқувчилар орасида беллетристик адабиётларга, адабиёт тарихи, аниқ ва ижтимоий фанларга оид нашрларга талаб, айниқса, катта эди. Ҳар ойда ўрта ҳисобда 2137 жилд бериларди⁷⁷.

Кутубхона ва қироатхона якшанбадан ташқари ҳар куни ишлар эди. Китоблар эрталаб соат 9 дан 5 гача бериларди, қироатхона кеч соат 9 гача ишларди.

Кутубхонанинг китоб фонди 1921 йилда 81 минг нашр бирлигидан иборат эди. Кутубхонага мингга яқин киши аъзо бўлиб, шулардан атиги 30 талаба маҳаллий миллатлар вакиллари эди⁷⁸. Маҳаллий миллатлар вакилларининг озлиги шу билан изоҳланадики, ўша даврда маълумотли ёшлар орасида рус тилини билувчилар жуда кам эди. Университет ташкил топган дастлабки кунларданоқ унинг профессор ва ўқитувчилар таркиби, асосан, рус олимларидан иборат бўлганлиги

сабабли, рус тилини билмайдиган маҳаллий аҳоли ёшлари учун университетда ўқиш муаммо бўлиб қолган эди. Масалан, 1923/24 ўқув йилида университетга ўқишга кирган 2047 талабадан фақат 51 нафаригина маҳаллий миллат ёшларидан эди, холос⁷⁹.

1922 йилда Тошкентда Ўрта Осиё коммунистик университети ва унинг кутубхонаси ташкил этилди. Унинг китоб фонди 1925 йилда 27 минг нусха бўлиб, шундан 5 минггаси туб ерли халқлар тилларида эди⁸⁰.

3.3.4. Илмий муассасалар кутубхоналари

Шу йилларда илмий муассасаларнинг махсус кутубхоналари тармоғи ҳам ривожланди. Мазкур кутубхоналар 1924 йилга келиб анча салмоқли китоб фондига эга эди. Масалан, Тошкент астрономик ва физик обсерваториясининг ноёб китоблар жамланган кутубхонаси бор эди. Унинг фондлари астрономия, геодезия, метеорология, Ер физикаси, Ер магнетизми, сейсмология ва бошқа фанларга оид 10000 жилддан ортиқ ҳар хил нашрлардан ташкил топган эди.

Тимирязев номидаги ўсимликшунослик илмий-тадқиқот институти ҳам йирик кутубхонага эга эди. 1924 йилда унинг фондларида 28578 та китоб мавжуд, штатида 11 киши ишларди. Республика Маориф Халқ Комиссарлиги қошида Педагогик кутубхона ташкил этилди. Бу ерда марказдан олинувчи адабиётлар жамланар эди. 1924 йил охирига келиб унинг фонди 6000 жилддан ошиб кетди. Бу ерда методик қўлланмалар, педагогик адабиётлар ва раҳбар қўлланмалар, айниқса, кўп эди.

1918 йилнинг ёзида Маориф Халқ Комиссарлиги қошида таниқли маърифатчи олим Мунавварқори Абдурашидхонов раҳбарлигида «Туркий шўъба» ташкил этилди. Бу шўъба 1920 йилда «Илмий бўлим», 1921–1922 йилларда «Илмий кенгаш», 1922—1924 йилларда «Давлат Илмий Кенгаши» (ДИК) номи билан иш олиб борди. ДИК қошида «Муסיқа-этнографик билим ҳайъати», «Ўзбек билим ҳайъати», «Театр-этнографик билим ҳайъати» ҳамда «Этнографик билим ҳайъати» бўлган. Ушбу ҳайъатларда республиканинг етакчи олимлари иш олиб борган. Масалан, шоир Элбек раислик қилган «Ўзбек билим ҳайъати» таркибида Ғ.Юнусов, К.К.Юдахин, Е.Д.Поливанов, Ғ.Зафарий каби олим ва ёзувчилар бўлиб, уларнинг асосий вазифаси умумий таълим мактаблари учун ўзбек тилида дарсликлар, ўқув-методик қўлланмалар ва илмий-оммабоп асарлар яратишдан иборат эди. ДИК қошида фондида маҳаллий ва рус тилларидаги адабиётлар жамланган каттагина кутубхона ҳам бор эди.

1921—1924 йилларда педагогик лаборатория, обсерватория, университетларнинг кафедралари, консерватория қошида янги махсус кутубхоналар ташкил этилди. Рус география жамияти Туркистон бўлими, Туркистон қишлоқ хўжалик жамияти кутубхоналарининг фондлари кўпайди.

Хулоса

Шундай қилиб, 1924 йил охирига келиб Туркистон АССРда кутубхоначилик иши сезиларли даражада ўзгарди. Моҳият эътибори билан, универсал ва махсус кутубхоналар тизими янгидан ташкил этилди. Шаҳар кутубхоналарининг оз қисмигина республика ташкил толган давргача ўтмишдошларга эга эди. Аммо шу кутубхоналар ҳам тўлиқ қайта тузилди, уларнинг китоб фондлари эса бир неча баравар кўпайди. Кутубхоналарга давлат бюджетидан маблағлар ажратилиши, миллий матбаачилик ишининг ривожланиши, Марказий кутубхоналар коллекторининг фаолияти, муайян кутубхоналар учун нашрларнинг мажбурий нусхаси тизимининг жорий этилиши республика кутубхоналар тармоғига барқарор ва анча режали равишда ривожланиш имконини берди. Турли идораларнинг кутубхоналари, чунончи: республика ва вилоят аҳамиятига молик давлат универсал илмий кутубхоналари, Туркистон Бош сиёсий-оқартув бошқармаси, марказий туман, шаҳар, қишлоқ кутубхоналари ва кўчма кутубхоналар, касаба уюшмалари, ҳарбий кутубхоналар, умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлари, илмий жамиятлар ва муассасаларнинг кутубхоналари, болалар ва ўсмирлар кутубхоналари универсал илмий, универсал оммавий ва махсус кутубхоналар тизимини ташкил этди.

Кутубхоналарнинг умумистифодалик принципи қонун йўли билан мустақкамлаб қўйилди, улар аҳолининг барча тоифаларига кенг эшик очдилар, китобни шаҳар ва қишлоқ аҳолисига, катталарга ҳам, болаларга ҳам яқинлаштириш, минглаб кишиларни мутолаага жалб қилиш учун қўлларидан келган барча ишни қилдилар. Замон ўзгариши билан кутубхоналар фаолиятининг хусусияти ҳам ўзгарди. Улар мамлакатнинг ижтимоий, илмий, маърифий ва ҳатто хўжалик ҳаётида олдингидан анча фаол иштирок эта бошладилар, саводхонликни ёйишда, сиёсий ва маданий оқартувга, илмий билимларни ўзлаштиришга, халқнинг малакаси ва техник савиясини оширишга ёрдам бердилар.

Фойдаланилган адабиётлар ва изоҳлар

¹ Большевиклар ва сўл эсерлар иттифоқи 1918 йил баҳоргача, сўл эсерлар ҳокимиятни большевиклар кўлидан тортиб олиш мақсадида исён кўтаргунга қадар фаолият кўрсатди. Большевиклар (коммунистлар) партияси бу исённи бостирди ва мамлакатни ҳукмрон партия сифатида яна 73 йил — 1991 йил августининг охиригача бошқарди.

² «Ҳарбий коммунизм» сиёсатининг муҳим таркибий қисмлари куйидагилардан иборат бўлди: барча йирик ва ўрта саноат корхоналари ҳамда кичик корхоналарнинг аксарияти национализация қилиниши (мусодара этилиб, давлат тасарруфига ўтказилиши); саноат ишлаб чиқариши ва тақсимлашга раҳбарликнинг марказлаштирилиши; умумий мажбурий меҳнат мажбурияти; хусусий савдонинг тақиқланиши; аҳолини маҳсулотлар билан таъминлашнинг карточкага асосланган режали тизими; озиқ-овқат развёрсткаси (продразвёрстка): қуролланган озиқ-овқат отрядлари томонидан деҳқонлардан шахсий ва хўжалик эҳтиёжлари учун мўлжалланган озиқ-овқат маҳсулотларининг нормадан ортиқ қисмининг зўравонлик йўли билан тортиб олиниши.

³ Ушбу сиёсат, «ҳарбий коммунизм» сиёсатидан фарқли ўлароқ, янги иқтисодий сиёсат деб номланди. Унинг асосий таркибий қисмлари: продразвёрстканинг деҳқонларга озиқ-овқат солиғи (20% га яқин) билан алмаштирилиши; хусусий савдо, кичик капиталистик корхоналар фаолиятининг рухсат этилиши, концессиялар, давлат назорати остида кичик корхоналар ва ернинг ижарага берилиши тариқасида давлат капитализмига йўл кўйилиши; давлат саноатининг хўжалик ҳисобига ўтказилиши; меҳнатга натура билан ҳақ тўлаш тартибидан меҳнат миқдори ва сифатига қараб пул билан ҳақ тўлашга ўтилиши; халқ хўжалигида давлат бошқарувининг сақлаб қолиниши.

⁴ Хусусий мулкни экспроприация қилиш — бу муайян ижтимоий синф, гуруҳ ёки табақанинг бошқа ижтимоий синф, гуруҳ ёки табақа томонидан ишлаб чиқариш воситалари, мулк ва аввалги ҳуқуқларидан маҳрум этилиши; шу тартибда маҳрум этиш, тортиб олиш, мусодара қилиш.

⁵ Қаранг: Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917—1924 гг.). Сборник документов, т. 1, с. 434—435.

⁶ Қаранг: Чабров Г.Н. О национализации полиграфических предприятий в Туркестанской АССР (1918-1920 гг.) // Научные труды ТашГУ. Новая серия. Вып. 238. Ташкент, 1964. — С. 136.

⁷ ЎзР МДА, 17-жамғарма, 1-рўйхат, 1072-иш, 29-варақ.

⁸ Қаранг: Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917—1924 гг.). Сборник документов, т. 1, с. 396—397.

⁹ Ўша ерда. — С. 397—398.

¹⁰ Ўша ерда. — С. 397.

¹¹ Қаранг: Издательское дело в первые годы Советской власти (1917—1922). Сборник документов и материалов. М., 1972, с. 72.

¹² Қаранг: Десятичная библиографическая классификация. (Сост. чл. комиссии по реорганизации ТПБ Е.К.Бетгером, Л.К.Давыдовым и А.А.Метленковым). Т., 1918, 71 с.

¹³ ЎзР МДА, 34-жамғарма, 1-рўйхат, 261-иш, 146-варақ.

¹⁴ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 11-иш, 43-варақ.

¹⁵ Е.К.Бетгер. Десятичная система библиографической классификации. Изд. 2-е, испр. и значит. доп. Т., Туркгосиздат, 1922, 109 с.

¹⁶ Қаранг: «Библиографические известия», 1922, №4, с. 39.

¹⁷ Бугунроссия Советлар Марказий Ижроия Қўмитасининг Матбуот нашрлари билан таъминлаш ва уларни тақсимлаш бўйича марказий агентлиги — Центропечать БМИҚ Президиумининг 1918 йил 26 ноябрдаги қарорига биноан ташкил этилган эди. 1922 йилнинг мартада Центропечать вазифаси фақат даврий нашрларни етказиб бериш ва улар билан чакана савдо қилишдан иборат бўлган Почта ва телеграфлар Халқ Комиссарлигининг матбуот агентлигига айлантирилди.

¹⁸ Қаранг: Издательское дело в первые годы Советской власти (1917—1922). Сборник документов и материалов. М., «Книга», 1972, с. 29.

¹⁹ Қаранг: Культурное строительство в Туркестанской АССР (1917—1924 гг.). Сборник документов, т. 1, с. 457.

²⁰ Қаранг: «Известия» ТуркЦИКа, 20 мая 1920 г.

²¹ Қаранг: Меженина Е.М. Агитпоезд «Красный Восток». Ташкент, Узгосиздат, 1962, С. 49.

²² Ўша ерда. — 46 б.

²³ Қаранг: Меженина Е.М. Агитпоезд «Красный Восток». Ташкент, Узгосиздат, 1962, С. 56.

²⁴ Қаранг: Статистический ежегодник. 1917—1923 (Составлен под ред. Д.Н. Красновского). Т.1, Ташкент, 1924, табл. 7.

²⁵ Қаранг: Касымова А.Г. История библиотечного дела в Узбекистане. Т.: Укитувчи, 1981. — С. 52.

²⁶ ЎзР МДА, 267-жамғарма, 1-рўйхат, 118-иш, 1-варақ. Орадан бир ой ўтгач, В.И.Вольпин комиссия таркибидан чиқди ва 1918 йил 1 августдан унинг ўрнига кутубхона каталоглар бўлимининг бўлажак раҳбари А.А.Метленков ишлай бошлади.

²⁷ ЎзР МДА, 34-жамғарма, 1-рўйхат, 41-иш, 220-варақ.

²⁸ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 4-иш.

²⁹ «Просвещение», 1918, №23.

³⁰ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 6-иш, 122-варақ.

³¹ Ўша ерда, 142-варақ.

³² ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 4-иш, 163-варақ.

³³ ЎзР МДА, 267-жамғарма, 1-рўйхат, 117-иш, 16-варақ.

³⁴ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 8-иш, 61-варақ.

³⁵ Қаранг: «Просвещение», 1918, №23.

- ³⁶ ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 7-иш, 505-варақ.
- ³⁷ Қаранг: Известия ТуркЦИКа, 1919, №129.
- ³⁸ ЎзР МДА, 34-жамгарма, 1-рўйхат, 261-иш, 146-варақ; 412-жамгарма, 1-рўйхат, 6-иш, 139-варақ.
- ³⁹ ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 8-иш, 18-варақ.
- ⁴⁰ Қаранг: Б.В.Лунин. Николай Аполлонович Буров (1885—1969). — «Советская библиография», 1969, №5, С. 80.
- ⁴¹ Қаранг: «Туркестанская правда», 1924, №№135, 140.
- ⁴² ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 44-иш, 88-варақ.
- ⁴³ Қаранг: «Наука и просвещение», 1922, №2, с. 200.
- ⁴⁴ ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 42-иш, 37-варақ.
- ⁴⁵ ЎзР МДА, 267-жамгарма, 1-рўйхат, 17-иш, 4-варақ.
- ⁴⁶ Қаранг: «Известия крайкома РКП и ТуркЦИКа», 1920, №38 (80).
- ⁴⁷ Қаранг: «Известия ЦИК Туркестана», 1922, №135.
- ⁴⁸ ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 7-иш, 174-варақ.
- ⁴⁹ ЎзР МДА, 267-жамгарма, 1-рўйхат, 120-иш, 2-варақ.
- ⁵⁰ ЎзР МДА, 267-жамгарма, 1-рўйхат, 12-иш. рақамсиз варақ.
- ⁵¹ Қаранг: «Наша газета», 1918, №255; «Туркнаркомпрос. Бюллетень офиц. сообщений и распоряжений», 1921, №3, с. 7-8.
- ⁵² ЎзР МДА, 412-жамгарма, 1-рўйхат, 11-иш, 3-варақ.
- ⁵³ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. — 138 б.
- ⁵⁴ Қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи. Т.: Фан, 1974. — 377 б.
- ⁵⁵ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. — 141 б.
- ⁵⁶ Ўша ерда. — 273 б.
- ⁵⁷ Қаранг: Шермухамедов П. Детская литература Узбекистана. Очерки. М.: Детская литература, 1974. — 111 с.
- ⁵⁸ Қаранг: Народный университет. Очерки Туркестанского народного университета. Т.: 1918, 88 с.
- ⁵⁹ Қаранг: Кормилицин А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). Т.: 1996. — С. 6.
- ⁶⁰ Ўша ерда. — 7 б.
- ⁶¹ Қаранг: Холбоев С. Миллий университетнинг тарихий илдизлари ва ташкил топиши. Т.: Шарқ, 2003. — 57 б.
- ⁶² Қаранг: Халқ дорилфунуни // 1918 йил 15 июнь, 3-сон.
- ⁶³ Қаранг: Холбоев С. Кўрсатилган асар. — 63 б.
- ⁶⁴ Қосимов Б. Миллий уйғониш: жасорат, маърифат, филойилик. Т.: Маънавият, Қ. — 36 б. «Рус университети» деб муаллиф 1918 йил 21 апрелда Тошкентда ташкил этилган Туркистон Халқ университетини назарда тутмоқда.
- ⁶⁵ Туркистон Шарқ институти 1924 йилгача ишлади, сўнгра у шарқ факультети сифатида Ўрта Осиё Давлат университети таркибига киритилди.
- ⁶⁶ Қаранг: Кормилицин А.И. Научная библиотека Ташкентского

государственного университета (1918—1993). Т.: 1996. — С. 7.

⁶⁷ Қаранг: Кормилицин А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). Т.: 1996. — С. 8.

⁶⁸ Ўша жойда.

⁶⁹ Ўша жойда.

⁷⁰ Ўша жойда.

⁷¹ Ўша жойда.

⁷² Ўша жойда. — 9 б.

⁷³ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. — 148 б.

⁷⁴ Қаранг: Кормилицин А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). Т.: 1996. — С. 10.

⁷⁵ Ўша жойда. — 11 б.

⁷⁶ Қаранг: Кормилицин А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). Т.: 1996. — С. 11—12.

⁷⁷ Ўша жойда. — 12 б.

⁷⁸ Ўша жойда.

⁷⁹ Ўша жойда.

⁸⁰ Ўша жойда.

⁸¹ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. Иккинчи китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. Т.: Шарқ, 2000. — 274 б.

⁸² Қаранг: Қосимова О./ . Ўзбекистонда кугубхоначилик тарихи. Т.: ўқитувчи, 1992. — 46 б.

VI БОБ

ШҶРО МУСТАБИД ТУЗУМИНИНГ ШАКЛЛАНИШИ ВА ИККИНЧИ ЖАҲОН УРУШИ ЙИЛЛАРИДА ЎЗБЕКИСТОНДА КУТУБХОНАЧИЛИК ИШИ (1924—1945)

1-§. Жамиятда ижтимоий-сиёсий, маданий, маънавий-маърифий ўзгаришлар ва кутубхоначилик иши

Кутубхоначилик ишининг инсон ақлий фаолиятига, маориф, маданият ва ишлаб чиқаришга хизмат кўрсатадиган маънавий ва ижтимоий-амалий фаолият тармоғи сифатида ривожланиши 1924—1945 йилларда жамият ижтимоий-сиёсий, халқ хўжалиғи ва маданий ҳаётининг барча жабҳаларидаги муҳим ҳодисалар билан узвий боғлиқликда содир бўлди. Хўш, Ўзбекистон халқининг тарихи ва ижтимоий-маданий ҳаётидаги қайси воқеа-ҳодисалар ва омиллар мазкур тарихий босқичда кутубхоначилик ишининг ривожланиши учун муҳим аҳамият касб этди?

Бу, энг аввало, коммунистик партия ва шўро давлати олий органлари ташаббуси, олдиндан ишлаб чиққан режаси ва ғоявий-ташкилий раҳбарлиғи остида «Ўрта Осиё халқларининг миллий-давлат чегараланиши» деган баҳонада амалга оширилган Туркистон АССР, Бухоро ва Хоразм халқ шўро республикаларининг тугатилиши ва уларнинг ҳудудида Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССРнинг (1924 йил 27 октябр), Ўзбекистон ССР таркибида Тожикистон АССРнинг (1929 йил октябрда — Тожикистон ССРнинг), РСФСР таркибида Қирғизистон АССРнинг (1936 йил 5 декабрда — Қирғизистон ССРнинг) ташкил топишидир. 1936 йили Қорақалпоғистон АССР Россия Федерацияси таркибидан чиқарилди ва Ўзбекистон ССР таркибига киритилди. Шу тариқа, зўравонлик ва маъмурий тазйиқ ўтказиш йўли билан суперэтник, диний, маданий, ижтимоий ҳолати, табақаланиши, турмуш тарзи, урф-одатлари, ахлоқи, маънавий-маърифий меъёрлари, эстетик ва бадиий қарашлари жиҳатидан ягона бўлган Туронзамин халқини қисмларга ажратилиш амалга оширилди. ҳукмрон мустабил марказ ўз сиёсатининг жўғрофий-сиёсий ва мустамлакачилик жиҳатлари нуқгаи назаридан, Туронзаминда ҳатто Туркистон АССРдек шўро мухторияти шаклидаги ягона ва яхлит

давлат тузилмаси мавжуд бўлишидан манфаатдор эмас эди. 1925 йили СССР Советларининг III съездида Ўзбекистон ССР ва Туркменистон ССР Иттифоқ таркибига қабул қилинди. Совет Иттифоқи номига федератив, «ўз моҳияти билан унитар¹ давлат эди», шу сабабли «Ўзбекистон (Иттифоқ таркибидаги бошқа республикалар каби — Э.О.) фақат номигагина СССР таркибидаги суверен республика ҳисобланган... Ўзбекистон Иттифоқ партия-совет органларига тўла қарам бўлиб, унинг раҳбарияти ва директиваларини, шу жумладан, республиканинг ички ижтимоий-сиёсий ҳаётига тааллуқли кўрсатмаларини оғишмай бажаришга мажбур эди»².

20—30-йиллар оралиғида истиқлолчилар кураши, барча ихтилофдаги сиёсий партиялар тугатилиши натижасида собиқ Иттифоқда коммунистик партиянинг ҳокимиятга нисбатан монополиясига ва чекланмаган диктаторлик ваколатларига эга бўлган шахс бошчилигидаги партия раҳбарлари иерархиясига асосланган мустабид-авторитар ҳокимият тизими шаклланди. Партия ҳокимияти давлат сиёсий тизими ва маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида жамиятни бошқаришнинг барча дастаклари устидан муглақ назорат ўрнатди. Совет социализми тизимининг шаклланиши билан бир вақтда кенг миқёсда қатағонлар, жамиятда ялли кўрқувнинг кучайиши, ҳурфикрлиликнинг ҳар қандай шаклларига қарши аёвсиз кураш, шунингдек, очарчилик йиллари (1929—1934, 1945—1948), озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш қатъий меъёрга солинган, аҳолига нон карточкалар бўйича берилган, Иттифоқ душман давлатлар қуршовида ва халқаро изоляцияда бўлган шароитларда мамлакатни sanoatлаштириш, қишлоқ хўжалигини ялпи жамоалаштириш, таълим, илм-фан ва маданий-маърифий муассасалар тизимини ташкил этиш ишлари амалга оширилди³.

Маъмурий буйруқбозлик усуллари мустаҳкамланиб бориши билан, ялли кўрсаткичлар ортидан қувиш, большевикча «инқилобий» йўллар ва усуллар устиворлик қила бошлади. «Халқнинг маърифатга, фанга ва миллий маънавиятга бўлган интилиши ҳукмрон кучлар томонидан узоқни кўламай ва яхши ўйламай олиб борган сиёсатлари натижасида, сиёсий манфаатлар йўлига бурилди. Янги зиёли кадрларни шакллантириш, эски мавжуд миллий зиёлеларни йўқ қилиш ана шу мақсадларни кўзлаб амалга оширилди. Саводхонлик даражасининг ўсиши бюрократик бошқарув тизимининг мустаҳкамланиб бориши, техника тараққиёти томон юриш ва илмий муассасаларнинг ташкил топиш жараёнлари улар устидан қаттиқ мафкуравий назоратнинг ўрнатилиши билан ҳамоҳанг равишда юз берди»⁴.

Жамиятда муайян бирфикрлиликни қарор топтириш учун бошқача

фикрловчиларга қарши умумий мафкуравий кураш йўналишида ўзбек ёзувини ислоҳ қилиш амалга оширилди. Айна ҳолда ўзбек алифбесини Туронзаминда 742 йилдан бошлаб қўлланилиб келинган араб ёзувидан 1929—30 йилларда лотин ёзувига, сўнгра илмий жамоатчилик томонидан муҳокама қилинмасдан, «юқори»нинг кўрсатмасига биноан, 1940 йилда русча (кириллча) ёзувга ўтказилиши тўғрисида сўз юритилмоқда⁵.

Моҳият этибори билан, 1930 ва 1940 йилларда Ўзбекистонда ва умуман Туронзаминда халқ ижтимоий онгида иккита туб ўзгаришга асос ясалди. Авлодлар маданий-тарихий ворисийлиги табиий жараёнига, халқнинг ўз маданий, маънавий ва маърифий меросидан ва шахснинг шаклланиши ва ижтимоийлашувида иштирок этувчи аждодлардан қолган бутун интеллектуал бойлигидан баҳраманд бўлишига қақшатқич зарба берилди. Халқнинг тарихий хотирасига жуда катта зарар етказилди. Бугунги кунда ўзбек адабий матни инқирози муаммоларини таҳлил қилар экан, тилшунос олим, Ўзбекистон Миллий университети профессори А.Б.Жўраев шундай деб қайд этади: «ўзбек адабий матни инқирози муаммоси ўзбек тилшунослигида ижтимоий лингвистик муаммо сифатида ишлаб чиқилмаган. Ваҳоланки, матндан оммавий тарзда қониқмаслик XX асрда ўзбек адабий матнини яратувчилар ва ундан фойдаланувчилар учун одатдаги бир ҳол бўлган эди. Бу араб, лотин ва кирилл ёзувларига ҳамда турли имло қоидаларига асосланган ўзбекча матнлар ўртасидаги тўқнашув билан чамбарчас боғлиқ. Тўқнашув матн анъаналарининг бузилишида, хусусан, матнлар ўртасидаги график-имло ва функционал-стилистик номуаносибликда намоён бўлди. Ҳар сафар бошқа ёзув ва имлога ўтишда бир матн ҳамжамиятига яқин ясалар ва текстуал хотира йўқолар, янги матн ҳамжамияти вужудга келиб, янги матн анъаналари ва текстуал хотира шаклланар эди. Матнни стандартлаштириш ва ностандартлаштириш жараёнлари кетма-кет содир бўларди. Ўзингиз бир ўйлаб кўринг-а, охириги 80 йил ичида ўзбек тили ўз ёзуви ва имлосини 1922, 1929, 1934, 1940, 1956, 1993, 1995 йилларда ислоҳ қилди ва бу жараён ҳануз давом этмоқда»⁶.

Модомики, ўзбек алифбеси лотин ёзувига ўтказилганидан сўнг республика кутубхоналаридан қўлёзма китоблар ва бу ерда миллий матбаачилик вужудга келган пайтдан (1883 йил) бошлаб то XX асрнинг 20-йиллари охиригача араб ёзувида нашр этилган барча китоблар олиб қўйилган, 1940 йилда кириллча ёзувга ўтилганидан кейин эса, кутубхоналарнинг фондларидан лотин ёзувида чоп этилган барча ўзбекча китоблар эскирган ва тўзган нашрлар сифатида чиқариб

олинган экан, 1940 йилгача миллий китоб фондларининг қандай ўсиши ёки бойиши тўғрисида сўз юритиш мумкин?! Ўз-ўзидан равшанки, 1940 йилгача Ўзбекистон кутубхоналари фондларининг ўсиши ва бойиши тўғрисида сўз юритилганида рус ва бошқа хорижий тиллардаги китоблар назарда тутилади.

Араб ёзувидаги миллий қўлёзма китоблар репертуари масаласига келсак, унинг тақдири жуда фожиали кечди. Вақти-вақти билан кескинлашиб турган динга, одамлар онгидаги «ўтмиш сарқитлари»га қарши кураш ва ялпи қўрқув ҳукм сурган шароитларда, ҳатто уйда араб ёзувидаги қўлёзма китоблар сақлаганлик учун ҳам, сиёсий қатағонга учраш мумкин бўлган бир пайтда кўпчилик ўзининг ва яқинларининг тақдирини ўйлаб, қўлёзма китобларни тунда яширинча саҳрога олиб чиқиб кўмиб қўйишар, эски қудуқларга ташлашар, дарёга оқизишар эди. Одамлар билан бирга китобларга ҳам қирғин келган эди. Шу тариқа бизгача етиб келмаган илмий, фалсафий, тарихий ва бадиий адабиётларни ўзида жамлаган ўзбек, туркий, форс, араб тилларидаги юз минглаб ноёб қўлёзмалар нобуд бўлди. Аммо ҳамма ҳам шундай иш тугмади. Бундай иш тутишга имони йўл қўймаган одамлар ҳам бўлди.

Ўтмишнинг аксарият қўлёзма китоблари ҳозирги замон учун жуда муҳим аҳамиятга эга эканлигини зиёлиларнинг илғор вакиллари яхши тушунар эди. Айнан шарқшунос олимларнинг қатъий талабига ҳамда ўз ташаббуси ва эътиқодига кўра Ўзбекистон халқ комиссарлари Кенгашининг раиси Файзулла Хўжаев 1933 йил 25 апрелда «Республика қўлёзма фондларини бирлаштириш тўғрисида» қарор қабул қилди. Мазкур қарорга биноан Тошкентдаги Давлат кутубхонаси Ўзбекистондаги қўлёзмалар сақланадиган марказий ташкилот деб эълон қилинди ва республиканинг барча муассасаларига ўзларида сақланаётган ҳар қандай мазмундаги шарқ қўлёзма китобларини икки ой муддат ичида ўз ҳисобидан юқорида зикр этилган кутубхонага етказиш мажбуриятини юкледи. Қарорда аҳолидан қўлёзмаларни сотиб олишга маблағлар ажратиш ҳам назарда тутилган эди. 1944 йили Давлат кутубхонасининг шарқ бўлими негизида Шарқ қўлёзмаларини ўрганиш институти ташкил этилганидан сўнг, қўлёзмаларни сақловчи марказий ташкилот функцияси шу институтга ўтказилди. Бугунги кунда бу ташкилот Ўзбекистон Республикаси фанлар Академиясининг Абу Райхон Беруний номидаги шарқшунослик институти деб номланади.

2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиши

2.1. Универсал оммавий кутубхоналар тизими

Мамлакат миқёсида универсал ва махсус кутубхоналар тизимига ташкилий раҳбарликни Туркистон Маориф халқ комиссарлиги ўрнига янги тузилган Ўзбекистон Маориф халқ комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими амалга оширар эди. Кутубхоначилик бўлими ўзига тобе бўлган Давлат Оммавий кутубхонаси орқали умумистифода кутубхоналарга мегодик ёрдам кўрсатар эди. 1934 йили бўлим Кутубхона бошқармасига айлантирилди.

1924 йили республика ҳудудидаги бугун кутубхоналар тармоғи расмий маълумотларга кўра, китоб фонди 171700 нусхадан иборат бўлган 43 кутубхонани ўз ичига олар эди. 1928 йил охирига келиб кутубхоналар сони тўрт баравар кўпайди ва 187 тага етди, уларнинг китоб фонди эса 358800 нусхани ташкил қилди. Аммо шуни таъкидлаб ўтиш керакки, мазкур кутубхоналар аксариятининг китоб фондиари жуда камбағал бўлиб, 200—2000 нусхадан иборат эди. Ўн бештага яқин кутубхона фондидагина китоблар сони 15—20 минг нусхага етарди. Адабиётларнинг аксарият қисми рус тилида эди. Ўзбек тилидаги ва бошқа маҳаллий халқларнинг тилларидаги китоблар ҳатто округ ёки шаҳар аҳамиятига молик кутубхоналарда ҳам кам учрарди.

1930 йил июнда республиканинг маъмурий-ҳудудий бўлинишида ўзгаришлар рўй берди: округлар тугатилди, республика эса 73 та йирик туманга ва 1696 та қишлоқ шўросига бўлинди. Энди ҳар бир туман ўз марказида кутубхонага эга бўлиши лозим эди. Биринчи навбатда собиқ уезд кутубхоналари туман марказий кутубхоналарига айлантирилди. Маориф халқ комиссарлиги маълумотларига қараганда, 1932 йили республикада 234 қишлоқ ва 117 шаҳар стационар кутубхоналари, шунингдек тегишинча 79 ва 37 та кўчма кутубхоналар фаолият кўрсатган.

Маориф халқ комиссарлиги томонидан 1932 йили ишлаб чиқилган ва тасдиқланган «1933—1937 йилларда республика кутубхона муассасалари тармоғини кенгайтириш режаси»га кўра кутубхоначилик қурилишини ривожлантиришнинг кенг дастури белгиланди. Кўрсатилган йиллар давомида кутубхоналарнинг умумий миқдорини 2,5 баравар, уларнинг китоб фондини эса, 5 баравар кўпайтириш режалаштирилди.

1934 йил баҳорида кутубхоначилик ишининг ҳолати ва уни янада

ривожлантириш йўллари Ўзбекистон Олий Кенгаши Марказий Ижроия Қўмитасининг «Ўзбекистон ССРда кутубхоначилик иши тўғрисида»ги қарорида таҳлил қилинди. Кутубхоначилик қурилишида эришилган маълум ютуқларни қайд этиш билан бирга, қарорда кутубхоначилик ишига раҳбарлик, кутубхоналарнинг фондларини жамлашни ташкил этишда йўл қўйилган камчиликлар ҳам очиб берилди. Маориф халқ комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими Кутубхоначилик Бошқармасига айлангирилди. Унинг вазифасига энди барча кутубхоналарни, улар қайси идорага қарашли эканлигидан қатъи назар, назорат қилиш ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш, кутубхоналар тармоғини тартибга келтириш кирар эди. Шу мақсадда Бошқарма қошида идоралараро кутубхоналар кенгаши тузилди. Бошқарма республика кутубхоналар тизимини режалаштириш, уларнинг ҳисобини юритиш ва уларга умумий раҳбарлик қилиш, универсал кутубхоналар тизими фондларини жамлаш, шунингдек кутубхона ходимларини танлаш, жой-жойига қўйиш, тайёрлаш ва малакасини ошириш фаолиятини олиб бориши лозим эди.

Ўзбекистон Олий Кенгаши Марказий Ижроия Қўмитаси умумистифода кутубхоналар тармоғини кенгайтириш ва мустаҳкамлаш мақсадида қишлоқларда совхозлар қошида ҳамда машина-трактор станцияларида таянч кутубхоналар ташкил этишга қарор қилди. Шу мақсадда кўрсатиб ўтилган ташкилотларга колхозларнинг кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатиш, колхозларнинг раҳбар ходимларига кутубхона хизматлари кўрсатиш мажбурияти юкланди.

Қарорда кутубхоналарнинг моддий ҳолатини яхшилаш ва ҳар йили кутубхоначилик ишини ривожлантиришга ажратиладиган маблағлар миқдорини кўпайтириш зарурлиги алоҳида таъкидлаб ўтилди.

Қарор 1934 йили республикада кутубхоналарни рўйхатга олиш ва шундан кейин уларнинг даврий ҳисоботини юритиш мажбуриятини юкледи.

Шундай қилиб, 30-йилларнинг ўрталарида биринчи марта давлат даражасида кутубхоналар фаолиятининг асосий йўналишлари, уларнинг бош вазифалари белгилаб берилди, республикада кутубхоначилик ишини бошқаришнинг ўз даврига мос тизими ташкил этилди.

Кутубхона қурилишига ва кутубхоналарнинг фондларини жамлашга республика бюджетидан ва маҳаллий бюджетлардан ажратиладиган маблағларнинг маълум даражада оширилиши умумистифода универсал кутубхоналар тизими фаолиятини

фаоллаштирди. 1938 йили республикада иш олиб бораётган кутубхоналар сони 1440 тадан ошиб кетди, шулардан 975 таси қишлоқларда жойлашган эди. Гарчи қишлоқ кутубхоналари сони шаҳар кутубхоналаридан икки баравар кўп бўлса-да, ўз китоб фондларининг ҳажми ва сифатига кўра улар шаҳар кутубхоналаридан анча орқада эди. Кутубхоналарни жойлаштиришнинг пухта ўйланган ягона режасининг йўқлиги ҳам кутубхоначилик ишининг ривожланишига тўсқинлик қиларди. Масалан, 1936 йили республикада тахминан 10 минг аҳоли пунктида 6 млн. киши истиқомат қилар эди. Умумистифода кутубхоналар эса асосан йирик шаҳарларда ва туман марказларида жойлашган эди. Айрим туманларда кутубхоналар умуман йўқ эди, айримларида эса кутубхоналарда китоблар ва кутубхона ходимлари етишмасди. Маҳаллий миллатлар тилидаги китоблар ҳам жуда оз эди.

Шу билан бирга, Иккинчи жаҳон уруши арафасида Ўзбекистондаги кутубхоначилик ишининг ҳолатига умумий баҳо берийда ўша даврда мавжуд ижтимоий ва сиёсий омилларни ҳам ҳисобга олиш зарур. Жамиятда ялпи қўрқув ҳамда бошқача фикрловчиларга қарши курашнинг кучайтирилиши, оммавий сиёсий қатағонлар, қишлоқ хўжалигини ислоҳ қилишдаги қарама-қаршилиқлар, мажбурий ва жадал суръатларда жамоалаштириш, аҳолини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлашнинг кескин ёмонлашиши ҳолатлари барчага маълум бўлган бугунги кунда келтирилган рақамлар ортида бутунлай бошқача манзара намоён бўлади. «Социализм ғалабалари ва ютуқлари»нинг тинимсиз кўкларга кўтарилиб мақталиши айрим маҳаллий раҳбарларни партия ва мафкура ходимларига бўйсунтиришга, ҳар хил қўшиб ёзиш ва кўзбўямачиликларга қўл уришга мажбур қилар эди. Натижада, жойлардан туман марказларига, у ердан эса, пойтахт Тошкентга колхозлар, совхозлар, машина-трактор станциялари ва уларнинг қошида кутубхоналар ташкил этилганлиги ҳақида рапортлар юбориларди. «Ютуқлар ва ғалабалар»нинг рақамлари шу тариқа «ўсиб» борарди. Ҳатто жойларда шундай кутубхоналар ташкил этилган тақдирда ҳам улар одатда қишлоқлардаги мослаштирилмаган, чала-чулпа жиҳозланган биноларда жойлаштириллар, фондлари кутубхона коллектори орқали ёки туман раҳбарлари шаҳарлардан амал-тақал қилиб топган адабиётлар билан таъминланарди. Китоблар маҳаллий аҳолининг талабларига жавоб бериши лозимлиги тўғрисида ўйлаб ҳам кўрилмас эди.

Омма кенг миқёсда жалб қилинган узлуксиз кураш ва маданий инқилоб психологияси муттасил равишда ҳар хил мажлислар, танловлар ташкил этишга, ғалабалар ҳақида ахборот беришга

интилишда акс эгар эди. Хусусан, 1935 йили бутун Иттифоқ миқёсида қишлоқда кутубхоначилик ишини йўлга қўйган энг яхши туман танлови ўтказилди. 1981 йилги ўқув қўлланмасида мазкур танловнинг ўтиши тартиби қуйидагича тавсифланган:

«Ўзбекистонда танлов нафақат мустақил кутубхоналарни, балки маданият уйлари ва клублар қошидаги кутубхоналарни ҳам қамраб олди. Танловни ўтказишга партия ва жамоат ташкилотлари фаол ёрдам берди. Кутубхоналар фаолияти колхозларнинг бошқарувлари, туман ва қишлоқ Кенгашларининг мажлисларида вақти-вақти билан муҳокама қилинар эди. Республика миқёсида ўтказилган танлов кутубхоналар тармоғини кенгайтиришга ва уларнинг иш сифатини яхшилашга туртки берди. Танлов жараёнида намунали кутубхоналар сони кўпайди. Масалан, Чиноз туманидаги «Политотдел» колхозида янги намунали-тажриба кутубхонаси очилди. Самарқанддаги Бехбудий номидаги кутубхона ҳам намунали кутубхона мақомини олди. Кутубхонага қўшимча маблағлар ажратилди, республика кутубхоналар коллекторига уни китоблар билан биринчи навбатда таъминлаш ҳақида кўрсатма берилди. Танлов натижаларига кўра Ўзбекистон иттифоқдош республикалар орасида (РСФСР ва Украинадан кейин) учинчи ўринни эгаллади.

Танлов ўтказилган давр мобайнида 18 янги туман, 68 қишлоқ ва 122 клуб кутубхонаси очилди. Кутубхоналарни жойлаштиришнинг нотўғри тартибига чек қўйиш чоралари кўрилди. Қишлоққа кутубхона хизматлари кўрсатишни яхшилаш ва қишлоқ кутубхоналарининг мувозий тармоғини ташкил этиш чора-тадбирлари белгиланди. жамоатчиликнинг кенг ёрдами билан қишлоқ ва туман кутубхоналари 1935 йили 115 минг нусха китоб олди. Аксарият қишлоқ кутубхоналари янги биноларга жойлаштирилди. Цехларда, корхоналарда, колхозлар ва совхозларда кўчма кутубхоналар ташкил этилди.

Бироқ, кўрилган чора-тадбирларга қарамай, танлов вақтинчалик компания сифатида қабул қилинди. Қишлоқ кутубхоналари ишида маълум силжишлар рўй берганига қарамай, қўйилган вазифалар тўлиқ ҳал қилинмади»⁷.

Танлов китоб Ўзбекистоннинг энг олис ҳудудларига хўжакўрсинга оммавий тарзда жорий этилган эса-да, китоб орқали билим олиш имконияти жуда кам эканлигини кўрсатди. Қисқа муддатли оқарув курслари ўтказишни мўлжаллаган бундай ва бошқа танловлар ва кўрикларнинг ташкилотчилари малакаси ва обрўси паст бўлиб, жойлардаги дунёвий ҳокимият ва диндорлар билан рақобатлаша олмас эди. Ислоҳотлар жараёнини жадаллаштиришга интилиш, марказ талаблари ва сўровларининг ҳамда жойлардан бериладиган

ахборотларнинг узлуксизлиги шунга олиб келдики, «ғалаба» ҳақида рапорт бериш мақсадида қирқ-элликта китобдан иборат мослаштирилмаган бинолар ҳам «кутубхона» деб атала бошланди. Ўзбекистоннинг чет ҳудудларида умумистифода кутубхоналарни ривожлантиришдек жуда зарур ва муҳим иш аксарият ҳолларда малакаси ва саводи паст кишиларга топшириб қўйилган эди. Кутубхона ходимлари профессионал жиҳатдан яхши тайёрланмаганлиги, улар жамиятда рўй бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини яхши тушунмаслиги бир томондан ва қишлоқларда хўжакўрсинга ташкил этилган кутубхоналар, аниқроғи, «китоб жавонлари», иккинчи томондан билимга, маданиятга чанқоқ аҳолининг талабларини қаноатлантира олмас эди.

Мамлакатнинг бош универсал илмий кутубхонаси – Ўзбекистон Давлат Оммавий кутубхонасида аҳвол бугундай бошқача эди. Мазкур кутубхонада кутубхоначилик иши соҳасидаги етакчи мутахассислар ва илмий ходимлар жамланганди. Кутубхона фаолиятининг асосий йўналишлари ва кутубхона ходимлари меҳнатининг мазмуни фонд билан ишлаш, уни жамлаш ва каталогларга акс эттириш қандай олиб борилиши лозимлиги, кутубхона хизматлари кўрсатиш, китобхонлар билан ишлаш, кадрларни ўқитиб-ўргатиш ва қайта тайёрлаш, кутубхона фаолиятини илмий ва методик жиҳатдан таъминлаш қандай ташкил этилиши зарурлигининг ўзига хос намунаси эди.

2.2. Универсал илмий кутубхоналар тизими

2.2.1. Ўзбекистон Давлат Оммавий кутубхонасининг фаолияти

Ўтган йилларда бўлганидек, мамлакатнинг бош китоб маҳзани кутубхоначилик иши соҳасидаги барча илмий-назарий ва ташкилий-методик ишлар жамланган етакчи кутубхона муассасаси бўлиб қолди. Туркистон АССРни тугатиш қўмитаси (Туркликвидком)нинг 1924 йил 26 декабрдаги қарорига биноан Туркистон давлат кутубхонаси Ўрта Осиё давлат кутубхонаси деб қайта номланди ва Ўзбекистон ССР Маориф халқ комиссарлиги таркибига киритилди⁸. 1934 йил 1 октябрда Москвадаги марказий ҳокимият органларининг Ўрта Осиё аҳамиятига молик барча муассасаларни тугатиш тўғрисидаги қарорига биноан, кутубхона Ўзбекистон ССР Давлат Оммавий кутубхонаси деб номланди⁹.

20-йиллар охирида ва 30-йилларда малакали кутубхона кадрларининг тақчиллиги муҳим муаммолардан бири бўлиб қолди.

Давлат кутубхонаси нафақат ўз ходимларининг, балки бошқа кутубхоналар ходимларининг ҳам малакасини ошириш тўғрисида қайғуришига тўғри келди. 1925 йил июлда кутубхонанинг Шарқ бўлими қошида амалиётчилар институти¹⁰, 1929 йил декабрда — кутубхона ходимлари учун ташкил этилган ўзбек тилини ўрганиш курси¹¹, 1930 йил августда — илмий кутубхоналарнинг малакали каталогизаторларини тайёрлаш курси¹², 1931 йил 5 январда — илмий кутубхоналар ходимларини қайта тайёрлаш тўрт ойлик семинари¹³, 1932 йил январда — каталоглаштириш, тизимга солиш ва предметлаштириш бўйича уч ойлик курс¹⁴, 1934 йил октябрда — кутубхона томонидан Фан қўмитаси ҳузурида илмий кутубхоналарнинг ходимлари учун ташкил этилган курслар иш бошлади.

Бундан ташқари, 1939 йили Давлат Оммавий кутубхонаси Ўрта Осиё Давлат университети (ҳозирги Миллий университет)нинг фундаментал кутубхонаси билан ҳамкорликда олти ойлик малака ошириш курслари ташкил этди, орадан бир йил ўтгач, каталогизаторлар ва библиографлар тайёрлаш бўйича ҳам шундай курслар ташкил қилинди.

20-йилларда Ўрта Осиё давлат кутубхонаси китоб фондиди жамлашнинг умумий йўналиши юзага келди. Кутубхонанинг аҳамияти унинг фондиди Ўрта Осиё минтақаси сиёсий, илмий, маданий ва хўжалик ҳаётининг барча масалаларига оид жорий адабиётлар, айниқса, ўлкашунослик бўйича адабиётлар билан таъминлашни тақозо этар эди.

1929 йили кутубхона бўлимларининг қайта ташкил этилиши натижасида кутубхона фондларини жамлаш вазифаси адабиётларга ишлов бериш бўлими зиммасига юклатилди¹⁵. 1932 йил 1 январда кутубхона фондларини жамлаш бўлими ташкил этилди¹⁶. Мазкур бўлим дастлаб келган адабиётларни қабул қилиш ва рўйхатга олиш функциясини бажарар эди. 30-йилларнинг ўрталарида «кутубхона раҳбарияти фондларни режали равишда жамлаш муаммосига эътиборни қаратди. Фондларни жамлаш бўлимига адабиётлар харид қилишга етарли маблағлар ажратилди, фондларни жамлаш масалалари доирасини белгиловчи кўрсатмалар берилди. Мазкур бўлим кутубхона фондларини маҳаллий тиллардаги адабиётлар йўналиши бўйича ҳам, Европа тилларидаги адабиётлар йўналиши бўйича ҳам янада пухта ва тизимли тарзда китоблар билан тўлдириб бориш учун ўлкашунослик ҳамда хизмат кўрсатиш ва фондлар бўлимлари билан яқин алоқа ўрнатиши борасида тегишли чора-тадбирлар амалга оширилди»¹⁷.

1925 йили Россия Марказий китоб палатасидан «Маориф халқ комиссарлиги 1925 йил учун тасдиқлаган нашрларнинг мажбурий нусхасини олувчи китоб маҳзанлари рўйхатига кўра, кутубхона Китоб палатаси орқали 18-сон мажбурий тўпламини олиб туради»¹⁸, деган мазмундаги хабарнома олинди.

Кейинги йилларда кутубхона Иттифоқда нашр этилган барча адабиётларнинг мажбурий тўпламларини ҳамда маҳаллий нашрларнинг назорат нусхаларини олувчи кутубхоналар рўйхатига мунтазам равишда киритиб борилди.

1929 йили қабул қилинган Ўзбекистон ҳукуматининг «Ўзбекистон китоб палатасига матбуот нашрларининг нусхаларини тақдим этиш ва давлат китоб маҳзанларини ЎзССР ҳудудида чиқадиган барча нашрлар билан таъминлаш тўғрисида»ги қарориди¹⁹ кутубхона маҳаллий адабиётлар билан биринчи навбатда таъминланиши лозимлиги кўрсатиб утилди. 1934 йили ЎзССР МИҚ ва ХХК қарорига асосан, кутубхона Ўзбекистон ҳудудида чиқадиган барча матбуот нашрларидан икки нусхадан оладиган бўлди. Бу 1939 йилгача давом этди. Шу йили 17 декабрда ЎзССР Халқ комиссарлари кенгаши «ЎзССР ҳудудида чоп этиладиган матбуот нашрларининг мажбурий нусхаларини етказиб бериш ва тақсимлаш тўғрисида» янги қарор²⁰ қабул қилди.

Нашрларнинг мажбурий нусхаларини олиши натижасида, кутубхона собиқ Иттифоқнинг энг йирик кутубхоналари қаторидан ўрин олди.

Бу даврда кутубхона ўз фондларини дўконлардан китоблар харид қилиш, даврий нашрларга обуна бўлиш, аҳолидан тошбосма ва қўлёзма китобларни режали равишда сотиб олиш йули билан тўлдириб борди. У Иттифоқ доирасида китоб алмашиш бўйича ҳам, турли шахслардан ҳадя тариқасида ҳам, халқаро китоб алмашиш бўйича чет элдан ҳам китоблар олиб турар, айрим йилларда хорижий валютага ҳам китоблар харид қиларди.

Нашрларнинг бепул мажбурий нусхаси Тошкентга 1929 йилда иттифоқдош республикаларнинг саккиз, 1939 йили эса, ўн бир китоб палатасидан келиб турарли. 1940 йилдан нашрларнинг бепул мажбурий нусхаси фақат Марказий Давлат китоб палатаси (Москва)дан олина бошланди. Шу даврдан эътиборан мазкур муассасада барча республикаларда чоп этилган матбуот нашрларининг жами мажбурий нусхалари жамлана бошланган эди. Мажбурий нусха бўйича китоблар 1925 йилдан 1941 йилнинг биринчи ярмига қадар кутубхонани адабиётлар билан таъминлашнинг бош манбаи бўлиб қолди.

Мажбурий нусха бўйича энг кўп китоблар 1933 йили олинди. Шу йили кутубхона кўрсатилган манба бўйича 235968 босма бирлиги,

шу жумладан, 88551 китоб олди. 1940 йили кутубхона мажбурий нусха бўйича собиқ Иттифоқ халқлари ва чет мамлакатларнинг 86 тилидаги адабиётларни (144313 босма бирлиги, олинган барча адабиётларнинг 73 фоизини), шу жумладан, 38608 китоб, 16601 журнал, 83360 газета, 3826 плакат, 900 харита олди.

Кутубхона одатдагидек маҳаллий нашрларнинг нусхаларини олишга алоҳида эътибор берди. Ўзбекистон босма хоналари ва нашриётлари кутубхона фондларини рус тилидаги ҳамда Ўрта Осиё халқлари тилларидаги маҳаллий адабиётлар билан тўлдиришнинг асосий манбаи эди. Тошкентдаги муассасалар ҳам кутубхонага ўлкашуносликка оид кўп сонли адабиётларни ҳадя қилдилар.

20-йилларнинг охиридан кутубхона чет эл кутубхоналари ва илмий муассасаларидан нашрларни нисбатан мунтазам ола бошлади. Париж университети, Варшава Оммавий кутубхонаси, Аргентина зироатчилик вазирлигидан адабиётлар мунтазам келиб турарди. Бундан ташқари, Англия, Германия, АҚШ ва бошқа мамлакатларнинг айрим илмий жамиятлари ҳам вақти-вақти билан ўз нашрлари ва бошқа материалларини юбориб турарди.

Урушдан олдинги йилларда китоб алмашиш бўйича алоқалар энг қизгин тус олган давр 30-йилларнинг иккинчи ярмига тўғри келади. 1936 йили халқаро китоб алмашиш бўйича миллий марказ функциялари Москвадаги Давлат кутубхонасига берилди. Ўзбекистон Давлат кутубхонаси шу даврда китоб алмашиш-дублет фондидан чет билан адабиётлар алмашиш учун захира фондиди шакллантира бошлади. Шу тариқа Шарқ кўлбэмалари бўлими учун зарур Британия музейи, Берлин ва Вена кутубхоналари, Франция Миллий кутубхонасининг каталоглари олинди.

Ҳадя тариқасида ва китоб алмашиш бўйича олинган босма бириклар миқдори:

1925	1930	1931	1932	1933	1934	1935	1937	1938	1939	1940
660	2709	2824	6630	1262	2470	696	17609	149	220	

1925 йили кутубхона ориенталист П.П.Цветковнинг, асосан, ислом динига ва шарқ филологиясига бағишланган инглиз, француз ва немис тилларидаги жами 700 жилдан иборат асарларни сотиб олишга муваффақ бўлди.

1926 йили кутубхона ўзкомстарис билан ҳамкорликда Н.В.Дмитровскийнинг китоблар коллекциясини унинг меросхўрларидан сотиб олди. Мазкур коллекцияда ўлкашунослик масалаларига оид жуда

кўп ноёб материаллар, шу жумладан, Дмитровский томонидан тузилган «Гуркистон тўпламлари» жамланган эди.

1933 йил 19 апрелда Ўзбекистон ҳукуматининг кутубхонанинг илмий муассаса сифатидаги вазифаларини кенгайтириш ва унга қўшимча бино ажратиш тўғрисидаги қарори қабул қилинди²¹. 1933 йил 25 апрелда ЎзССР Халқ комиссарлари кенгашининг «Республика қўлёзма китоблар фондларини бирлаштириш тўғрисида»ги қарори²² билан Тошкент Давлат Оммавий кутубхонаси Ўзбекистоннинг Марказий қўлёзма маҳзани деб эълон қилинди. Қўлёзмаларни ўрганиш, тартибга солиш ва сақлаш учун кутубхонага проф. А.А.Молчанов, проф. А.Э.Шмидт, проф. А.А.Семёнов каби таниқли шарқшунослар ишга олинди. Қўлёзмаларни ўрганиш ва тартибга солиш, уларнинг каталогларини тузиш кадрлар тайёрлашга тақозо этар эди. Шу сабабли 1939 йил мартда Шарқ қўлёзмалари бўлими қошида «практикантлар институти» очилди. Мазкур институт 1941 йилнинг охиригача фаолият кўрсатди.

Кутубхонага республиканинг бошқа шаҳарларидаги кутубхоналар ва муассасалардан кўплаб қўлёзмалар кела бошлади. Айни вақтда кутубхона йирик шахсий коллекцияларнинг эгаларидан ва аҳолидан ҳам Шарқ қўлёзмаларини сотиб олар эди.

1933 йилда харид қилинган коллекциялар орасида В.Л.Вяткиннинг Шарқ қўлёзмалари тўплами (273 номдан иборат) алоҳида ўрин тутди. Шу йили Ўзбекистон Фан қўмитаси кутубхонага 1400 та Шарқ қўлёзмасини ва жуда кўп тошбосма нашрларни ҳадя қилди. Кейинги йили иккита йирик қўлёзмалар коллекцияси: Раҳмоновдан (148 нусха) ва проф. Фитратдан (150 нусха) сотиб олинди. Фитрат тўпламидаги қўлёзмалар орасида ноёб қўлёзмалар кўп эди. 1936 йили кутубхона фондлари Бухоро Шарқ қўлёзмалари коллекцияси билан тўлдирилди.

1939 йили кутубхона 6297 Шарқ қўлёзмасини олди. 1940 йилда олинган қўлёзмаларни ҳам қўшганда, 1941 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхонада 11662 қўлёзма жамланган эди.

Шарқ тошбосма нашрлари тўплами ҳам тўлдириб борилди. 1939 йилга келиб кутубхонада 4982 та тошбосма нашр жамланган эди. 1938 йили Самарқандда 12483 та, 1940 йили — 434 та тошбосма нашр харид қилинди. 1941 йилнинг 1 январига қадар бўлган ҳолатга кўра кутубхонада 17899 та тошбосма нашр жамланган эди. Мазкур нашрларнинг бир қисми Ўрта Осиёда чоп этилган бўлиб, улар Туронзамин маданияти тарихини, хусусан, китобат иши тарихини ўрганиш учун катта аҳамиятга эга.

1925—1940 йилларга доир маълумотларни солиштириш кутубхонага келган адабиётлар сони йилдан-йилга қандай кўпайиб борганлиги ҳақида тасаввур ҳосил қилиш имконини беради.

1925	1926	1929	1930	1931	1932		
46228	56426	58726	120330	111015	155628		
1933	1934	1935	1936	1937	1938	1939	1940
238366	156111	136623	139253	158766	147629	144649	196811

1940 йили келган адабиётлар сони 1925 йилга нисбатан тўрт баравар кўпайди ва йилига 196811 босма бирликка етди. 1941 йилнинг 1 январига қадар бўлган ҳолатга кўра Ўзбекистон Давлат кутубхонасининг фондларида (қўлёзмалар ва тошбосма нашрларни ҳам қўшганда) 1246561 босма бирликдан иборат адабиётлар сақланар эди.

Давлат Оммавий кутубхонасида айрим йилларда сақланган кутубхона бирликларининг (яхлитлаштирилган) умумий миқдори:

1925	1926	1929	1931	1932	1933	1937	1940
140000	186000	250000	400000	500000	600000	1000000	1250000

1937 йил 17 майда ташкил этилган Кутубхонашунослик ва библиография кабинети Давлат кутубхонаси ҳузуридаги методик марказга айланди²¹.

Унинг асосий вазифаси жойларда кутубхона ходимларини тайёрлашда ва кутубхоначилик ишини ташкил этишда ёрдам кўрсатишдан иборат эди. Кутубхона ходимлари жойларда курслар ташкил этиш ҳамда Хива, Урганч, Самарқанд, Бухоро ва бошқа шаҳарлардаги педагогика билим юртларида кутубхоначилик фанларидан дарс бериш учун республика бўйлаб хизмат сафарларига чиқар эдилар. 1937 йил октябрда кутубхона ходимлари Самарқанд, Каттақўрғон, Бухоро, Қўқон, Наманган ва Исбоскан кутубхоналарига амалий ёрдам кўрсатиш учун биринчи марта гуруҳларга бўлиниб жойларга чиқдилар. Мазкур ишда Е.К.Бетгер, О.В.Маслова, М.Н.Латипова, Е.А.Войцеховская, Д.Д.Сушкин фаол иштирок этди.

Кабинет муштазам равишда йўл-йўриқлар кўрсатар, методик йиғилишлар, матрузалар, адабиётларнинг шарҳларини ўтказар эди; ҳар куни кутубхоначилик ишининг барча масалалари бўйича,

чунончи, байрамлар ва муҳим саналарга қандай гайёргарлик кўриш тўғрисида маслаҳатлар берарди. Бу ерда мактаб ва болалар кутубхоналарининг ходимлари ҳам таҳсил олардилар. Қишлоқ кутубхоналарига алоҳида эътибор бериларди.

Шу тариқа, ЎзССР Давлат кутубхонасининг саъй-ҳаракатлари билан республикада кутубхоначилик ишига методик раҳбарлик тизими шакллана бошлади.

Китобхонлар сони узлуксиз ўсиб борди. Аммо бинолар тақчиллиги уларга яхши хизмат кўрсатиш имконини бермас эди. Қироатхоналар учта кичкина хонада жойлашган эди. Кейинчалик ҳукумат маблағлари ёрламида икки йилда (1929—1930 йилларда) майдони кутубхонанинг олдинги қироатхонаси майдонидан икки барабар катта бўлган ва 120 кишига мўлжалланган қироатхона куриб битказилди. Кутубхонага зиёлилар, талаба ёшлар ва ишчилар тобора кўпроқ ташриф буюра бошлади.

1925—1934 йилларда кутубхона ўқувчилари сони қарийб икки барабар кўпайди ва 3699 тадан 6661 тага, шу жумладан талабалар сони 2215 тадан 4108 тага, мутахассислар ва илмий ходимлар сони 892 тадан 2270 тага етди. Ўқувчиларнинг миллий таркиби ҳам ўзгарди: 1925 йили ўзбеклар сони 257 та бўлса, 1934 йили 777 тага етди. 1935 йили умумий қироатхонага қўшимча тарзда илмий ходимлар шуғулланиши учун хона ҳам ташкил этилганидан сўнг кутубхонага ташриф буюрувчилар сони кунига ўрта ҳисобда 800 кишига етди.

1921—1940 йилларда китобхонларга қандай хизмат кўрсатилгани куйидаги жадвалда тавсифланган²⁴:

Ташрифлар ва берилган китоблар сони	1921-1925		1926-1930		1931-1935		1936-1940	
	беш йилликда	бир кунда	беш йилликда	бир кунда	беш йилликда	бир кунда	беш йилликда	бир кунда
Ташрифлар	30283	115	59659	171	123187	402	150497	421
Берилган китоблар	54350	206	107399	308	168217	550	364299	1018

Китобхонларга қулайлик яратиш мақсадида 1933 йил 1 январдан кутубхонада хизмат кўрсатиш бўлими иш бошлади. Кейинчалик, талабаларни қабул қилишдан то адабиётларни танлаб олиш ва уларни китобхонларга топширишга қадар бўлган жараёнларни бир бўлимда бирлаштириш мақсадида, 1935 йили китоб сақлаш ва хизмат кўрсатиш бўлимлари ягона бўлимга — хизмат кўрсатиш ва фондлар бўлимига бирлаштирилди.

Кутубхона шпати 1925—1940 йилларда куйидаги тарзда ўсиб борди²⁵:

Йиллар	1925	1930	1935	1940
Штат бирликлари сони	28	44	81	131

20-йиллар охирида 15x9 см ўлчамли босма матнли карточкалар ўрнига халқаро андозадаги (125x75 мм) карточкалар муомалага киритилди, шунингдек, Кутубхонашунослик институти (Москва) томонидан ишлаб чиқилган йўриқнома қўлланила бошланди. Унинг тарқатувчиси Н.А.Буров эди. У Тошкент кутубхоначиларини янги йўриқнома билан таништириш учун тўғарақлар ташкил қилди. Ҳа даврдан Н.А.Буров томонидан кенг тарғиб қилинган кутубхона дастхати ҳам қўлланила бошланди.

1929 йили кутубхона Марказий каталоглаштириш бюроси (кейинчалик — Бутуниттифоқ китоб палатаси)нинг босма карточкаларини ола бошлади. Мазкур карточкалардан фойдаланиш каталогларни тавсифлаш ва тузиш методикасини бир хиллаштириш имконини берди. Республика нашрларига босма карточкалари йўқ эди.

Каталоглар тузишда Марказий каталоглаштириш бюросининг карточкаларидан фойдаланилар, Г.К.Дерман томонидан ишлаб чиқилган нашрларни каталоглаштириш бўйича йўриқномага (М., 1926), шунингдек Е.И.Шамуриннинг «Алифбели каталог тузиш бўйича қўлланмаси» (М., 1927)га амал қилинар эди.

30-йилларнинг бошида Ўрта Осиёда биринчи предметли каталог муомалага киритилди. Ушбу каталогни тузиш устида кутубхоначи М.Н.Латипова кўп заҳмат чекди. Шу йилларда мамлакатлар ва минтақаларнинг жуғрофий хариталари каталоги тузилди ва урушгача юритилди, собиқ Иттифоқ халқлари тилларида алифбели каталог тузилди.

1938 йили Тошкентда О.В.Маслова ва М.Н.Латипованинг «Алифбе каталоги» ўзбек тилида нашр этилди. Оммавий ва махсус кутубхоналар учун мўлжалланган мазкур каталог республика ҳудудларида ўзбек тилида каталогларни тузишни ташкил этишда катта ёрдам берди.

2.2.2. Вилоятларнинг универсал илмий кутубхоналари

Вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхоналар тизимининг шаклланишига 1938 йили ҳукумат органлари республикани вилоятларга бўлиш тўғрисида қарор қабул қилганидан

сўнг асос солинди. Ҳар бир вилоят маркази ўзида универсал хусусиятга эга илмий кутубхона ташкил этиши шарт эди. Имкониятга қараб, вилоят кутубхоналарига алоҳида бинолар, шунингдек, адабиётлар харид қилишга маблағлар ажратилди. Бу уларнинг ишига ижобий таъсир қилди.

Тошкентда XX аср бошида Чорсу бозорига туғаш ҳудудда бобийлар ва баҳойлар томонидан қурилган «Осиё» кутубхонаси 1938 йили «Октябрь» номи билан вилоят аҳамиятига молик кутубхонага айлантирилди. 1992 йилда у «Турон» деб номланди ва то 2005 йилда биноси бузилгунга қадар шу номда фаолият олиб борди.

Самарқандда 1911 йили «Халқ кутубхонаси» номи билан ташкил этилган, 1917 йилги давлат тўнтаришидан сўнг Марказий кутубхона деб номланган муассаса вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхона ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат қилди. 1925 йили кутубхона Самарқанд Давлат илмий кутубхонаси деб номланди, 1927 йили унинг номидан «илмий» сўзи чиқариб ташланди, 1937 йили А.С.Пушкин вафотининг юз йиллиги муносабати билан кутубхонага унинг номи берилди. 1938 йилдан у А.С.Пушкин номидаги Самарқанд вилоят универсал илмий кутубхонасидир.

Бухорода 1920 йил 28 сентябрда Файзулла Хўжаснинг маблағига ташкил этилган Бухоро жадидлари кутубхонаси 1921 йил 30 июнда Эски Бухоро марказий шаҳар кутубхонасига айлантирилди. 1938 йилда унга Абу Али ибн Сино номи берилди ва у Бухоро вилоят универсал илмий кутубхонаси деб эълон қилинди.

1939 йили Фарғона вилоят кутубхонаси ташкил топганлиги тўғрисида эълон қилинди. Бу кутубхонага асос солинганлигининг қирқинчи йилида содир бўлди. Гап шундаки, кутубхона 1899 йили Халқ музейи бўлими ҳуқуқида очилган эди. Орадан маълум вақт ўтгач, унга Янги Марғилон (Фарғона шаҳрининг эски номи) шаҳар кутубхонаси мақоми берилди. Национализация даврида ҳам у ўзининг шу мақомини сақлаб қолди ва қайта тузилмади. Бу ҳол 1939 йилгача, унга вилоят кутубхонаси мақоми берилгунга қадар давом этди.

1936 йили Термиз шаҳрида ташкил этилган туман марказий кутубхонаси 1941 йил 1 январда Сурхондарё вилоят универсал илмий кутубхонасига айлантирилди. Ҳозирда унга Адиб Собир Термизий номи берилган.

1934 йили Урганч шаҳрида ташкил қилинган Қурбон ота Исмоилов номидаги туман марказий кутубхонаси Хоразм вилоят универсал илмий кутубхонаси деб эълон қилинди.

1936 йил Қорақалпоғистоннинг олдинги пойтахти Тўрткўлда шаҳар

кутубхонаси ташкил этилди. Шу йил пойтахт Нукус шаҳрига кўчирилгач, кутубхона ҳам янги пойтахтга кўчирилди ва унга республика аҳамиятига молик кутубхона мақоми берилди.

Андижонда маҳаллий жадиждар сардори Абдулҳамид Чўлпон 1907 йили асос солган «Турон кутубхонаси» вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхона ташкил этиш учун асос бўлиб хизмат қилди. У 1921 йили бошқа кутубхона — 1907 йилда шаҳар аҳолисидан йиғилган маблағларга ташкил қилинган кутубхона билан бирлаштирилиб, шаҳар кутубхонаси функцияларини бажара бошлади. 1941 йили 83132 нусха китоблардан иборат бўлган мазкур кутубхона вилоят кутубхонасига айлантирилди. 1966 йили 500 минг нусха китобга (вақтли матбуот нашрларидан ташқари) мўлжалланган янги махсус кутубхона биноси қурилиб фойдаланишга топширилди ва кутубхонага Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи берилди.

Шундай қилиб, 1941 йилга келиб республикада унинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва ижтимоий ҳолатига мос келувчи универсал оммавий ҳамда универсал илмий кутубхоналар шаклланди.

2.3. Махсус кутубхоналар тизими

Ўзбекистонда урушдан олдинги ўн беш йиллик (1924—1939)да махсус кутубхоналар тизимининг асосий негизини умумий таълим мактаблари, ўрта махсус ва олий ўқув юртлиари, тармоқ илмий муассасаларининг кутубхоналари ҳамда болалар кутубхоналари ташкил қилиш.

Шўро давлатининг статистик маълумотларида кўрсатилишича, 1925—1941 йиллар давомида халқ таълими мактаблари сони муттасил ортиб борган. Масалан, 1924—25 ўқув йилида Ўзбекистонда 160 та янги типдаги мактаблар ташкил қилиниб, уларда 17209 ўқувчи таълим олган бўлса²⁶, 1941 йилга келиб мактаблар сони 5504 тага, уларда ўқитилаётган ўқувчилар сони эса 1 млн. 315 минг кишига етган²⁷. Табиийки, барча мактаблар ҳам ўз кутубхоналарига эга эмас эди. Аммо Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1934 йилги кутубхоначилик иши тўғрисидаги қарорини бажара бориб, республика Маориф халқ комиссарлиги халқ таълими вилоят ва туман бўлимларидан янги мактаб кутубхоналари ташкил этишни, мавжуд мактаб кутубхоналарини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришни талаб қилар эди. Илгари ташкил этилган мактаб кутубхоналари ЎзССР Маориф халқ комиссарлиги тасдиқлаган рўйхатлар бўйича зарур адабиётлар

билан тўлдириб борилди. Янги мактаб кутубхоналари очилди, уларнинг фондларини тўлдириш учун маблағлар ажратилди. 1938—1939 ўқув йилининг бошига келиб Ўзбекистон мактабларида, хусусан, 672 бошланғич, 919 — етти йиллик ва 254 — тўлиқ ўрта мактабларда бир мингга яқин кутубхона иш олиб борар эди.

Тошкентдаги Ўрта Осиё давлат университетининг фундаментал кутубхонаси минтақадаги аксарият олий ўқув юртлари кутубхоналарининг асосчиси ҳисобланади. Унинг фондлари негизида тармоқ факультетлари кутубхоналарининг адабиётлари билан жамулжам ҳолда қишлоқ хўжалик, пахтачилик-ирригация, политехника, энергетика, қурилиш, геология-қидирув, тиббиёт, режа-иқтисод институтлари, Туркманистон зооветеринария институти, Тожикистон педагогика институтининг, шунингдек, бир қанча илмий-тадқиқот муассасалари, чунончи: Тупроқшунослик ва геоботаника институти, ўрта Осиё пиллачилик институти, Ботаника боғи кутубхоналарига асос солинди.

1925—1926 ўқув йилидан кутубхона алоҳида тарзда маблағ билан таъминлана бошлади. Кутубхонанинг қатъий харажатлар сметаси белгиланди ва у ўз фондларини режали равишда жамлашга киришди. Республикада чоп этилган матбуот нашрининг бепул мажбурий нусхасини олиш билан бир қаторда, у Иттифоқнинг бошқа республикаларидан ва чет давлатлардан китоб ва журналлар харид қилиш имкониятига ҳам эга эди. 1938 йили Иттифоқ ҳукуматининг қарори билан кутубхонага мамлакатда нашр этилган барча китоб маҳсулотларининг бепул мажбурий нусхаси бириктирилди. Шу билан бирга, кутубхона ташкилотлардан ва фуқаролардан китоб коллекцияларини олишда давом этди. Масалан, 1926 йили Москва университети профессори Л. К. Лахтин математикага оид китобларнинг ноёб коллекциясини тақдим этди. Тарбия академиясидан 13 мингга яқин китоб ва 5 мингдан ортиқ журналлар, Гамбург университетидан 1700 китоб олинди. 1935 йили тугатилган Ўрта Осиё илмий тадқиқот муассасалари уюшмасининг китоблар тўплами кутубхона фондиди тўлдириди.

Китоб алмашиш кенгайиб борди. 30-йилларда кутубхона жаҳоннинг 400 га яқин илмий муассасалари билан алоқа қиларди. Кутубхона ташкилий жиҳатдан ҳам ривожланиб ва мустақамланиб ўз китоб фондларини йилдан-йилга кўпайтириб борди. Агар 1930 йили кутубхона фондлари 130 минг босма бирликдан ташкил топган бўлса, 1940 йили унинг фондларида жамланган нашрлар сони 450220 босма бирликдан ошиб кетди²⁸.

Кутубхонага келаётган адабиётлар миқдорининг кўпайганлиги ва унинг китобхонлари сони ошиб бораётганлиги китобларга ишлов бериш ва уларни китобхонларга етказишнинг янада жадалроқ шакларини излаб топишни тақозо этар эди. Шу даврда кутубхонага ишга келган кутубхоначилик ишининг тажрибали мутахассислари Н.А.Буров, К.А.Дмитриева, С.А.Катанцева, Н.Ачқасова, А.П.Серебренникова ва бошқалар кутубхона фаолияти жараёнларини такомиллаштириш бўйича катта ва зарур ишларни амалга оширдилар. Масалан, кутубхона фаолиятининг турли даврларида китобларни жойлаштиришнинг системали, форматли ёки системали-форматли шакллари қўлланилиб келинар эди. Аммо бу тизимларнинг биронтаси ҳам қўрилган натижани бермади. 1934 йили кутубхона алифбели-системали тизимга ўтди, орадан икки йил ўтгач, Шарқ, бадиий адабиётлар, библиография ва чет эл бўлимларидан ташқари, китобларни жойлаштиришнинг форматли тизимига қайтди. Китобларни жойлаштиришнинг янада оқилона тизимлари устида изланишлар давом эттирилди. 1938 йили китобларни каталоглаштириш ва тизимга солиш соҳасидаги етакчи мутахассислар Н.А.Буров ва С.А.Катанцева томонидан китобларни жойлаштириш тизими Л.Н.Троповский жадвалларига мувофиқ қайта ишланди ва кутубхона ходимларининг умумий эътирофига сазовор бўлди²⁹. Муаллифлар жадваллари илова қилинган алифбели-системали тизим китобларни жойлаштиришнинг асосий тизими, деб тан олинди. Шу билан бирга, зарур ҳолларда форматли жойлаштириш усули ҳам қўлланилар эди.

Кутубхонанинг ривожланишида ва унинг фаолиятини ташкил этишда университетнинг илмий жамоатчилиги муҳим рол ўйнади. 1934 йилнинг кузида «Ўрта Осиё давлат университетининг фундаментал кутубхонаси тўғрисидаги низом» тасдиқланди. Шу даврда унинг ҳузурида Кутубхона комиссияси ва Кутубхона кенгаши тузилди. Комиссия моҳият эътибори билан кутубхона фаолиятини йўлга солувчи мувофиқлаштирувчи органга айланди. Унинг таркибига кафедралар ва жамоат ташкилотларининг вакиллари киритилди. Комиссияга машҳур математик, проф. В.И.Романовский раҳбар этиб тайинланди. Кутубхона фаолияти масалаларини муҳокама қилишда комиссия китоб фондларини муайян соҳаларга оид адабиётлар билан тўлдириш ва китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил қилиш масалаларини доимо ўз диққат марказида тутди.

1936 йили Кутубхона кенгашининг қарорига биноан, факультетлардаги кафедра ва кабинет кутубхоналарининг барча китоб фондлари фундаментал кутубхона таркибига киритилди. Уларнинг

негизда ўқув адабиётларини ва муайян соҳаларга оид бошқа адабиётларни ўзида жамлаган факультетларнинг кутубхоналари ташкил этилдики, улар ҳозирга қадар ўқув жараёнини адабиётлар билан таъминлашда муҳим рол ўйнаб келмоқда. Ўз ташкилий мақомига кўра улар фундаментал кутубхонанинг филиаллари ҳисобланади.

Олий ва ўрта махсус ўқув юртлари сони йилдан-йилга кўпайиб борди. Самарқандда Ўзбекистон Давлат университети, Бухоро, Фарғона, Наманган, Андижон, Марғилон, Тошкент, Нукус, Хива, Урганч шаҳарларида қатор олий ва ўрта махсус ўқув юртлари ва уларнинг соҳавий адабиётлар билан бутланадиган махсус ихтисослаштирилган кутубхоналари ташкил этилди. 1940 йилга келиб Ўзбекистонда 30 олий ва 98 ўрта махсус ўқув юртлари³⁰, 75 илмий-тадқиқот муассасалари фаолият кўрсатар³¹, уларнинг ҳар бири ўз кутубхонасининг ишини янада яхшироқ ташкил этишга ва унинг фондларини тўлдиришга ҳаракат қилар эди. Барча илмий-тадқиқот муассасалари ва олий ўқув юртларида 3024 нафар илмий ходим меҳнат қиларди³². Олий ўқув юртлари ва илмий-тадқиқот муассасалари тармоғининг кенгайиши, илмий ва муҳандис-техник ходимлар сонининг кўпайиши илмий тадқиқотлар йўналишларининг кўпайиши ва янада чуқурлашишига олиб келди. Бу омилларнинг барчаси тармоқ илмий кутубхоналарининг янги тизимини ташкил қилишни, шаклланаётган махсус кутубхоналар тизимини такомиллаштиришни ва уларнинг илмий адабиётлар билан комплекшлашни тақозо этар эди.

Ўзбекистонда тармоқ илмий кутубхоналари тизимининг шаклланишига қишлоқ хўжалиги илмий кутубхонаси асос солди. Мазкур кутубхонанинг ташкил топиши тарихи қуйидагича. 1929 йилнинг декабрида Бош пахтачилик қўмитаси ва Тупроқшунослик институти кутубхоналари ҳамда Ўрта Осиё давлат университетининг геоботаникага оид махсус китоблар тўплами негизда Пахтачилик илмий-тадқиқот институти кутубхонаси ташкил этилди. Бу 7000 босма бирликдан иборат бирлашган китоб фонди Марказий маълумот кутубхонаси деган ном олди. 1960 йилда собиқ Қишлоқ хўжалик фанлари академияси кутубхонаси билан бирлаштирилиб, Қишлоқ хўжалиги марказий кутубхонаси деб юритила бошлади.

1932 йили Ўзбекистон МИК Президиуми қарори билан илмий-тадқиқот муассасаларига раҳбарлик қилувчи махсус орган — республика Фан қўмитаси ташкил этилди. Унинг олдига қўйилган энг муҳим вазифа республика Фанлар академиясини тузиш учун илмий-моддий негиз яратиндан иборат эди³³. 1940 йили ҳукумат

қарори билан СССР Фанлар академиясининг Ўзбекистон филиали ташкил қилинди¹⁴. 1933 йили Фан кўмитаси таркибида илмий адабиётлар махсус кутубхонаси ташкил этилди. Орадан 10 йил ўтгач, 1943 йилнинг ноябрида Иттифоқ Академиясининг Ўзбекистон филиалини Ўзбекистон Фанлар академиясига қайта тузиш чоғида унинг кутубхонаси ҳам ЎзССР ФА Асосий кутубхонасига айлантирилди ва мамлакатда чоп этилган адабиётларнинг мажбурий нусхасини ола бошлади.

1934 йили Ўзбекистон педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтининг илмий адабиётлар кутубхонаси ташкил этилди. Урушдан кейинги йилларда институтнинг мақоми ўзгариб, у республика илмий педагогика институти деб юритила бошланди.

1935 йили Тери-таносил касалликлари илмий-тадқиқот институти кутубхонасининг негизида ЎзССР Соғлиқни сақлаш халқ комиссарлигининг республика илмий тиббий кутубхонаси ташкил этилди.

1932 йили Ўзбекистонда 42 та мустақил болалар кутубхоналари иш олиб борар, шулардан 16 таси шаҳарларда, 30 таси эса — қишлоқларда жойлашган эди. Уларнинг китоб фонди 75 минг нусхадан иборат эди¹⁵. Ўзбекистон Олий Кенгаши Марказий Ижроия Кўмитасининг «Ўзбекистон ССРда кутубхоначилик иши тўғрисида»ги қарори болаларга кутубхона хизматлари кўрсатишни такомиллаштириш истиқболларини белгилаб берди. Республика Маориф халқ комиссарлигига ҳар бир мактабда кутубхона очиш, мустақил болалар кутубхоналарининг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, катталар кутубхоналари қошидаги болалар бўлимларини ҳар тарафлама ривожлантириш таклиф қилинди.

Болаларни китоб билан таъминлаш жуда муҳим муаммо эканлигини ҳисобга олиб, республика Маориф халқ комиссарлиги ҳатто «1933—1937 йилларда болалар кутубхоналари тармоғини кенгайтириш режаси»ни ҳам ишлаб чиқди ва қабул қилди. Режада энг оғир очарчилик йилларига тўғри келган 1933—1934 йиллар давомида болалар кутубхоналари сонини уч баравар кўпайтириш назарда тутилган эди. Аммо мазкур режа амалга ошмай қолди¹⁶. Бунга нафақат халқнинг оғир моддий аҳволи, балки моддий база масалалари, бинолар етишмаслиги, китоб ассортиментининг камлиги, кутубхоналар малакали ходимлар билан таъминланмаганлиги, таълимнинг паст даражада эканлиги халақит берди. Бу ҳолатдан чиқини мақсадида болалар кутубхоналари мактабларда китоблар бериш шаҳобчалари, кўчма кутубхоналар ташкил қила бошладилар.

Мактабларнинг ўқитувчилари ўқувчилар орасида китобни тарғиб қилишда кутубхоначиларга яқиндан ёрдам бердилар. Ўз навбатида, кутубхоначилар ҳам ўқитувчиларга таълим-тарбия жараёнини ташкил этишда, ўқувчиларни мутолаага жалб қилишда ёрдам кўрсатдилар.

Шундай қилиб, Ўзбекистон республикаси ташкил топганидан кейинги дастлабки 15 йил ичида бу ерда махсус кутубхоналар тизими шакллана бошлади. Болалар кутубхоналари, ўттиз олий ва юзга яқин ўрта махсус ўқув юр்தларининг кутубхоналари, етмиш бешга яқин илмий муассасаларнинг кутубхоналари, илмий-тадқиқот, лойиҳа ва конструкторлик ташкилотлари ва институтларининг кутубхоналари, шунингдек, йирик саноат корхоналарининг техник кутубхоналари юқорида зикр этилган махсус кутубхоналар тизимининг тармоқлари эди.

3-§. Малакали кутубхона ходимларини тайёрлаш

Кутубхоналар сонининг кўпайиши ва улар зиммасига юкланган вазифаларнинг мураккаблашиши кутубхона ходимлари малақасини оширишни тақозо этар эди. Кутубхона ходимларини тайёрлаш масаласи 1926 йили Ўзбекистон клуб ва кутубхона ходимларининг I қурултойидаёқ кўтарилган, унда узоқ қишлоқ худудлари учун кутубхона ходимлари тайёрлаш масаласи долзарб аҳамиятга эга эканлиги қайд этиб утилган эди. Мазкур қурултой қарорларини бажара бориб, 1927 йили I февралда Тошкентда кутубхона ходимларини тайёрлаш бўйича олти ойлик курслар ташкил қилинди. 1934 йилнинг январида республика Фан қўмитаси кутубхона ходимлари тайёрлаш курсларининг олий бўғинларини ташкил этиш тўғрисидаги масалани кўтарди. Кутубхона ходимларининг ўрта бўғинлари вакилларини қайта тайёрлаш учун 8 ойлик курслар ташкил қилинди. Унда ходимлар ишлаб чиқаришдан ажралмаган ҳолда таҳсил олар эдилар. Таълим дастури 600 соатга мўлжалланган бўлиб, шундан 100 соати умумий таълим фанларига ажратилган эди. Шу йили кутубхона кадрларига бўлган кучли эҳтиёжни қондириш учун, уч ойлик курслар очиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Республика Маориф халқ комиссарлиги Тошкентда кутубхона ходимларини 1 йилдан 3 йил муддатгача мажбурий тартибда ўқитиш ҳамда кутубхона бўлимлари ташкил этиш тўғрисида қарор қабул қилди.

1934 йилнинг сентябрида Москва ва Ленинграддаги кутубхоначилик олий ўқув юр்தларига 5 киши ўқишга юборилди. Шу йили Самарқанддаги клуб ва кутубхона ходимларининг бир

йиллик курсларини 82 киши тамомлади. Улар республиканинг барча ҳудудларига тақсимланди. Бундан ташқари, Тошкентда кутубхоначилик бўлимларининг инструктор-ташкilotчиларини тайёрлайдиган олти ойлик курслар, кутубхона ходимларини қайта тайёрлаш бўйича икки ойлик курслар очилди. Таълим жараёни махсус тузилган дастур бўйича ташкил қилинган эди. Мазкур курсларга ўқишга кирувчилар етти йиллик мактаб ҳажмида маълумотга ва кутубхоналарда камида бир йиллик иш стажига эга бўлишлари лозим эди. 1935 йили курслар тизими орқали кутубхона ходимларини қисқа муддатда тайёрлаш ва қайта тайёрлаш соҳасида катта бурилиш ясалди. Шу йили Тошкент, Самарқанд ва Хивадаги қисқа муддатли курсларни 270 киши тамомлади.

Республика кутубхоналар коллектори ва ЎзССР Давлат Оммавий кутубхонаси умумистифода кутубхоналарга методик ёрдам кўрсатди. Кутубхоналар коллектори маълумотномалар ва библиографик қўлланмалар (ўқиш учун тавсия этиладиган адабиётларнинг рўйхатлари)ни ишлаб чиқиш вазифасини ўз зиммасига олди. Оммавий кутубхонаси кутубхоналар ишининг барча масалалари бўйича методик ёрдам кўрсатди. Кутубхоначилар малакасини оширишнинг барча масалаларига катта эътибор берилди. Оммавий кутубхонаси таркибда кутубхонашунослик ва библиография махсус кабинети ташкил қилинди.

1937 йили Тошкент кутубхоначилик техникуми очилди. Шу йили Тошкентдаги бир йиллик кутубхоначилар тайёрлаш курсини 120 мутахассис, мактаб кутубхоналари ходимларини тайёрлаш бир йиллик курсини, 140 мутахассис тамомлади. Шундай курслар Хивада ва республиканинг бошқа шаҳарларида ҳам иш олиб борди. 1937 йилнинг кузидан жойларда кутубхоналар ходимларининг билимларини текшириш учун малакавий комиссияларнинг тузилиши жиддий янгилик бўлди. Кутубхона ходимлари тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга кейинги йилларда ҳам катта эътибор берилди. 1938—1939 йилларда бир йиллик курсларда 694 нафар, қисқа муддатли курсларда эса, 145 нафар кутубхоначи тайёрланди. Кутубхоначилик техникумини шу йиллар давомида 58 киши тамомлади. Кутубхона ходимларига махсус маълумот бериш вазифаси шу тарзда бажарилиб келди.

4-§. Иккинчи жаҳон уруши йилларида кутубхоначилик иши (1939—1945)

1939 йил 3 сентябрда Иккинчи жаҳон уруши бошлангани заҳоти Ўзбекистон аҳолиси унинг совуқ нафасини ҳис қилди. Бу республикага келадиган озиқ-овқат маҳсулотлари ҳажмининг қисқаришида, нарх-навонинг кескин кўтарилишида ва қисқа танаффус (1935—1939 йиллар)дан сўнг яна нон қарточқаларининг жорий этилишида намоён бўлди. Орадан бир ярим йил ўтгач, 1941 йил июнида Ўзбекистон халқи Иттифоқ таркибида инсоният тарихидаги энг қонли ва ҳалокатли урушлардан бирида жаҳон давлатларининг антифашистик коалицияси тарафида иштирок этди.

Уруш йилларида Ўзбекистон Иттифоқнинг муҳим ҳарбий-саноат базасига айланди, фронтга инсон ресурслари, техника, ўқ-дори, кийим-кечак, анжомлар ва озиқ-овқат маҳсулотлари етказиб берди. Республика эвакуация қилинган 90 дан ортиқ завод ва фабрикаларни қабул қилди, жойлаштирди ва жадал суръатларда ишга туширилишини таъминлади¹⁸. Айна вақтда у ўз ҳудудида маҳсулотлари мамлакатга ўта зарур бўлган корхоналар барпо этди. 1941—1945 йиллар ичида республикада ҳаммаси бўлиб 280 та саноат корхонаси ишга туширилди¹⁹.

Уруш даври шарт-шароитлари биринчи йилдаёқ кутубхоналар тармоғи оммавий тарзда қисқаришига олиб келди. Қишлоқлардаги, кичик шаҳарлардаги ва ҳатто вилоят марказларидаги аксарият кутубхоналар ёпилди. Маблағ билан таъминлашнинг камайиши натижасида, ишлаб турган кутубхоналарнинг штатлари ҳам қисқартирилди.

Уруш даврида республика кутубхоналарида ўқувчиларнинг турли гуруҳлари нисбати ҳам анча ўзгарди. Уларнинг таркибида илмий ва муҳандис-техник ходимлар сони кўпайди. Масалан, 1940 йили ўзССР Давлат кутубхонасида улар барча ўқувчиларнинг 17,3% ни ташкил қилган бўлса, 1945 йили бу кўрсаткич 47% га етди.

Тошкент шаҳридаги кутубхоналар хизматидан фойдаланувчи ҳарбий хизматчилар сони анча кўпайди. Агар 1940 йили мазкур китобхонлар гуруҳи жами китобхонларнинг атиги 2,4% ни ташкил қилган бўлса, 1944 йили бу кўрсаткич 17,6% га етди. Китобхонлар таркибининг бундай ўзгариши энг ўқишли китобларнинг мавзусига ҳам таъсир кўрсатди. Уруш даврида ҳарбий, техник ва тиббий адабиётларга бўлган талаб сезиларли даражада ошди. Айна вақтда,

кутубхоналарнинг китобхонлар билан оммавий ва индивидуал ишлаш жараёнида ижтимоий-сиёсий адабиётларни тарғиб қилиш етакчи ўринлардан бирини эгаллади. Агар 1941 йили Ўзбекистон кутубхоналари китобхонларга 89,5 минг нусха оммавий-сиёсий адабиётларни ўқишга берган бўлса, 1942 йили бу кўрсаткич 105,5 минг нусхани ташкил қилди.

Республика Маориф халқ комиссарлиги кутубхоналарга адабиётларни тарғиб қилишнинг китоб ва газеталарни сурункали ўқиб эшиттириш, суҳбатлар, савол-жавоб кечалари ўтказиш каби шакллари қўллаш мажбуриятини юкледи. Кутубхоналарга корхоналарда, илмий муассасаларда, олий ўқув юртларида, госпиталларда иш олиб бориш, китобни китобхонларга ҳар томонлама яқинлаштиришни таклиф қилди.

Республика кутубхоналарининг ходимлари ўзлари оталиққа олган госпиталлар ва ҳарбий қисмларга хизмат кўрсатиш учун махсус кўчма фондлар ташкил қилдилар. Мазкур фондлар китобни оммавий ва индивидуал тарзда тарғиб қилишга мўлжалланган эди. Ушбу фондлардан Чирчиқ ва Янгийўлдаги эвакогоспиталларга, Моторлаштириш ва механизациялаштириш академиясига, ҳарбий-тиббий академияга ва бошқа муассасаларга хизмат кўрсатиш учун кўчма кутубхоналар ажратиларди. Уруш йилларида республикада ҳарбий қисмлар, госпиталлар қошида янги кутубхоналар ташкил этилди. Уларнинг ишида вилоят, шаҳар ва туман кутубхоналари ҳам фаол иштирок этди. Аксарият кутубхоналар асосан ўқувчилар сирасидан ўз фаоллар кенгашига эга бўлиб, уларнинг ёрдамида Қизил Армия жангчилари ҳамда немис-фашист босқинчиларидан озод қилинган ҳудудларнинг аҳолиси учун маҳаллий аҳолидан китоблар, муסיқа асбоблари, патефонлар, пластинкалар ва бошқа маданий жиҳозлар йиғилар эди.

Республикада кутубхоначилик ишининг ривожланишига Ўзбекистонга СССР Фанлар академияси Президиуми ва бир нечта етакчи илмий-тадқиқот муассасаларининг эвакуация қилинганлиги сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Уруш йилларида Тошкентда академиклар ва мухбир аъзолар, фан докторлари ва фаннинг бошқа таниқли арбоблари меҳнат қилдилар. Тошкентда, Самарқандда, Фарғонада ва республиканинг бошқа шаҳарларида мамлакатнинг 35 йирик олий ўқув юрти, шу жумладан, Москва Кимё-технология институти, Киев индустрия институти, Харьков политехника ва қишлоқ хўжалик институтлари, Одесса, Саратов ва Шимолий Кавказ университетлари жойлаштиришди. Иттифоқ ҳудудидаги кўпгина sanoat

корхоналари ҳам шу ерга кўчирилди. Мазкур жамоаларнинг Ўзбекистон олимлари билан ҳамкорликда ишлаши фан тараққиёти суръати ва даражасига, республика олимлари илмий маҳоратининг ошишига жуда ижобий таъсир кўрсатди.

Кўп сонли илмий-тадқиқот институтлари, олий ўқув юртлиари, саноат корхоналарининг Ўзбекистонга эвакуация қилиниши, мудофаа аҳамиятига молик илмий-тадқиқот ва ишлаб чиқариш ишларининг йўлга қўйилиши республика кутубхоналарининг Оммавийлари олдига жуда масъулиятли вазифаларни қўйди. Илмий ходимлар, республика халқ хўжалиги ходимлари, эвакуация қилинган илмий муассасалар ва саноат корхоналарининг ходимларига юқори даражада хизмат кўрсатиш, шунингдек, вазият талабларига жавоб берадиган ҳажмда маълумот-библиография ишларини олиб бориш учун китоб фондларини изчил шакллантириш зарур эди. Уруш йилларида китоб маҳсулоти ишлаб чиқариш ҳажмлари, газеталар, илмий журналлар, олимлар асарлари тўпламлари йиллик тиражларининг камайиши кутубхоналарнинг адабиётлар билан таъминланишига ўта салбий таъсир кўрсатди. 1944 йилнинг охирида, «Союзпечать» ташкилотига ҳар бир маданий-оқартув муассасасини марказий ва маҳаллий газеталар билан таъминлаш мажбурияти юкланганидан кейингина, вазият бирмунча яхшиланди. Уруш йилларида ташкил қилинган ЎзССР Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасига Иттифоқда чоп этилган барча босма маҳсулотларнинг мажбурий нусхаси ажратилди. Мазкур кутубхонага ҳам, ЎзССР Давлат Оммавий кутубхонасига ҳамда ўрга Осие давлат университети ва Ўзбекистон Давлат университетининг фундаментал кутубхоналарига бўлганидек, фан ва техниканинг барча тармоқларига оид янги адабиётлар мунтазам юборилиши таъминланди. 1944 йилда кутубхона чет эл адабиётларини ҳам харид қила бошлади.

Республика Маориф халқ комиссарлиги, Урта Осие давлат университети ректорати, кўпгина маҳкамалар ва идоралар махсус кутубхоналар фаолиятининг яхшиланишига имконият яратди. Маориф халқ комиссарлигининг 1941 йил 16 ноябрдаги «Давлат Оммавий кутубхонасининг ҳолати ва унинг ишини қайта қуриш тўғрисида»ги буйруғига биноан янги илмий ва ишлаб чиқариш вазифаларини янада тезкорлик билан ҳал қилиш учун китоб фондларини иш жойларига яқинлаштириш тавсия этилди. Махсус кутубхоналар мудофаа корхоналарини ҳамда ҳарбий фан ва саноат масалалари билан шуғулланаётган мугахассисларнинг эҳтиёжларини мумкин қадар тўлиқ қондириш учун ўз ишини қайта қурдилар. Завод ва фабрикаларда иш режимининг ўзгарганлиги муносабати билан кутубхоналарда ўқувчиларга хизмат кўрсатиш соатлари узайтирилди.

ЎзССР Давлат Оммавий кутубхонаси, Ўрта Осиё давлат университети ва ЎзССР Фанлар академиясининг Асосий кутубхоналари муҳим объектларга тенглаштирилди ва, Тошкент шаҳрини электр энергияси билан таъминлашда мавжуд қийинчиликларга қарамай, муттасил равишда ёритилиб турилди. Урушнинг тўрт йили давомида ЎзССР Давлат Оммавий кутубхонасининг ўзи 45 мингдан кўпроқ китобхонга хизмат кўрсатди. Шу даврда ўқишга берилган китоблар сони урушдан олдинги йилларга қараганда 500 минг китобга кўлайди⁴⁰. Ўзбекистон илмий кутубхоналарининг фондларидан муҳандис-техник ходимлар, олимлар, олий ўқув юр்தларининг ўқитувчилари, маданият арбоблари фаол фойдаландилар. Илмий кутубхоналарнинг 1300 га яқин ўқувчилари долзарб мавзулар бўйича номзодлик ва докторлик диссертацияларини тайёрладилар.

Ўрта Осиё давлат университетининг ректори 1941 йил 15 декабрда чиқарган буйруқ уруш йилларида илмий кутубхоналарнинг роли ҳақида далолат беради. Маъкур буйруқда Тошкентда эвакуация қилинган олий ўқув юр்தлари иш олиб бораётганлиги муносабати билан университетнинг Фундаментал кутубхонасига олий ўқув юр்தлари ўқитувчилари ва талабаларига хизмат кўрсатиш миқёсини кенгайтириш мажбурияти юкланади.

Уруш йилларида республикада 12 та янги техник кутубхона ташкил қилинди. Республикадаги махсус кутубхоналарнинг умумий миқдори 243 тага етди. 1943 йили биргина Тошкент вилоятида 36 кутубхона фаолият кўрсатар, уларда штат бўйича 86 ходим меҳнат қилар, кутубхоналар фонди 17400 минг нусхадан иборат бўлиб, ўқувчилар сони 108 минггага яқин эди.

Шарқ маънавиятининг энг яхши анъаналарига амал қилиб, ўзбек халқи урушнинг аянчли йилларида Иттифоқнинг душман вақтинча босиб олган ҳудудларидаги аҳолига дўстона бағрини кенг очди, ўз юртидан айрилган қувғинларни, уруш қурбонларини қалб ҳарорати билан иситди, ғамхўрлик ва меҳмондўстлик билан уларнинг кўнглини кўтарди, қардош халқларга иқтисодий тиклашда ва маданий қурилишни йўлга қўйишда ёрдам берди. Республика аҳолисининг ўзи қайғули уруш йилларида ниҳоятда ночор яшашига қарамасдан шундай ёрдам қўлини чўзди⁴¹.

Уруш даври талабаларига мувофиқ тарзда ўз фаолиятини қайта қурган Ўзбекистон кутубхоналари РСФСРнинг немис-фашист босқинчиларидан озод қилинган ҳудудларидаги маданий оқартув таъкилотларига яқиндан ёрдам бера бошлади. Фашистлар томонидан

вақтинчалик ишғол қилинган ҳудудларда 43 мингга умумистифода, 82 мингга мактаб, 334 та олий ўқув юрглари кутубхоналари тўлиқ ёки қисман вайрон қилинган эди. Кўрилган фавқулодда чоралар ёрдамида умумистифода кутубхоналар тармоғи тез тикланди. Ишғол қилинмаган ҳудудларда Давлат фонднинг 36 филиали ташкил қилинди. Улардан бири Тошкентда жойлашган эди. 1943 йилнинг октябрида унга 81 мингга китоб келиб тушди. Институтлар, кутубхоналар ва муассасалар ўз захираларидан кўплаб адабиётларни ажратдилар. Бундан ташқари, аҳолидан 17 мингтадан кўпроқ китоб йиғилди. Тошкент филиали Қабардин-Балқар, Харьков вилояти ва Ставрополь ўлкасига 40 мингдан ортиқ китоб юборди. Мазкур адабиётлар билан 21 туман ва бир вилоят кутубхонасининг фондлари жамланди. 1944 йилнинг бошида Давлат фонднинг Тошкент филиали Полтава вилоятига 4 жамланган туман ва бир вилоят кутубхонасини юборди. Мазкур кутубхоналарнинг фондларига билимнинг турли соҳаларига оид бир неча минг китоб, бадий адабиётлар, санъатга оид нашрлар жамланган эди. Харьков ва Полтава вилоятлари, Ставрополь ўлкаси, Қабардин-Балқар, Днспропетровск ва Ростовга жами рус, украин, белорус тилларида ва бошқа тиллардаги 107 мингдан ортиқ китоб юборилди⁴².

Иккинчи жаҳон уруши йилларида яққол намоён бўлган қудратли ватанпарварлик ўзбек халқининг маънавий соғломлигидан далолат берар эди. Большевиктик маъмурларнинг кўпдан-кўп руҳий таъсир кўрсатишига, мустабид тузумнинг атеистик ва маънавий экстремизмига қарамасдан, ўзбек халқи ўзининг чуқур миллий-маънавий негизларини сақлаб қолди. Булар унинг кўп минг йиллик тарихи ва инсонпарварлик анъаналарига, умуминсоний ва миллий қадриятларига узвий равишда сингиб кетган эди⁴³.

ХУЛОСА

1. Ҳукмрон мустабид марказ ўз сиёсатининг жуғрофий-сиёсий ва мустахлақчилик жиҳатлари нуқтаи назаридан Туронзаминда ҳатто Туркистон АССРдек шўро мухторияти шаклидаги ягона ва яқлит давлат тузилмаси мавжуд бўлишига қарши чиқиб, «Ўрға Осиё халқларининг миллий-давлат чегараланиши» деган баҳонада Туронзамин халқини сунъий равишда қисмларга ажратиб, ҳудудда марказга тўла қарам қилиб қўйилган, номигагина суверен ҳисобланган Ўзбекистон, Туркманистон, Тожикистон ва Қирғизистон шўро

республикаларини ташкил этди. 20—30-йилларда шўролар мамлакатида коммунистик партиянинг ҳокимиятга нисбатан монополиясига ва чекланмаган диктаторлик ваколатларига эга бўлган шахс бошчилигидаги партия раҳбарлари иерархиясига асосланган мустабид-авторитар ҳокимият тизими шаклланди. Партия ҳокимияти давлат сиёсий тизими ва маъмурий-буйруқбозлик иқтисодиёти доирасида жамиятни бошқаришнинг барча дастаклари усгидан мутлақ назорат ўрнатди. Совет социализми тизимининг шаклланиши билан бир вақтда кенг миқёсда қатағонлар, жамиятда ялпи кўркўвнинг кучайиши, ҳурфикрлиликнинг ҳар қандай шаклларига қарши аёвсиз кураш, шунингдек, очарчилик йиллари (1929—1934, 1945—1948), озиқ-овқат маҳсулотларини сотиш қатъий меъёрга солинган, аҳолига нон карточкалар бўйича берилган, Иттифоқ душман давлатлар куршовида ва халқаро изоляцияда бўлган шароитларда мамлакатни sanoatlashтириш, қишлоқ хўжалигини ялпи жамоалаштириш, таълим, илм-фан ва маданий-маърифий муассасалар тизимини ташкил этиш ишлари амалга оширилди.

2. Ўзбекистон шўро республикаси ташкил топгач, мамлакат миқёсида универсал ва махсус кутубхоналар тизимига ташкилий раҳбарликни Ўзбекистон маориф халқ комиссарлигининг Кутубхоначилик бўлими амалга ошира бошлади. Кутубхоначилик бўлими ўзига тобе бўлган Ўзбекистон Давлат Оммавий кутубхонаси орқали универсал кутубхоналарга методик ёрдам кўрсата бошлади. 1934 йил бўлим Кутубхона бошқармасига айлантирилди.

3. 1930 йил июнда республиканинг маъмурий-худудий бўлинишида ўзгаришлар рўй берди: округлар тугатилди, республика эса 73 та йирик туманга ва 1696 та қишлоқ шўросига бўлинди. Энди ҳар бир туман ўз марказида кутубхонага эга бўлиши лозим эди. Биринчи навбатда, собиқ уезд кутубхоналари туман марказий кутубхоналарига айлантирилди. Маориф халқ комиссарлиги маълумотларига қараганда, 1932 йили республикада 234 қишлоқ ва 117 шаҳар стационар кутубхоналари, шунингдек тегишинча 79 ва 37 та кўчма кутубхоналар фаолият кўрсатган.

4. «Социализм ғалабалари ва ютуқлари»нинг тинимсиз кўкларга кўгарилиб мақдониши айрим маҳаллий раҳбарларни партия ва мафкура ходимларига бўйсунушга, ҳар хил қўлиб ёзиш ва кўзбўямачиликларга қўл уришга мажбур қилар эди. Натижада, жойлардан туман марказларига, у ердан эса пойтахт Тошкентга колхозлар, совхозлар, машина-трактор станциялари ва уларнинг қошида кутубхоналар ташкил этилганлиги ҳақида рапортлар юбориларди. «Ютуқлар ва

ғалабалар»нинг рақамлари шу тариқа «ўсиб» борарди. Ҳатто жойларда шундай кутубхоналар ташкил этилган тақдирда ҳам улар одатда қишлоқлардаги мослаштирилмаган, чала-чулпа жиҳозланган биноларда жойлаштирилар, фондлари кутубхона коллектори орқали ёки туман раҳбарлари шаҳарлардан амал-тақал қилиб топган адабиётлар билан таъминланарди. Китоблар маҳаллий аҳолининг талабларига жавоб бериши лозимлиги тўғрисида ўйлаб ҳам кўрилмас эди.

Ислохотлар жараёнини жадаллаштиришга интилиш, марказ талаблари ва сўровларининг ҳамда жойлардан бериладиган ахборотларнинг узлуксизлиги шунга олиб келдики, «ғалаба» ҳақида рапорт бериш мақсадида қирқ-элликта китобдан иборат мослаштирилмаган бинолар ҳам «кутубхона» деб атала бошланди. Ўзбекистоннинг чет ҳудудларида умумистифода кутубхоналарни ривожлантиришдек жуда зарур ва муҳим иш аксарият ҳолларда малакаси ва саводи паст кишиларга топшириб қўйилган эди. Кутубхона ходимлари профессионал жиҳатдан яхши тайёрланмаганлиги, улар жамиятда рўй бераётган ўзгаришларнинг моҳиятини яхши тушунмаслиги бир томондан, қишлоқларда хўжакўрсинга ташкил этилган кутубхоналар, аниқроғи, «китоб жавонлари» иккинчи томондан, билимга, маданиятга чанқоқ аҳолининг талабларини қаноатлантира олмас эди.

Мамлакатнинг бош универсал илмий кутубхонаси — Ўзбекистон Давлат Оммавий кутубхонасида аҳвол бутунлай бошқача эди. Мазкур кутубхонада кутубхоначилик иши соҳасидаги етакчи мутахассислар ва илмий ходимлар жамланганди. Кутубхона фаолиятининг асосий йўналишлари ва кутубхона ходимлари меҳнатининг мазмуни фонд билан ишлаш, уни жамлаш ва каталогларга акс эттириш қандай олиб борилиши лозимлиги, кутубхона хизматлари кўрсатиш, китобхонлар билан ишлаш, кадрларни ўқитиб-ўргатиш ва қайта тайёрлаш, кутубхона фаолиятини илмий ва методик жиҳатдан таъминлаш қандай ташкил этилиши зарурлигининг ўзига хос намунаси эди.

5. 1930 ва 1940 йилларда Ўзбекистон халқининг ижтимоий онгида иккита туб ўзгаришга асос ясалди. Ўзбек алифбеси Туронзаминда 742 йилдан бери қўлланилиб келинаётган араб ёзуви (графикаси)дан 1929—30 йилларда латин графикасига, 1940 йилда эса, рус (кириллица) ёзувга ўтказилди. Бу воқеалар асл-моҳият эътибори билан авлодлар маданий-тарихий ворисийлиги табиий жараёнига, халқнинг ўз маданий, маънавий ва маърифий меросидан ва шахснинг шаклланиши ва ижтимоийлашувида иштирок этувчи аждодлардан қолган бутун

интеллектуал бойлигидан баҳраманд бўлишига қақшатқич зарба берди. Халқнинг тарихий хотирасига катта пуғур етказилди.

Ўзбек алифбеси лотин ёзувига ўтказилгач, бир неча йил давомида республика кутубхоналаридан араб ёзувидаги қўлёзма ва тошбосма китоблар олиб қўйилган. 1940 йилда кириллча рус ёзувига асосланган ўзбек графикасига ўтилганидан кейин эса кутубхоналарнинг фондларидан лотин ёзувида чоп этилган барча ўзбекча китоблар эскирган ва тўзган наشرлар сифатида 1940—1950 йиллар мобайнида чиқариб ташланган. Демак, 1940 йилгача миллий китоб фондларининг ўсиши ёки бойиши тўғрисида сўз юритиш мумкин эмас.

6. Вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхоналар тизимининг шаклланишига 1938 йили ҳукумат органлари республикани вилоятларга бўлиш тўғрисида қарор қабул қилганидан сўнг асос солинди. Ҳар бир вилоят маркази ўзида универсал хусусиятга эга илмий кутубхона ташкил этиши шарт эди. Имкониятга қараб, вилоят кутубхоналарига алоҳида бинолар, шунингдек, адабиётлар харид қилишга маблағлар ажратилди. Бу уларнинг ишига ижобий таъсир қилди. Натижада, 1941 йилга келиб республикада унинг иқтисодий ривожланиш даражаси ва ижтимоий ҳолатига мос келувчи қатор умумистифода универсал оммавий ҳамда универсал илмий кутубхоналар шаклланди.

7. Ўзбекистон республикаси ташкил топганидан кейинги дастлабки 15 йил ичида бу ерда махсус кутубхоналар тизими шакллана бошлади. Болалар кутубхоналари, ўғтиз олий ва юзга яқин ўрта махсус ўқув юр்தларининг кутубхоналари, етмиш бешга яқин илмий муассасаларнинг кутубхоналари, илмий-тадқиқот, лойиҳа ва конструкторлик ташкилотлари ва институтларининг кутубхоналари, шунингдек, йирик саноат корхоналарининг техник кутубхоналари юқорида зикр этилган махсус кутубхоналар тизимининг тармоқларини ташкил этарди.

Расмий статистика маълумотларида кўрсатилишича, 1925—1941 йиллар давомида халқ таълими мактаблари сони муттасил ортиб борган. Масалан, 1924—1925 ўқув йилида Ўзбекистонда 160 та янги типдаги мактаблар ташкил қилиниб, уларда 17209 ўқувчи таълим олган бўлса, 1941 йилга келиб мактаблар сони 5504 тага, уларда ўқитилаётган ўқувчилар сони эса 1 млн. 315 минг кишига етган. Табиийки, барча мактаблар ҳам ўз кутубхоналарига эга эмас эди. Аммо Ўзбекистон Олий Кенгашининг 1934 йилги кутубхоначилик иши тўғрисидаги қарорини бажара бориб, республика маориф халқ комиссарлиги халқ таълими вилоят ва туман бўлимларидан янги мактаб кутубхоналари

ташқил этишни, мавжуд мактаб кутубхоналарини қўллаб-қувватлаш ва ривожлантиришни талаб қилар эди. Илгари ташқил этилган мактаб кутубхоналари Ўзбекистон маориф халқ комиссарлиги тасдиқлаган рўйхатлар бўйича зарур адабиётлар билан тўлдириб борилди. Янги мактаб кутубхоналари очилди, уларнинг фондларини тўлдириш учун маблағлар ажратилди. 1938—1939 ўқув йилининг бошига келиб Ўзбекистон мактабларида, хусусан, 672 бошланғич, 919 — етти йиллик ва 254 — тўлиқ ўрта мактабларда бир мингга яқин махсус мактаб кутубхоналари иш олиб борар эди.

Фойдаланилган адабиётлар ва изоҳлар

¹ Унитар давлат (франц. unitarism — «бирлик» сўзидан) — давлат ҳудудий тузилишининг шаклларида бири. Унитар давлат одатда оддий давлат деб аталади, давлатнинг федератив шаклидан фарқли ўлароқ, у маъмурий-ҳудудий бирликларга бўлинади. Унитар давлатда бутун давлат ҳаётига, шу жумладан, кўпгина хўжалик, ижтимоий ва бошқа жараёнларга марказлашган тартибда раҳбарлик қилиш ҳамда уларни тартибга солиш даражаси анча юқори бўлади.

² Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — Т.: Шарқ, 2000. — 312-б.

³ Қаранг: Зув М.Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 114-115. Мамлакатнинг саноатлаштирилиши кенг маънода замонавий йирик саноат ишлаб чиқаришига ўтилишини, саноатни ривожлантиришнинг асосий йўналишлари ўзлаштирилиши, фундаментал фан ютуқларининг унга жалб қилинишини аниқлар эди. Аммо ўз малакали кадрлари, олимлар ва муҳандис-техник ходимларнинг етишмаслиги, энг янги технологияларнинг йўқлиги, энг муҳими — уларни чет элда харид қилиш учун эркин муомаладаги валютанинг тақчилиги ички захираларни излашга мажбур қилди. Қишлоқ хўжалигини ривожлантириш ва унинг маҳсулотлари билан халқаро бозорда савдо қилиш, шу тариқа валюта тўлаб, унга қурилаётган фабрика ва заводлар учун чет элда энг янги асбоб-ускуналар харид қилишдан бошқа чора йўқ эди. 1921 йилда эълон қилинган янги иқтисодий сиёсат (НЭП)ни тугатишга, 20% дан иборат озиқ-овқат солиғини бекор қилишга, барча деҳқонларни Жамоа хўжаликлари (колхозлар) ва совет хўжаликлари (совхозлар)га бирилаштиришга қарор қилинди. Сўнгги зикр этилган хўжаликлар ишлаб чиқарган барча маҳсулотларни давлатга у белгиланган нархларда сотишга мажбур эдилар. Бу деҳқонлар қўлга киритган оз миқдордаги эркинликни ҳам йўққа чиқарар, уларни яна катта хўжайин (айни ҳолда — давлат)га қарам бўлган қулларга айлантлар эди. IX—X асрлардан бошлаб деҳқонлар

нисбатан эркин бўлган Ўрта Осиё халқлари учун эса, бу ўтмишга — унутилган ўрта асрларга қайтишдан бошқа нарса эмасди. Зўравонлик йўли билан жамоалаштириш мамлакатнинг айрим ўлкалари (Украина, Дон дарёсининг ҳавзаси, Қуйи ва Ўрта Волга, Шимолий Кавказ, Қозоғистон, Ўрта Осиё)да оммавий очарчиликни келтириб чиқарди. «Хорижий тадқиқотчиларнинг баҳосига кўра, сунъий ташкил қилинган очарчилик қурбонлари сони бутун Иттифоқ бўйича камида 7 млн. кишини ташкил этган. Ўзбекистон ҳам бу фожиадан четда қолмади» (Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — 366-б.). Ташкил этилмаган «оддий» қимматчилик ва озиқ-овқат етишмовчилигидан халок бўлган одамлар сони фақат Қозоғистон бўйича (расмий маълумотлар) 1 млн. 750 минг кишини ташкил этди. Дарвоқе, Совет Иттифоқида деҳқонлар 1965 йилгача умумий фуқаролик паспортига эга бўлмаганлар.

⁴ Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — 385—386-б.

⁵ Тадқиқотчи А.Космарский узбек алифбесини араб ёзуvidан латинча ёзувга ўтказилиши тўғрисидаги масалага тўхталиб, жумладан, шундай деб ёзади: «1930-йилларнинг охирида СССР халқларининг деярли барча ёзувлари юқоридан кўрсатмага биноан оммавий ва жадаллаштирилган тартибда русча (кириллча) ёзувга ўтказилди. Алифбе давлат томонидан амалга оширилган маданий модернизация сиёсатининг муҳим унсурига, хусусан, саводсизликни тугатиш, мафкуравий жиҳатдан эскирган матнлар билан танишиш имкониятига чек қўйиш воситасига айланди. Бу ялди дарода, марказлаштирилган тартибда бегона алифбега ўтилишига, муқобил ривожланишнинг ҳар қандай шакллари инкор этилишига олиб келди» (Космарский А. Смыслы латинизации в Узбекистане (конец XX — начало XXI века // Вестник Евразии. М.: 2003, №3 (22). — С. 64). «Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида» китобида ўзбек алифбесининг икки марта ислоҳ қилиниши ҳақида қуйидагилар айтилган (392—393-бетлар): «Албатта, ислоҳот ўтказишдан мақсад, аввало араб имлосига қараганда анча энгил ўзлаштириладиган латин имлосини ўрганиш билан саводсизликни мумкин қадар тезроқ тугатиш учун интилиш эканлигини сезиш қийин эмас. Аммо ёзувнинг латинлаштирилишига қарши турган муҳолифлар, советларнинг бу йўли кўп миллатли Совет Ўрта Осиёси халқларини Шарқ мусулмон мамлакатларидан сунъий равишда ажратиб олиб, улар учун алоҳида янги маданият ва тарих яратишни мақсад қилиб қўйганлар, деган фикрлари мутлақо тўғри эканлигини ҳақнинг ўзи тасдиқлади. Иккинчи томондан, ёзувнинг латинлаштирилиши динга қарши таъвиқотнинг бир шакли эди, большевиклар таъбирига кўра, араб ёзуви диндорларга, уламоларга «хизмат қилар» эди. В.В.Бартольд, С.Ф.Ольденбург, А.Н.Самойлович каби таниқли шарқшунос олимлар бу масалаларга ҳолисона ёндашмадилар. Ислоҳот ҳақидаги расмий кўрсатмага амал қилган ҳолда, Шарқ халқлари тарихи ва маданиятини ўзида мужассам қилган минглаб араб ёзувидаги қимматбаҳо

манбалардан Ўзбекистон халқларини маҳрум қилишда ўз ҳиссаларини қўшдилар. Араб ёзувини лотинлаштириш сиёсатига Ўзбекистонда, шу жумладан, таниқли тилшунос олимлардан луғатшунос, 2 жилдлик биринчи ўзбекча-русча луғатнинг ўзбек муаллифи — Ғози Олим Юнусов, педагог ўқитувчилар — Қажом Рамазонов, Абдурахим Йўлдошев, Пулатхон Қаюмов ва бошқалар қарши турган эдилар. Улар бу ислоҳотни маданий билимсизлик деб баҳоладилар. Айниқса, 1921 йилда тил ва имлога бағишланган I Умумўзбек съездида араб ёзувини бир шаклга келтириш ва ўзбек тилининг сўз бойлиги, луғат таркиби (лексикаси) ҳақида қимматли тақлифлар билан чиққан Ашурали Зоҳирий бу курашга кўп куч сарфлади.

Бироқ, ёзув масаласи атрофидаги барча шов-шувлардан тортиб то ҳукумат, оддий ташкилотлар, ислоҳотни ташкил этувчилар меҳнати, ғоявий тарғибот ишларининг бари 30-йиллар охирига келиб мутлақо кераксиз бўлиб қолди. Ёзувни лотинлаштириш учун ишлатилган катта маблағлар эса бекор кетди. Чунки бу даврга келиб ҳеч қандай ташвиқотсиз, буйруқ тарзида ёзувнинг навбатдаги ислоҳоти — кириллицага ўтиш ҳақида қарор қабул қилинди.

Тил ва адабиёт институти ходимлари томонидан ўзбек тили хусусиятларини ҳисобга олиб бир неча ислоҳот лойиҳаси ишлаб чиқилди ва улардан турли хил тиллар гуруҳига кирувчи, бир-биридан фарқ этувчи ўзбек ва рус тилларини «яқинлаштирадиган», умумлаштирадиган варианты танлаб олинди. Ўзбекистон зиёдиларининг энг илғор вакиллари бу даврда қатағон этилган бўлиб, қаршилик кўрсатиш ҳақида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас эди. Таассуфлар бўлсинки, катта-катта харажатлар маориф ва маданият равнақи учун эмас, балки мустабид режим сиёсатига маъқул келадиган ислоҳотларга сарф этилди».

⁶ Джураев А.Б. Кризис узбекского литературного текста как социолингвистическая проблема // Филологическая наука нового века: проблемы и решения. Т.: 2003. — С. 6.

⁷ Касимова А.Г. История библиотечного дела в Узбекистане. — Т.: Укитувчи, 1981. — С. 63.

⁸ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 23-иш, 1-варақ.

⁹ А.Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Миллий кутубхонасининг архиви, 1934 йилги 68-сон буйруқ.

¹⁰ «Правда Востока», 1925, 22 июль.

¹¹ ЎзССР ДК архиви, кутубхона бўйича чиқарилган 1929 йилги 104-сон буйруқ.

¹² Ўша ерда, 1930 йилги 49-сон буйруқ.

¹³ Ўша ерда, 1931 йилги 1-сон буйруқ.

¹⁴ Ўша ерда, 1932 йилги 14-сон буйруқ.

¹⁵ Ўша ерда, 1929 йилги 50-сон буйруқ.

¹⁶ Ўша ерда, 1933 йилги 1-сон буйруқ.

¹⁷ Смолин Б.Н. Отдел комплектования. — В кн.: Труды ГПБ УзССР. Вып. 1. Т., 1935, с. 252.

- ¹⁸ ЎзР МДА, 412-жамғарма, 1-рўйхат, 26-иш, 53-варақ.
- ¹⁹ «Ўзбекистанская правда», 1929, №55.
- ²⁰ «Собрание постановлений и распоряжений правительства УзССР», 1939, №39, с. 94.
- ²¹ «Правда Востока», 1933, №224.
- ²² «Ўзбекистанская правда», 1933, №165.
- ²³ Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг архиви, кутубхона бўйича чиқарилган 1937 йилги 42—43 сон буйруқлар.
- ²⁴ Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870—1970. — Т.: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1977. — С.82.
- ²⁵ Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870—1970. — Т.: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1977. — С.90.
- ²⁶ Қаранг: Ўзбекистан за 15 лет. — Т.: 1939. — С.79.
- ²⁷ Қаранг: Ўзбекистон ССР тарихи. — Т.: 1970. — 460-б.
- ²⁸ Қаранг: Кормилицын А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). — Т.: 1996. — С. 17, 23.
- ²⁹ Ўша жойда.
- ³⁰ Қаранг: Расцвет культуры в Узбекистане. — Т.: Узбекистан, 1974. — С. 23.
- ³¹ Ўша ерда. — С. 28.
- ³² Ўша ерда. — С. 29.
- ³³ Қаранг: Наука в Узбекистане. Т.1. — Т.: Фан, 1974. — С. 11.
- ³⁴ Ўша ерда.
- ³⁵ Қаранг: Юлдашев Э.Ю., Исламов Э.Г. Библиотечное обслуживание детей в Узбекистане. — Т.: 1989. — С. 9.
- ³⁶ Ўша ерда. — С. 11.
- ³⁷ Қаранг: Касымов А.Г. История библиотечного дела в Узбекистане. — Т.: Ўқитувчи, 1981. — С. 73.
- ³⁸ Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР за пятьдесят лет. Юбилейный статистический ежегодник. — Т.: Узбекистан, 1974. — С. 10.
- ³⁹ Қаранг: Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870-1970. — Т.: Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1977. — С.94.
- ⁴⁰ Қаранг: Ўзбекистоннинг янги тарихи. 2-китоб. Ўзбекистон совет мустамлакачилиги даврида. — 450—451 б.

VII боб

Шўро мустабид тузумининг таназзулга учраши ва завол толиши йилларида Ўзбекистонда кутубхоначилик иши (1945—1991)

1-§. Ижтимоий-сиёсий ва маданий-маърифий жараёнларининг асосий тамойиллари

Иккинчи жаҳон урушидан сўнг уруш туфайли вайрон бўлган халқ хўжалигини қисқа вақт ичида тиклаш, иқтисодиётни оёққа турғизиш, саноат ишлаб чиқаришини тинч давр шароитида ишлашга жадал суръатларда қайта ихтисослаштириш вазифаси ўзининг бутун мушкулликлари билан намоён бўлди. 1946 йилда рўй берган қурғоқчилик ва 1946—1947 йилларда мамлакатни қамраб олган очарчилик тикланиш билан боғлиқ қийинчиликларни янада чуқурлаштирди. Озиқ-овқат ва саноат маҳсулотларини тақсимлашнинг қарғоқчали тартиби фақат 1947 йил декабрда бекор қилинди. Шу билан бир вақтда, пул ислоҳоти ўтказилди ва у молия тизимини бироз соғломлаштирди. 1947 йилдан кейин кенг миқёсда тарғиб қилинган нархларни пасайтириш амалга оширилди. 1947—1950 йилларда нархлар жами беш марта пасайтирилди ва 1950 йилда 1947 йилгига қараганда 43% га пасайди¹.

Ижтимоий сугуртага давлат ажратмалари миқдори, ёлғиз кўп болали оналарга нафақалар, талабаларнинг стипендиялари ҳам ошиб борди. «Буларнинг барчаси асосан аҳолиси қашшоқ кун кечираётган қишлоқдан янги-янги маблағларни тартиб олиш ҳисобига амалга оширилди. Шаҳарда одамлар фаровонлигининг ошишига қишлоқни талон-торож қилиш ҳисобига эришилди. Шундан сўнг мамлакатда қишлоқ хўжалигидаги инқироз сурункали хусусият касб этди»² ва Иттифоқ парчалангунга қадар давом этди.

Уруш, бу қанча ғалати эшитилмасин, 30-йилларда ҳукм сурган бўғиқ муҳитни бироз енгиллаштирди, одамларга эркин фикрлаш, ташаббус кўрсатиш, катта жавобгарликни ўз зиммасига олиш учун шарт-шароит яратди. Бундан ташқари, Европадаги урушда иштирок этган миллионлаб (10 млн.га яқин) совет кишилари ва репатриантлар

(5,5 млн. киши) биринчи марта мамлакат чегарасидан ташқарига чиқдилар ва «капиталистик ҳаёт» билан илк бор юзма-юз келдилар. Европа ва Совет Иттифоқидаги турмуш даражаси ўртасидаги улкан тафовут уларга ҳам маънавий, ҳам руҳий таъсир курсатди, одамлар онгида йиллар давомида шаклланган ижтимоий андозаларни ўзгартириб юборди. Шу сабабли ҳукумат бошқа вазифалар билан бир қаторда, одамлар онги ва мамлакатдаги интеллектуал ҳаёт устидан ялпи назоратни тиклаш вазифасини ҳам ўз олдига қўйди. Тўлақонли маънавий ҳаётга, динга, миллий ва умуминсоний маданий қадриятларга одамлар интилишининг кучайганлигида мустабид тузум корчалонлари расмий мафкура учун жиддий хавфни кўрдилар. Шунинг учун ҳам урушдан кейинги ўн йиллик собиқ Иттифоқ тарихига авторитар-мустабид тузумнинг 30 йиллик ҳукмронлиги чўққига кўтарилган давр сифатида кирди. Буни мамлакатга репатриация қилинганлар ва немислар асирида бўлиб қайтганларга муносабат мисолида кўриш мумкин: собиқ ҳарбий асирларнинг кўпчилиги (2 млн. 270 минг кишининг 80% га яқини) концентрацион лагерларга ташланди, сургунга ва мажбурлов ишларига ҳукм қилинди³. 1947—1953 йилларда жами 5,5-6,5 млн. киши янги оммавий қатағон тўлқинининг қурбони бўлди⁴. Душман асирида бўлган ҳар бир киши хоин ёки хоин бўлиши мумкин, деган тушунча одамлар онгига сингдирилди. Репатриантларнинг фарбдаги ҳақиқий ҳаёт ҳақидаги ҳикояларини «душманлар ўйлаб топган уйдирма» деб кўрсатишга партия, давлат хавфсизлиги ва ички ишлар органлари, айниқса, катта эътибор берди.

«Уруш йилларида ҳукмрон партиянинг сиёсий мавқеи янада ошди, — дейлади «Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида, — у ҳақиқатда давлат устидан мутлақ ҳукмрон бўлган органга айланиб, диктаторлик билан мамлакат ҳаётининг барча соҳаларида... ўзининг маъмурий-буйруқбозлик тақсимлаш сиёсатини ўткази бошлади. Совет империясининг республикалари «социалистик» халқ ҳўжалик тизимининг ягона туғунига қаттиқ боғлаб қўйилган бўлиб, унинг иродасини сўзсиз бажарар эдилар. Шулар қаторида Ўзбекистон ҳам ўз ҳудудидан анча узоқда, унинг имкониятлари ва миллий манфаатларини мутлақ ҳисобга олмаган ҳолда, ишлаб чиқилган ижтимоий ва иқтисодий дастурлар исканжасига олинганди»⁵.

Сталиннинг ўлиmidан сўнг (1953 йил март) 30—50-йиллардаги асосиз сиёсий қатағонларнинг миллионлаб қурбонлари қамоқхоналар ва концентрацион лагерлардан озод қилинган урушдан кейинги иккинчи ўн йиллик жамият ижтимоий-маданий ҳаёти анча эркинлашган, «халқлар отаси» шахсига сиғиниш даврининг

асоратлари одамлар онгидан сиқиб чиқарилган муҳитда кечди. Сталинизм танқидига асосланган мафкурадаги ўзгариш ижтимоий онгга жуда катта таъсир кўрсатган оламшумул воқеа бўлди. Айнан мана шу ўзгариш мамлакатда келгусида демократик ва эркпарварлик ҳаракатлари ривожланиши учун замин ҳозирлади, бу ҳаракатлар ва кучлар XX аср 90-йилларининг бошида Иттифоқда антидемократик ҳокимият тизимини афдариб ташлади.

1953—1964 йилларда амалга оширилган ўзгаришлар нафақат сиёсат ва иқтисодиётни, балки маданият, фан, маорифни ва жамият маънавий ҳаётининг бошқа жабҳаларини ҳам қамраб олди. Улар кўп сонли бўлса-да, лекин асосан ноизчил ва пухта ўйланмаган эди. Давлат маданий сиёсатининг вақтинчалик эркинлашуви аста-секин барҳам топиб, илмий ва ижодий зиёлилар яна таъқиб ва қувғин қилина бошланди.

1964 йил октябрда СССРда ҳокимиятга янги раҳбарият келиши билан партия-номенклатура яккаҳокимлигининг кучайиши яна сезила бошлади. У сиёсий ҳурфикрлиликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши эканлигини очиқ-ойдин намоён этди. Янги раҳбарият ўзининг эркинлаштириш жараёнларига чек қўйиш ниятини яшириб ўтирмади. Мамлакатда сталинизмнинг тикланиш хавфи туғилди. 1964—1984 йиллар даври «Иттифоқ раҳбариятининг «ҳужум ва тазйиқ билан» «коммунизмга сакраш»ни амалга ошириши ҳамда тўқиб чиқарилган «ривожланган социализм» режаларини жорий қилиш билан, волонтаризм ва субъективизмнинг кучайиши билан, совет давлати ҳаётининг барча соҳаларида танглик ҳолатларининг авж олиши билан ажралиб турди»⁶.

60-йилларнинг иккинчи ярмида саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида ислохотлар ўтказишга уринишлар муваффақиятсизликка учради. «60—80-йилларда мамлакат иқтисодиётининг ўсиш суръатлари изчил равишда пасайиб борди»⁷. Ижтимоий муносабатлар тизимини сўз ва иш ўртасида жуда катта тафовут қамраб олдики, бу даврнинг ўзига хос белгисига айланиб қолди. Сўзлар, тушунчалар ва назарий формулалар амалиётга мутлақо боғланмайдиган мазмун касб эта бошлади.

50-йиллардан эътиборан маданий соҳани маблағ билан таъминлашнинг «қолдиқ» принципи қарор топа бошлади. 1940 йилда ижтимоий-маданий тadbирларга харажатлар Ўзбекистон давлат бюджети бўйича қолган харажатларнинг 67,9% ни ташкил этган бўлса, 1950 йилда бу кўрсаткич 64,4%, 1960 йил — 50%, 1970 йил — 49,6%, — 1980 йил — 46,9% га пасайди⁸. Ҳатто 80-йилларнинг иккинчи ярмида қайта қуриш таъсирида рўй берган ўзгаришлар ҳам ижтимоий-

маданий соҳани маблағ билан таъминлашнинг пасайиш тенденцияларини жиддий ўзгартира олмади. 1990 йилга келиб ушбу кўрсаткич бўйича фақат 1960 йил даражасига эришилдики, бу аҳолининг анча ошган ижтимоий-маданий эҳтиёж ва манфаатлари етарли даражада қондиллмаганлигидан далолат беради. Натижада ижтимоий-маданий муассасаларнинг моддий аҳволи ҳам оғирлашди, бу эса табиий равишда ижтимоий-маданий иш савиясига салбий таъсир кўрсатди. 1989 йилга келиб, республикадаги клуб муассасаларининг 27,9%, кутубхоналарнинг эса – 25,9% капитал таъмирлашга муҳтож, клубларнинг 3% ва кутубхоналарининг 3,8% авария ҳолатига келиб қолган эди⁹. Шундай қилиб, маданиятга иккинчи даражали нарса сифатида қараш йиллар ва ўн йилликлар давомида шаклланиб борди.

1970 йиллар охиридан Иттифоқда бутун «давлат социализми» тизимида чуқур ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва таркибий танглик тамойиллари шитоб билан ривожланиб борди¹⁰.

Ватанимиз тарихининг мураққаб даврини ташкил этган 1959—1983 йилларда республикага таниқли давлат ва жамоат арбоби, ёзувчи Ш.Р.Рашидов раҳбарлик қилди. «Ўзбекистоннинг янги тарихи» китобида таъкидлаб ўтилганидек, «у Иттифоқ раҳбариятининг империяча хатти-ҳаракатлари туфайли етказилаётган зарарни энг кам миқдорга туширишга интилди, республика учун зарур маблағлар ва моддий ресурсларни ундиришга ҳаракат қилди. Кўпгина муҳим объектлар (қўриқ ва бўз ерларни ўзлаштириш, сув иншоотлари қуриш, Тошкент зилзиласи оқибатларини тугатиш ва шаҳарни қайта қуриш, Тошкент метрополитсени қурилишини йўлга қўйиш ва ҳоказо) қурилиши, Ўзбекистоннинг кўп қиррали салоҳияти ривожланиши унинг номи билан боғлиқдир»¹¹.

Тарихий жараённинг салбий омиллари ва воқеалари билан бир қаторда, Ўзбекистон иқтисодиёти ва ижтимоий-маданий соҳаларида муайян ижобий ўзгаришлар рўй берганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Урушдан кейинги даврда бу ерда саноат ишлаб чиқариш мажмуасида, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлашда сифат ўзгаришлари рўй берди, машинасозлик, энергетика, кимё, олтин, нефть ва газ қазиб чиқариш, қайта ишлаш, тўқимачилик, озиқ-овқат ва қурилиш саноатлари ривожланди. Аҳолининг умумий маълумот даражасида китоб ўқиш социологияси, китобхоналар контингентининг ўсиши ва кутубхоначилик ишининг ривожланиши билан боғлиқ сифат ўзгаришлари рўй берди (1950 йил мактабларда етти йиллик, 1958 йил — саккиз йиллик умумий мажбурий таълим жорий этилди, 1970 йил умумий тўлиқ ўрта

маълумот (11 синф) жорий этилди). 1980 йил Ўзбекистонда 9445 ўрта мактаб, 222 ўрта махсус ва 43 олий ўқув юрти, 36228 илмий ходим (шулардан учдан бир қисмидан кўпроғи — фан докторлари ва номзодлари) фаолият олиб борар эди.

Урушдан кейинги даврда аҳолининг туғилиш даражаси ўлим даражасидан кескин ошди, жуда катга демографик портлаш рўй берди, Ўзбекистонга Иттифоқнинг бошқа республикаларидан кўчиб келувчилар сони кўпайди. Натижада, Ўзбекистон аҳолиси 1945 йил 6,5 млн. кишидан 1990 йил 19—20 млн. кишига кўпайди. Айни вақтда, иқтисодий, маданий, маънавий-маърифий соҳалардаги турғунлик 80-йилларнинг охирларига бориб шу қадар кучайдики, Ўзбекистон Республикасининг биринчи Президенти И.А.Каримов 1990 йил июлида қуйидаги саволни беришга мажбур бўлди: «Шундай катта ресурсларга, ишлаб чиқариш ва фан-техника салоҳиятига, қулай табиий-иқлим шароитларига ва, энг асосийси, шундай меҳнатсевар халқига эга бўлган республика қандай қилиб асосий иқтисодий ва ижтимоий мезонлар бўйича мамлакатда энг охириги ўринлардан бирида бўлиб қолди, ҳақли суратда танглик ҳолати деб аталадиган ҳолат даражасига бориб қолди?»¹².

1985 йил ҳокимиятга келган собиқ Иттифоқ раҳбарларининг янги авлоди мамлакатда туб ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларни амалга ошириш зарурлигини яхши тушунар эди. «Ошкоралик» ва «қайта қуриш» тушунчалари ислоҳотлар янги сиёсатининг бош стратегик тушунчаларига айланди. Қайта қуриш ижтимоий ривожланишнинг жадаллашувига эришиш мақсадида хўжалик, ижтимоий, сиёсий механизмларга, шунингдек, мафкурага таркибий ва ташкилий ўзгартишлар киритишни назарда тутади. Ошкоралик жамият ҳаётидаги барча камчилик ва қусурларни аниқлаш, ижрочиларни «юқоридан пастга қадар» танқид қилиш ва ўз-ўзини танқидни, расмий даражада қабул қилинган социализм мафкураси ва амалиёт ўртасидаги зиддиятлардан далолат берувчи фактларни ошкор этиш ва қоралашни аниқларди.

Дастлаб жамият ишончи йўқолган ва мамлакат ривожланиши йўлида тўсиққа айланиб қолган расмий мафқуранини жонлантириш ва «модернизация қилиш»га қаратилган сиёсий шиор сифатида ўртага ташланган ошкоралик мустабид партokratик Шўро тузумини эркинлаштиришга қаратилган кучларни жуда тез озод қилиш ва фаоллаштиришга кўмаклашди. Ошкоралик ҳукмрон мафқуранинг социализм афзалликлари ҳақидаги барча даъватлари ва шиорлари ёлғон эканлигини фож этди. Айни вақтда, ошкоралик ҳукмрон

мафқуранинг тарғибот ва ташвиқотлари асири бўлган ижтимоий онгнинг ўзгаришига, ҳурфикрлилик тамойилларига асосланган янгича фикрлаш тарзининг шаклланишига жуда кучли туртки бўлди. Ошкоралик сиёсати оммавий ахборот воситалари устидан цензурани «юмшатиш»ни (юқоридан назорат остида), илгари тақиқланган бир қанча китоблар, ҳужжатлар ва ҳоказоларни эълон қилишни назарда тутар эди. Шунингдек, ноширлик, фильмлар ишлаб чиқариш, театр томошаларига нисбатан цензуранинг зўравонлигига ҳам муайян даражада чек қўйилди, илгари суратга олинган, лекин кўрсатиш тақиқланган («жавон»га қўйилган) фильмлар намоиш этилди. Ошкоралик ривожланишига қараб, у кўпроқ сўз эркинлиги шакл-шамойилини касб этиб борди. Партия аппарати ҳарчанд уринмасин, бунинг олдини олишга қурби етмади. Илгари тақиқланган мавзулар (масалан, сталинизм ва қатағонлар) ва тарихий ҳақиқатнинг тикланиши билан боғлиқ кўп сонли мақолалар, китоблар, кино ва ҳужжатли фильмлар ўтмиш ва ҳозирги даврни қайта тушуниб етишга кўмаклашди, тарихий ва ижтимоий андозалардан воз кечишга, мамлакат келгуси ривожланишининг янги мўлжалларини излашга туртки берди.

1989—1990 йилларда ҳокимият тизгини партаппарат қўлидан чиқа бошлади. Давлатда ҳокимият олий органларига муқобилилик асосида ўтказилган биринчи эркин сайлов партия-давлат аппарати ҳукмронлигига қарши «тинч» оммавий инқилоб бошланишига муҳим туртки бўлди. Демократиялаштиринг жараёнларининг давом этиши шунга олиб келдики, шўро жамияти қисқа вақт ичида авторитар-бюроқратик тузумдан демократияга сакрашни амалга оширди. Мустабид тузум негизига қақшатқич зарба берилди. Мамлакатда давлат ҳокимиятини бошқарган коммунистик партиянинг ағдарилиши, унинг тузилмалари фаолияти тақиқланиши билан давлатнинг сиёсий негизи барҳам топди. 1991 йил 8 декабрда СССР таъсисчилари бўлган уч славян республикаси — Россия, Белоруссия ва Украина раҳбарлари Совет Иттифоқи халқаро ҳуқуқ субъекти ва геосиёсий воқелик сифатида ўз фаолиятини тугатганлигини эълон қилдилар. Лекин бундан ҳам олдинроқ, 1990 йил 20 июнда Ўзбекистон ССР Олий Совети «Мустақиллик декларацияси»ни қабул қилган, 1991 йил 31 августда эса Ўзбекистон Республикасининг давлат мустақиллиги эълон қилинган эди.

2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиши

2.1. Универсал оммавий кутубхоналар тизими

2.1.1. Кутубхоначилик ишини бошқаришнинг ташкилий шакллари

Урушдан сўнг республика кутубхоначилик ишини давлат томонидан бошқариш тизимида муайян ўзгаришлар рўй берди. 1945 йил октябрда Ўзбекистон ССР Министрлар Совети ҳузурида республика вазирлиги мақомига эга бўлган Маданий-маърифий муассасалар ишлари бўйича қўмита тузилди. Шу муносабат билан Кутубхоначилик бошқармаси ва унинг тузилмаси Маориф халқ комиссарлиги таркибидан янги тузилган қўмига таркибига ўтказилди. Маданий-маърифий ишларни жойларда бошқариш учун меҳнатканшлар депутатлари вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари ижроия қўмиталари қошида маданий-маърифий иш бўлимлари ташкил этилди. Маданиятнинг турли тармоқларига раҳбарликни марказлаштириш ва такомиллаштиришнинг навбатдаги босқичи ўлароқ, 1953 йил апрелда Ўзбекистон ССР Маданият вазирлиги ташкил қилинди. У қуйидаги тўрт бош бошқармадан иборат эди: Маданий-маърифий муассасалар бош бошқармаси, Санъат муассасалари бош бошқармаси, Матбаачилик саноати ва нашриётлар бош бошқармаси, Китоб савдоси бош бошқармаси. Кутубхоначилик бошқармасини ўз ичига Маданий-маърифий муассасалар бош бошқармаси олган эди.

2.1.2. Оммавий кутубхоналар тармоғининг ривожланиши

Уруш йилларида кўпгина шаҳар ва, айниқса, қишлоқ кутубхоналарининг китоб фонди қониқарсиз аҳволга келди, анча тўзди ва қисқарди. Масалан, Тошкент вилоят кутубхонасининг китоб фонди 50 минг нусхадан 30 минг нусхага, Қашқадарё вилоят кутубхонасининг китоб фонди — 15 минг нусхадан 8 минг нусхага камайди. Жуда кўп туман кутубхоналарининг китоб фонди ўрта ҳисобда 500—1000 нусхадан иборат эди. Қишлоқ кутубхоналарининг аҳволи бундан ҳам абгор эди. Шунинг учун ҳам Маданий-маърифий муассасалар ишлари бўйича қўмита ишлаб чиққан 1946—1950 йиллар учун мўлжалланган беш йиллик режада нафақат республикада

кутубхоналар тармоғини тиклаш, балки кутубхоналар сонини 1941 йил бошига қараганда муайян даражада кўпайтириш ҳам назарда тутилди. Қишлоқда кутубхоначилик ишини янада ривожлантириш ва туман кутубхоналари тармоғини тузишни яқинлаш режада асосий ўринни эгаллади. Хусусан, республикага келаётган жами адабиётларнинг 25% ни кутубхоналарга ажратиш тўғрисида қарор қабул қилинди. Кўрилган чора-тадбирлар натижасида кутубхоначилик иши жадалроқ ривожлана бошлади.

Қишлоқ Шўроларининг ҳаммаси ҳам ўз кутубхоналарига эга бўлмаганлиги туфайли, бу даврда китоб ташувчилик ва кўчма кутубхоналар ташкил этиш ишлари анча ривожланди. 1951 йилда кўчма кутубхоналар сони 2500 га, уларнинг китоб фонди 24 минг нускага етди. Агар 1949 йилда республикада китоб ташувчилар бармоқ билан санарли даражада оз бўлса, 1950 йилда улар минг кишидан ошиб кетди. 1951 йилга бориб эса, улар 3350 кишига етди. Китоб ташувчилар Иккинчи жаҳон уруши ногиронларига, кўп болали оналарга, ишлаб чиқариш илғорларига хизмат қилардилар.

Мустақил қишлоқ кутубхоналари кўчма кутубхоналар ташкил этишда тобора фаолроқ рол ўйнай бошлади. Китоб фондларининг ўсиши, кутубхоналарнинг жамоа хўжаликларига яқинлиги ҳам бу ишда ёрдам берди. Кўчма кутубхоналар баҳорги, ёзги ва кузги дала ишлари даврида фермаларда, дала шийпонларида ва бошқа ишлаб чиқариш жабҳаларида ташкил этиларди.

Мамлакагимизда 60-йилларнинг биринчи ярмида шаҳар ва қишлоқлардаги кутубхоналар тармоғини тартибга солиш ишлари олиб борилди: кичик кутубхоналар бирлаштирилди, уларнинг ишидаги бир хиллик ва такрорийликка чек қўйилди.

Ўзбекистон ССР Министрлар Совети 1961 йил 23 декабрда қабул қилган «Қишлоқда маданий-маърифий ишларни кучайтириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги қарордан сўнг қишлоқларда кутубхона тармоқларини тартибга солиш ишлари жадаллашди. Бу ҳужжатда қишлоқ аҳолисига китоб билан хизмат кўрсатиш соҳасидаги камчиликлар кўрсатиб ўтилган эди. Қишлоқларда мавжуд кутубхона тармоқлари ҳали етарли эмаслиги, уларнинг фонди зарур адабиётлар билан таъминланмаганлиги қайд этилганди. Кутубхоналарнинг аксарият қисми кутубхонага мос бўлмаган биноларда жойлашган, кутубхоналарга маҳаллий бюджетдан ажратилган арзимас маблағлар ҳам тўлиқ ишлатилмасди.

Қарор қишлоқ ва колхоз кутубхоналари ишларидаги мавжуд камчиликларни бартараф этишни ва уларнинг ишини ҳар томонлама

яхшилашни вазифа қилиб қўйди. Ана шу қарор асосида республикада кутубхоналарни режали равишда жойлаштиришнинг амалий чоралари белгилаб олинди, уларнинг фондларини тўлдиришни яхшилаш, ҳар бир аҳоли пункти ва жамоа хўжалигида оилаларга кутубхона хизматини ташкил қилиш бўйича ишлар бошланиб кетди.

Ўзбекистон қишлоқларида мавжуд кутубхоналар тармоғи ҳали оз сонли бўлиб, улар зарур китоблар билан етарли даражада таъминланмаган эди. Қишлоқда ўрта ҳисобда аҳоли жон бошига 1,8 та китоб тўғри келарди. Республикадаги 425 жамоа хўжалигида кутубхона йўқ эди. Қишлоқ кутубхоналарининг ҳар бирида ҳисобда 2—3,8 минг нусха китоб бор эди. Қишлоқ хўжалигига оид махсус ва бадий адабиётлар етишмасди.

Шу даврда қишлоқ ва жамоа хўжаликлари кутубхоналари ишини яхшилаш, туман кутубхоналари фондиди мустаҳкамлаш, кўчма кутубхоналар, китоб ташиш ишларини ривожлантириш юзасидан кўпгина ишлар амалга оширилди. Чунончи, кутубхоналар анча режали равишда жойлаштирилди, ҳар бир аҳоли пунктига ва ҳар бир жамоа хўжалиги аҳолисига кутубхона хизматлари кўрсатиш яхшиланди. 1962 йилга келиб Сурхондарё ва Фарғона вилоятларининг барча жамоа хўжаликларида кутубхоналар ташкил қилинди. Хоразм вилоятида 1962 йилда 20 та жамоа хўжалигида кутубхоналар очилди. Самарқанд ва Тошкент вилоятларининг жамоа хўжаликларида ҳам янги кутубхоналар ташкил этилди.

1961 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, республикадаги оммавий кутубхоналар тармоғи 3413 тага етди. Қишлоқ кутубхоналарининг ўзидаги китоб фондлари 10493 мингтадан кўпроқ эди. Қишлоқлардаги кутубхоналарнинг миқдори кўпайди.

Лекин, шунга қарамасдан, кутубхоналар ишининг сифат кўрсаткичлари, айниқса, қишлоқларда меҳнаткашларнинг тобора ўсиб бораётган талабларидан орқада қолмоқда эди. 1963 йилда битта қишлоқ кутубхонасига 365 китобхон тўғри келарди. Ўзбекистон ССРда битта кутубхонага тўғри келадиган аҳолининг ўртача миқдори аввалгидек юқори — 2199 киши, Қорақалпоғистон АССРда — 3583 киши, умуман СССР бўйича эса, 1099 киши эди. Аҳолиси 300 кишидан 1000 кишигача бўлган аҳоли пунктларидан 1600 дан зиёдроғида кутубхоналар йўқ эди¹³. Шунинг учун ҳам 1960—1975 йиллар мобайнида республика миқосида кутубхона тармоқларини режа асосида ташкил қилиш ва жойлаштириш бўйича олиб борилган ишлар кутубхоначилик ишининг энг асосий ташкилий муаммосини — ҳар бир аҳоли пунктини кутубхона хизмати билан таъминлаш вазифасини

узил-кесил ҳал қилишга ёрдам берди. Республиканинг 1971—1975 йилларга мўлжалланган ривожланиш режаларида хусусан кутубхона тармоқларини тартибга солиш ишига, барча аҳоли яшайдиган жойларда кутубхона хизматини ташкил қилиш масаласига алоҳида аҳамият берилди. Режада барча турдаги кутубхоналарнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, янги махсус бинолар билан таъминлаш, кутубхона фондларини буглаш сифатини ошириш, кутубхоналарнинг асосий иш кўрсаткичларини умумиттифоқ нормативларига яқинлаштириш мўлжалланган эди.

Шундай қилиб, кутубхона тармоқларини тартибга солиш, энг аввало, аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг ягона тизимини вужудга келтириш йўлида муҳим босқич бўлди. Унинг натижасида йиллар мобайнида таркиб топган кутубхоначилик ишидаги хўжасизликка чек қўйилди, тарқоқликка барҳам берилди, барча турдаги кутубхоналар фаолияти ягона бир мақсадга бўйсундирилди, кутубхона тармоқларини тартибга солиш жараёнида кутубхоналарнинг аҳоли яхшилашди, натижада аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг самарадорлиги ошди. Мана шу тадбирлар амалга оширилиши натижасида, 1975 йилга келиб, республикада деярли барча йирик аҳоли пунктлари, колхоз ва совхозлар, корхоналар амалда кутубхона хизмати билан қамраб олинди. Айтилганларни рақамлар тилига кўчирсак, 1975 йилга келиб, республикада 13,5 млн. дан ортиқ аҳоли яшаган ҳолда, 90 млн. нусхадан иборат китоб фонди бўлган 15 мингдан ортиқ ҳар хил турдаги кутубхоналар ишлаб турди¹⁴. Фақатгина оммавий кутубхоналар сони 1959 йилги 3205 тадан 1974 йилда 6152 тага, уларнинг китоб фонди 17692 минг нусхадан 38075 минг нусхага етди ёки бўлмаса, кутубхоналар сони қарийб икки баравар, уларнинг фонди эса 2,2 баравар кўпайди¹⁵. Бу кутубхоналарнинг 5133 таси қишлоқларда жойлашган эди. Тўғри, бу рақамлар турғулик йиллари маҳсули сифатида ишончсизлик уйғотиши мумкин. Аммо шу даврда кутубхона тармоқларини тартибга солиш жараёнида юзлаб кичик кутубхоналар бирлаштирилиб, йирик қишлоқ кутубхоналари ташкил этилганлиги, уларнинг фондлари қўшилиши натижасида минглаб дублет нусхалар, тўзиган наирлар фонддан чиқариб ташланганлиги ҳам маълум. Бундан ташқари, юзлаб клублар қошидаги кутубхоналар, колхоз ва жамоатчилик кутубхоналари кейинчалик давлат қишлоқ кутубхоналарига қўшиб юборилганлиги ҳақида ҳам маълумотлар mavjud. Шунини алоҳида таъкидлаш лозимки, кутубхоначилик қурилиши ишларини амалга ошириш жараёнида юқорида зикр этилган қарор аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг ягона

тизимини вужудга келтириш ва кутубхоналар ишини янада такомиллаштиришга ёрдам берди, натижада кутубхоналарни оммавий марказлаштирилган тизимга ўтказиш имконияти туғилди.

2.1.3. Оммавий кутубхоналар тармоғини марказлаштирилган кутубхоналар тизимига бирлаштириш жараёни

1960—1970 йилларда Ўзбекистонда амалга оширилган кутубхоначилик ишларининг натижалари, кутубхона тармоқларини бир текис, режали жойлаштириш, барча аҳоли пунктларини кутубхоналарнинг муайян шохобчаси билан таъминлаш, кутубхона фондлари сифатини яхшилаш (дублет, эскирган ва тўзган нашрлардан тозалаш, ортиқча нашрларни кутубхоналар ўртасида қайта тақсимлаш ва ҳ.к.), кутубхоналарнинг моддий базасини мустаҳкамлаш, уларни малакали кадрлар билан таъминлаш кутубхоначилик иши бирмунча яхшиланишига олиб келди. Кутубхоналарга давлат раҳбарлиги ва услубий раҳбарлик қилиш тизимларининг такомиллашуви, Бош кутубхоначилик инспекцияси ва унинг жойлардаги органлари тузилиши, давлат ва тармоқ кутубхоналарига услубий раҳбарликни амалга оширувчи методик марказлар тизимларининг вужудга келиши, ҳар хил идора ва тармоқларга қарашли кутубхоналар фаолиятини мувофиқлаштириб боровчи Идоралараро кутубхоначилик Давлат комиссиясининг ташкил топиши мамлакатда кутубхоначилик иши ривожланишига ўз ташкилий таъсирини кўрсатмай қолмади.

Кўпчилик кутубхоналар фондининг ҳали мазмунан ҳамда ишлаб чиқариш талаби жиҳатидан эскирган нашрлардан тўла тозаланмаганлиги, дублет ва кутубхона ихтисослигига тўғри келмайдиган адабиётларнинг кўпчилиги кутубхона хизматининг самарадорлигини пасайтириб юборди. Айни вақтда, оммавий кутубхоналарда ижтимоий-сиёсий, техника, қишлоқ хўжалигига оид, болалар адабиётлари етишмас, мавжудлари эса, сифатсиз тўлдирилган, айниқса, маҳаллий аҳоли тилларида нашрлар жуда оз бўлиб, кутубхоналар умумий фондининг 5-7 фоизинигина ташкил этарди.

Йиғилиб қолган муаммоларни кутубхоналар ишини миқдорий жиҳатдан янада кенгайтириш эвазига ҳал қилиб бўлмас эди. Бунинг учун кутубхоналар ишида жиддий сифат ўзгаришларини амалга ошириш зарур эди. Бундай ўзгаришга замин кутубхона тармоқларини тартибга солиш пайтидаёқ яратила бошланган эди. Аҳолига кутубхона

хизмати кўрсатишнинг ягона тизимини вужудга келтиришда кутубхона тармоқларини марказлаштириш катта аҳамиятга эга эди. Кутубхоналар ишининг марказлаштирилиши кутубхона тармоқларини тартибга солиш, кутубхоналараро абонемент умумдавлат тизимини жорий этиш каби кутубхоналарнинг ички имкониятларидан унумли ва самарали фойдаланиш ҳисобига аҳолига, фан ва ишлаб чиқаришга кутубхоначилик-библиография хизматини янада яхшилаш имконини берарди. Кутубхоналар ишининг марказлаштирилиши кутубхоначилик иши тараққиётида сифат жиҳатидан янги босқич бўлиб, у жамиятнинг фан-техника тараққиёти даврида китобга ва ахборотга бўлган объектив талабларини қондиришга қаратилган эди. Кутубхоналар ишининг марказлаштирилиши амалда кутубхоналар фаолиятини тубдан қайта қуришга имконият ярағарди.

Туман ва шаҳар миқёсидаги баъзи бир кичик, ўзаро тарқоқ кутубхоналарнинг фонди, штати, моддий ресурслари бирлаштирилиши натижасида бир неча юз минг фондга, такомиллаштирилган маълумотнома-библиография аппаратига, филиаллар тизимига эга бўлган йирик кутубхоначилик муассасаси — марказлаштирилган кутубхоналар тизими (МКТ) бунёд этилди. МКТ фонди, агар у тўғри шакллантирилган бўлса, йирик универсал давлат кутубхонаси бўлган вилоят кутубхоналари фонди даражасида, балки ундан ҳам кўпроқ нашрларни ўзида жамлар эди. Мисол учун, Тошкент шаҳрида 1973 йилда ташкил топган Фурқат номидаги Чилонзор туман МКТ 10 та филиални бирлаштирган бўлиб, тизимнинг умумий китоб фонди 206720 нусхадан иборат эди. Шу йилларда республикадаги мавжуд 11 вилоят кутубхонасидан фақат Андижон ва Самарқанд вилоят кутубхоналари фонди (тегишинча 307679 ва 266146 нусха) бу миқдордан ортиқ эди.

Кутубхона фондини шакллантиришдаги туб ўзгаришлар, ахборот ишларининг такомиллаштирилиши, ишни ва бошқариш услубларини янгича ташкил қилиш китобхонларга хизмат кўрсатиш даражасида ҳам сифат ўзгаришларига сабаб бўлди. Шундай қилиб, кутубхона ишларини тубдан қайта қуришнинг бош мақсади кутубхоналар иши савиясини ва уларни уюштиришни китобхонларнинг китобга ва бошқа ахборот манбаларига бўлган талабларини қондиришга мослаштиришдан иборат бўлди.

Шаҳар ва туманларда кутубхона тармоқларининг марказлаштирилиши натижасида аҳолига китоб билан хизмат кўрсатиш яхшиланди, китобхонлар сони сезиларли даражада ўсиб борди. Шаҳарлардаги марказлашган тизимлар таркибига кирган бир

кутубхонадаги китобхонлар сони олдий кутубхонадагига қараганда икки баравар кўп эди. Бу кутубхоналардаги китобхонлар орасида мутахассислар, муҳандис-техник ходимлар, малакали ишчиларнинг миқдори ҳам ортиб борди.

1973 йилдан бошлаб тупланган тажриба асосида Ўзбекистонда кутубхоналарни янги хизмат кўрсатиш тизимига ўтказиш бўйича тайёргарлик ишлари олиб борилди. Жумладан:

— 1973—1975 йилларда оммавий давлат кутубхоналари тармоқларини марказлаштириш муаммоси бўйича иш режаси;

— 1976—1980 йилларда оммавий давлат кутубхоналари тармоқларини аҳолига хизмат кўрсатишнинг марказлаштирилган тизимига ўтказиш режаси лойиҳаси;

— кутубхона ишлари тараққиётининг 1976—1990 йилларга мўлжалланган асосий кўрсаткичлари режасининг лойиҳалари тайёрланди.

Бу режаларда кутубхоначилик иш услублари ва янги принциплари, республиканинг турли вилоятлари хусусиятларини, иқтисодий самарадорлик ва маҳаллий шарт-шароитни ҳисобга олиб, кутубхона тармоқларини қайта тузишни илмий асослаш зарурлиги тўғрисидаги муҳим қоидалар ўз аксини топди.

1973 йил сентябрдан Тошкент шаҳрининг Чилонзор туманида республикада биринчи бўлиб, тажриба сифатида, марказлашган кутубхона тизими иш бошлади. Фурқат номидаги марказий туман кутубхонаси негизида республика кутубхона ходимларини марказлаштириш шароитида китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил қилиш услубларини ўргатиш бўйича илгор тажриба мактаби барпо қилинди.

Фурқат номидаги марказий кутубхонанинг филиаллари фондни тўлдириш, адабиётларга ишлов бериш, кутубхоналараро абонемент бўйича хизмат кўрсатиш, бинони жорий ва капитал таъмирлаш каби асосий вазифалардан озод қилиниб, ўз диққатини китоб тарғиботининг шакл ва услубларини такомиллаштиришга, китобхонлар талабини тўлароқ қондириш, уларнинг ўз малакасини оширишига раҳбарлик қилиш ва бошқа масалаларга қаратиш имкониятига эга бўлдилар. Филиал кутубхоналар марказлашган тизимнинг бир қисми бўлгани ҳолда, улар ўзлари хизмат кўрсатувчи ҳудуднинг маданий ҳаёти маркази бўлиб қолди. Филиал кутубхона Марказий кутубхонанинг китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими билан яқин алоқада иш олиб борар, унинг кутубхоналараро абонементи ёрдамида республиканинг бошқа кутубхоналари билан

боғлана оларди. Шу тариқа марказлаштириш шароитида микротуманда яшовчи ҳар бир киши амалда бутун туман, шаҳар кутубхоналарининг фонидан, ҳатто республика кутубхоналари китоб фонидан фойдаланиши мумкин эди. Бунда китобхон тизимнинг ягона каталогидан китоб танлаб, унга талаб варақасини тўлдирар экан, марказлашган тизимнинг ягона фондидаги исталган китобни олиб ўқиши мумкин эди. Марказлаштириш бўйича дастлабки илғор тажриба мактаби бўлган шу кутубхонанинг тажрибасига таяниб, китобхонларга хизмат кўрсатишнинг янги шаклига дастлаб Қўқон, Навоий, Когон, Олмалик шаҳарларидаги кутубхоналар, сўнгра Андижон, Наманган, Хоразм, Сурхондарё, Сирдарё вилоятлари ва Қорақалпоғистон автоном республикасидаги кутубхоналар ўта бошлади¹⁶.

Мамлакатда амалга оширилаётган оммавий давлат кутубхоналари тармоқларини марказлаштириш бўйича тажрибалар янги тизимнинг афзалликларини, ютуқ ва камчиликларини намоён этди. Афсуски, Ўзбекистонда марказлашган тизим шароитида кутубхоначилик ишининг унумдорлиги ва самарадорлиги муаммолари махсус тадқиқотларда ўрганилмаган. Шу сабабли МКТ шароитида юз берган миқдор ва сифат ўзгаришлари ҳақидаги маълумотларни собиқ СССР Маданият вазирлиги аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг ягона тизимини вужудга келтириш бўйича кенгаши ва комиссиясининг тадқиқот материалларидан¹⁷ олиб келгирамиз.

Кутубхона тармоқларининг марказлаштирилишида асосий муаммо ягона фонднинг шакллантирилишидир. Маълумки, марказлаштириш натижасида ҳар бир туман ёки шаҳарда ҳам миқдор, ҳам сифат жиҳатидан қайта тузилган катта фонд вужудга келтирилади. У тизимни тўлдириш учун ягона мавзу-типология режа асосида олиб борилади. Шу боис дублет нашрлар, кутубхона ихтисослигига тўғри келмайдиган адабиётлар олинишига чек қўйилади, натижада олинадиган адабиётларнинг миқдори ва қамров доираси кенгайди, ажратилган маблағлар самарали ишлатилади. Шунингдек, ягона фонд айрим филиалларга қатъий боғлаб қўйилмаганлиги сабабли (ягона фонднинг яқка тартибда олиб бориладиган ҳисоби фақат марказий кутубхонада юритилади, филиалларда бўлиши зарур бўлган китоб фонди бундан мустасно), китоб фонди маълум даражада тизим бўйича қайта тақсимланиб, айланиб туради.

1975 йил 2 февралда Иттифоқ Маданият вазирлигининг «Оммавий давлат кутубхоналарини марказлаштириш тўғрисидаги Низом» тасдиқланди. Унда туман ва шаҳарларда кутубхона тармоқларини марказлаштириш вариантлари кўрсатиб ўтилган эди.

Марказлашган тизим шароитида китобхонларга китоб берилишида

ҳам сифат ўзгаришлари юз берди. Масалан, Бухоро вилоятидаги кутубхоналарда ижтимоий-сиёсий адабиётларнинг ўқилиши бир йилда 17% га, уларнинг айланиши эса, 2,1% га, Фарғона вилоятида бу кўрсаткич тегишинча 16 ва 2,0% га ошди. Умуман, республика бўйича мазкур адабиётларнинг берилиши умумий китоблар берилишининг 15% ни ташкил этди. Бу, албатта, кутубхона фондлари шу турдаги адабиётлар билан тўғри тўлдирилиши натижаси бўлиб, айрим марказлашган тизимларда уларнинг ўсиш даражаси жами фонднинг 12% ни ташкил этар эди.

Ўзбекистонда кутубхона тармоқларини марказлаштириш жараёнида янги кутубхона шахобчаларини ташкил этиш ва мавжуд кутубхоналар тармоғини тартибга солиш соҳасида қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1975—1980 йиллар мобайнида кутубхона шахобчалари йўқ бўлган аҳоли пунктларида янгидан 2142 кутубхона очилди. Ўзбекистон Маданият ва қишлоқ хўжалиги вазирликлари ҳайъатларининг 1976 йил 26 январь қарорига биноан 628 та колхоз кутубхонаси марказлаштирилган кутубхоналар тизими таркибига киритилди, 213 та клуб қошидаги 86 та касаба уюшмаси ташкилотларига қарашли кутубхоналар марказлаштирилган тизими филиалларига айлантирилди¹⁸.

Умуман олганда, кутубхона тармоқлари марказлаштирилганидан сўнг кутубхоналар иши анча яхшиланди. Масалан, ҳар бир марказлашган тизим бўйича китобхоналар сони ўрта ҳисобда 3360 кишига ошди, китоб берилиши эса, 73,5 минг нусага кўпайди. 1980 йилда Ўзбекистондаги марказлашган тизимларда китобхоналар сони 4509,0 минг кишини, китоб берилиши эса, 95755,8 минг нусхани ташкил этди¹⁹. Агар 1975 йилда оммавий давлат кутубхоналарининг фонди 29663 нусхадан иборат бўлган бўлса, 1980 йилда уларнинг миқдори 51,620 мингга етди²⁰.

Шундай қилиб, 1980-1990 йилларда режадаги 160 марказлашган тизим ўрнига, амалда 5095 филиални бирлаштирган 191 тизим ишлаб турди, улардан 152 таси ёки қарийб 80 фоизи қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатар эди. Марказлашган тизимлар миқдорининг кўпайишини республикада янгидан кўплаб туман ва шаҳарлар барпо этилиши билан изоҳлаш мумкин. Масалан, 1970—1980 йиллар мобайнида Ўзбекистонда шаҳарлар сони 42 тадан 102 тага ошди. Айни вақтда, шуни ҳам қайд этиш лозимки, марказлашган кутубхона тизимлари миқдори режасининг ошириб бажарилиши турғунлик даврига хос ҳодиса бўлиб, бирмунча ошириб «рапорт» бериш ўша даврда одат тусига кирган эди.

2.1.4. Мустақиллик арафасидаги кутубхоначилик иши

Маънавий-мафкуравий масалалар

Урушдан кейинги 45 йил (1945—1990 йиллар) мобайнида Ўзбекистонда оз миқдорда моддий маблағлар билан бўлса-да, универсал ва махсус кутубхоналар тизими ривожланиб борди. Аммо кутубхоначилик ишини ташкил этиш ва уни бошқариш «Коммунизм қурилишига хизмат қиладиган нарсаларгина қимматга эгадир», деган тамойилга асосланарди. Бу йўналишда ташланадиган ҳар бир қадамнинг аҳамиятини эса партия корчолонлари ва мафкурачилари белгилар эди. Кутубхоналар фаолияти устидан назорат ўрнатилган, кутубхоначилик ишини режали равишда бошқариш ва унинг натижаларини шакллантириш вазифаси қўйилган эди. Вақти-вақти билан кутубхоналар каталоглари ва фондларини қайта кўриш бўйича амрномалар ва йўриқномалар пайдо бўлар, уларга совет кишиларини «аксилинқилобий ва зарарли адабиётлар»дан халос этиш учун йўқ қилиниши лозим бўлган китобларнинг узун рўйхатлари илова қилинарди. Барча кутубхоналарда махсус бўлимлар — «спецхранлар» ташкил этилган бўлиб, уларда мутолаа қилиш тақиқланган китоблар қулфланадиган алоҳида шкафларда сақланиши лозим эди. Китобларнинг «фойдали» ёки «зарарли»лигини ГПУ-НКВД-МГБ-КГБ, яъни давлат хавфсизлиги хизмати ходимлари баҳолар, кутубхоналар фаолиятини синчиклаб кузатиб борар эди. Зардуштийлик, иудаизм, ислом, христиан ва буддавийликка оид китоблар, фалсафий ва диний мавзудаги адабиётлар, Шарқ ва Ғарбнинг машҳур аломалари қаламига мансуб юзлаб номдаги асарлар тақиқлаб қўйилди. 1928 йилдан кейин арабча алифбедан лотинчага ўтилиши муносабати билан кутубхоналар моҳият эътибори билан бутун ёзма маданий меросимизни ўзида мужассамлаштирган қўлёзма ва тошбосма китоблардан тозаланганлигини, 1940 йилдан кейин эса, лотин алифбесидан кириллчага ўтилиши муносабати билан Туркистон республикалари нашриётлари 1928—1940 йилларда лотин алифбесидан нашр этишга улгурган адабиётлар ҳам муомаладан чиқарилганлигини эсласак, Туронзаминнинг анъанавий миллий маданияти учраган ҳалокат қўлами аниқ ва равшан бўлади.

Жамиятдаги маънавий қадриятлар тизими аста-секин заволи топиб борди. У барча турдаги кутубхоналарнинг фондларида ўз аксини топди. 90-йилларга келиб фондларни вақти-вақти билан ғоявий асосларга

кўра тозалаб туриш, ноёб адабиётларни «спецхран»ларга ўтказиш, ҳукмрон сиёсий тизимга номақбул муаллифларнинг китобларини ҳисобдан чиқариш ва йўқ қилиш шундай ҳолатни юзага келтирдик, оммавий кутубхоналар асосан ижтимоий-сиёсий адабиётлардан, чунончи: марксиз-ленинизм асосчиларининг асарлари ва уларнинг қайта нашрларидан, партия ҳужжатлари, комуннистик партия қурултойлари ва Марказқўм пленумларининг материалларидан, партия арбобларининг маъруза ва нутқларидан иборат бўлиб қолди. «Ҳар томонлама комил инсон — коммунизм қурувчиси»ни тарбиялаш мақсадида шу адабиётлар барча воситалар орқали, шу жумладан кутубхона-библиография таснифлаш тизими орқали ҳам кенг тарғиб қилинарди. Буларнинг барчаси мамлакат тараққиётига, унинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилишига, кишиларимиз умуминсоний қадриятларни ўзлаштиришига халақит берар, жамият маданият институллари тизимида кутубхоналарнинг ўрни ва аҳамиятини, уларнинг ижтимоий функциялари ва вазифаларини бузиб кўрсатар эди.

Мустақиллик арафасидаёқ, янгича тафаккур ва ошкоралик қарор топган шароитда кутубхонанинг умуминсоний қадриятлар ўчоғи, маънавий меросни бир авлоддан иккинчи авлодга ўтказиш воситаси сифатидаги функциялари биринчи ўринга чиқа бошлади. Китобхонга шахс деб қараш, унинг ижодий имкониятларини рўёбга чиқаришда кўмаклашиш, мутолаа учун адабиётларни танлашда тўлиқ эркинлик бериш кутубхоналар фаолиятининг асосий тамойилларига айланди. Кутубхоналарнинг маданий-маърифий ва маданий-ахборот функциялари ҳам кенгайди, улар одамларнинг мулоқот масканлари, халқнинг маданий дам олиш ва миллий хотира марказларига айланиб борди.

Бундан буён кутубхоналарнинг тарбиявий ва ахборот вазифалари китобхонларнинг ҳақиқий эҳтиёжлари томон кескин ўзгариб бориши ҳамда китобхоннинг кутубхона фондидан бемалол фойдалана олиш, мустақил равишда адабиёт танлаш ҳуқуқини ўзида мужассамлаштирувчи китоб фондиди самарали ишлатиш тизимини қарор топтиришдан иборатдир. Жамиятда оммавий фикр эркинлиги, жамиятни демократиялаштириш шароитида китобхонлар дидининг хилма-хиллигига алоҳида ҳурмат билан муносабатда бўлмоқ керак. Эндиликда китобхонларга тўғридан-тўғри ўргатиш, уларнинг китоб ўқишига насиҳатомуз раҳбарлик қилиш ноўриндир. Китоб тарғиботининг аниқ кишидан, ҳаёт муаммоларидан ажралганлиги китобхонларнинг кутубхонага бормай қўйганлиги сабабларидан биридир. Иккинчи томондан, бу масала кутубхонанинг ўз ижтимоий

вазифаларини қай даражада бажаришига, маданий ва ахборот фондини барпо этишига, кишининг ахлоқий, руҳий дунёсига мослашишига боғлиқдир. Бу ерда асосий таянч нуқтаси амалда илмий асосланган ва ижтимоий йўналтирилган кишиларнинг талаблари, уларни тўла ва ўз вақтида қондиришдир. Кутубхоналарнинг китоб танлашдаги ёрдами кўпинча китоб нашр этиш режалари ва янги олинган нашрлар тўғрисида, ўз кутубхонаси ва бошқа кутубхоналарнинг китоб фонди, уларнинг таркиби ҳақида ўқишда, мустақил билим олишда, малакасини оширишда, меҳнат ва жамоачилик фаолиятида мутахассисларга ёрдам берадиган адабиётларни тавсия қилишда намоён бўлади.

Кутубхоналарнинг моддий-техника базаси масалалари

Маълумки, совет даврининг барча босқичларида маданият соҳасига, шу жумладан кутубхоналарга маблағ ажратишда «қолдиқ» принципи қўлланилган, яъни маблағ ажратишни режалаштириш давридаёқ бошқа соҳалардан ортиб қолган маблағларгина маданият соҳасига ажратилган. Натижада, Ўзбекистонда кутубхоначилик қурилиши ва кутубхоналарни жиҳозлаш ишлари 80-йилларнинг охирига келиб замон талабларига муглақо жавоб бермай қолди.

Маданий-маърифий муассасаларни маблағ билан таъминлаш соҳасидаги рақамларга мурожаат этамиз. Масалан, 1970 йилда Ўзбекистонда маданий-маърифий ишларга (кутубхоналар, маданият саройлари, уйлари, музейлар ва ҳоказоларга) 19,1 млн. сўм ажратилган бўлса, 1988 йилда унинг миқдори 68,0 млн. сўмга етди²¹. Демак, 1970 йилда маданий-маърифий ишларда аҳоли жон бошига 1,6 сўмдан сарфланган бўлса, 1988 йилда 3,4 сўмдан сарфланган, яъни ўсиш икки баравардан ортиқ бўлган. Таққослаш учун энг оммабоп тарбия масканларидан бири — умумтаълим мактабларига ажратилган маблағларни олайлик. 1970 йилда бу соҳага 388,3 млн. сўм, 1988 йилда эса, 1 262,2 млн. сўм ажратилган ёки 1970 йилга нисбатан 3,2 баравар ошган. Умумтаълим мактабларини ривожлантириш учун аҳоли жон бошига 1970 йилда 32,9 сўм, 1988 йилда эса, 63,4 сўм сарфланган.

Кўриб турганимиздек, маданий-маърифий ишларга умумтаълим мактабларига қараганда қарийб 18,5 баравар кам маблағ ажратилган. Маблағ танқислигидан Ўзбекистонда мавжуд 6588 оммавий давлат кутубхоналарининг (1988 йил) 4561 таси ёки қарийб 70 фоизи

мослаштирилган биноларга жойлашган, 1705 таси ёки 25,8 фоизи капитал таъмирлашга муҳтож бўлса, 252 таси ёки 3,8 фоизининг биноси авария ҳолатида бўлган (1-жадвалга қаранг). Маблаг тақчиллиги яқин ўн йилликда ҳам давом этиши шундан кўринадики, узоқ муддатга мўлжалланган республика кутубхоналарини ривожлантиришнинг 2005 йилгача мўлжалланган режасида 2000 йилда ҳам Маданият вазирлигига қарашли кутубхоналарнинг 5994 таси мослаштирилган биноларда жойлашади, 333 кутубхона капитал таъмирлашга муҳтож бўлса, 71 кутубхона биноси авария ҳолатида қолаверади. Кутубхоначилик ишига эътиборсизлик туфайли, республика аҳамиятига молик қатор кутубхоналар, хусусан, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон кутубхонаси, республика илмий техника кутубхонаси, қишлоқ хўжалик илмий кутубхонаси, Тошкент вилоят кутубхонаси, республика болалар кутубхонаси, Тошкент вилоят болалар кутубхонаси ва бошқа кутубхоналар замонавий биноларга эга эмас эди.

1-жадвал

1983, 1988 йилларда Ўзбекистон ССР Маданият вазирлиги тизимидаги универсал (илмий ва оммавий) давлат кутубхоналари биноларининг аҳволи (умумий миқдор физ. ҳисобиди)²²

Йиллар	Кутубхоналар миқдори	Намунавий бинога эга	Капитал таъмирлашга муҳтож	Авария ҳолатида
1983	5929	-	1104—18,6	307—5,1
1984	6082	-	1117—18,4	213—3,5
1985	6263	-	1190—19,0	264—4,2
1986	6417	-	1349—21,2	225—3,5
1987	6494	60-0,9	1349—20,7	274—4,2
1988	6588	64-0,9	1705—25,8	252—3,8

Кутубхоналарни техник воситалар билан таъминлаш масаласи ҳам ўз ҳолига ташлаб қўйилган — энг зарур библиобуслар, нусха кўчириш техника етишмас, кутубхоналар телефонлаштирилмаган эди. 1990 йилда мавжуд 198 марказланган тизимдан 161 таси ёки 81 фоизи ўзининг автотранспортига эга бўлган, холос. 1987 йилги маълумотга кўра, мавжуд 5467 қишлоқ филиал кутубхоналаридан атиги 305 таси ёки уларнинг 5,5 фоизи телефонлаштирилган. Шундай шароитда кутубхоналар тизимини механизациялаш ва автоматлантириш тўғрисида гап ҳам бўлиши мумкин эмас эди.

Кутубхоналар моддий-техника базаси замон талабларига жавоб бермаслиги кутубхоначилик иши янги поғонага кутарилишига XXI аср бошларида ҳам имкон бермай келди.

Адабиётларни депозитар сақлаш масалалари

Тегишли бино ва бошқа моддий-техника базасининг йўқлигидан мавжуд китоб фондларидан янада тўлиқроқ фойдаланишнинг иккинчи бир муҳим йўли — депозитарий кутубхоналар тизимини вужудга келтириш муаммоси²⁴ ҳам ўз ечимини кутар эди. 1975 йил февралда тасдиқланган «Мамлакатда кутубхона фондларини депозитар сақлашни ташкил этиш тўғрисидаги Низом»га мувофиқ Иттифоқ даражасидаги 66 йирик илмий универсал, илмий-техник ва махсус кутубхоналарга депозитарий кутубхона вазифаси юкланди. Депозитарий кутубхоналар тематик принцип бўйича, бундан 15-20 йил олдин нашрдан чиққан, лекин охириги 4—5 йил давомида китобхонлар томонидан бирон марта ҳам сўралмаган, бироқ илмий аҳамиятини йўқотмаган адабиётларни фондга тўплайди, уларга қайта ишлов беради ва кенг тарғиб қилиш асосида уларни ўз китобхонига етказди. Депозитарий кутубхоналарнинг ҳудудий-соҳавий марказлари мавжуд бўлиб, Ўзбекистонда республика аҳамиятига молик 7 ҳамда вилоят даражасидаги 13 кутубхона (яъни вилоят давлат кутубхоналари) ана шулар жумласига киради. Масалан, Алишер Навоий номидаги кутубхонаси — гуманитар фанлар бўйича, Ўзбекистон Фанлар Академиясининг Асосий кутубхонаси — табиий-илмий нашрлар бўйича, ТошДУ илмий кутубхонаси — илмий-педагогик нашрлар бўйича, республика Марказий қишлоқ хўжалик илмий кутубхонаси — қишлоқ хўжалик адабиётлари бўйича, республика илмий тиббиёт кутубхонаси — соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича депозитарий кутубхона ҳисобланади.

Республика кутубхоналаридаги юқорида қайд этилган мавзудаги барча нашрлар албатта тегишли депозитарийга келиб тушиши лозим. Аммо илмий-техник ва махсус нашрларни тўплаш ва уларни депозитарийларга ўтказиш тўғрисидаги режа 1978 йилда тасдиқланган бўлишига қарамай, 90-йилларнинг бошларида ҳам бу ишлар амалга ошмай келар эди. Бунинг сабаби шундаки, уларни амалга ошириш учун, биринчидан, депозитарий кутубхоналарнинг махсус бинолари бўлиши, улар техник воситалар, махсус ўқитилган кадрлар билан таъминланмоғи зарур. Иккинчидан, ўша режага мувофиқ, нашрларни депозитарийга ўтказиш учун ажратиш, уларни узатиш методлари жойлардаги кутубхоначиларга ўргатилиши лозим эди.

Марказлаштирилган кутубхоналар тизимлариши ривожлаштириш масалалари

Марказлаштирилган кутубхоналар тизимининг иш сифати ва унумдорлигини оширишнинг энг муҳим йўлларида бири МКТнинг ягона кутубхона фондиди барпо этишдан иборат. Бу жараён кўпчилик МКТда қисман амалга оширилган. Лекин кўпгина жойларда филиаллар фонди қайта шакллантирилмаган, филиаллараро алоқа йўқ, бутун тизим фондиди акс эттирувчи йиғма каталог тузилмаган (ҳатто телефон алоқаси ҳам ўрнатилмаган), марказий кутубхоналарда алмашув-резерв фондлари шакллантирилмаган эди. Тегишли китоб сақлайдиган бинонинг йўқлигидан, бундай фондлар айрим вилоят кутубхоналаридагина мавжуд эди. Буларнинг барчаси МКТ имкониятидан тўла фойдаланишга имкон бермасди.

Кутубхоначилик ишини такомиллаштириш борасидаги яна бир муаммо тармоқлараро марказлаштиришни амалга ошириш, сўнгра кутубхоналарнинг йирик ҳудудий бирлашмаларини тузишдан иборат эди. Республикамизда кутубхоналарнинг дастлабки идоралараро марказлашган тизимини барпо этиш 1976 йилда бошланган эди. Ўша йилдан эътиборан Ўзбекистонда болалар ва мактаб кутубхоналарини қисман марказлаштириш соҳасидаги тажрибалар Андижон вилояти Пахтаобод тумани базасида бошлаб юборилди. Сўнгра 1982 йилдан республика болалар кутубхонаси ҳамда республика педагогика илмий-текшириш институти кутубхонаси, Андижон вилояти ҳамда Тошкент вилояти Олмалик шаҳри базасида болалар ва мактаб кутубхоналарини тўла марказлаштириш бўйича тажрибалар давом эттирилди ва бу иш ниҳоясига етказилди. Шунингдек, 1981 йил сентябрда қабул қилинган «Давлат оммавий ва касаба уюшмалари кутубхоналарини идоралараро марказлаштириш тўғрисидаги Низом»га мувофиқ Ўзбекистонда 100 минггача аҳолиси бўлган шаҳар ва қишлоқларда оммавий давлат кутубхоналари билан касаба уюшмалари кутубхоналарини марказлаштириш бўйича ишлар бошлаб юборилган эди. Дастлабки режага мувофиқ, 1985 йилда шундай 20 марказлашган тизим барпо қилиниши зарур эди. Сўнгра бу режа қайта кўриб чиқилиб, 1987 йилда 256 давлат ва касаба уюшмалари кутубхоналари бирлаштирилди (улардан 89 таси касаба уюшмалари, 167 таси давлат кутубхоналаридир). Шунингдек, идоралараро марказлашган тизимни вужудга келтириш иши ҳам кўзда тутилган эди. Лекин бу яхши режа 1991 йилгача ҳам амалга оширилгани йўқ.

Илмий-услубий ишлар масалалари

Услубий раҳбарликни такомиллаштириш, методик марказларнинг ташкилий ролини кучайтириш кутубхона ишлари сифати ва даражасини оширишнинг зарур шарт ҳисобланади, илм, фан, ишлаб чиқариш, маданият тараққиёти манфаатлари учун барча кутубхоначилик ишлари имкониятларидан янада самарали фойдаланишни кўзда тутди.

1974-1990 йилларда республика кутубхоналари ишини ташкил қилишда, эришилган даражага етказишда методик марказлар олиб борган хилма-хил иш услубларининг, методик фаолиятнинг асосий йўналишлари ролига баҳо бермасдан амалга оширилган ишларни тўлиқ тасаввур қилиб бўлмайди. Аҳолига кутубхона хизмати кўрсатиш даражасини янада кўтариш вазифаси республика методик марказлари фаолиятини ўзида мужассамлаштирган «1986—1990 йилларда Ўзбекистон кутубхоналари — методик марказларининг илмий-услубий ишларини мувофиқлаштириш режаси»га асосан амалга оширилди. Бу режа асосан мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётини қайта қуриш даврига тўғри келган бўлиб, унда янги шароитда кутубхоналар ишини уюштириш учун уларга ҳар томонлама методик ёрдам бериш, янгидан-янги иш услубларини жорий этиш, умуман кутубхоналар ишини методик жиҳатдан таъминлаш вазифалари ўз аксини топган эди.

Режада илгари сурилган тadbирлар орасида кутубхоначилик ишини унинг турли томонлари бўйича ривожлантириш йўналишларини таҳлил қилиш, аҳолиси 100 минггача бўлган шаҳарларда оммавий давлат ва касаба уюшмалари кутубхоналари тармоқларини марказлаштиришни амалга ошириш, республика ва вилоят илғор тажриба мактаблари ишларини ташкил қилиш, кутубхоналарнинг китоб фондиди мувофиқлаштирилган ҳолда, тўлдириш тизимини барпо этиш ва унинг амалга оширилишини назорат қилиш каби масалалар бор. Шунингдек, ҳар хил тармоққа қарашли кутубхоналарнинг ўзаро ҳамкорлик қилиш йўллари аниқлаш, кутубхоналараро абонементнинг ягона умумдавлат тизимини жорий этиш, республикада ёнларга хизмат кўрсатиш тизимини такомиллаштириш ҳам муҳим тadbирлардан ҳисобланади.

Халқ хўжалиги мутахассисларини ҳар томонлама ахборот билан таъминлашда кутубхоналараро абонемент (КАА) муҳим рол ўйнайди. Умуман, Ўзбекистонда кутубхоналарни ягона кутубхоналараро абонемент тизимига тортишда катта имкониятлар мавжуд.

Кутубхоналараро абонементда қатнашаётган кутубхоналар сони ортиб боришидан қатъи назар, маданият вазирлиги кутубхоналар тизимида ўз китобхонлари учун КАА бўйича адабиёт оладиган кутубхоналар сони анча кам эди. Кутубхоначилар ва китобхонлар ўртасида КАА тарғиботи етарли эмас, КАА тизими билан қишлоқ, туман, шаҳар кутубхоналарини таъминлаш даражаси жуда паст эди.

1990 йилларга келиб услубий материалларни ишлаб чиқиш, нашр қилиш масаласи ҳам тўла мувофиқлаштирилмаган эди. Ҳар йили методик марказлар 150 дан ортиқ услубий қўлланмалар нашр қиларди. Бу қўлланмалар ўз муддатида жойларга етказиб берилмасди, боз устига, улар кам тиражда нашр қилинарди. Шунинг учун вилоят кутубхоналари ичунга ўхшаш материалларни ўзлари ишлаб чиқа бошлашди. Алишер Навоий номидаги республика Давлат кутубхонаси томонидан «Ўзбекистон вилоят кутубхоналарининг методик қўлланмалар нашр қилиш режаси» ҳар йили II чорақда чиқарилиб, бу вақтда вилоят кутубхоналари ўзларининг қагор режаларини амалга оширган бўларди. Демак, бундай шароитда методик марказлар фаолиятида бир-бирини такрорлаш юз бериши аниқ эди. Мана шу камчиликни бартараф этиш учун методик қўлланмаларни нашр қилишни узоқ муддатли режалаштиришга ўтказиш мақсадга мувофиқ эди.

Айни вақтда, вилоят кутубхоналари услубий материалларида китоб тарғиботининг илғор тажрибалари яхши умумлаштирилмаслиги ва оммавийлаштирилмаслигини, кутубхоначилик ишнинг мазмуни етарли таҳлил қилинмаслигини, кўплаб методик материаллар аниқ мақсадга йўналтирилмаганлиги ва китобхонлар гуруҳини ҳисобга олмаслигини назарда тутиб, бундай камчиликларни тугатмоқ зарур эди.

Асосий камчиликлардан бири — методик материалларнинг аксарият қисми давлат тили бўлган ўзбек тилида нашр этилмасди. Кутубхоначилар мавжуд материаллардан фойдаланишни билмасдилар, тавсия қилинган кўрсатмаларни амалга жорий этишда қийналардилар, кўпинча методик марказлардан қўшимча кўрсатмалар келишини кўтардилар.

Сўнгги йилларда универсал илмий кутубхоналарнинг бошқа тармоқ кутубхоналар билан ўзаро ҳамкорлиги, уларнинг методик ишларини мувофиқлаштириш ишлари бирмунча кенгайиб борди. Соҳавий методик марказлар билан биргаликда услубий материаллар нашр қилинди, семинар ва кенгашлар ўтказилди, республика кутубхоналарига методик ёрдам кўрсатиш мақсадида чиқишлар

уюштирилди. Жумладан, Алишер Навоий номидаги республика Давлат кутубхонаси Марказий тиббиёт илмий кутубхонаси, марказий қишлоқ хўжалиги илмий кутубхонаси билан биргаликда шундай ишларни олиб борди.

2.2. Универсал илмий кутубхоналар тизими²⁴

Оммавий кутубхонадан фарқли ўлароқ, илмий кутубхона универсал ва махсус кутубхоналарнинг тур-хили бўлиши мумкин. Илмий кутубхонанинг ўзига хос хусусияти шундан иборатки, у ўз фаолиятини халқ хўжалиги тармоқлари учун юқори малакали кадрлар тайёрлаш мақсадида фан ва ишлаб чиқаришга қўмаклашишга йўналтиради.

Универсал илмий кутубхоналар кутубхоналар тизимининг етакчи бўғинидир. Одатда, бу умумдавлат ва минтақа аҳамиятига молик муассаса, ҳудудий кутубхоналар комплексларининг илмий-услубий марказидир. Универсал илмий кутубхоналарнинг асосий вазифалари қуйидагилардан иборат:

— китоб фондларини ва бутун иш тизимини минтақа эҳтиёжларига мос равишда ташкил этиш;

— минтақалардаги раҳбар ходимлар ва ташкилотларга китоб ва ахборот билан хизмат кўрсатишни ташкил этиш;

— вилоят ва республика аҳамиятига молик махсус кутубхоналар ишини мувофиқлаштириш ва бирлаштириш.

Урушдан кейинги йилларда вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхоналар ташкил топish жараёни давом этди. Улар Наманган (1956), Гулистон (1964), Навоий (1968), Жиззах (1974) шаҳарлари — Наманган, Сирдарё, Навоий ва Жиззах вилоятлари марказларида очилди. Шундай қилиб, 1970 йилларнинг ўрталарига келиб, республиканинг ҳар бир вилоят марказида биттадан йирик марказий универсал илмий кутубхона фаолият олиб борар эди.

Ўзбекистон илмий кутубхоналарнинг кенг тармоғига эга бўлиб, улар орасида универсал кутубхоналар муҳим ўринни эгаллар эди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси республиканинг бош кутубхонаси бўлиб қолди. У республиканинг энг йирик универсал илмий кутубхонаси эди. Бошқа универсал илмий кутубхоналар орасида Қорақалпоғистон республика кутубхонаси ва 12 вилоят кутубхонаси бор эди. Бу кутубхоналарнинг фондларида умумиттифоқ ва республика матбуот нашрлари, адабиётларнинг текин

ва пуллик мажбурий нусхалари, харид қилиш йўли билан ва кигоб алмашинуви бўйича олинган нашрлар жамланган эди. Мазкур кутубхоналарнинг фондлари халқ хўжалигининг барча тармоқлари мутахассислари учун қимматга эга эди, чунки уларда умумилмий, тармоқлараро ва комплекс хусусиятга эга бўлган адабиётлар, шунингдек маълумотлар ва библиографик нашрларнинг анча мукамал фонди мавжуд эди. Универсал илмий кутубхоналар айна вақтда кам сўраладиган адабиётларни ўз ичига олган ва уларга бўлган эҳтиёжларни қироатхоналарда ва кутубхоналараро абонемент бўйича таъминлайдиган депозитарий функциясини ҳам бажарарди.

Универсал илмий кутубхоналар ўз фаолиятида олимлар ва мутахассисларга ўз билимларини оширишда кўмаклашишни, шунингдек, уларнинг касбга доир, айнақса, умумилмий, фундаментал, комплекс ва тармоқлараро хусусиятга эга бўлган адабиётларга бўлган эҳтиёжларини қондириш мақсадини кўзлар эди.

«Республика (АССР), ўлка, вилоят давлат универсал илмий кутубхонасининг намунавий устави»га мувофиқ, универсал илмий кутубхона республика, ўлка, вилоят матбуот нашрлари сақланадиган бош муассаса ва давлат ахборот тизимининг таркибий қисми, маданият ва санъат муаммоларига оид ахборот маркази ҳисобланади.

Вилоят кутубхоналари ягона ҳудудий маълумотнома-ахборот захираларини шакллантирар экан, вилоятнинг иқтисодий, саноат, табиий-географик, маданий, демографик хусусиятларидан келиб чиқар эди. Билимнинг барча соҳаларига оид нашрлар билан кутубхона фондиди тўлдириш, маълумотномалар-қидирув аппаратини ва кутубхона-ахборот хизмати кўрсатишни ташкил этишдан иборат кутубхоналар учун умумий бўлган функцияларни вилоят кутубхоналари ўз ҳудудида ташкил этилган ахборот хизмати тармоқларини ҳамда бошқа тизим ва турли идораларга қарашли кутубхоналар ва илмий-техника ахбороти органлари тавсия этадиган ана шундай ахборот хизмати тармоқларидан фойдаланиш имкониятларини ҳисобга олган ҳолда бажарар эдилар. Вилоят кутубхоналарида илмий-техника ахбороти умумдавлат тизими ҳамда маданият ва санъат бўйича ахборот ҳудудий органларининг йўқлиги уларда ҳудудий илмий-техника ахборот марказлари ташкил этилишини белгилаб берди.

2.2.1. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси фаолиятидан²⁵

Республиканинг бош кутубхонасида урушдан кейинги дастлабки йиллардаёқ китобхонларга хизмат кўрсатиш уруш йилларидагига қараганда қулайроқ шароитларда амалга оширила бошланди. Китобхонлар сони кўпайди, ташриф буюриш даражаси ошди, мутолаа учун олдингига қараганда анча кўп китоблар берила бошланди.

1946 йил кутубхонага 7748 китобхон аъзо бўлди. Бу 1945 йилдагидан 2417 тага кўп эди. Қироатхоналарга ташриф буюрганлар сони 118450 тага етди (1945 йилдагидан 58691 тага кўп), уларга 333946 китоб берилди.

Кейинги йилларда қироатхоналарга ташриф буюрувчилар сони ва уларга берилган китоблар сони ўсишда давом этди. Бунини беш йилликлар бўйича умумий маълумотлардан кўриш мумкин:

Йиллар	ҳар йили ўрта ҳисобда		
	китобхонлар	ташриф буюрувчилар	берилган адабиётлар
1946—1950	8933	149489	459160
1951—1955	14000	198000	711000
1956—1960	18000	207000	754000
1961—1965	29500	300000	986000
1966—1969	27000	142000	633000

Асосий қироатхоналар бўйича китобхонларнинг етакчи гуруҳлари ва 20 йил (1950—1969 йиллар) ичида улар сонининг ўсиши:

Китобхонлар тоифаси	1950 й.	1955 й.	1960 й.	1965 й.	1969 й.
Олий ўқув юрглари ва техникумлар талабалари	6818	7585	8625	9513	6675
Хизматчилар	1326	1875	6102	8012	5293
Илмий ходимлар, мутахассислар	561	2342	1496	3804	3720
Ишчилар	85	1126	2214	1445	664
Ҳарбий хизматчилар	154	214	131	439	307
Пенсионерлар, уй бекалари ва б.	143	189	707	662	403

Болалар ва ўсмирлар қироатхоналари ўқувчилари	1053	2941	4938	8200	
Жами:	10140	16272	24213	32077	17042

Кутубхона китобхонларининг энг доимий ва ўсувчан тоифаси — олий ва ўрта таълим муассасаларининг талабалари. Сон жиҳатидан иккинчи ўринда — олий маълумотли мутахассислар гуруҳи, учинчи ўринда — илмий ходимлар. Сўнгги зикр этилган гуруҳ ўз улушига кўра етакчи бўлмаса-да, миқдорий жиҳатдан йилдан-йилга ўсиб борди (1965 йилда — 3500 киши).

1948 йил майда кутубхонага Алишер Навоий номи берилди ва унинг тўлиқ номи қуйидаги кўриниш касб эгди: Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат кутубхонаси.

1948 йил 22 майда кутубхонанинг беш қаватли китоб омборига перпендикуляр тарзда туташган махсус қурилган уч қаватли биноси очилди. Янги бино жами 350 ўринга мўлжалланган умумий қироатхона, илмий ходимлар учун зал (икки хонадан иборат: бири — фан докторлари ва номзодлари учун, иккинчиси — катта илмий ходимлар учун мўлжалланган) ва кундалик даврий нашрлар учун мўлжалланган залдан ташкил топган эди.²⁶

Умумий қироатхона турли соҳа мутахассислари, талабалар, ишчилар, пенсионерлар, уй бекалари ихтиёрига берилди. Умумий қироатхонанинг китоблар бериш шохобчаси 1946-1950 йилларда ҳар йили ўрта ҳисобда 7169 китобхонга хизмат кўрсатди. 1968 йилда умумий қироатхона 26825 китобхонга ёки кутубхона жами китобхонларининг 83,1 фоизига хизмат кўрсатди.

Китобхонларнинг ранг-баранг эҳтиёжларини қондириш учун умумий ва илмий қироатхоналарнинг ёрдамчи фонди ташкил этилди. Унинг китобхоналарга хизмат кўрсатишдаги роли йилдан-йилга ошиб борди. Фонд 30 минг китоб ва 300 номдаги даврий нашрлардан ташкил топган эди. Адабиётлар билим соҳалари бўйича тизимли тарғибда жойлаштирилганди. Фондда жаҳон адабиёти классикларининг асарлари, ҳозирги замон ёзувчиларининг энг машҳур асарлари, фаннинг барча соҳаларига оид адабиётлар, ўқув юртлари учун энг муҳим дарсликлар, энг янги ижтимоий-сиёсий адабиётлар, шунингдек жорий йилда чиққан асосий журналлар ва газеталар жамланган эди. Фонд ўз аҳамиятини йўқотган адабиётларни ҳисобдан чиқариш ҳисобига янги адабиётлар билан сурункали равишда тўлдириб борилади.

Китобларга бўлган талаб кутубхонага замондан ва китобхонларнинг эҳтиёжларидан орқادا қолмаслик учун фондларни бутлашга қатта эътибор бериш мажбуриятини юклар эди.

1947 йил кутубхона жаҳон халқларининг 82 тилида адабиётлар олиб турарди. Фондларни буглашнинг асосий манбаи СССРда нашр этиладиган адабиётларнинг бепул мажбурий нусхаси эди. 1946 йилда олинган 34316 китобнинг 27420 тасини ёки 80 фоиздан кўпроғини мажбурий нусхалар ташкил этарди. Тахминан шундай нисбат кейинги йилларда ҳам сақланиб қолди.

1959 йил СССР Министрлар Совети босма нашрларнинг назорат ва мажбурий нусхаларини тарқатишнинг янги тартибини жорий этиши муносабати билан, Ўзбекистон ССР Маданий-маърифий муассасалар бошқармасининг тегишли кўрсатмасига биноан кутубхонани буглаш тартиби бутунлай ўзгарди. 1 сентябрдан СССРда чоп этилган барча босма нашрларнинг бепул мажбурий нусхаси ўрнига кутубхона пуллик мажбурий нусха ола бошлади. У бунинг учун Москва Илмий кутубхоналар марказий коллектори билан шартнома тузди. Бу эса кутубхона фаолиятини тегишли тарзда қайта қуришни – олинадиган адабиётларни қисман ихтисослаштиришни, давлат маблағларини тежамлироқ сарфлашни тақозо этар эди. Агар кутубхона илгари китобхон фойдаланмайдиган адабиётларни кўп олган бўлса, пуллик нусха олиш тартибининг жорий этилиши фондларни жамлаш ишига Тошкент кутубхоналарининг ҳам жалб қилинишига ва уларнинг бу соҳадаги саъй-ҳаракалари мувофиқлаштирилишига сабаб бўлди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон ССР Давлат кутубхонаси ўша пайтдан бошлаб ўз фондларини тиббиёт, кимё, қишлоқ хўжалиги, техниканинг тор масалаларига оид адабиётлар билан комплектламай қўйди.

Шундай қилиб, Москва Илмий кутубхоналар марказий коллекторидан олиб туриладиган китоб маҳсулотларининг пуллик мажбурий нусхаси фондларни тўлдиришнинг асосий турларидан бирига айланди. Масалан, кутубхона 1968 йилда жами 52944 та китоб олган бўлса, шулардан 28165 таси мажбурий нусха бўйича олинди. 1970 йилда ушбу кўрсаткичлар тегишинча 54077 ва 31117 нусхани ташкил этди. Республиканинг бош китоб маҳзани бўлган кутубхона Ўзбекистонда нашр этилган барча босма маҳсулотларнинг бепул мажбурий нусхасини ҳам олиб турди. 1969 йилдан кутубхона республика миқёсидаги бепул мажбурий нусхага қўшимча тарзда Тошкент коллекторидан маҳаллий нашрларнинг мажбурий нусхасини ҳам ола бошлади.

Кутубхона коллекторга келмаган напирларни маҳаллий китоб дўконларидан харид қилиш йўли билан ўз фондларини тўлдириб борди.

Кутубхона кенг миқёсда амалга оширган китоб алмашинуви жорий комплекташда ҳам, ретроспектив комплекташда ҳам муҳим рол ўйнади. Иккинчи жаҳон урушидан кейин китоб алмашинуви билан боғлиқ алоқалар тобора фаол ривожланиб борди. Ушбу йўналишда ҳар йили 4000 мингдан ортиқ китоб ва журналлар олинар эди. Фондлардаги камчиликларни аниқлаш ва тўлдириш бўйича кўп йиллик машаққатли меҳнат амалдаги фондларни жуда кўп ноёб адабиётлар билан тўлдириш имконини берди.

Ўз навбатида, кутубхона турли маҳкамалар ва идоралар кутубхоналарининг уларга дублет нашрлар ажратиш ҳақидаги илтимос ва сўровларини ҳам қондириб келди. РСФСР, Украина ва Белоруссиянинг фашист босқинчиларидан озод этилган жойларидаги кутубхоналарга бир неча ўн минг нусха адабиётлар юборилди. Ўзбекистоннинг янги шаҳарлари — Оҳангарон, Олмалиқ, Павой ва бошқаларда янги очилган кутубхоналарга ҳам қўшлаб китоблар совға қилинди.

Кутубхона Оммавийсининг кўп йиллик меҳнати натижаси ўлароқ китоб алмашинув фонди таркиб топди. 1946—1970 йилларда Совет Иттифоқининг турли шаҳарларидаги кутубхоналарга алмашинув фондидан текинга 200010 мингта китоб ва журналлар берилди. Ўзбекистоннинг қўриқ ерларидаги кутубхоналарга, Совет Армияси сафида хизматни ўтаётган Ўзбекистонлик аскарларга юзлаб жилд китоблар юборилди.

Урушдан кейинги даврда халқаро китоб алмашинуви ҳам ривожлана бошлади. 1947 йилдан кутубхона фондига Болгария, Польша, Руминия ва бошқа мамлакатлардан ҳар хил нашрлар вақти-вақти билан келиб турди. Бу хайрли ишда Москвадаги Давлат кутубхонаси воситачилик қилди. 1952 йилдан кутубхона Руминия ва Венгрия кутубхоналари билан бевосита алоқани йўлга қўйди. 1956 йилдан кутубхона чет мамлакатларнинг кутубхоналари ва илмий муассасалари билан бевосита адабиётлар алмашинувини йўлга қўйиш имкониятига эга бўлди. Китоб алмашинуви жараёнида Прага университети кутубхонаси, Корея Халқ Демократик Республикаси Давлат кутубхонаси, Болгария Миллий кутубхонаси ва бошқалар фаол иштирок этдилар.

Орадан икки йил ўтгач, Тошкент билан китоб алмашинув жараёнига Германия миллий кутубхонаси ва АҚШнинг баъзи бир кутубхоналари ҳам қўшилди. Халқаро китоб алмашинуви миқёси

тобора кенгайиб борди. 1970—1990 йилларда АҚШ, Япония, Франция, Англия, ГФР ва бошқа мамлакатлар билан китоб алмашинуви янада фаоллашди. Кутубхона китоб алмашинувига ўзбек ва рус адабиёти классикларининг асарларини оригиналда ва гарбий Европа тилларига таржимада ҳам таклиф қила бошлади. Бу ҳақда у халқаро матбуотда эълонлар берди.²⁷ Китоб алмашинув-захира фондининг рўйхатлари чет эл кутубхоналарига юборилар эди. Халқаро китоб алмашинуви тўғрисида маҳаллий матбуотда хабарлар бериларди. «Ўзбекистон. 1953—1955 йиллар» курсатгичи кутубхонанинг кенг миқёсда довруқ қозонган биринчи нашри бўлди. Уни Европа ва Америкадаги бир қанча кутубхоналар сўраб олди.

1958 йил ЮНЕСКО Бош конвенциясининг X сессиясида қабул қилинган халқаро китоб алмашинувига оид икки конвенциянинг 1962 йил 11 сентябрда СССР Олий Совети Президиуми томонидан ратификация қилиниши²⁸ халқаро китоб алмашинувининг яхшилланишига хизмат қилди. 1962 йилдан кутубхонанинг китоб алмашинув нуқталари сони режали равишда кўпайиб борди: 1970 йилга келиб у жаҳоннинг турли мамлакатларидаги 90 муассаса билан ҳамкорлик қилар эди. Шарқ мамлакатлари — Туркия, Эрон, Афғонистон, Миср, Исроил миллий кутубхоналари билан китоб алмашинуви ҳам анча фаоллашди.

1970—1990 йилларда кутубхона фондлари асосий китоб омбори фондларидан, қироатхоналарнинг ёрдамчи фондларидан, ишлаб чиқариш бўлимларининг кўмакчи фондларидан, санъат секторининг ихтисослашган фондларидан (ноталар, тасвирий санъат асарлари, грампластинкалар) ва техникага оид адабиётлар махсус турлари сектори фондларидан, ноёб ва қадимги нашрлар сектори фондидан иборат эди.

Ҳар йили кутубхонага 200 минг бирлик миқдорда ҳар хил босма маҳсулотлар келиб турарди, шу боис китоб омбори майдонидан оқилона ва тежамли фойдаланиш жуда муҳим эди.

Асосий китоб омбори фондлари мазмунан универсал эди. ҳар бир фондда ўзбек, рус тиллари ва хорижий тиллардаги тегишли нашрлар жамланарди. ҳар бир фонддаги адабиётлар мазмуни, тили, нашр этилган вақтига қараб алоҳида қисмларга ажратиларди. Ўлкашуносликка оид китоблардан ташқари, барча адабиётлар (1961 йилдан эътиборан) ўн форматга бўлинган эди.

Китоб омборининг китоблар секторидида қуйидаги фондлар мавжуд:

1-сон фонд — 1960 йилга қадар чоп этилган ўзбек тилидаги барча китоблар, 1961 йилдан — фақат умумий йўсиндаги адабиётлар.

«Ю» фонди — ўлкашуносликка оид ўзбек тилидаги китоблар.

«У» фонди — ўлкашуносликка оид рус тилидаги китоблар.

«Ю» ва «У» фондларини тузишга қироатхонага эга бўлган, фондлардан эркин фойдаланиладиган ўлкашунослик бўлимини ташкил этиш нияти туртки берди. Шу сабабли бу ерда китоблар ўнлик таснифга асосан жойлаштирилади. Китоблар ҳолати вақти-вақти билан қайта кўрилади.

«В» фонди — Ўрта Осиё ва унга қўшни мамлакатлар ҳақидаги рус тилида ва ғарбий Европа тилларида нашр этилган китоблар. Фақат дублет нусхалар билан тўлдириб борилади.

«О» фонди — 1917 йилги октябрь тўнтаришига қадар нашр этилган шарқшуносликка оид рус тили ва хорижий тиллардаги адабиётлар.

Ўрта Осиё халқларининг тилларидаги адабиётлар фонди «№2», «№3» ва ҳоказо шифрлар остида сақланади. Фондларнинг ҳарfli белгиси ёнидаги рақам тилни ифодалайди: 2 — қорақалпоқ тили, 3 — қозоқ тили ва ҳ.к.

«А» фонди — расмларга бой китоблар, репродукциялар ва чизмалардан тузилган альбомлар, географик атласлар, юбилей нашрлар.

«Б» фонди — группавий ишлов материаллари: дастурлар, методик кўрсатмалар, йўриқномалар, нарх кўрсаткичлари ва ш.к.

«Ар» фонди — диссертацияларнинг авторефератлари.

Умумий фонд ҳарф билан белгиланмаган бўлиб, у алоҳида фондларга ажратилмаган рус тилидаги ва СССР халқлари (Ўрта Осиё халқларидан ташқари) тилларидаги барча китобларни ўз ичига олган эди. 1956 йилгача умумий фондга хорижий тиллардаги китоблар ҳам кирарди.

«Р» фонди — 1956 йилдан бошлаб нашр этилган хорижий тиллардаги барча китоблар.

Асосий китоб омборининг журналлар сектори фондида октябрь тўнтаришидан олдинги даврдаги ва совет давридаги маҳаллий журналлар ва давомли нашрлар ҳамда хорижий тиллардаги журналлар жамланган эди.

Маҳаллий журналлар фонди уч қисмдан иборат эди:

— октябрь тўнтаришидан олдинги даврда ва совет даврида чиққан ва нашр этиш тўхтатилган рус тилидаги нашрлар, — «S» фонди;

— нашр этиш давом этаётган рус тилидаги (шу жумладан Ўзбекистонда нашр этиладиган) журналлар, — шифрсиз фонд.

СССР халқлари тилларидаги, шу жумладан ўзбек тилидаги, араб, лотин ва кирилл ёзувларидаги, нашр этиш тўхтатилган ва давом этаётган журналлар, — «R» фонди.

Октябрь тўнтаришидан олдинги даврдаги ва совет давридаги давомли нашрлар (ахборотномалар, маърузалар, илмий тўпламлар ва ш.к.) «Д» фондини ташкил этарди. Унда Ўзбекистондаги илмий муассасаларда бажарилган талқиқотларнинг материаллари ҳам жамланган эди.

Октябрь тўнтаришидан олдинги даврда чиққан ва ҳозирги даврга мансуб хорижий журналлар «Т» фондида тўпланган эди.

1971 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра кутубхонанинг китоб фонди

Босма бирликлар жами:	—3718333 (газеталарсиз)
Шундан:	
китоблар	—2159336
журналлар	—1060138
ноталар	—39198
патентлар	—365039
тасвирий графика	—85808
хариталар	—4044
грампластинкалар	—4770
Адабиётлар мансуб бўлган тиллар:	
рус тили	—3078914
ўзбек тили	—342338
Ўрта Осиё халқлари ва қozoқ тили	— 83264
хорижий тиллар	—213817

Урушдан кейин кутубхона техникаси ва каталог хўжалиги яроқсиз ҳолга келди: уруш даврида каталог қарточкалари нарса ўрайдиган қоғозлар, дафтарларнинг муқовалари, географик контур хариталар ва ҳоказолардан ясалган эди.

1946 йил бошига келиб кутубхонада унинг ҳар хил фондиари учун тузилган 87 та алифбелли ва системали каталоглар мавжуд эди.

Олинаётган адабиётлар ва китобхонлар сонининг кўпайиши каталоглар сифати ва мазмунини яхшилашни, адабиётларга ишлов бериш билан боғлиқ жараёнларни такомиллаштиришни тақозо этарди. Бошқа кутубхоналарнинг иш тажрибаси асосида китоб йўли ҳақида йўриқнома ишлаб чиқилди. Энди у комплекшлаш бўлиmidан китобхон қўлига етунга қадар босиб ўғадиган йўл мумкин қадар қисқартирилди.

Системали каталоглар бўлиmidа ихтисослашув жорий этилди: ҳар бир систематизатор билимнинг муайян соҳасига ихтисослашиб,

каталогнинг муайян қисмига предметли-алифбели кўрсаткич туза бошлади. 1990 йилга келиб кутубхонанинг китобхонлар учун мўлжалланган системали каталогда бир ярим миллионга яқин карточка бор эди.

Китобхонлар учун мўлжалланган ўзбек тилидаги системали каталог ўнлик тасниф схемаси бўйича юритилади. Унда ўлкашуносликка оид материал муфассал ёритилган. Ушбу каталогда 1990 йилгача бўлган ҳолатга кўра 40 мингга яқин карточка бор эди. Шундай каталоглар Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари (қорақалпоқ, қozoқ, туркман, тожик ва қирғиз) тилларидаги адабиётларга ҳам юритилади.

Китобхонлар учун мўлжалланган алифбели каталог 1918 йилда ташкил этилган бўлиб, 1990 йилга қадар бўлган ҳолатга кўра, унда 1 млн. 250 минг карточка жамланган эди. Ушбу каталогда кутубхонанинг барча китоб фондлари, шунингдек даврий нашрлар тавсифи берилган.

Китобхонлар учун мўлжалланган ўзбек тилидаги алифбели каталог 40-йилларда ташкил этилган эди. 1990 йилга келиб ундаги карточкалар сони 30 мингга етди. Шунга ўхшаш алифбели каталоглар Ўрта Осиё ва Қозоғистон халқлари тилларида ҳам юритилади. Уларда 10 мингга яқин карточка жамланган.

Бош алифбели каталог кутубхонанинг асосий маълумотлар апаратини ташкил этади. У кутубхона ташкил топганидан сўнг ўтган юз йилдан ошиқроқ вақт ичида олинган барча китоблар тавсифини ўз ичига олади. 1990 йилга қадар бўлган ҳолатга кўра бош алифбели каталогда 1 млн. 260 минг карточка бўлган. Кўп жиддли ва давомли нашрлар 70 минг карточкадан иборат алоҳида қаторларни ташкил этади.

Ўзбекча бош алифбели каталог икки қисмдан иборат: биринчи қисмда 1917—1947 йилларга оид материал — араб, лотин ва кирилл алифбесига нашр этилган китоблар (жами — 10 минг карточка) жамланган; иккинчи қисм адабиётларга ишлов бериш ва каталоглар бўлимида юритилади ва 20 минг карточкани ўз ичига олади. У 1941 йилдан бошлаб нашр этилган материалларни акс эттиради. Ўзбек тилидаги болалар адабиёти ва ёрдамчи фондга алоҳида хизматга доир каталоглар юритилади. Уларда олти мингдан ортиқ карточка мавжуд.

Йўриқномалар, услубий қўлланмалар ва тор идоравий материаллар, дастурлар, тажриба алмашишга доир варақалар ва бошқа кичик босма материалга 1953 йилдан бери группавий усулда ишлов берилади. 1960 йилга қадар кутубхонага келган адабиётларнинг қарийб 30 фоизига группавий усулда ишлов берилар эди. Мажбурий бепул нусха бекор қилиниб, кўпгина идоравий материаллар фақат тегишли

идораларга тарқатила бошлангач, кутубхонада ишлов бериладиган материаллар фоизи анча камайди.

Кутубхона жуда кўп (бир йилда 10 мингтагача) авторефератлар оларди. Улар умумий (алифбели ва системали) каталогларни ҳаддан ташқари «семиртириб» юборганлиги учун 1964 йилда фан номзоди ва доктори илмий даражасини олиш учун ёзилган диссертациялар авторефератларининг тавсифини алоҳида каталогга ажратишга қарор қилинди.

1957 йил чет эл адабиётлари бўлими ташкил этилгунга қадар хорижий тиллардаги китобларга адабиётларга ишлов бериш ва каталоглар бўлимида ишлов берилар эди. Китобхонлар учун мўлжалланган рус тилидаги системали каталогда улар тегишли рубрикалар охирида берилган, рус тилидаги алифбели каталогда эса — тегишли фамилия охирида алифбе тартибида жойлаштирилган эди. Хорижий тиллардаги китобларга адабиётларга ишлов бериш ва каталоглар бўлимида алоҳида бош алифбели каталог юритиларди. 1957 йилдан эътиборан хорижий тиллардаги китобларга ишлов чет эл адабиётлари бўлимида берилади. Бу ерда уларга китобхонлар учун мўлжалланган системали ва алифбели каталог ҳамда бош каталог юритилади. Системали каталог Русинов жадвалларига асосан ўнлик тасниф схемаси бўйича, ижтимоий-сиёсий адабиётлар бўлими эса — оммавий кутубхоналар учун мўлжалланган ўнлик тасниф схемаси бўйича тузилган. Унинг ҳажми — 20 минг карточка. Китобхонлар учун мўлжалланган алифбели каталог (37 минг карточкадан иборат) тиллар бўйича таснифланган. Унда адабиётлар тиллар алифбеси тартибида (албанча, инглизча ва ҳ.к.) жойлаштирилган. Бош алифбели каталог лотин алифбеси бўйича тузилган. Унинг ҳажми — 38 минг карточка.

Кутубхона халқаро алоқаларининг асосий тури халқаро китоб алмашинувидир. У фан ва техника, адабиёт ва санъат соҳаларида эришилган ютуқлар ҳақида ўзаро ахборот алмашинувига кўмаклашади. У шунингдек кутубхона фондларини чет эл адабиётлари билан таъминлашнинг муҳим манбаи ҳамдир. Халқаро китоб алмашинуви бўйича олинadиган адабиётлар кутубхонага келадиган чет тилидаги барча нашрларнинг 50 фоизга яқинини ташкил этади.

Халқаро китоб алмашинуви 50-йилларнинг иккинчи ярми ҳамда 60–70-йилларда, айниқса, фаоллашди. Шу даврда кутубхона чет мамлакатларнинг кутубхоналари ва илмий муассасалари билан адабиётлар алмашиш бўйича алоқаларни амалга ошириш имкониятига эга бўлди. Жаҳоннинг энг кўҳна кутубхоналари — Германия Миллий

кутубхонаси, Франция Миллий кутубхонаси, Колумбия ва Гарвард университетларининг кутубхоналари билан халқаро китоб алмашинуви бўйича алоқалар ўрнатилди. Сўнгги йилларда Шарқ мамлакатлари — ҳиндистон, Эрон, Ливан ва бошқалар билан китоб алмашинуви ҳам фаоллашди.

1959—1970 йилларда китоб алмашинуви бўйича халқаро алоқалар қандай ривожланганлигини қуйидаги жадвалдан кўриш мумкин:

Йиллар	1959	1960	1961	1962	1963	1964	1965	1966	1967	1968	1969	1970
мамлакатлар сони	20	22	26	27	28	29	30	30	32	33	34	36
ҳамкорлар сони	53	61	68	73	77	82	84	84	86	88	89	90

1970—1980 йилларда республика универсал кутубхоналари фаолиятига услубий раҳбарлик қилиш ва уни мувофиқлаштириш маркази бўлган Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасининг илмий-услубий иш савияси сезиларли даражада ошди. Кутубхона республика кутубхоналар тизимини марказлаштириш, кутубхоначилик-библиография ишини ривожлантириш режаларини тузиш масалаларини ишлаб чиқишда фаол иштирок этар, республика миқёсида методик ёрдам кўрсатиш ва библиография ишларини мувофиқлаштиради, вилоят кутубхоналаридаги методик ишларни умумий режалаштиришни амалга оширади, кутубхоначилик иши соҳасидаги илғор тажрибанинг кенг ёйилишига, кутубхоналар ходимларининг малакасини оширишга қўмақлашар эди. Кутубхона методик қўлланмалар тизимини ишлаб чиқди, китоб фондларини комплекшлаш ва улардан фойдаланиш бўйича тавсиялар тайёрлади, оммавий ахборот воситаларидан бири сифатида тавсия этиладиган адабиётлар рўйхатини тайёрлаш ва эълон қилишга катта эътибор берди.

1966 йилда ҳукумат қарори билан умумдавлат илмий-техник ахборот тизимининг таркибий қисми бўлган Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасига маданият ва санъат бўйича ахборот маркази вазифаси юкланди. Кутубхонанинг олимлар ва халқ хўжалиги мутахассисларига, маданият ва санъат ходимларига ахборот-библиография хизмати кўрсатиш соҳасидаги фаолияти сезиларли даражада кенгайди.

1973 йил кутубхонада янги бўлим — илмий-тадқиқот бўлими ташкил этилди. Ушбу бўлимга кутубхоналар ва олий ўқув юртлири

ихтисослашган кафедраларининг илмий-тадқиқот ишларини мувофиқлаштириш ва бирлаштириш, республика бўйича кутубхонашунослик ва библиография назарияси соҳасида илмий-тадқиқот ишларининг истиқболга мўлжалланган ва жорий мувофиқлаштириш режаларини тузиш вазифаси юкланди. Бўлим республиканинг илмий-тадқиқот кучларини мувофиқлаштириш ва бирлаштириш орқали уларнинг куч-гайратини кутубхоналар ва кутубхоналар тизимларини марказлаштириш, аҳолига кутубхона хизмати кўрсатиш ягона тизимини вужудга келтириш, китоб ва мутолаа социологияси, республика кутубхоначилик-библиография ахборот ресурслари, кутубхоначилик иши соҳасида меҳнатни илмий ташкил этиш ва иқтисод, кутубхоначилик-библиография жараёнларини механизациялаштириш ва автоматлаштириш каби муҳим ва долзарб йўналишларни ишлаб чиқишга йўналтирди.

Кутубхонанинг илмий-тадқиқот бўлими ўз ишини ҳар йил чиқариладиган давомли нашр — «Ўзбекистон кутубхонашунослиги» деб номланган кутубхоначилик иши назарияси ва амалиётига оид тўпламга асос солишдан бошлади.

70—80-йилларда илмий ишлар мавзусида кутубхона фаолиятини такомиллаштириш вазифалари илгари сурган масалалардан республикада кутубхоначилик иши ривожланишининг умумий муаммоларига кескин бурилиш ясалди. Кутубхона «Қишлоқ ҳаётида китоб ва мутолаа», «Оммавий кутубхоналарда мутолаа ва китобхонлар эҳтиёжи динамикаси», «Кутубхоначилик иши тарихи» каби мавзуларда фундаментал тадқиқотлар олиб борди, «Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихига оид ҳужжатлар (1917-1977 йиллар)», «Республикада кутубхона ресурсларини оқилона жойлаштириш ва улардан фойдаланиш (тадқиқотнинг I-босқичи)» тўпламларини тайёрлади, «Болалар ҳаётида китоб ва мутолаа», «Ўзбекистон оммавий кутубхоналари китоб ўзагининг шаклланиши», «Кутубхоначиларнинг китобхон сифатидаги қизиқишлари», «Ўзбекистон кутубхонашунослари ва библиографлари» ва бошқа тадқиқотлар учун дастурлар ва услублар ишлаб чиқди.

Илмий-тадқиқот бўлими ходимлари ўқув-услубий қўлланмалар тайёрлаш ва уларни ўзбек тилига таржима қилишда фаол иштирок этдилар. «Оммавий кутубхоналар кутубхоначилик техникаси минимуми», «Оммавий кутубхоналар учун мўлжалланган таснифлаш жадваллари», «Босма нашрларни тавсифлаш ягона қоидалари» ўзбек тилига таржима қилинди ва уларнинг илмий таҳрири амалга оширилди.

Бундан ташқари, кутубхона мутахассислари ўтказилган

тадқиқотларнинг натижаларини, уларни Ўзбекистон кутубхоналарининг иш амалиётига татбиқ этиш якуналарини «Мақолалар тўпламлари» ва бошқа нашрларда фаол равишда эълон қилиб бордилар. Қуйидаги китоблар нашр этилди: У.Т.Бахромова, Э.А.Бегматов. Ўзбек муаллифларининг адабий исмлари ва фамилиялари русча транскрипцияда (Ю.Б.Абрамов ва С.И.Зинин таҳрири остида. Тошкент, 1979 йил); Ўзбекистон оммавий кутубхоналари китоб ўзагининг шаклланиши (тузувчи У.Бахромова); Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси. 1870—1970 йиллар.

«Ўзбекистон кутубхоначилиқ иши тарихи» ҳужжатлар тўплами кутубхона илмий-тадқиқот бўлимининг кўп йиллик фаолиятида алоҳида ўрин эгаллайди. Унда мазкур масалага оид материаллар ва ҳужжатлар танлаб олинган ва тизимга солинган. ҳужжатлар тўпламининг икки жилди нашрга тайёрланган бўлиб, кутубхона тўпламининг 1917—1924 йилларга оид қисмини тайёрлаб берди. Маданият институти тўпламининг 1945 йилдан то ҳозирги давргача бўлган қисмини тайёрлашни ўз зиммасига олди. Биринчи жилдни тайёрлаш ишлари 1991 йилда якунланди. Республикада рўй берган ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, Совет Иттифоқининг парчаланиши, вақтинчалик молиявий қийинчиликлар кутубхонага ушбу тўпламни эълон қилиш имконини бермади.

2.2.2. Қорақалпоғистон Республикаси кутубхоналари

Қорақалпоғистонда кутубхоналар тизими (араб алифбесидagi Шарқ кўлёмалари жамланган кутубхоналарни ҳисобга олмаганда) ўз ҳисобини XIX асрнинг 90-йилларида очилган Тўрткўл (собиқ Петро-Александровск) шаҳар кутубхонасидан бошлаб юригади. Унинг дастлабки китоб фонди фуқаролар ўз шахсий кутубхоналаридан ҳада қилган адабиётлардан ташкил топган эди. 1907 йил 7 мартда у шаҳар Оммавий кутубхонаси сифатида расман таъсис этилди. Умумий мажлисда кутубхона устави тасдиқланди ва 41 аъзодан иборат қўмита сайланди. Кутубхона шаҳар аҳолисига муайян ҳақ эвазига китоблар, журналлар ва газеталардан фойдаланиш ҳуқуқини берарди. Кутубхона уставига мувофиқ унга вояга етмаган шахслар, ўқувчилар ва талабалар, қўйи амалдорлар, юнкерлар ва суд ҳукми билан ҳуқуқ лаёқати чекланган шахслардан ташқари, эркак ва аёл жинсига мансуб барча шахслар аъзо бўлишлари мумкин эди.

1912 йил кутубхонада 3300 номда адабиётлар, шу жумладан,

журналлар рўйхатга олинди. Шу йил кутубхона жами 100 кун китобхонлар учун очиқ бўлди, унга 697 киши ташриф буюрди ва 2032 номдаги адабиётларни уйда ўқиш учун сўраб олди.

1919 йил апрелда ишчи ва аскарлар депутатлари Кенгашининг қарори билан, собиқ чор маъмурлари ва йирик саноатчиларининг кутубхоналарини национализация қилиш бўйича комиссия тузилди. Шу йил май ойида комиссия Тўртқўлда Новиковнинг шахсий кутубхонасини ва собиқ чор маъмурияти кутубхонасини, шуниингдек, бошқа китоб тўпламларини национализация қилди. Тўртқўл шаҳар Оммавий кутубхонаси халқ кутубхонасига, кейинчалик — Хоразм Республикасининг марказий кутубхонасига айлантирилди. Тез орада кутубхона фондидаги адабиётлар сони етти минггага етди.

1921 йил августига келиб Қорақалпоғистонда 6 қизил чойхона, 8 ўтов-қироатхона очилган эди. 1927—28 йилларда қизил чойхоналар сони 13 тага, кутубхоналар эса — 9 тага етди. 1933 йилга келиб республикада 43 кутубхона, 41 қизил чойхона ва 71 ўтов-қироатхона бор эди. 1940 йилда Қорақалпоғистонда фаолият олиб бораётган кутубхоналар сони 195 тага етди. Уруш йиллари республикада кутубхоначилик фаолияти анча сусайди, кўпгина кутубхоналар ёпилди.

1950 йил Қорақалпоғистонда 176 кутубхона, шу жумладан бир Республика кутубхонаси, 16 туман ва шаҳар кутубхоналари, 6 қишлоқ ва 2 болалар кутубхоналари, 116 та таянч қизил чойхоналар ва ўтов-қироатхоналар мавжуд эди.

1947 йил июлда республика Вазирлар Кенгаши ҳузурида Маданий-матрифий муассасалар ишлари бўйича бошқарма, 1953 йил июнда — Қорақалпоғистон Республикасининг Маданият ишлари бўйича вазирлиги ташкил этилиши маданий ўсишнинг жадаллашувига имконият яратди. Қорақалпоғистонда 293 кутубхона ва 117 ўтов-қироатхона фаолият кўрсата бошлади. 1962 йил Республика болалар кутубхонаси очилди.

Кутубхоналарнинг китоб фондлари 1927 йил жами 16000 нусха бўлса, 1965 йил — 1.140.810 нусхага, 1978 йил — 3.125.790 нусхага, берилган адабиётлар сони — 4.452.618 нусхага етди, китобхонлар сони 301020 кишини ташкил қилди.

Қорақалпоғистон Республикасининг кутубхоналар тизимида бугунги кунда 728 киши меҳнат қилмоқда. Шу жумладан олий маълумотлилар — 147 киши (олий кутубхоначилик маълумотига эга ходимлар — 130 киши), ўрта кутубхоначилик маълумотига эга ходимлар — 395 киши, бошқа ихтисосликларга эга ходимлар — 131 киши, умумий ўрта маълумотлилар — 55 киши.

Бугунги кунда Қорақалпоғистон Республикасининг универсал илмий кутубхонаси минтақада напир этилган барча матбуот нашрлари сақланадиган марказий зиё маскани, етакчи илмий-ахборот муассасаси, қорақалпоқ халқининг миллий маънавий маданият марказларидан бири ҳисобланади. Унга Республика китоб палатаси ҳуқуқи берилган. Кутубхонанинг бош мақсади инсоният тўплаган билимларни акс эттирадиган ва, энг аввало, Қорақалпоғистон ва Ўзбекистонга, давлатимизнинг миллий манфаатларига тааллуқли бўлган нашрлар ва ҳужжатларни тўплаш, сақлаш ва жамиятга фойдаланиш учун беришдан иборат.

2.2.3. Тошкент вилоят «Турон» кутубхонаси фаолиятидан

Йигирманчи аср бошида Тошкентнинг Чорсу бозорига тугаши маҳсидўзлик расталари яқинида бобийлар ва баҳойларнинг ғоявий ва молиявий кўмагида ва ихтимоми билан қурилган «Осиё» деб номланган кутубхона шўролар қўлига ўтганидан кейин вилоят аҳамиятига молик кутубхонага айлантирилди. Кейинчалик, 60-йилларнинг бошида, қисқа вақт давом этган нисбатан эркинлик ва миллий қадриятларга қайтиш даврида у «Турон» деб номланди ва 2005 йилда биноси бузилгунга қадар шу номда фаолият кўрсатиб келди.

Улуғ ўзбек адиби Абдулла Қодирийнинг машҳур ҳажвий қаҳрамони Калвак Маҳзум Каломи Шарифни зиёрат этмоқ истагида Маҳсидўзлик маҳалласидаги «ойнабандлик икки қанот эшиги» бор «кўп олий гиштин фабрики»га боради. Маҳзум эшикларнинг биридан кирганда «атроф ва жавониб»да «девдек-девдек катта суратлар» осиелик «бир мунча саллалик ва салласиз одамлар» тушпа-тузук ўрис курсига ўтириб газет ўқиётган, теваракка эса, «анвойи турлик китоблар уюб» ташланган экан.

Калвак Маҳзум тиловатхона деб ўйлаган бу хона «Турон», «Туркистон», «Ислоҳ» кутубхоналари қатори, 20-йилларда ўзбек зиёлиларининг қадамжоси бўлган «Осиё» кутубхонасининг қироатхонаси эди.

Ушбу кутубхонага ўзбекча, озарбайжонча, татарча, туркча драматик асарлар, маориф ва маданиятга оид китоблар, мажмуалар тўпланди. «Ўзбекча театру китоблари йўқлиги ила, озарбайжонча ва татарча пьесалардан турмушимизга бироз тўғри келатурғонларини гаржима этиб, ўйналди ҳам. А.Қодирийнинг «Бахтсиз куёв», Ҳожи Мўмин Шукрулло афандининг «Мазлума хотин»и босилиб чиқиб, ҳалиги йўқликни бир оз борлиқга чиқара олдилар»²⁹.

Кутубхонанинг бой китоб фондини вужудга келтиришда «Турон» жамияти аъзоларининг, маърифатпарварларнинг, баъзи бир зиёли бойларнинг вақф қилиб қолдирган китоблари, маблағлари муҳим рол ўйнади. Натижада, кутубхонада «Силсиланом», Саъдийнинг «Гулистон» ва «Бўстон», Носириддин Рабғузийнинг «Қиссаи Рабғузий», Хусайн Бойқаро девони, Алишер Навоийнинг девони ва «Хамса»си, Бобур девони, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девони луғатит турк» каби ноёб қўлёзма асарлар, 1917 йилгача ва ундан кейинги вақтги матбуот нашрлари, чунончи: «Туркистон вилоятининг газети», «Гаржимон», «Вақт», «Хуршид», «Шухрат», «Нажот», «Садойи Туркистон», «Ер юзи», «Ўзгаришчи ёшлар», «Маориф ва ўқитгувчи» каби газета ва журналларнинг бойланмалари жамланди.

1918 йилнинг кузида Туркистон Халқ Комиссарлари Кенгаши қарори билан марҳум большевик, 1918 йил июнда «Иштирокиюн» (ҳозирги «Ўзбекистон овози») газетасини ташкил этган ва унинг биринчи муҳаррири бўлган Ориф Клеблеев номини абадийлаштириш мақсадида «Осиё» кутубхонасига унинг номи берилди. Кутубхона фондини кенгайтириш учун 10 минг сўм миқдориди маблағ ажратилди.

20-йилларда кутубхона 20 минг нусхадан зиёд тарихий ва замонавий мавзудаги китоблар билан ўз хазинасини бойитиб, шу даврда шаклланган ўзбек зиёлларининг маърифий марказларидан бирига айланди. Чўлпон, Фитрат, Шокиржон Раҳимий, Боту, Элбек, Ойбек, Отажон Ҳошим, Фафур Фулом, Хислат, Тавалло, Мискин сингари ўнлаб шоир ва ёзувчилар, илм-фан ва маданиятнинг турли соҳаларини ўзлаштираётган ёшлар бу табарруқ даргоҳда ўз билим уфқларини кенгайтирдилар.

«Маориф ва ўқитгувчи» журналининг 1929 йил сониди эълон қилинган Чўпонзоданинг мақоласида шундай маълумотга дуч келдик: «Инқилобдан сўнг бутуниттифоқ доирасига чиққан бутун газета ва журналлар тамом олинди тўпланган... Кутубхонанинг келгуси порлоқ, унда илмий, тарихий, қимматли, нодир асарлар бор»³⁰.

Афсуски, шўро ҳукуматининг сиёсати оқибатида Туркиядан олинган барча адабиётлар 30-йилларда кулга айлантирилди. Бу адабиётлар билан бирга 1917 йилга қадар Ўзбекистонда нашр этилган «Хуршид», «Тараққий», «Шухрат», «Осиё», «Самарқанд», «Нажот» сингари ўнлаб газеталар, «Ойина», «Кенгаш», «Ислоҳ», «Деҳқон» каби журналлар ҳам ёқиб юборилди.

20-йилларда кутубхонанинг Шарқ қўлёзмалари бўлимида араб тилининг билимдони, таржимон ва олим Абдулла Носиров ишлади. 1935—40-йилларда кутубхонада биринчи ўзбек библиографи, қатағон

қурбони Акбарбек Долимов (1910—1941) меҳнат қилди. У Файзулла Убайдуллаев билан ҳамкорликда 1934 йил «Мукамал илмий библиография» деган китоб ёзди. Бу библиографик асарда 1925—1934 йилларда ўзбек тилида нашр қилинган уч мингта яқин китобнинг умумий тавсифи берилган. Бу китоб ўзбек библиографияси соҳасида яратилган биринчи асардир.

1938 йил «Осиё» кутубхонасига вилоят универсал илмий кутубхонаси мақоми берилди ва номи «Октябрь» деб ўзгартирилди. Кутубхонага вилоятда иш олиб бораётган кутубхоналарга услубий ёрдам кўрсатиш вазифаси юкланди. Кутубхона ходимларининг сони 10 га етди. Аммо уруш бошланиши билан вилоят кутубхонасида бошланган ташкилий-услубий ишлар охирига етмай қолди. Уруш йилларида ходимлар сони қисқариб, 5 киши қолди. Аммо кутубхона китобхонларга хизмат кўрсатишни давом эттирди. Кутубхонанинг китоб фонди бу даврда 33 минг нусхани ташкил этар эди. Ҳар йил кутубхонага 40 номда газета ва журналлар олинган. Бундан ташқари, кутубхона ходимлари ҳар хил китоблар йиғиб, фронтда жанг қилаётган ўзбек дивизиясига жўнатиб турди, шунингдек, эвакуация қилинган болаларни адабиётлар билан таъминлади.

Урушдан кейин кутубхона ходимларининг аввалги сони тикланди. 1950 йилга келиб кутубхона ходимларининг умумий сони 14 нафарга етди. Шулардан тўрттаси олий маълумотли, иккитаси тугалланмаган олий маълумотли ва фақат бир киши ўрта кутубхоначилик маълумотига эга эди. 60-йилларда асосий эътибор туман кутубхоналарида каталоглар ташкил этиш ва ўқувчиларга хизмат кўрсатишнинг янги шакллари — китоб фондларига очиқ кира олишни ташкил этишга қаратилди. Китоб фондлари кўпайишида давом этди, уларнинг сони вилоят кутубхонасида 178 мингга етди. Бундан ташқари, кутубхона 340 номда журналлар ва 52 номда газеталар олиб турди. 1969 йил июнь ойидан кутубхона тўловлилик асосида мажбурий тарзда ойлик наҳрлар ола бошлади.

70-йилларда вилоят кутубхонасининг тузилмаси ва шахсий таркиби ривожланиши давом этди. 1976 йил кутубхонанинг 25 ходимдан 21 нафари олий кутубхоначилик маълумотига, иккитаси — ўрта махсус кутубхоначилик маълумотига эга бўлган. Шу йил кутубхонада ёшлар бўлими ташкил этилди. Бу кутубхонанинг ўқувчиларга хизмат кўрсатиш имкониятини бироз кенгайтирди, аммо бино майдони етарли эмаслиги туфайли ушбу бўлим ривожланмай қолди.

1980 йил охирига келиб кутубхонанинг китоб фонди 258,1 минг нусхани ташкил этди. Кутубхона хизматларидан жами 3600 нафар

китобхон фойдаланар эди. Кутубхона штагидаги ходимлар сони 29 нафарга етди. 80-йилларда вилоят кутубхонасининг услубий фаолияти асосан марказлашган кутубхона тизимини ривожлантириш ва такомиллантиришга қаратилди. Кутубхонада меҳнат қилган Коваленко А.П., Ёсимов Т.Б., Егорова Л.В., Мирзокирова Н.А., Синельникова М.С., Иванян С.П. каби ходимлар хизмати беқиёсдир.

80-йилларда вилоят кутубхонасининг фаолиятида ўқувчиларга хизмат кўрсатишда ноқулай вазият юзага келди. 1982 йилда бино шикастланган ҳолатда бўлгани учун кутубхонанинг ўқув зали ёпилди. Аввал маблағ танқислиги, кейинчалик – таъмирлаш ишлари чўзилиб кетганлиги туфайли кутубхона фақат 1989 йил очилди. Бу вақтга келиб кутубхона нафақат таъмирланди, балки унинг майдони анчагина кенгайди. Кутубхонанинг ўша даврдаги директори Т.Каримов саъй-ҳаракатлари билан ушбу зиё масканига қўшни жойлашган эски банк биноси берилди. Кутубхонанинг олдинги обрўсини тиклаш ва ўқувчиларни жалб қилиш жараёни бошланди. 1990 йилнинг ўзида кутубхонага 1586 ўқувчи аъзо бўлди. Шу йил кутубхонанинг умумий фонди 3.267.073 нусхага етди.

1991 йил – Ўзбекистон мустақилликка эришган йил кутубхона учун сезиларли ўзгаришлар даври бўлди. У вилоят болалар кутубхонаси билан бирлаштирилди. Бунинг натижасида кутубхонанинг фонди 404200 босма бирликка кўпайди. Янги штатлар жадвали тасдиқланди, кутубхона ходимлари сони эллик нафардан ошиб кетди. 1992 йил кутубхонага «Турон» номи берилди.

Шундай қилиб, мамлакатимизнинг йирик кутубхоналари орасида Тошкент вилояти «Турон» номли илмий универсал кутубхонаси алоҳида ўрин тутади. Вилоят кутубхонаси услубий марказ сифатида ўз тасарруфидаги барча кутубхоналарни бутлаш жараёнини мувофиқлаштириб, назорат қилиб боради. ҳозирги кунда республикамизда 17 мингга яқин кутубхона мавжуд бўлса, «Турон» шулар ичида энг йирик, кекса зиё масканларидан биридир. «Турон» кутубхонаси фонди Россия ва бошқа хорижий давлатларда нашр этилган турли соҳаларга оид китоблар, матбуот намуналари, маҳаллий газета ва журналлар, илмий ва бадий нашрлар билан таъминланган. Ўзбекистонда XX аср бошларидан чиқарилган кўплаб газета ва журналлар кутубхона фондида сақлаб келинмоқда. «Турон» кутубхонасидан ўзбек маданияти, адабиёти ва санъатининг атоқли намояндалари – Мунавварқори Абдурашидхонов, Абдулла Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Элбек, Боту, Маннон Уйғур, Ойбек, Ҳамид Олимжон, Фафур Фулом, Миркарим Осим, Ғози Юнус, Мақсуд

Шайхзода ва боника кўплаб маънавий фидойилари баҳраманд бўлганлар.

Кугубхона фондиди яхлитлаш ва бутлашнинг асосий манбаи барча даврларда республика, шаҳар ва вилоят кугубхона коллекторлари, китоб дўконлари, обуна йўли бўлган. Фонд наиз турлари бўйича тартибланган, вақтли нашрлар алоҳида сақланган. 1950 йилда кугубхона фондида 36000 босма бирликдан иборат турли фан соҳаларига оид адабиётлар олинган. 1955 йилда 62000 нусха, 1965 йилда фонд 152301, 1970 йилда – 179150 нусхага, 1980 йилда эса, 258137 нусхага кўпайган.

«Турон»даги китобларнинг асосий қисмини ижтимоий-сиёсий, бадий адабиётлар ташкил этади. Техника, қишлоқ хўжалиги ва ишлаб чиқаришнинг бошқа тармоқларига тегишли адабиётлар етарли даражада олинмаган.

Мустақиллик йилларида кугубхонада маданий-маърифий ишлар фаоллашди, адабий кечалар, конференциялар, янги китоблар тақдималари, шоирлар, ёзувчилар, олимлар, маданият ва санъат ходимлари билан учрашувлар тез-тез ўтказила бошланди. Кугубхона қошида ёш адабиётчилар тўғараги ташкил этилди.

Айни вақтда, ўтиш даври қийинчиликлари кугубхонани ҳам чеглаб ўтмади. Кугубхона фондиди бутлаш, даврий нашрларга обуна бўлиш сезиларди даражада камайди. Кугубхона моддий-техника базасини ривожлантириш учун ажратилган маблағ етарли бўлмай қолди. Бу муаммолар барча вилоятларнинг кугубхоналарига хос эди.

Кугубхоналар тармоғи йилдан-йилга камайиб борди. 1991 йил вилоятда 787 та кугубхона фаолият кўрсатган бўлса, 2005 йилга келиб уларнинг сони 501 тага тушиб қолди. Адабиётлар ҳам кам олина бошланди. 1991 йил кугубхона фондига 450,5 минг нусха адабиётлар олинган бўлса, 2004 йилда айни шу фонд 28,9 минг нусхада адабиётлар билан тўлдирилди.

Қийинчиликларга қарамай, Тошкент вилоят «Турон» универсал илмий кутубхонаси ўз фаолиятини давом эттирди, кутубхона раҳбарияти ва оммавийси унинг фаолиятини ҳозирги давр талабларига мос равишда ташкил этиш учун имконият даражасида меҳнат қилмоқдалар.

1997 йилда кугубхонани компьютер ва нусха кўпайтирувчи техника билан жиҳозлашга киришилди. 2001 йил «Турон» кутубхонасида мавжуд ўзбек тилидаги адабиётларни ўз ичига олган республикадаги биринчи электрон каталоглардан бири тузилди. 2000 йилдан кутубхонада «хуқуқий ахборот маркази» фаолият кўрсата бошлади.

У янги ҳуқуқий адабиётлар, «Право» ва «Норма» ахборот қидирув тизимига ва Интернет тармоғига уланган компьютерлар билан жиҳозланди. 2003 йил кутубхонада «Замонавий ахборот технологиялари» бўлими очилди. Унинг негизида маҳаллий тармоққа уланган 8 компьютер билан жиҳозланган ўқув-маслаҳат маркази ишлай бошлади. 2004 йил вилоят кутубхонасида вақтли матбуот нашрларига ихтисослашган иккинчи ўқув зали ташкил қилинди. 2005 йил бошида ушбу зиё масканининг кутубхона ташкил топган кундан то ҳозирги вақтгача бўлган тарихий йўлини акс эттирувчи олти тематик бўлимдан иборат «Гурон» кутубхонаси тарихи» музейи очилди.

Кутубхона 2006 йили Тошкент вилояти ахборот-кутубхона марказига айлантирилган.

2.2.4. А.С.Пушкин номидаги Самарқанд вилоят универсал илмий кутубхонаси

1911 йил 6 декабрда Самарқандда таниқли археолог В.Л.Вяткин ташаббуси билан шаҳар Оммавий кутубхонаси очилди. Кутубхонанинг дастлабки китоб фонди асосан турли ташкилотлар ва фуқаролардан ҳада тариқасида олинган 2 минг нусхага яқин адабиётлардан иборат эди.

Кутубхона фаолиятининг дастлабки даврида унинг хизматларидан 200—300 киши фойдаланган бўлса, 40-йилларда кутубхона аъзолари сони 3800 кишига етди, 50-йилларда эса, 6 минг кишидан ошиб кетди.

1937 йил улуғ рус шоири А.С.Пушкин ўлимининг юз йиллиги ва кутубхона ташкил топганига 25 йил тўлиши муносабати билан Ўзбекистон ҳукуматининг қарорига биноан, унга А.С.Пушкин номидаги Давлат кутубхонаси номи берилди.

1970 йил вилоят кутубхонаси 500 минг жилд китобга мўлжалланган янги бинога кўчиб ўтди. Шу даврда янги ихтисослашган ўқув заллари, чунончи: техника ва қишлоқ хўжалигига оид адабиётлар, чет тилидаги адабиётлар, даврий нашрлар, санъатга оид адабиётлар ўқув заллари, шунингдек ўсмирлар бўлими ташкил этилди.

Вилоят кутубхонасининг услубий марказ сифатидаги роли ҳам кучайиб борди. 70-йилларнинг бошида вилоятда китоб фондлари 3124,7 минг бирликдан иборат 631 та кутубхона бор эди. Шу йиллар ичида вилоят кутубхоналаридан фойдаланувчилар сони 332,8 минг кишига етди, уларга жами 3456,0 минг нусха адабиётлар берилди.

70—80-йиллар вилоят кутубхоналар тармоғининг ривожланиш ва тартибга солиниш даври бўлди. Шу давр ичида давлат оммавий кутубхоналар тармоғи 220 бирликка кўпайди ва 1990 йилга келиб 850 тага етди.

1973—1985 йилларда Самарқанд вилоятида кутубхоналар тармоғини марказлаштириш тadbирлари амалга оширилди. Шу давр ичида 840 кутубхона, шу жумладан 777 оммавий, 44 болалар ва 19 марказий кутубхоналарни бирлаштирган 19 та марказлаштирилган кутубхоналар тармоғи ташкил этилди.

Шу даврда кутубхонанинг умумий китоб фонди 9047,7 минг нусхани, шу жумладан қишлоқ кутубхоналарида — 6166,3 минг нусхани ташкил этди. Ўзбек тилидаги адабиётлар умумий фонднинг 52,7%, шу жумладан қишлоқ кутубхоналарида — 65,6% ни ташкил қилар эди.

Китобхонлар сони ҳам кўпайиб борди. Марказлаштириш тadbирлари амалга оширилгунга қадар улар 332,8 минг кишини ташкил этган бўлса, 80-йилларнинг охирига келиб 754,7 кишига етди. Шу давр ичида фойдаланиш учун берилган китоблар сони ҳам 4,5 баравар ошди ва 15.303,9 минг нусхага етди.

80-йилларда А.С.Пушкин номидаги Самарқанд вилоят кутубхонаси илмий-услубий ишлар бўйича илғор тажриба Республика мактабига айланди. Унинг негизида турли учрашувлар, семинарлар, конференциялар, малака ошириш курслари ва бошқа тadbирлар ўтказилади. Ҳозирги вақтда кутубхона Россия, Қозоғистон, Қирғизистон, Германия, Франция, АҚШ, Буюк Британия, Япония, Эрон кутубхоналари билан алоқалар ўрнатган.

Сўнгги йилларда кутубхона таркиби ҳам ўсиб бораётир. Масалан, ўлкашунослик бўлими, каталоглар ва картотекалар бўлими, ҳуқуқий ахборот маркази очилди, Гёте институти кўмагида немис тилидаги адабиётлар ўқув зали, болалар адабиётлари бўлими ташкил этилди.

2006 йилга қадар бўлган ҳолатга кўра вилоят кутубхонасининг китоб фонди 612 минг нусха китоб, 3 мингта грампластинка, 12 мингта ноталар тўплами, 4 мингтага яқин газета ва журналлар боғланмаларидан иборат. 1920 йилгача нашр этилган китоблар фонди 10 минг жилдга яқин адабиётларни ўз ичига олади. Китобхонлар сони 33 минг кишига етди, уларга ҳар йили 700 минг нусхага яқин адабиётлар берилади.

Кутубхонанинг илмий-услубий ва маълумот-библиография бўлимлари ноширлик фаолияти билан шуғулланади. Ҳар йили кутубхона тамғаси билан 15 га яқин номда услубий қўлланмалар,

Ўлкашуносликка оид материаллар, тавсия этиладиган адабиётлар рўйхатлари ва ҳоказолар нашр этилади.

Кутубхона 2006 йилдан Самарқанд вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилган.

2.2.5. Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят универсал илмий кутубхонаси

1921 йил 30 июнда Бухоро шаҳрида Эски Бухоро марказий шаҳар кутубхонаси эпиклари китобхонлар учун илк бор очилди. Кутубхона Бухоро Республикаси Маориф вазири Мусожон Саиджонов танаббуси билан ташкил қилинди. 1920 йил 28 сентябрда ёш бухороликлар сардори Файзулла Хўжаев асос солган жадидлар кутубхонаси негизида ташкил этилган Эски Бухоро марказий шаҳар кутубхонасининг дастлабки китоб фонди 1187 нусхадан иборат эди.

Кутубхона фаолиятининг дастлабки йилларида асосий эътибор китоб фондиди кўпайтириш ва аҳолини сурункали мутолаага жалб қилишдан иборат бўлди.

1938 йил Ўзбекистон Маориф Халқ Комиссарлиги қарори билан Эски Бухоро марказий шаҳар кутубхонаси Бухоро вилоят кутубхонасига айлантирилди ва унга буюк аллома Абу Али ибн Сино номи берилди. Шу муносабат билан кутубхонага адабиётлар, жиҳозлар харид қилиш учун қўшимча маблағ ажратилди. Натижада кутубхонанинг китоб фонди 1940 йилга келиб 10 баравар кўпайди. 1939 йил охирига келиб вилоят кутубхоналар тармоғи таркибида 138 та кутубхона бор эди. Бу кутубхоналарга кутубхоначилик ишининг асосий йўналишлари бўйича услубий ва амалий ёрдам кўрсатиш, кутубхона ходимларининг малакасини ошириш бўйича тадбирлар ўтказиш учун 1940 йилда вилоят кутубхонаси қошида услубий кабинет ташкил этилди.

Уруш йилларида кутубхона фаолияти ҳарбий давр мақсадларига бўйсундирилди. Урушдан кейинги йилларда кутубхона маданий ҳаёт марказига айланди. Унинг китобхоналари сони 1948 йилда 3500 тага етди, шу йилнинг 10 ойи ичида фойдаланишга берилган китоблар сони 200.000 жилдни ташкил этди.

Эллигинчи йилларда лотин алифбесидаги адабиётлар макулатурага топширилиши натижасида кутубхонанинг китоб фонди камайди. 1953 йил Шарқ фондидаги қўлёзмаларнинг бир қисми Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтига берилди. Умуман олганда,

мазкур илмий муассаса китоб фондининг энг яхши ва ноёб қисмини «Бухоро коллекцияси» ташкил этади.

1958 йил апрелда вилоят кутубхонасида даврий нашрлар зали очилди. 1959 йилдан кутубхонада илғор метод – китоб фондларидан эркин фойдаланиш қўлланила бошланди.

1971 йил кутубхона ҳаётида иккита муҳим воқеа рўй берди. Биринчиси – 500 минг жилдга мўлжалланган янги уч қаватли бино фойдаланишга топширилди. Иккинчиси – китобни тарғиб қилишдаги хизматлари, китобхонларни тарбиялашдаги фаол иштироки ва ташкил топганига 50 йил тўлиши муносабати билан Абу Али ибн Сино номидаги Бухоро вилоят кутубхонаси Ўзбекистон Олий Кенгаши Раёсатининг Фаҳрий ёрлиғи билан мукофотланди.

90-йилларга келиб кутубхонанинг асосий бойлиги – китоб фонди 300000 нусхага етди. 1990 йил февралидан кутубхона Оммавийси янги хўжалик юритиш усули, яъни Оммавий пудрати бўйича ишлай бошлади.

Мустақиллик йилларида кутубхона ҳаётида катта ижобий ўзгаришлар рўй берди: китобхонлар доираси кенгайди, кутубхонага ташрифлар сони кўпайди.

1993, 1994 ва 1995 йилларда кутубхонанинг мажлислар залида «Бухоро ва жаҳон маданияти» I, II ва III халқаро симпозиумлари ўтказилди. Вилоят тарихида биринчи марта бу ерга жаҳонга машҳур олимлар – археологлар, тарихчилар, этнографлар ва санъатшунослар йиғилди.

1998 йил кутубхона Шарқ фондидаги ноёб қўлёзма асарлар каталоги нашр этилди. Каталог муаллифлари – шарқшунос, тарих фанлари номзоди /Б.Қурбонов ва Тюбинген университети (Германия) профессори Шварц Флориан. Мазкур каталог нусхалари АҚШ Конгресси кутубхонасига, Япония, Германия, Россия ва Англия кутубхоналарига юборилди. Ҳозирги вақтда Шарқ фондидаги тошбосма нашрлар каталогини тузиш устида иш олиб борилмоқда.

Бухоро вилоят универсал илмий кутубхонасида 45 киши меҳнат қилади, шулардан 4 нафари – олий кутубхоначилик маълумотига, 27 нафари – ўрта махсус маълумотга эга.

Кутубхонада ўқувчиларга бепул Интернет хизматлари кўрсатиш йўлга қўйилган. Электрон маълумотлар базалари – «Право», «Норма» ахборот-қидирув тизимлари, инглиз тилида электрон кутубхона мавжуд.

Кутубхона 2006 йили Бухоро вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилган.

2.2.6. Аҳмад ал-Фарғоний номидаги Фарғона вилоят универсал илмий кутубхонаси

Фарғона вилоят кутубхонаси – Ўзбекистон Республикасининг энг кўҳна кутубхоналаридан бири. Расмий маълумотларга кўра, Янги Марғилон (Фарғона шаҳрининг олдинги номи) кутубхонаси 1899 йил июнда – улуғ рус шоири А.С.Пушкин таваллудининг юз йиллиги нишонланаётган кунларда очилди. Кутубхона шаҳар Оммавий музейининг иккита хонасида жойлашган бўлиб, унинг дастлабки китоб фонди 853 нусхадан иборат эди. 1913 йилга келиб фонддаги адабиётлар сони 5600 нусхага етди.

1920 йилда кутубхона Фарғона шаҳар кутубхонаси номини олди. 1926 йилда Тошкент Давлат кутубхонаси ва Фарғона кутубхонаси ўртасида китоб алмашинуви амалга оширилди. Фарғона кутубхонаси пойтахт кутубхонасига Екатерина II даврида нашр этилган китобларни бериб, уларнинг ўрнига ўзбек тилида адабиётлар олди ва натижада кутубхонада ўзбек тилидаги адабиётлар бўлими очилди.

1935 йил 1 октябрга қадар бўлган ҳолатга кўра кутубхонанинг китоб фонди 25080 нусхадан иборат эди.

1939 йил кутубхонага вилоят кутубхонаси мақоми берилди. Бинобарин, унга қўйиладиган талаблар ҳам ошди. Аммо 1941 йилда бошланган уруш кутубхонани такомиллаштириш бўйича бошланган ишларни тўхтатиб қўйди. Уруш йилларида кутубхона Фарғона шаҳрига эвакуация қилинган Москва шарқшунослик институти, Москва тиббиёт институти, Ёшлар институти талабаларига, шунингдек, ёзувчилар, шоирлар ва илмий ходимларга хизмат кўрсатди.

Урушдан кейин вилоятда кутубхоначилик соҳасида ҳам тинч қурилиш ишлари бошлаб юборилди. Вилоят кутубхонасининг китоб фонди йилдан-йилга кўпайиб борди. 1959 йил у 100000 нусхага етди. 1961 йил кутубхона фондида 107908 нусха китоб бўлиб, шундан 16755 таси ўзбек тилида эди. 1967 йилга келиб кутубхонанинг китоб фонди 138 минг нусхадан ошиб кетди.

1970 йил вилоят кутубхонаси тарихида ўчмас из қолдирди. У 500 минг жилд китобга мўлжалланган, махсус жиҳозланган ва барча қулайликларга эга бўлган янги тўрт қаватли бинога кўчиб ўтди. Кутубхона таркиби ўзгарди, ходимлар штати кенгайди. Шу йил кутубхонага буюк ўзбек алломаси Аҳмад ал-Фарғоний номи берилди.

1977 йил Фарғона шаҳрида рўй берган табиий офат – сув тошқини кутубхона учун чинакам фожиа бўлди. Кутубхонанинг асосий китоб

омбори сув остида қолди. Кутубхонанинг 300 минг нусхадан ортиқ китоб, рисола ва журналлардан иборат фондининг учдан икки қисми нобуд бўлди. Кутубхона ходимлари олдига китоб фонддини қисқа вақт ичида тиклаш вазифаси қўйилди. Кутубхона Оммавийси бу вазифани шараф билан уддалади. Бугунги кунда Аҳмад ал-Фарғоний номидаги Фарғона вилоят универсал илмий кутубхонаси Ўзбекистон Республикасининг йирик кутубхоналаридан бири ҳисобланади. Кутубхонага ҳар куни 50—100 янги ўқувчи аъзо бўлади. Кутубхонанинг китоб фонди 290 минг нусхадан ортиқ бўлиб, шулардан 2372 таси ноёб китоблардир.

Кутубхона 2006 йили Фарғона вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилган.

2.2.7. Заҳриддин Муҳаммад Бобур номидаги Андижон вилоят универсал илмий кутубхонаси

1907 йил Андижон шаҳрида илм-фанга чанқоқ Оммавийчилик саъй-ҳаракатлари билан ва шаҳар аҳолиси тўплаган маблағларга дастлабки 387 нусха китоб фондига эга Оммавий кутубхона-қироатхонаси ташкил этилди. 1921 йил у бошқа кутубхона – Андижон маҳаллий жадидлар сардори Абдулҳамид Чўлпон 1907 йилда асос солган «Турон кутубхонаси» билан бирлаштирилиб, шаҳар кутубхонаси вазифаларини бажара бошлади. 1922 йилга келиб кутубхонада ўн мингга яқин китоб, газета ва журналлар сақланарди.

1917 йил кутубхонада атиги 14 номда газета ва 26 номда журналлар жамланган бўлса, орадан 50 йил ўтиб 375 номдаги журнал ва 42 номдаги газеталарга обуна бўлишга эришилди. Кутубхонада 3298 нусха ноёб адабиётлар алоҳида сақланиб келинмоқда.

1941 йилда Андижон вилояти ташкил топиши муносабати билан шаҳар кутубхонасига вилоят кутубхонаси мақоми берилди.

50—60-йилларда вилоят кутубхонаси кутубхоналар коллектори ва маҳаллий китоб дўконларидан олинган янги адабиётлар билан бутланди, китоб жамғармаси тўзиган, йиртилган ва мазмунан эскирган адабиётлардан тозаланди.

Кутубхона ташкил топганлигининг 60 йиллиги арафасида (1966 йил) республикада биринчилардан бўлиб, 500 минг нусха китоб сақлашга мўлжалланган янги бинога эга бўлди ва шу йил кутубхонага буюк шоир ва давлат арбоби Заҳриддин Муҳаммад Бобур номи берилди.

Вилоят кутубхонасида 2001 йил «ҳуқуқий ахборот маркази» ташкил этилди. Ҳозирда бу марказ 700 нафардан ортиқ китобхонга эга. Бу марказ ўз фаолиятида Ўзбекистон Республикаси Конституциясини ўрганиш учун китобхонларнинг иш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда, зарур муҳим маълумотлар, услубий материаллар, ҳужжатлар ва бошқа масалалар юзасидан маълумотлар базаси ташкил қилган.

Кутубхона 2001 йил Халқаро кутубхоначилик алоқалари дастурига аъзо бўлди. Дастурнинг мақсади – Ўзбекистондаги ҳуқуқий масалаларга оид сўровларни миллий дастур асосида тўлиқ таъминлаб бериш. Бундан ташқари, кутубхонада 2002 йил 1 январдан Нодавлат нотижорат ташкилотларини ахборот билан таъминлаш маркази ўз фаолиятини бошлади.

Кутубхона 2006 йили Андижон вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилган.

2.2.8. Нодира номидаги Наманган вилоят универсал илмий кутубхонаси

Наманган вилоят кутубхонаси 1918 йилда Наманган шаҳридаги пахта заводи клуби қошида 540 нусхадан иборат китоб фонди билан ўз фаолиятини бошлаган. 1927 йилда у шаҳар марказий кутубхонаси деб эълон қилинди. 1941 йилда Наманган вилояти ташкил топгач, шаҳар марказий кутубхонасига вилоят кутубхонаси мақоми берилди.

1929 йил китоб фонди кўпайиб кетганлиги сабабли кутубхона алоҳида бинога кўчиб ўтди. 1936 йилда кутубхонанинг китоб фонди ва вақтли матбуот нашрлари 18398 тага, китобхонлари 8695 нафарга елди.

50-йиллардан бошлаб кутубхонада мунтазам равишда оммавий тадбирлар ўтказиб борилган. 1960—68 йилларда кутубхона Наманган вилояти Андижон вилояти билан қўшилганлиги сабабли Наманган шаҳар кутубхонаси ҳисобланган, 1968 йилда Наманган вилояти қайта ташкил этилгач, у яна вилоят кутубхонасига айлантирилган.

1980 йил кутубхона учун янги маҳсус бино ишга туширилди. Вилоят раҳбариятининг маҳсус қарорига биноан, кутубхонага ўзбек адабиёти тарихида чуқур из қолдирган шоира Нодирабегим номи берилди.

Кутубхонада 11 та бўлим мавжуд. Булар: 1. Китоб фондини тўлдириш бўлими. 2. Китобларга қайта ишлов бериш ва каталоглаштириш бўлими. 3. Китобхонларни ҳисобга олиш бўлими. 4.

Китоб сақлаш бўлими. 5. Бадиий адабиёт ва санъатга оид адабиётлар бўлими. 6. Ўсмир китобхонлар бўлими. 7. Ҳуқуқий ахборот маркази бўлими. 8. Ахборот-библиография бўлими. 9. Илмий-услубий бўлим. 10. Ижтимоий-сиёсий, техника ва қишлоқ хўжалигига оид адабиётлар бўлими ва ўқув зали. 11. Вақтли матбуот нашрлари бўлими ва ўқув зали.

2005 йил 1 октябрга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхонанинг китоб фонди – 587,3 минг босма бирлик, китобхонлар сони – 11641 киши.

2001 йил кутубхона қошида «Ҳуқуқий ахборот маркази» ташкил этилди. Марказнинг мақсади – аҳолининг ҳуқуқий ахборотга бўлган талабини қондириш. Марказ томонидан «Конституцияни ўрганувчилар учун», «Ҳуқуқингизни биласизми?» номли ўқув қўлланмалари чиқарилди.

Ҳозирги кунда кутубхонада турли соҳаларга оид 487 мингдан ортиқ адабиётлар, газеталар ва журналлар, шуниингдек, аудиовизуал материаллар сақланмоқда. Шулардан 1254 таси XVIII асрда нашр этилган ноёб китоблар ва қўлёзмалардир.

Ҳар куни кутубхонага янги китобхонлар аъзо бўладилар ва кунига 300—400 нафар китобхонга кутубхона хизматлари кўрсатилади. Китобхонларни кутубхонага жалб қилишда уларнинг ёши, маълумоти, касб-кори ва қизиқишлари ҳисобга олинади. Кутубхонанинг китоб фонди китобхонлар талаби, қизиқишлари ва вилоят иқтисодига қараб тўлдириб борилмоқда.

Ижтимоий-сиёсий воқеаларни тарғиб ва ташвиқ қилишда оммавий ахборот воситалари билан бир қаторда кутубхонанинг хизматлари ҳам беқийсдир. Бу ишда китоб тақдимоти, давра суҳбатлари, савол-жавоб кечалари, беллашувлар, мавзули мунозара кечалари, адабий-бадиий мусиқий кечалар, китоб кўргазмалари сингари турли шакл ва усуллардан фойдаланилади.

Кутубхона 2006 йили Наманган вилоят ахборот-кутубхона марказига айлангирилган.

2.2.9. Қурбон ота Исмоилов номидаги Хоразм вилоят универсал илмий кутубхонаси

Хоразм вилоят кутубхонаси мамлакатимиздаги йирик зиё масканларидан бири, кутубхонашунослик ва библиография бўйича вилоятда илмий-услубий ва мувофиқлаштириш маркази ҳисобланади.

Кутубхона 1934 йил Урганч шаҳар халқ маорифи бўлими қошида округ кутубхонаси сифатида ташкил этилган ва дастлаб 5838 нусхадан иборат китоб фондига эга бўлган.

1936 йил кутубхонанинг китоб фонди 16000 нусхага етган, у 1322 китобхонга хизмат кўрсатган. 1938 йил кутубхонага вилоят кутубхонаси мақоми берилган. 1940 йил унинг китоб фонди 40000 нусхага етган ва кутубхона 2188 китобхонга хизмат кўрсатган.

Бугунги кунда вилоят кутубхонаси таркибида қуйидаги бўлимлар фаолият олиб бормоқда: 1. Кутубхона фондиди тўлдириш бўлими. 2. Китобларга ишлов бериш бўлими. 3. Китобларни сақлаш бўлими. 4. Илмий-услубий бўлим. 5. Маълумот-библиография бўлими. 6. Китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими. 7. Ўсмир ёшдаги китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими. 8. Нодир асарлар бўлими. 9. Санъат ва спортга оид адабиётлар бўлими. 10. Қишлоқ хўжалиги ва техникага оид адабиётлар бўлими. 11. Тиббиётга оид чет тилидаги адабиётлар ўқув хонаси. 12. Ҳуқуқий ахборот маркази.

Ҳозирда Қурбон ота Исмоилов номидаги вилоят универсал илмий кутубхонасининг китоб фонди 497119 та китобдан иборат. Шулардан давлат тилидаги адабиётлар — 80512 нусха. Ижтимоий-сиёсий йўналишдаги адабиётлар — 114124 нусха. Табиий фанларга оид адабиётлар — 70176 нусха ва ҳоказо. Кутубхонанинг китобларни сақлаш бўлимида 1939 йилдан кейин нашр этилган китоблар ва вақтли матбуот нашрлари сақланмоқда. Кутубхона фонди йилдан-йилга янги адабиётлар билан бойиб бормоқда.

Вилоят кутубхонасида бош хизмат каталоги, алифбелли ва системали каталоглар, алифбелли-предметли каталоглар, мусиқага оид нашрлар ва пластинкалар каталоги мавжуд.

1986 йил вилоят кутубхонаси махсус қурилган уч қаватли янги бинога кўчиб ўтди.

2006 йили кутубхона Хоразм вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилди.

2.2.10. Адиб Собир Термизий номидаги Сурхондарё вилоят универсал илмий кутубхонаси

Вилоят кутубхонаси 1936 йил Термиз шаҳар кутубхонаси сифатида ташкил этилган. Кутубхонанинг дастлабки китоб фонди 20 минг нусхадан иборат бўлган. Вилоят ижроқўмининг 1942 йил 1 январдаги буйруғи билан Термиз шаҳар кутубхонаси негизда Сурхондарё вилоят

кутубхонаси ташкил қилинди. Бу даврга келиб кутубхонада 5 нафар кутубхоначи меҳнат қилар, китоб фонди 40 минг нусхага етган, китобхонлар 500 нафарни ташкил этарди.

1950 йишда кутубхона каталогини тузиш ишлари бошлаб юборилди. Шу йил кутубхонага библиограф штати берилди. 1957 йил кутубхонада китобларни қайта ишлаш бўлими, 1960 йил – библиография бўлими ташкил қилинди. 1964 йилдан кутубхонада сурхондарёлик шоир ва ёзувчилар ижодига доир картотека юритила бошланди. 1984 йилда кутубхонанинг маълумот-библиография аппарати қуйидаги каталог ва картотекалардан иборат эди: 1. Рус тилидаги китобларнинг алифбелли каталоги. 2. Ўзбек тилидаги китобларнинг алифбелли каталоги. 3. 1979 йилгача олинган рус тилидаги китобларнинг системали каталоги ва ҳоказо.

1991 йил Сурхондарё вилоят кутубхонасига адиб Собир Термизий номи берилди.

Кутубхонада ўлкашуносликка оид адабиётлар фонди ташкил қилинган бўлиб, у доимий равишда тўлдириб борилади. Ўлкашуносликка оид адабиётларни тарғиб қилиш мақсадида «Сурхондарё – кеча, бугун, эртага», «Сурхондарёнинг маданий ҳаёти» каби мавзуларда доимий китоб кўرғазмалари ташкил қилинган. Республикамиз мустақилликка эринган кундан бошлаб кутубхонада Ўзбекистон Республикасида қабул қилинган қонунлар, фармонлар ва қарорларнинг картотекаси юритилмоқда.

1994 йил апрель-май ойларида вилоятдаги кутубхоналарнинг ходимлари малакасини ошириш мақсадида вилоят кутубхонаси қошида беш кунлик ўқув семинари ташкил қилинди.

Адиб Собир Термизий номидаги вилоят универсал илмий кутубхонаси 2006 йили вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилди.

2.2.11. Сайидо Насафий номидаги Қашқадарё вилоят универсал илмий кутубхонаси

Кутубхона 1943 йил шаҳар кутубхонаси сифатида ташкил этилган. Қашқадарё Сурхондарё вилоятдан ажралиб чиқиб, мустақил вилоят мақомини олгач, Қарши шаҳар кутубхонаси негизида вилоят кутубхонасига асос солинди. Кутубхонанинг дастлабки китоб фонди 9 минг нусхадан иборат бўлган. Китоб фондиди бойитишга воҳадаги

жамоат ташкилотлари, меҳнат жамоалари жалб қилинди. 1965 йил бошига келиб кутубхонада жамланган китоблар сони 87520 нусхадан ошиб кетди.

70-йилларда вилоят кутубхонасининг доимий китобхонлари сони 300 минг нафарга етди, китоб фонди эса 800 минг нусхадан ошди. Бу кўрсаткич жамият ҳаётида китобнинг роли тобора ошиб бораётганидан, фуқароларнинг дунёқарашига, ёш авлоднинг, турли касб эгаларининг маданий савиясини юксалтиришга кутубхона ижобий таъсир кўрсатаётганидан далолат берарди.

1970—80 йилларда кутубхонанинг моддий базасини мустаҳкамлаш борасида катта ишлар амалга оширилди. Вилоят кутубхонаси туман, тармоқ кутубхоналари ходимларининг билимларини мустаҳкамлаш ва малакасини ошириш ишига раҳбарлик қилди. Жойларда кутубхона ташаббуси билан, турли маданий-маърифий тадбирлар, китоб кўрғазмалари, ўқувчилар билан учрашувлар ўтказилди, одамларнинг кутубхоналар тўғрисидаги фикри ўрганилди, маҳаллалар, қишлоқлар ва қорхоналарга кўчма кутубхоналар ташкил этилди.

1980 йил кутубхона учун туб бурилиш йили бўлди. У 500 минг нусха китоб сақлаш учун мўлжалланган уч қаватли янги бинога кўчиб ўтди. Бу ерда тўққизга бўлим ташкил этилди. Булар: 1. Илмий-услубий бўлим. 2. Фондни янги адабиётлар билан тўлдириш бўлими. 3. Янги адабиётларга ишлов бериш бўлими. 4. Шаҳар абонемент бўлими. 5. Ўқув зали. 6. Ўсмирлар бўлими. 7. Вақтли матбуот бўлими. 8. Библиография бўлими. 9. Қироатхона.

Ўзбекистон мустақилликка эришгач, кутубхонага қашқадарёлик машҳур адиб Сайидо Насафий номи берилди. 2003 йил вилоят ҳокими қарори билан вилоят кутубхонаси капитал таъмирдан чиқарилди. Вилоят раҳбарияти бу ишга 250 миллион сўм, янги адабиётлар, китоб жавонлари, замонавий техника харид қилишга 80 миллион сўм маблағ ажратди. Кутубхонанинг барча хоналари, ўқув заллари замонавий тарзда безатилган.

Кутубхона жами 368486 минг нусхадан иборат китоб фондига эга. Шулардан бадиий адабиётлар — 154580 нусха, ижтимоий-сиёсий адабиётлар — 76517 нусха, илмий адабиётлар — 51434 нусха ва ҳоказо.

Кутубхонанинг компьютер маркази Интернет тармоғига уланган бўлиб, унинг ёрдамида китобхонлар мамлакатимиз, жаҳон кутубхоналари ва ахборот марказлари билан боғланишлари мумкин.

Вилоят кутубхонаси туман ва тармоқ кутубхоналари учун илмий-услубий марказ вазифасини бажаради, тавсиялар, китоблар ҳақида қисқача маълумотлар тайёрлаб, қуйи бўғин кутубхоналарига тарқатади.

Кутубхонада турли мавзуларда тадбирлар, семинарлар, таниқли маданият арбоблари, сиёсатчилар ва адиблар билан учрашувлар ўтказиш анъана тусини олган. Вилоят кутубхонасида ўтказилган тадбирларнинг барчаси видеотасвирга туширилиб, туман кутубхоналарига жўнатилади.

Бугунги кунда кутубхонада кадрлар масаласи ҳам уз ечимини топяпти. Бу ерда 70 нафар ходим меҳнат қилади. Шулардан 6 нафари — олий маълумотли мутахассис, қолган ходимлар кутубхоначилик бўйича ўрта махсус маълумотга эга. Вилоят кутубхонасида ходимлар малакасини ошириш масаласига ҳам жиддий эътибор берилади.

2006 йилга келиб вилоятда 462 та оммавий кутубхона марказлаштирилган кутубхона тизимларига бириктирилган ҳолда фаолият кўрсатди. Уларнинг умумий китоб фонди 3 млн. 200 минг нусхадан зиёд.

Кутубхона 2006 йили Қашқадарё вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилади.

2.2.12. Алишер Навоий помидаги Сирдарё вилоят кутубхонаси

Сирдарё вилоят кутубхонаси 1963 йил февралда Н.А.Некрасов номидаги туман кутубхонаси негизида ташкил этилган. 1964 йилгача кутубхона қироатхона, болалар бўлими ва филиалларсиз 16 кв. м. майдонда жойлашган. Фонди 1634 ҳисоб бирлигидан ташкил топган, китобхонлар сони 50 киши, шу жумладан 15 таси болалар бўлган.

1964—1976 йилларда кутубхона 5-сон мактаб спорт залининг майдони 180 кв. м.дан иборат бўлган мослаштирилмаган биносида иш олиб борди. Штатлар рўйхати бўйича кутубхонада 15 киши ишлаши лозим бўлса-да, амалда вакансиялар куп бўлган. 10 кв. м. майдонда 5 киши (адабиётларга ишлов беришда 2 киши, услубий-библиографик бўлимда —3 киши) ишлаган. 20 кв. м. майдонли ўқув зали бўлган, директор хонасида 10 минг нусха китобдан иборат болалар кутубхонаси фонди жойлашган. Бу ерда етти киши ишлаган.

1970 йил ноябрда кутубхонага собиқ статистика бошқармасининг 200 кв. м. майдонли биноси ажратилди. 1974 йилгача бўлган ҳолатга кўра кутубхонада жамлаш, адабиётларга ишлов бериш ва каталоглаштириш, илмий-услубий, маълумот-библиография, хизмат кўрсатиш бўлимлари иш олиб борган. 1974 йил февралда маълумот-библиография бўлими, қишлоқ хўжалик ва техник адабиётлар сектори ажралиб чиқди. 26 кишидан иборат штат белгиланди. Фонд 58700

ҳисоб бирлигига етди. Кутубхонада алифбелли ва системали каталоглар, универсал (рус тилидаги газета-журнал мақолалари), «Сирдарё вилояти» ўлкашунослик катотекалари бор эди.

Кутубхонада ўқув зали ва сиртқи абонемент ташкил этилди. Иккита кўчма кутубхона ишлаб турди.

1987 йил Сирдарё вилоят кутубхонасига Гулистон шаҳрининг марказида замонавий жиҳозланган янги намунавий бино ажратилди. Шу йилнинг 5 ноябри кутубхона тарихида муҳим сана бўлиб қолди. 400 минг жилд китобга мўлжалланган янги намунавий бинога кўчиб ўтган кутубхонага буюк ўзбек шоири Алишер Навоий номи берилди. Янги замонавий бино оммавий тадбирларни янада сифатлироқ ўтказиш, пуллик хизмат турларини, меҳнатни ташкил этишнинг янги шаклларини амалга жорий этиш имконини берди.

Вилоят кутубхоналарида ўқувчиларнинг эҳтиёжларини қондириш мақсадида хизмат кўрсатишнинг илғор шакллари, чунончи: бригада абонементи, оилавий формуляр, коллектив абонемент, синф формуляри қўлланила бошланди. Кутубхона аста-секин хўжалик юритишнинг янги механизмига ўтди.

Ҳозирги вақтда кутубхонанинг умумий фойдали майдони 5 минг кв. м. бўлган икки қаватли биносидан ихтисослаштирилган ўқув заллари ва мусиқавий меҳмонхонага эга бўлган 7 бўлим иш олиб бормоқда.

1992 йил кутубхонада маркетинг бўлими очилди. Бўлим ходимлари Москва ва Рига шаҳарларида ўқиб, бизнес ва маркетинг бўйича мутахассислар дипломини олиб келдилар. Кутубхонани таъмирлаш ишлари якунланди. Юмшоқ мебель, нусха кўчириш ускунаси ва биринчи компьютер харид қилинди. Маркетинг бўлими ишидан олинган даромадлар ҳисобидан ходимларга моддий ёрдам берилди, оммавий тадбирлар ўтказилди. Пуллик хизматлар кўрсатишдан тушган йиллик даромаднинг 30 фоизи кутубхона ходимлари хизматида қўшимча ҳақ тўлашга, қолган пуллар эса, оммавий тадбирлар ўтказиш, кутубхоначиларнинг меҳнат шароитини яхшилашга йўналтирилди.

Методик иш — Сирдарё вилояти кутубхоналари учун методик марказ сифатидаги кутубхона фаолиятининг асосий йўналишларидан бири. Бу иш вилоятда кутубхоначилик ишини такомиллаштиришга кўмаклашиш, фан, ишлаб чиқариш ва маданиятни ривожлантириш манфаатларида кутубхоналарнинг ахборот ишлари ва ахборот ресурсларини яхшилаш мақсадида амалга оширилади.

Кутубхонанинг методик иши кутубхоначилик ишининг ҳолатини тадқиқ ва таҳлил қилиш, кутубхоначилик ва ахборот соҳасидаги ва

илғор тажрибани умумлаштиришга асосланади ва қуйидагиларга қаратилади:

— кутубхоналарнинг ахборот ва маданий-маърифий муассасалар таянчи сифатидаги ролини ошириш;

— вилоят аҳолисига кутубхона-библиография ва ахборот хизматлари кўрсатишни такомиллаштириш, кутубхоналар ва ахборот хизматлари тармоғини ривожлантириш ва мустаҳкамлаш;

— меҳнатни режалаштириш, ташкил этиш ва бошқариш тизимларини такомиллаштириш асосида кутубхоналарнинг иш самарадорлиги ва сифатини ошириш.

Сирдарё вилоят кутубхонаси методик марказ сифатида минтақа кутубхоналарига методик, консултив ва амалий ёрдам кўрсатади, ўз йўналиши бўйича илғор тажриба мактаблари ташкил этади, ўз иш тажрибасини тарқатади, методик нашрлар тайёрлайди, методик тавсияларни амалга жорий этиш чора-тадбирларини амалга оширади, вилоят кутубхона ходимларининг анжуманлари, илмий-амалий конференцияларини ташкил этади, жойларда методик ва амалий ёрдам кўрсатади.

1975 йил Сирдарё вилоят кутубхоналар тармоғида 202 кутубхона фаолият кўрсатган бўлса, 1991—1999 йиллар давомида бу кўрсаткич 241 тага етди.

1999 йил Жиззах вилояти таркибида янги маъмурий-ҳудудий бирлик — «Янгиобод» тумани ташкил этилиши муносабати билан Сирдарё вилоят кутубхоналар тармоғида ўзгаришлар юз берди. Ховос тумани марказий кутубхоналар тармоғига қарашли 71 минг нусха фонддан иборат 12 кутубхона Жиззах вилоятига ўтказилди.

2000 йил оммавий кутубхоналар тармоғи кичик филиалларнинг тугатилиши ва уларнинг йириклангирилиши натижасида яна 23 кутубхонага қисқарди. Ҳозирги вақтда бу ерда 198 кутубхона иш олиб бормоқда.

Спонсорлар ёрдами ҳисобига кутубхоналар замонавий электрон ускуналар билан жиҳозланди. Бугунги кунда вилоят кутубхоналари ихтиёрида 8 компьютер, шу жумладан Алишер Навоий номидаги вилоят кутубхонасида — 4 компьютер, вилоят болалар кутубхонасида — 3 компьютер, Сайхунобод марказий кутубхоналар тармоғида 1 компьютер бор.

Кутубхона 2006 йили Сирдарё вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилди.

2.2.13. Шароф Рашидов номидаги Жиззах вилоят универсал илмий кутубхонаси

1973 йил ҳукумат қарорига биноан Жиззах вилояти ташкил этилди. Шу йилнинг ўзида вилоят кутубхонасини ташкил қилиш бўйича ишлар бошлаб юборилди. Жиззах шаҳар 2-сон кутубхонаси негизида ташкил қилинган вилоят кутубхонаси 1974 йил 2 сентябрда очилди. Кутубхонанинг дастлабки китоб фонди 12 минг 200 нусхадан иборат бўлган. Шу йил кутубхонада қуйидаги бўлимлар фаолият кўрсатган: 1. Хизмат кўрсатиш бўлими. 2. Ўқув зали. 3. Услубий-библиография бўлими. 4. Адабиётларга ишлов бериш ва фондларни тўлдириш бўлими. Кутубхонада 14 ходим меҳнат қилган.

1990 йил ўсмирлар билан ишлаш бўлими ташкил этилди. Бу бўлим 14 ёшдан 21 ёшгача бўлган китобхонларга хизмат кўрсатади.

Вилоят кутубхонасида 1976 йилдан ўлкашуносликка оид «Жиззах ва жиззахликлар», «Жиззах вилояти» картотекалари, алифбелли ва системали каталоглар юритилади.

Мустақиллик йилларида кутубхона ходимларининг маълумот даражаси анча ошди. Бунга шу жумладан Жиззах Педагогика коллежи ва Бадий санъат билим юртида кутубхоначилар тайёрлайдиган гуруҳлар очилиши ҳам имконият яратди.

Бутунги кунда кутубхона вилоят маърифат ва маънавият марказига айланган. Кутубхонанинг ўқув ва кўргазма залларида илмий-амалий конференциялар, ижодкор зиёлилар билан учрашувлар, давра суҳбатлари, китоб тақдималари ўтказилади. Кутубхона фондлари асосида кўргазмалар, фотоэкспозициялар ташкил этилади.

2001 йил вилоят кутубхонаси қошида Ахборот-ресурс маркази очилди. Унинг мақсади Жиззах вилояти меҳнатқашларининг фуқаро сифатидаги фаоллигини оширишга кўмаклашишдан иборат. Марказ Жиззах шаҳри ва вилоятидаги нодавлат, нотижорат ташкилотларига ахборот, маслаҳат ва техника ёрдами кўрсатади.

Шу йил вилоят кутубхонаси ҳуқуқий ахборот маркази ташкил этиш лойиҳасини амалга оширди. 2003 йил кутубхона қошидаги Ахборот-ресурс марказига Жиззах шаҳри маҳаллаларида семинарлар ташкил этиш ва Интернет тармоғи билан алоқа боғлаб туриш учун 12036 АҚШ доллари миқдорида иккинчи грант берилди.

Кутубхона 2006 йили Жиззах вилоят ахборот-кутубхона марказига айлангирди.

2.2.14. Абдулла Қодирий номидаги Навоий вилоят универсал илмий кутубхонаси

Навоий вилоят ҳокимлигининг 1992 йил 27 майдаги қарорига асосан вилоят бирлашган кутубхонаси ташкил қилинди. Вилоят кутубхонаси 263,3 минг нусха китоб фонди, 32 нафар кутубхона ходимлари билан иш бошлади.

Вилоят ҳокимлигининг Маданият ва спорт ишлари бошқармаси тасарруфида 253 та кутубхона, шу жумладан битта универсал илмий ва битта болалар кутубхонаси вилоятнинг кўп миллатли аҳолисига хизмат кўрсатиб келди. Шулардан 43 та кутубхона шаҳарда, 210 та кутубхона қишлоқларда жойлашган. 252 та кутубхона мослаштирилган биноларда, бир кутубхона махсус лойиҳа бўйича қурилган бинода жойлашган.

2005 йилга келиб вилоятдаги кутубхоналарнинг умумий китоб фонди 1.794.195 нусхага етди. Шундан 1.112.099 нусхаси ўзбек тилидаги адабиётлардир.

Вилоят универсал илмий кутубхонасида қуйидаги бўлимлар мавжуд: 1. Маъмурий ва ҳўжалик бўлими. 2. Илмий-услубий бўлим. 3. Китобларни сақлаш бўлими. 4. Китобхоналарга хизмат кўрсатиш бўлими. 5. Ўлкашунослик ва библиография бўлими. 6. Китобларга ишлов бериш бўлими.

Навоий вилоят Маданият ва спорт ишлари бошқармаси тизимидаги 253 та кутубхона тармоғида 429 нафар кутубхоначи ходимлар фаолият кўрсатиб келди. Улардан 56 нафари олий маълумотли, шу жумладан 49 нафари олий махсус маълумотли, 267 нафари ўрта махсус маълумотли, 99 нафари ўрта маълумотли ходимлардир.

2003—2005 йилларда Тошкент Давлат Маданият институтининг малака ошириш факультетида 7 нафар кутубхоначи ходимлар малака ошириб келдилар.

Абдулла Қодирий номидаги вилоят универсал илмий кутубхонасида жами 38 нафар ходим меҳнат қилади. Шулардан 24 нафари кутубхоначи ходимлардир. Улардан 7 нафари олий, 5 нафари олий махсус, 17 нафари ўрта махсус маълумотга эга.

Кутубхона 2006 йили Навоий вилоят ахборот-кутубхона марказига айлантирилди.

2.3. Махсус кутубхоналар тизими

Махсус кутубхонанинг асосий ижтимоий вазифаси касбий мутолаани ташкил этиш, муайян гуруҳга мансуб китобхонларнинг касбга доир ахборот ва билимларга бўлган эҳтиёжларини қондиришдан иборатдир. Махсус кутубхоналар ишлаб чиқариш, фан, таълим ва маданият таркибига мувофиқ тарзда тузилади. Махсус кутубхоналар фаолиятининг мақсадлари, мазмуни ва иш услуби мамлакат ҳал қилаётган ижтимоий вазифалар ва фан-техника тараққиётининг хусусияти билан белгиланади.

Махсус кутубхоналар фаолияти китобхонларга касбий тайёргарлик кўришида кўмаклашиш билангина чекланмайди. Улар кишиларда илмий дунёқарашнинг шаклланишида, ижтимоий-сиёсий тайёргарликда, аҳолининг умумий маданий ва техникавий даражасини оширишида, одамларда эстетик диднинг ривожланишида ҳам кўмаклашади.

Шунга асосланган ҳолда, махсус кутубхоналар фаолиятининг куйидаги йўналишларини қайд этиш мумкин:

— фан ва ишлаб чиқариш ходимларининг дунёқарашини шакллантириш;

— китобхонларнинг умумий маданий даражаси ва билимларини ошириш;

— касбий мутолаани ташкил этишида ёрдам бериш ва китобхонларнинг илмий ва техникавий билим даражасининг ошишига кўмаклашиш.

Тармоқ белгисига кўра махсус кутубхоналар уч катта гуруҳга: ижтимоий-сиёсий, табиий-илмий ва амалий соҳа кутубхоналарига бўлинади. Ушбу гуруҳлар доирасида махсус кутубхоналар янада чуқурроқ табақаланиши мумкин.

Махсус кутубхоналар бошқа кутубхоналардан китобхонлар таркиби, фондларининг кўриниши ва мазмуни, китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил этиш бўйича иш шакли ва услубларига кўра фарқ қилади.

Хизмат кўрсатилаётган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг хусусияти махсус кутубхоналарни таснифлашнинг иккиламчи белгисидир. Ушбу белгига кўра илмий, ўқув ва ишлаб чиқариш кутубхоналари фарқланади.

Махсус кутубхоналар тармоғининг ташкил топини ва шаклланиши фан-техника тараққиёти жадаллашуви учун муҳим аҳамиятга эгадир.

XX асрнинг иккинчи ярми – XXI аср бошида жаҳонда фундаментал фанлардаги улкан илмий ва техникавий кашфиётлар, фан, техника ва ишлаб чиқариш ўзаро таъсирининг кучайиши билан белгиланган фан-техника инқилоби қамров доирасининг кенгайиши қайд этилди. Фан-техника инқилоби ишчи ва хизматчиларнинг билими, малакаси, маданияти, уюшқоқлиги ва масъулияти даражасига янада каттароқ талаблар қўйди, фан-техника тараққиётини янада тезлаштирди, ҳозирги замон жамияти ҳаётининг барча томонларига ўз таъсирини кўрсата бошлади. У фанни ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг етакчи омилига, бевосита бунёдкор кучга айлантириш асосида ишлаб чиқариш кучларида туб, сифат ўзгаришлари ясади. Энергия янги турлари (атом ядроси энергияси, қуёш энергияси, кимёвий энергия) кашф этилиши ва улардан фойдаланилиши, конструкцион материаллар янги турларининг яратилиши ва амалда қўлланилиши, ишлаб чиқаришнинг, уни бошқариш ва назорат қилишнинг системали равишда компьютерлаштирилиши ва автоматлаштирилиши, жамиятнинг ахборотлаштирилиши ва ҳоказолар фан-техника тараққиётининг бош йўналишларига айланди.

Урушдан кейинги даврда республика кутубхоначилик иши қаршисида ижтимоий ва илмий тараққиёт талабларига, давр руҳи ва амрига жавоб берадиган махсус кутубхоналар тизимини бунёд этиш вазифаси кўндаланг бўлди. 1990 йилга келиб республикада махсус кутубхоналарнинг муайян тизими шаклланди. У 9,5 мингга махсус кутубхонадан ташкил топган эди. Ушбу тизим ўз навбатида қуйидаги кичик тизимларга бўлинарди: барча махсус кутубхоналарнинг 85% ни ташкил этувчи Халқ таълими вазирлиги кутубхоналари (мактаб кутубхоналари), олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги кутубхоналари (олий ўқув юртлари, коллежлар ва билим юртларининг кутубхоналари); илмий-техникавий кутубхоналар (барча махсус кутубхоналарнинг 8%); соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалиги вазирликлари ва бошқа тизимларга қарашли махсус кутубхоналар (барча махсус кутубхоналарнинг 7%).

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси, Республика илмий-техникавий кутубхонаси, Марказий қишлоқ хўжалик илмий кутубхонаси, Республика илмий тиббий кутубхонаси ҳақли равишда республикамизнинг энг йирик махсус кутубхоналари ҳисобланади. Ушбу кутубхоналарнинг фондларида бир миллиондан кўпроқ адабиётлар жамланган.

2.3.1. Илмий-техникавий кутубхоналар тизими

Урушдан кейинги даврда махсус кутубхоналар ўзларининг асосий вазифаларини аниқ белгилаб олдилар. Уларнинг ривожланишига фан ва техниканинг янада тараққий этиши таъсир кўрсатди. Аввало, илмий-техникавий кутубхоналар тармоғи анча ўсганлигини таъкидлаб ўтиш лозим. Дастлаб, 1953 йилга қадар илмий-техникавий кутубхоналар корхоналарда муайян даражада ўз-ўзидан ташкил этилган эди. Ўзбекистон Министрлар Советининг 1957 йил 24 июлдаги «Давлат фан-техника комитети ҳузурида Ўзбекистон ССРнинг илмий-техникавий кутубхонасини ташкил этиш тўғрисида»ги қароридан сўнг бундай кутубхоналарни ташкил этиш режали тус олди, саноат ходимларини оператив илмий-техникавий ахборот билан таъминлаш ишига кўмаклашди.

Илмий-техникавий кутубхоналар тизими илмий-тадқиқот ва лойиҳалаш институтлари, конструкторлик бюроларининг кутубхоналари; заводлар, фабрикалар, қурилишлар, конлар ва ҳоказолар қошидаги кутубхоналар; саноат, ишлаб чиқариш ва илмий-ишлаб чиқариш бирлашмаларининг илмий-техникавий кутубхоналари; илмий-техникавий ахборот ҳудудий марказларининг Республика илмий-техникавий кутубхонаси (РИТК) ва марказий илмий-техникавий кутубхоналарни ўз ичига олади.

1958 йилга келиб республикада 500 дан зиёд илмий-техникавий кутубхона бор эди. Шулардан 105 таси марказий муассасаларда, 128 таси — илмий-тадқиқот институтларида, 114 таси — лойиҳалаш ташкилотларида, 203 таси — йирик корхоналарда ташкил этилган эди. Уларнинг китоб фондида техникавий адабиёт махсус турларини ҳисобга олмаганда 3679898 нусха китоб мавжуд бўлиб, китобхонлар сони 244618 киши эди³¹.

1958 йилда техникавий кутубхоналар устави қабул қилинди. Ушбу уставда муассасалар, расмий ташкилотлар ва корхоналардаги кутубхоналарнинг мақоми белгилаб қўйилди. Махсус техникавий кутубхоналар ташкилий томондан тегишли корхоналарнинг техника тараққиёти бўлимларига бевосита бўйсунар эди. Уларнинг зиммасига китобхонларнинг ўз касбига оид талабларини қондириш, янги китоблар ҳақида кутубхона-библиография ахбороти бериб туриш, янги техникани ўзлаштиришда оператив ёрдам кўрсатиш, муҳандис-техник ходимлар ва ишчилар малакасини оширишга кўмаклашиш вазифаси юкланди.

Республика илмий-техникавий кугубхонаси (РИТК) 1957 йилда Фан-техника давлат комитети ҳузурида ташкил этилиб, 1969 йилдан Ўзбекистон илмий-техникавий ахборот ва иқтисодий-техникавий тадқиқотлар институти (ЎзИТАИ) таркибига киритилди. Кутубхонанинг китоб фонди 1971 йилда 982046 босма бирликни, 1981 йилда – 13,6 млн., 1991 йилда эса – 16,3 млн. босма бирликни ташкил этди³². Фонд таркибида 400 минг нусха техник-меърлаштириш ҳужжатлари, патентлар ва бошқа ахборот материалларидан иборат махсус республика аҳамиятига молик жамғарма тўпланди. Кутубхонада 120 ўринга мўлжалланган тўрт қироатхона бор. Кутубхона асосан тегишли идоралар ва корхоналарнинг илмий ходимлари, муҳандислари, техниклари, менежерлари, аспирантларга хизмат кўрсатади. Китобхонлар сони 14 минг кишидан ортиқ, 875 киши – кутубхоналараро абонемент абонентлари. Йилига 60 минг қатнов, 300 минг китоб берилиши кузатилади.

1970 йилда кутубхонада босма нашрлар билан комплеклаш бўлими, нашрларга ишлов бериш бўлими, китобхонларга хизмат кўрсатиш ва босма нашрларни сақлаш бўлими, чет тиллардаги нашрлар бўлими, маълумот-ахборот бўлими, методик бўлим, меъерий-техникавий ҳужжатлар бўлими (у алоҳида комплектланади) мавжуд эди.

Кутубхонада алифбели ва системали каталоглар, шунингдек: 1) журналлар; 2) чет тилидаги китоб ва журналлар; 3) ахборот материаллари картотекалари; 4) республика халқ хўжалик иқтисодиёти бўйича мавзули картотека; 5) республика саноат корхоналари ва ташкилотларининг адресли картотекаси; 6) республикадаги илғор тажриба картотекаси; 7) Ўзбекистон илмий-техникавий ахборот илмий-тадқиқот институти нашрлари картотекаси юритиларди.

Кутубхона олинган китоблар ва брошюраларнинг регроспектив кўрсаткичларини, чет тилидаги журналларнинг йиғма каталогларини, «Республика стандартлари ва техник шартлари» ахборот кўрсаткичини нашр этарди.

Кутубхонанинг китоб фонди бутуниттифоқ ва республика миқёсидаги мажбурий нусхалар, китоб савдосидан нашрлар харид қилиш, бошқа кутубхоналар билан китоб алмашинуви орқали тўлдириларди.

Республика илмий-техникавий ахборот институти, республика илмий-техникавий кутубхонаси (РИТК) республика илмий-техникавий ахборот тизимида кирувчи илмий-техникавий кутубхоналарга методик раҳбарликни амалга оширади. РИТК методик раҳбарликни амалга ошира бориб, республикада соҳа бўйича

кутубхоналар фаолиятини мувофиқлаштиради, илмий-техникавий кутубхоналар ишининг ҳолатини таҳлил қилади ва баҳолайди, соҳа хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда меъёрий-техникавий ва илмий-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқади, ташкилий-услубий тадбирлар ўтказиши, кутубхона ходимлари малакасини оширишни таъминларди.

1974 йилда РИТК методик бўлими Ўзбекистон илмий-техникавий ахборот илмий-тадқиқот институтининг илмий-методик бўлими таркибига киритилиб, «Илмий-техникавий ахборотни ташкил қилиш ва методикаси» номи билан ягона бўлимга айлантирилганидан сўнг, унинг республика илмий-техникавий кутубхоналарига методик раҳбарлик қилиш бўйича вазифалари доираси анча кенгайди. Бўлим республика илмий-техникавий кутубхоналари учун методик тавсиялар ишлаб чиқиш ёки кутубхоначилар учун методик семинарлар ўтказиш билангина чекланиб қолмай, балки Ўзбекистондаги қатнашчи-кутубхоналарнинг (улар 1991 йилда 87 та эди) Республика ягона ахборот-маълумотнома фонди (РЯАМФ)ни ривожлантиришда ташкилий-услубий раҳбарликни амалга ошириш, кутубхона ишининг янги шакллари ва усуллари ҳамда РЯАМФ қатнашчи-кутубхоналари ўртасида илғор тажрибани тарқатиш ҳақидаги маълумотларни тўплаш, умумлаштириш ва таҳлил қилиш, бозор иқтисодиётининг шаклланиши шароитида РЯАМФ қатнашчи-кутубхоналари учун аниқ методик тавсиялар ишлаб чиқиш билан шуғулланарди.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги 2002 йил 20 февраль Фармонида мувофиқ, республика илмий муассасалари ва идораларининг Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси ва Республика илмий-техника кутубхонаси негизида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш ҳақидаги таклифи қабул қилинди, Республика илмий-техника кутубхонаси тугатилиб, унинг фонди янги таъсис этилган Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси фондига киритилди.

2.3.2. Ўзбекистон Фанлар академиясининг кутубхоналар тизими

1933 йил ташкил топган Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси урушдан кейинги даврда республиканинг марказий илмий кутубхонаси даражасига кўтарилди. 1968 йил кутубхона захираси 1 млн. 700 минг нусхадан ошиб кетди. 1990 йилга келиб унинг китоб фонди 2,5 млн. нусхага яқинлашди.

1964 йилдан Ўзбекистон ФА кутубхоналар тизими марказлаштирилиб, аввалига ихтисослашган илмий-тадқиқот институтлари кутубхоналарини бирлаштирди. 1983 йилдан кутубхона махсус лойиҳа бўйича қурилган янги бинога кўчиб ўтди. 1980 йилларнинг охиридан бошлаб кутубхона республика ягона ахборот-маълумотнома фонди аъзоси бўлиб, унга табиий фанлар бўйича депозитарий вазифаси юкланди. У кутубхоналараро абонемент тармоқ маркази, фондларни хорижий нашрлар билан тўлдириш бўйича бош кутубхона ҳисобланади.

Асосий кутубхона Фанлар академияси тизимидаги 28 та кутубхона учун (1991 йил) илмий-амалий услубий марказга айлантирилди. Бу тизимдаги биргина Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институти қошидаги кутубхонада 600 мингга яқин ноёб қўлёзмалар захираси бор. Ядро физикаси институти, Математика институти, Геология ва геофизика институти, Фалсафа ва ҳуқуқ институти ва бошқа институтларнинг кутубхоналари олимлар ва зиёли китобхонлар учун кутубхона жамғармасидан имкон даражада тўлақонли фойдаланишларида ёрдам бериб келдилар.

Асосий кутубхонанинг ўқув курсларида кутубхона ходимларига методик ёрдам бериш, янги технологияларни иш жараёнларига татбиқ этиш, малака ошириш ишлари мунтазам равишда амалга ошириб келинди.

1992 йилгача кутубхона ҳар йили Бутуниттифоқ китоб палатасидан илмий нашрларнинг пуллик мажбурий нусхасини, Москвадаги илмий кутубхоналар коллекторидан 35 мингтагача илмий адабиётлар олиб турди. Бундан ташқари, кутубхона китоб савдоси шохобчаларидан адабиётлар сотиб олиш, обуна орқали китоблар олиш, иттифоқдош республикалар ва чет эл кутубхоналари билан китоб алмашиш, республикада чиқадиган нашрларнинг бепул мажбурий нусхасини олиш, олимлар инъом тариқасида топширган нашрлар эвазига ҳам таъминланар эди. 1990 йилда кутубхона 54 минг 795 номда ўзбек ва рус тилларидаги адабиётларни, шу жумладан 11 минг 317 номда бошқа тиллардаги нашрларни олди.

Академия институтлари илмий-тадқиқот ишлари мавзуларининг хилма-хиллиги марказий кутубхоналар фондининг кўп соҳалилигини, уларнинг тадрижий чуқурлигини белгилаб беради. Бу кутубхоналарда илмий ахборот, маълумотнома тарзидаги нашрлар, ўзбек, рус ва бошқа қатор хорижий тиллардаги даврий нашрлар сақланади. Академия кутубхоналари илмий тадқиқотларнинг ҳужжатли негизини таъминлаб туради, ахборот манбаи вазифасини бажаради.

Академик кутубхоналар марказлаштириш ва кутубхоначилик-библиография жараёнларини асосий кутубхонада тўплаш асосида илмий ходимларга хизмат кўрсатишни ташкил қилдилар. Китоб фондини тўлдириш, ҳисобга олиш ва ишлов бериш, нашр этиш, КААдан талабномалар тўплаш, аудиовизуал материалларни ва кутубхона жиҳозлари, ускуналарини тақсимлаш, микронусхалар ҳамда фотонусхалар тайёрлаш каби ишлар изчиллик билан марказлаштирилган асосда ташкил этила бошланди.

Кутубхонанинг кўп тармоқли ягона фонди алифбелли, системали, Тошкент шаҳри кутубхоналарига келиб тушган янги хорижий китоблар, Ўзбекистон кутубхоналари оладиган чет эл вақтли матбуоти каби қатор каталоглар тизими ёрдамида очиб берилди.

Китобхонлар талабини тез ва гўла бажариш мақсадида хилма-хил хизмат шаклларида фойдаланилди: ватан ва чет эл журналлари ва монографияларидан мақолалар нусхасини кўчириб бериш, ахборот-библиография хизмати кўрсатиш, олимлар ва мутахассисларни КАА ёрдамида, шу жумладан халқаро абонемент бўйича ҳужжатлар билан таъминлаш, олимларни танлаб тарқатиш тизими бўйича ахборот билан таъминлаш ва ҳоказо.

Кутубхонанинг китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими 1990 йилда 23 мингдан ортиқ китобхонга хизмат кўрсатди. Бу бўлимда қуйидаги бўлимлар мавжуд: илмий адабиётлар абонементи, бадиий адабиётлар абонементи, КАА, халқаро абонемент, ижтимоий, табиий фанлар бўйича, академиклар учун ўқув зали, газета ва журналлар ўқиш, микрофильмларни ўқиш учун, маълумотнома-библиографик адабиётлар бўйича 500 кишига мўлжалланган 9 та махсус ўқув заллари мавжуд.

Бундан ташқари, кутубхонанинг адабиётларга қайта ишлов бериш ва каталогларни ташкил этиш, илмий-библиография, ахборот-библиография, китоб фонди ва адабиётларни сақлаш, илмий ва методик ишлар бўлиmlари мавжуд.

2.3.3. Қишлоқ хўжалик кутубхоналари тизими

Республика илмий қишлоқ хўжалик кутубхонаси 1929 йил декабрда таъсис этилган бўлиб, Пахтачилик бўйича марказий маълумот кутубхонаси деб номланар эди. 1960 йилда кутубхона 1957 йил ташкил этилган Ўзбекистон Қишлоқ хўжалик фанлари академиясининг кутубхонаси билан бирлаштирилди. 1989 йилдан у Республика илмий

қишлоқ хўжалик кутубхонаси деб номланади. Урундан кейинги ўн йилликлар давомида кутубхона Марказий Осиёдаги энг йирик қишлоқ хўжалик кутубхонасига, пахтачилик бўйича библиография марказига айланди. 1972 йилдан бошлаб, у қишлоқ хўжалиги бўйича ватан ва хорижий адабиётларни сақлайдиган депозитар кутубхона, пахтачилик соҳасидаги адабиётларнинг марказий омборидир.

1991 йил охирига келиб, кутубхонанинг китоб фонди 517246 босма бирликни ташкил этар эди. Шулардан 45238 таси депозитар бўлимда, 2900 га яқини китоб алмашинуви бўлимида сақланарди. Ягона китобхонлик рўйхати бўйича 4500 киши ҳисобга олинган бўлиб, уларга 1991 йилда 200 минг нусха китоб берилган.

Кутубхона фондлари 2002 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра 540263 босма бирликни ташкил этди. Шундан 50000 босма бирлик — ўзбек тилидаги адабиётлар; китоблар — 326072 нусха, шу жумладан, чет тилидаги адабиётлар — 18803 нусха; журналлар — 198678 нусха, шу жумладан, чет тилидаги журналлар — 88364 нусха; таржима нашрлар — 15513 нусха.

Кутубхона фондлари бетакрордир. Уларда ўтган аср нашрлари жамланган. XIX асрда чоп этилган Туркистон ва Каспийорти вилояти қишлоқ хўжалиги тарихига оид китоблар ҳам анчагина. Марказий Осиёнинг ривожланиш тарихига оид китоблар орасида Бартольд, Масальский, Миддендорф, Неструев, Зайцев, Понятовский, Юферов, Бушуев, Шредер ва бошқаларнинг асарларини қайд этиш мумкин.

Туркистондаги қишлоқ хўжалиги бўйича тажриба муассасаларининг ҳолати ва фаолияти ҳақидаги ҳисоботлар фондларда анча тўлиқ жамланган. Қишлоқ хўжалиги ва пахтачиликнинг ривожланишини ёритувчи даврий нашрлар, чунончи: «Туркистон қишлоқ хўжалиги» (1905—1918), «Пахтачилик иши», «Ирригация ахборотномаси», «Совет пахтачилиги» ва ҳоказолар диққатга сазовордир.

Маълумот тарзидаги нашрлар орасида 12 жилдли «Россия қишлоқ хўжалиги тўлиқ энциклопедияси», Брокгауз ва Эфроннинг «Энциклопедик луғати», «Россиянинг Осиё қисми» кўп жилдли нашри ва бошқа қомусий адабиётлар бор.

Кутубхонада пахтачиликка ва қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқларига оид чет эл адабиётлари мавжуд. АҚШ Зироатчилик департаментининг йиллик нашрлари (қарийб 60 йил давомидаги нашрлар жамланган), қишлоқ хўжалик тажриба станцияларининг нашрлари шулар жумласидан.

Чет эл даврий нашрлари (1920—1940 йиллар) — айниқса, тўлиқ жамланган. Уруш йилларида чет элдан келадиган даврий нашрлар сони анча қисқарди, урушдан кейинги йилларда ва 1980 йилларнинг охирига қадар 40 муассаса билан даврий нашрлар алмашинуви олиб борилди (урушдан олдин 200 муассаса билан шундай алмашинув олиб борилган эди). Валюта фақат даврий нашрларга сарфланарди.

Чет эл адабиётларидан қилинган таржималар фонднинг муҳим қисмини ташкил этади. Кутубхонада 1930 йилдаёқ Хориж тажрибаси бюроси ташкил этилган бўлиб, у уруш бошлангунга қадар фаолият кўрсатди. Бюро кутубхонага келган чет тилидаги барча адабиётларни таржима қилиш билан шуғулланар, илғор тажрибага оид тўпламлар, ахборотномалар тайёрларди. Урушдан кейинги йилларда таржималар Москвадан, республика ташкилотларидан сўраб олина бошланди. 80-йилларнинг охирига келиб, таржималар фонди 7500 бирликдан ва Хориж тажрибаси бюроси тайёрлаган ахборотнома ва тўпламларнинг 90 сонидан иборат эди.

Мавзу нуқтаи назаридан олиб қараганда, кутубхона фондларида пахтачиликка оид адабиётлар етакчилик қилади. Бунинг сабаби шундаки, биринчидан, 1959 йилгача, 30 йил давомида кутубхона Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси бўлиб келди, иккинчидан, 1991 йилга қадар кутубхона Иттифоқ пахтачилик бўйича тармоқ маркази ҳисобланар эди. Кўп йиллик фаолияти давомида кутубхона турли манбалардан пахтачиликка ва турдош соҳаларга оид ўзига хос ва бетакрор адабиётлар фондини жамлашга муваффақ бўлди. Бу ерга Марказий Осиё ва Кавказортининг пахтакорлик билан шуғулланувчи барча республикаларидан ва Украинадан адабиётлар келиб турар эди.

Кутубхонада жамланган ўзбек тилидаги адабиётлар асосан 1940 йилдан кейин чиққан нашрлар бўлиб, улар умумий фонднинг 10% ни ташкил этади.

Пахтачиликка оид адабиётлардан ташқари, кутубхонада қишлоқ хўжалигининг бошқа тармоқлари, айниқса, Марказий Осиё минтақаси қишлоқ хўжалигига оид китоблар ҳам жамланган. Лавлаги, бошоқли ва дуккакли экинлар етиштириш, лалми (суғориладиган) деҳқончилик масалаларига уруш давридаёқ катта эътибор берилди бошлаган эди. Уруш йиллари Тошкентга кўчирилган илмий муассасалар кутубхонадан малакали ёрдам олиб турарди.

Кутубхона фондларида жамланган давомли нашрлар — қишлоқ хўжалик йўналишидаги илмий-тадқиқот, тажриба ва илмий муассасалар 70 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида нашр этган тўпламлар

ахборотномалар диққатга сазовордир. Туркистондаги тажриба станцияларининг 1917 йил октябрь тўнтаришидан олдинги нашрлари бу ерда тўлиқроқ жамланган. Барча ахборотномалар, тўпламлар, тадқиқотлар, китоблар ва журналлардаги мақолалар каталоглар ва картотекаларда ифодаланган бўлиб, китобхонлар улардан фойдаланишлари мумкин.

Кутубхонада 70 йилдан ортиқроқ вақт мобайнида чоп этилган библиографик ва рефератив нашрлар жамланган. Марказий Осиё пахтачилигига оид қўлёзмалар ва босма нашрлар бўйича библиографик материаллар мажмуаси айниқса тўлиқдир. Агроном-библиографлар гуруҳи томонидан тузилган «Пахтачилик библиографияси» (1922—1936 йиллар) қўлёзмаси ҳатто Москва кутубхоналарида ҳам йўқ. «Пахтачилик библиографияси» (1941—1945 йиллар) қўлёзмаси Бутуниттифоқ пахтачилик илмий-тадқиқот институти кутубхонаси томонидан тузилган. Кутубхонада, шунингдек «Суғориладиган ерларда пахтачилик» (1953—1984 йиллар), «Хорижда пахтачилик» (1965 йил) каби библиографик тўпламлар нашр этилиб, Иттифоқ бўйлаб тарқатилган. 1970 йилдан бу ерда «Ўзбекистон қишлоқ хўжалиги» журнали нашр этилган. Кутубхонанинг мавзуга оид нашрлари: «Ғўза вилти ва унга қарши кураш», «Беда етиштириш агротехникаси», «Ўрта Осиё тупроқларига оид адабиётлар кўрсатгичи»га ҳам талаб катта эди. Мирзачўл, Амударёнинг қуйи қисми, Қарши чўлининг янги ўзлаштирилган ҳудудлари табиий шароити ва қишлоқ хўжалигига оид нашрлар ҳам диққатга сазовордир.

Даврий нашрлар фонди 198678 сондан иборат бўлиб, унда қишлоқ хўжалиги ва ўрмон хўжалигига оид 1917 йил октябрь тўнтаришидан олдинги нашрлар, Марказий Осиё нашрлари, деярли барча республикаларда нашр этилган журналлар мавжуд.

1992 йилга қадар фонд нашриётларнинг режалари, мавзулари, буюртма бланкалари, проспектлар, рўйхатлар ва ҳоказоларни кўздан кечириш ва уларга асосланган ҳолда буюртмалар бериш йўли билан оператив тарзда тўлдирилиб келинди.

Кутубхона фондларини шакллантиришда комплекташ манбалари катта рол ўйнайди.

Кутубхона 1993 йилга қадар қуйидаги манбалардан адабиётлар олар эди:

1. Мажбурий пуллик нусха (Москва).
2. Тошкент кутубхоналар коллектори.
3. «Академкнига» китоб савдоси бирлашмаси ва китоб дўконлари.
4. Халқаро ва мамлакат миқёсида китоб алмашинуви.

5. «Почта орқали китоб» дўконлари.

6. Қишлоқ хўжалик идораларининг ташкилотлари ва илмий-тадқиқот институтларидан текинга ва қўшимча ҳақ эвазига.

7. «Союзпечать» ташкилоти орқали ва идораларнинг ташкилотларида обуна бўлиш.

Кутубхонанинг вазифаси — олимлар, мутахассислар, талабалар, умуман, пахтачилик, ўсимликшунослик, чорвачилик, уруеларни сақлаш ва ишлатиш, пиллачилик, қишлоқ хўжалик иқтисодиёти ва қишлоқ хўжалигининг бошқа масалалари билан қизиқувчиларга кутубхоначилик-библиография ҳамда ахборот хизмати кўрсатишдан иборат эди.

1980—1990 йилларда кутубхона ўз фондини қишлоқ хўжалигида ижара пудрати, хўжалик ҳисоби, қишлоқда кичик корхоналар ташкил қилиш, тижорат ва бошқа долзарб масалаларга бағишланган адабиётлар билан гўлдиришга асосий эътиборни қаратди.

Республика илмий қишлоқ хўжалик кутубхонаси 16 та илмий-тадқиқот институтлари, 3 та олий ўқув юрти, 36 та ўрта махсус билим юрти, 9 та тажриба станциялари, 7 та илмий-тадқиқот институтлари филиаллари қошидаги барча қишлоқ хўжалиги кутубхоналарининг илмий-методик маркази ҳисобланар, тармоқ ходимларига ёрдам тариқасида хилма-хил шакл ва даражадаги қатор методик материаллар тайёрлаб тарқатар эди.

1970 йиллар бошига келиб, республикада қишлоқ хўжалик кутубхоналарининг ўзига хос тизими ташкил топди: а) илмий-тадқиқот институтлари, тажриба станциялари, қишлоқ хўжалик олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, механизаторлар ва чорвадорларнинг ҳунар-техника билим юртлари кутубхоналари; б) илмий ишлаб чиқариш бирлашмалари ва қишлоқ хўжалиги бошқармаларининг кутубхоналари; в) республика аҳамиятига молик тармоқ ихтисослашган кутубхона марказлари — Ўзбекистон қишлоқ хўжалик академиясига қарашли ва қишлоқ хўжалик вазирлигининг илмий-тадқиқот институтлари кутубхоналари.

Қишлоқ хўжалик кутубхоналари тизимида республика илмий қишлоқ хўжалик кутубхоналари катта рол ўйнайди. Бу кутубхоналар республика қишлоқ хўжалик ходимлари хизмат қилаётган барча кутубхоналарга ёрдам берадилар. Улар ўз фаолиятини республиканинг давлат кутубхоналари билан мувофиқлаштириб, республика миқёсида РИҚХКга хос бўлган вазифани бажарадилар. Қишлоқ хўжалик кутубхоналари ўз фаолиятини универсал, илмий-техникавий кутубхоналар ва ахборот органлари билан мувофиқлаштирадилар.

Қишлоқ хўжалиги бошқармаларининг ташкил этилиши туфайли қишлоқ хўжалик кутубхоналарининг ҳамжиҳатлигига эришиш айниқса муҳим вазифа бўлиб қолди. 1985—1990 йилларда қишлоқ хўжалиги соҳасидаги илмий-тадқиқот муассасалари кутубхоналарини, озиқ-овқат ва уни қайта ишлаш саноати корхоналари техникавий кутубхоналарини ва қишлоқ хўжалик корхоналари Оммавийларига хизмат қилувчи давлат ва қасаба уюшмаларининг оммавий кутубхоналарини бирлаштирувчи тизимларнинг таркиб топиш жараёни рўй берди.

2.3.4. Ўзбекистон Республикаси илмий педагогик кутубхонаси

1934 йил Ўзбекистон Педагогика фанлари илмий-тадқиқот институтининг ёрдамчи бўлинмаларидан бири сифатида асос солинган Республика илмий педагогик кутубхонаси Ўзбекистон Республикаси Халқ таълими вазирлиги тизимидаги кутубхоналарнинг илмий-услубий, библиография-ахборот ва мувофиқлаштирувчи маркази ҳисобланади.

Кутубхонада илмий-услубий бўлим, илмий библиография бўлими, адабиётларни комплектлаш бўлими, китобхонларга хизмат кўрсатиш ҳамда китоб сақлаш бўлими каби бешта бўлим бор.

Кутубхона фондида XIX асрда нашр этилган 3435 тага яқин китоблар мавжуд. Чунончи: Асвад Иброҳимбек. Турк тили грамматикасидан дарслик (араб ёзувида). 1887; Расулий. Маҳаллий билим юртларининг 4-ва 5-синфлари учун эрон тилидан ўқув қўлланмаси. 1913 (араб ёзувида); Муфрадот. Насталик эроний. Хуснихатдан ўқув қўлланмаси. Тошкент, 1893 (араб ёзувида); Маҳаммад Зиҳний. Гилни мустақил равишда чуқур (муфассал) ўрганиш учун араб тилидан қиёсий грамматика. 1987 (араб тилида); Шамсиддин Сомий. Қомус ул-олам. Илмий, техникавий атамалар, тарих, жуғрофияни ҳар томонлама тушунтириш ва оламнинг атоқли кишилари билан таништириш учун. 1889—1893 (араб ёзувида); Ўрта Осиё ҳақидаги маълумотлар тўплами. 1885; Оилавий тарбия қомуси. 1898—1902.

1991 йилга келиб, кутубхона фонди 400 минг босма бирликдан ошиб кетди. Ҳар йили унинг китоб фонди ўрта ҳисобда 18—20 минг нусха китоблар, 365 номдаги журналлар, 46 номдаги газеталар билан тўлдирилиб борилди.

Педагогика ва халқ таълими бўйича чоп этилган ўзбек ва рус тилларидаги барча журналлар энг биринчи сонидан бошлаб

кутубхонада жамланган. Булар 1869 йилдан чиқиб келган устозлар ва ота-оналар учун мўлжалланган «Ўқитувчи» («Учитель») журнали, 1917 йилдан нашр этилган «Туркестанский учитель», 1907 йилдан чиққан «Свободное воспитание» журнали, 1893 йилдан чиққан «Русская школа» журнали, 1889 йилдан чиққан «Министерство народного просвещения» журналидир. Уруш йилларида кутубхона иттифоқчиларимизнинг «Британский союзник» номли газетасини олиб турар эди.

Кутубхона Иккинчи жаҳон уруши йилларида ҳам ўз фаолиятини тўхтатмади. Унинг фондидаги кўпгина китоблар болалар уйлари, мактабларга тўхфа қилинди. Кутубхона республика пойтахтининг маданий марказларидан бирига айланди. Унинг қироатхонасида Тошкентга кўчирилган ёзувчи, шоир, олимлар тез-тез йиғилиб туришарди. Улар орасида Корней Чуковский, Анна Ахматова, Алексей Толстой, Корнелий Зелинский, академик Милица Нечкина ва бошқалар бор эди.

1990 йил кутубхона беш мингдан ортиқ китобхонга хизмат кўрсатарди. Булар илмий ходимлар, аспирантлар, мактаб ўқитувчилари, педагогика олий ўқув юртлиари ва педагогика билим юртлиарининг профессор-ўқитувчилар таркиби ва талабаларидир.

Кутубхонанинг маълумотномалар мажмуини, умуман, мамлакат бўйича, шу жумладан Ўрта Осиё республикаларида 1920 йилдан то бугунги кунгача халқ таълимининг вужудга келиши, ривожланиши ҳақида китобхонга ахборот берувчи, педагогика ва халқ маорифига доир газета ва журналлардаги мақолаларнинг бош системали каталоги дурдонаси бўлмиш каталоглар ва карточкаларнинг бир бутун тизими ифода этади.

Тизимга қарашли кутубхоналар учун методик қўлланмалар, тавсияномалар, хатлар тайёрланади, семинар-кенгашлар ташкил этилади, кутубхона ходимларининг малака ошириш курслари ўтказилади. Кутубхоналардаги илғор тажрибалар аниқланиб, умумлаштирилади ва ҳаётга татбиқ этилади.

Кутубхонани методик жиҳатдан бошқаришнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат: идораларга қарашли кутубхоналар китоб фондини такомиллаштириш ва уларни шакллантириш; кутубхона кадрларини тайёрлаш ва қайта тайёрлаш, ўқитувчиларга маълумотнома-библиография ва ахборот хизмати кўрсатиш муаммолари.

Кутубхонанинг маълумотнома-ахборот аппарати қатор каталог ва картотекалар тизимидан иборат бўлиб, улар орасида халқ маорифи

бўйича газета ва журналлар мақолалари картотекаси катта аҳамиятга эгадир. Бу картотека китобхонларга 1920 йилдан то 1990 йилларгача бўлган вақтга қадар собиқ Иттифоқ республикаларида халқ маорифининг шаклланиши, ривожланиши ва тараққиёти масалалари билан таништиради ва ахборот беради.

Республика илмий педагогика кутубхонаси халқ таълими тизимидаги педагогика институтлари, педагогика ўрта махсус билим юртлари, ўқитувчилар малакасини ошириш институтлари ҳамда мактаб кутубхоналарига ташкилий-услубий раҳбарликни амалга оширади. Шу мақсадда тизим кутубхоналари учун методик қўлланмалар, тавсиялар, хатлар тайёрлайди, семинар-кенгашлар ташкил қилади, кутубхона ходимлари малакасини ошириш курсларини уюштиради, кутубхоначилик соҳасидаги илғор тажрибани аниқлайди, ўрганади, умумлаштиради ва амалиётга жорий этади.

Кутубхона методик ишларининг 1985—1990 йиллардаги асосий йўналишларидан — соҳага қарашли кутубхоналар фондини тўлдиришни такомиллаштириш; кутубхоналар фондини кутубхона-библиография жадваллари бўйича жойлаштиришга ёрдам бериш ва кутубхоналар амалиётига «Ахборот, кутубхоначилик ва наприёт ишлари бўйича стандартлар тизими»ни жорий этишдир.

2.3.5. Илмий-тиббий кутубхоналар тизими

Ўзбекистон Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Республика илмий-тиббий кутубхонаси (РИТК) 1935 йил Тошкентда ташкил топган. Бу муассаса тиббиёт фани ва соғлиқни сақлаш соҳаси бўйича махсус кутубхонадир. Урушдан кейинги йиллар давомида кутубхона биотиббиёт соҳасидаги адабиётларнинг Марказий Осиёдаги энг йирик китоб маҳзанига айланди. 1990 йилга қелиб у республикадаги 240 тиббий кутубхоналарнинг қарийб 5 млн. нусхадан иборат китоб фонди асосида 185 мингга яқин китобхонга 5 млн. нусха адабиёт бера оладиган катта кутубхоналар тизимини бирлаштирган муассаса сифатида доврўқ қозонди.

Тиббий кутубхоналар тизими қуйидагиларни ўз ичига олади: 1) тиббий илмий-тадқиқот институтлари, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари, даволаш-профилактика муассасалари, клиникалар, қасалхоналар ва шу қабиларнинг кутубхоналари; 2) бош илмий-тадқиқот институтлари кутубхоналари; 3) республика ва вилоят илмий-тиббий кутубхоналари.

Тиббий кутубхоналарнинг қуйи тармоғи илмий ходимларга, врачларга, талабаларга, ўрта тиббий ходимларга ўз ҳудудидаги барча кутубхоналар тизими фондига таянган ҳолда хизмат кўрсатади. Шу мақсадда бундай кутубхоналар йиғма каталоглардан, маълумотномалардан, етакчи тиббий кутубхоналардан (давлат илмий-тиббий кутубхонаси, вилоят тиббий кутубхонаси) кенг фойдаланади, КАА орқали турли материалларнинг асл нусхалари ва улардан қўчирмаларни китобхоналарга етказиб беради.

Ҳудудий методик марказ ҳисобланган Республика илмий-тиббий кутубхонаси (РИТК) ва вилоят тиббий кутубхонаси (ВТК) тиббий кутубхоналар тизимида муҳим ўрин эгаллайди. Бу кутубхоналар республика ва вилоят марказларидагина эмас, балки шаҳарлар, туман марказлари ва қишлоқларда яшайдиган врачлар ва бошқа соғлиқни сақлаш ходимларини китоблар, махсус нашрлар ва турли ҳужжатлар билан таъминлаб туради, аynи вақтда, соғлиқни сақлаш маҳаллий органларига хизмат кўрсатади.

Бу кутубхоналар ташкилий-услубий ва ахборот-библиография марказлари бўлиб, ҳудудий депозитарийлар сифатида ҳам фаолият олиб боради, қуйи кутубхоналарнинг китоб фондларини марказлаштирилган асосда тўлдиришни ҳамда тиббий конференциялар материалларидан, рус тилида нашр этиладиган халқаро тиббий журналлардан, ҳамдўстлик мамлакатларидаги етакчи умумтиббий журналлардан олинган мақолаларни марказлаштирилган тарзда предметлаштиришни амалга оширади.

Республика илмий-тиббий кутубхонаси фондида жами 1 млн. нусхага яқин адабиётлар: китоблар, даврий нашрлар, авторефератлар, номзодлик ва докторлик диссертациялари, шу жумладан 160 минг нусхадан ортиқ хорижий нашрлар жамланган. Китоблар орасида Абу Али ибн Сино «Тиб қонунлари»нинг араб тилидаги ноёб нашри, Гиппократ асарлари, XVII-XIX асрларга оид нашрлар бор. Тиббиёт фанининг Сеченов, Пирогов, Павлов, Филатов каби намояндаларининг ва республика атоқли тиббиётчи олимларининг асарлари кутубхона фондидан кенг ўрин олган.

РИТК тиббиёт соҳасидаги ҳужжатлар республика фондини шакллантириш, тиббиёт мавзусида ва турдош билим соҳаларига оид ахборотларни тарқатиш бўйича муҳим вазифани бажаради.

Кутубхона ҳар йили Ўзбекистонда, узоқ ва яқин хориж мамлакатларида нашр этиладиган 3000 га яқин номда китоблар харид қилади, шунингдек, Россияда нашр этиладиган 120 дан ортиқ номдаги тиббий журналларни ва Ўзбекистонда нашр этиладиган 20 дан ортиқ номдаги тиббий журналларни обуна бўйича олади.

Кутубхонанинг маълумот-қидириш аппарати алифбелли, системали ва предметли каталоглардан, жами 7 млн дан ортиқ карточкани ўз ичига олган рўйхатга олиш ва мавзули картотекалардан иборат. Булар: вақтли матбуот нашрлари картотекаси; методик хатлар, кўрсатмалар, тавсиялар, ахборот хатлари картотекаси; институтлар асарлари картотекаси; «Ихтиролар тавсифи» картотекаси; ижтимоий-сиёсий адабиётлар картотекаси; «Иқлимшунослик» картотекаси; «Акупунктура» картотекаси; тақризлар картотекаси; Ўзбекистон тиббиётчи олимларининг асарлари картотекаси; «Ўлка патологияси» картотекаси; обзор мақолалар картотекаси; китоблараро библиография картотекаси; чет эл тиббиёти картотекаси.

Агар алифбелли каталог асосий китоб омборининг, шунингдек, РИТК китоб алмашинуви ва депозитар сақлаш фонди учун маълумот манбаи вазифасини бажарса, системали каталог шу фондлар учун ахборот манбаи вазифасини ўтайди. Йўғма ҳудудий алифбелли каталог РИТК марказлашган тизмининг асосий, китоб алмашинуви ва депозитар сақлаш фондлари ҳамда қатнашчи кутубхоналар: Тошкент Давлат тиббиёт институти, Тошкент врачлар малакасини ошириш институти, Самарқанд тиббиёт паразитология илмий текшириш институти, Зардоб ва эмлаш илмий-тадқиқот институти кутубхоналари, Тошкент вилоят илмий-тиббий кутубхонаси учун марказий каталогдир.

РИТКда фондларни тўлдириш, китобларга ишлов бериш, китобхонларга хизмат кўрсатиш, илмий-тадқиқот ва методик ишлар, китоб сақлаш, библиография, илмий ахборот, чет эл адабиётлари, ноширлик, таҳрир бўлимлари шаклланган. Кутубхона қошида 1975 йилда республика миқёсида етакчи мутахассисларга ахборотни Оммавий бўйича ва танлаб тарқатувчи Республика илмий-тиббий ахборот бўлими (РИТАБ) ташкил этилган бўлиб, у муҳим илмий-техникавий масалаларга доир илмий кенгашлар ва муаммо комиссиялари раислари, дастур раҳбарлари учун тавсифий ва рефератив ахборот тайёрлайди.

Кутубхона Республика илмий-техникавий кутубхонаси ва илмий қишлоқ хўжалик кутубхонаси сингари ўз соҳасида, яъни тиббиёт ва соғлиқни сақлаш бўйича ягона маълумотнома-ахборот фонддини таркиб топтиради.

2.3.6. Болалар ва ўсмирлар кутубхоналари тизими

Махсус кутубхоналарда болалар ва ўсмирларга китоб билан хизмат кўрсатиш Ўзбекистон жамияти ривожланишининг турли даврларида республиканинг ижтимоий-иқтисодий ва маданий тараққиётига мос равишда ўз тамойиллари, ўзига хос жиҳатларига эга бўлди. Урушдан олдинги йилларда ва урушдан кейинги дастлабки икки ўн йилликда янги бинолар қуриш, болалар кутубхоналари тармоғини вужудга келтириш ва уларни зарур адабиётлар билан таъминлаш бош вазифа сифатида илгари сурилди. 1948—1959 йилларда болалар кутубхоналари тармоғи 5 баравар, китобхонлар сони эса, қарийб 7 баравар кўпайди.³¹

1960 йилларнинг ўрталаридан болалар кутубхоналари тармоғини янада ривожлантириш, китобхонларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш вазифаси биринчи ўринга чиқди. Болалар ва ўсмирларга китоб билан хизмат кўрсатиш сифатини оширишнинг натижаси ўлароқ, 1965 йил Тошкентда махсус Республика болалар кутубхонаси ва вилоятларда ўқувчиларнинг мактабдан ташқари ўқишини ташкил этиш методик марказлари бўлган болалар кутубхоналари тармоғи ташкил этилди.

Лекин болаларга нафақат болалар ва ўсмирлар кутубхоналари, балки барча қишлоқ кутубхоналари, шаҳар ва туман кутубхоналарининг муайян қисми ҳам хизмат кўрсатар эди. Маориф вазирлиги маълумотларига кўра, республика мактабларида 1—8-синф ўқувчилари 1975 йил 3.030.150 кишини ташкил этган (аҳолининг умумий миқдори шу даврда 14 млн. 474 минг кишини ташкил қилган). Улар 10,5 мингдан ортиқ болалар, мактаб ва қишлоқ кутубхоналари фондларидан фойдаланганлар³⁴. Қишлоқларда яшайдиган ўқувчиларнинг бир қисми колхоз ва қасаба уюшмаси кутубхоналарининг фондларидан ҳам фойдаланар эди. 1977 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра республикада 341 та болалар кутубхонаси мавжуд эди. 1965 йилдагига солиштирганда уларнинг сони 149 тага кўпайди (1965 йилда республикада 192 та болалар кутубхонаси бўлган). Мактаб кутубхоналари тармоғи энг кўп сонли бўлиб, республикада улар 6854 та эди. 1980 йилларнинг ўрталарида республикада ёш китобхонларга 462 махсус болалар кутубхоналари, 4773 қишлоқ ва 7550 мактаб кутубхоналари хизмат кўрсатарди.³⁵

Маданият ишлари вазирлигига қарашли болалар кутубхоналари ва Ўзбекистон халқ таълими тизимидаги мактаб кутубхоналари республика болалар кутубхоналарининг ягона тизимини ташкил этади. Фаолиятининг асосий вазифалари ва принципларининг муштарақлиги

бу кутубхоналарни бирлаштириб туради. Бу кутубхоналар ёш авлодга билим бериш ва уларни ахлоқий тарбиялашга кўмаклашади.

Болалар ва мактаб кутубхоналарининг ўзаро ҳамжиҳатликда ишлаши ёш авлодни тарбиялашда китобнинг, мутолаанинг ролини ошириш, ўқувчиларни кутубхона хизмати билан тўлиқроқ қамраб олиш, минтақавий кутубхона қўрларидан янада самаралироқ фойдаланиш учун зарур.

1975 йил Маданият вазирлигининг «Оммавий давлат кутубхоналарини марказлаштириш тўғрисидаги Низом»ига мувофиқ болалар кутубхоналари тармоғи марказлаштириш асосида ташкил қилинди. Ишлаб чиқилган қоидага биноан, шаҳарда болалар кутубхоналари сони кўп (8—10 та) бўлса, улар мустақил МКТ бирлаштирилди. Қолган ҳолларда болалар кутубхоналари оммавий давлат кутубхоналари МКТ таркибига киритилди. Марказлаштирилган мустақил болалар кутубхоналари тизимлари 1985 йилга келиб Ўзбекистоннинг Тошкент ва Андижон шаҳарларида ташкил этилди.

Марказлаштирилган мустақил болалар кутубхоналари тизимига марказий шаҳар болалар кутубхонаси, болалар филиал кутубхонаси, хизмат кўрсатишнинг сайёр шакллари (китоб бериш жойлари, библиобуслар) кирарди.

Шаҳар (туман) марказий болалар кутубхонаси (МБК) болалар билан иш олиб боровчи барча идоралар кутубхоналарининг тапқилий-услубий ва мувофиқлаштирувчи маркази эди. Бу кутубхона минтақада болалар билан ишлашнинг йўлга қўйилишини ва унинг мазмунини белгилаб берарди, 1—8-синф ўқувчиларини мунтазам равишда китоб ўқишга жалб қилишни ташкил этарди. МБК маълумотнома-библиография ва ахборот хизмати кўрсатишни кенгайтиришга, болалар ва ёшларга хизмат кўрсатишда давомийликни амалга ошира бориб, МКТнинг барча бўлимлари билан ўзаро алоқани мустаҳкамлашга кўмаклашарди. МБК болалар ва мактаб кутубхоналарининг фаолиятини мувофиқлаштириб турарди.

1990 йилда Ўзбекистонда 2 та республика давлат болалар кутубхонаси, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонасининг ёшлар бўлими, 12 вилоят болалар кутубхоналари, 2 та болалар марказий кутубхонаси, 475 та болалар филиал кутубхоналари ишлаб турарди.

1970-1980 йиллар давомида 1965 йил ташкил этилган Республика давлат болалар кутубхонаси болалар адабиётларининг марказий омбори, болалар адабиёти ҳамда библиографияси соҳасида илмий-методик муассаса, болаларга хизмат кўрсатаётган барча кутубхоналарга ёрдам

берувчи илмий-услубий марказ, барча болалар кутубхоналари фаолиятини мувофиқлаштириш ва уйғунлаштириш ташкилотчиси бўлиб этишди.

1991 йилда кутубхона фонди 252 минг китоб ва журналлардан ортиқ бўлиб, 17 мингга яқин китобхонга хизмат кўрсатди³⁶.

1990 йилда кутубхонанинг 8 та асосий бўлими фаолият кўрсатар эди. Булар: китоб фондини тулдириш бўлими; китобларга ишлов бериш бўлими; кичик ёшдаги китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими; ўрта ва катта ёшдаги китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими; библиография бўлими; китоб фондини сақлаш бўлими; санъат бўлими; илмий-услубий ишлар бўлими.

Бўлимларнинг асосий мақсади республикадаги 12 вилоят болалар кутубхоналарига бевосита ташкилий ва услубий ёрдам кўрсатиш, улар учун методик қўлланмалар тузиш, болалар кутубхоналари ишининг методик даражасини ошириш ва барча кутубхоначилик жараёнларига фаол таъсир кўрсатиб, фан, маданият ва ишлаб чиқариш эҳтиёжларини ҳисобга олган ҳолда, барча кутубхоначилик тизимларидан янада тўлароқ ва унумлироқ фойдаланишга ёрдам беришдан иборат эди.

Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонасининг ўсмирлар бўлими болалар ва ўсмирларга хизмат кўрсатувчи кутубхоналар тизимида муҳим ўрин эгаллади. Бўлим 1970 йилда ташкил этилган бўлиб, у 14—21 яшар ўсмирлар ва қизларга, яъни мактаб ва гимназия ўқувчилари, коллежлар ва олий ўқув юртлари талабаларига хизмат кўрсатиш учун мўлжалланган³⁷.

Мазкур бўлим ёшларга кутубхона-библиография хизмати кўрсатишни ташкил этиш бўйича республика маданият ишлари вазирлиги методик маркази ҳисобланган ва барча манфаатдор ташкилотлар билан ўз ишини мувофиқлаштирган ҳолда олиб борган. Масалан, ёшлар муаммоларига оид илмий-ахборот ишларини амалга оширади; ёшлар учун тавсия библиографик қўлланмалар тайёрлайди ва нашр этади; ёшлар мутолааси социологияси бўйича илмий-тадқиқот ишларини ташкил қилади; ёшлар кутубхоналар тармоғи, ёшлар абонементлари, филиаллар, катталар кутубхоналари қошидаги китоб бериш кафедралари учун методик тавсияномалар ишлаб чиқади.

Бўлимнинг махсус қироатхонаси ва ёрдамчи китоб фонди турли фан соҳаларига оид 32 мингдан ортиқ адабиётлардан ташкил топган. Очиқ китоб фонди жавонларидан ижтимоий-гуманитар мавзудаги ҳамда фан ва техниканинг муҳим тармоқлари бўйича илмий-оммабоп адабиётлар, ўзбек, рус ва хорижий муаллифларнинг бадиий асарлари, хилма-хил журналлар ўрин олган.

2.3.7. Йирик олий ўқув юртлари кутубхоналари¹⁸

Ўзбекистон олий ўқув юртларида бутун кутубхоначилик ишини Кутубхоначилик-библиография ишлари бўйича республика илмий-услубий кенгаши мувофиқлаштиради. Тошкент давлат университетининг илмий кутубхонаси базасида иш олиб борувчи бу кенгаш раисининг ўринбосари шу кутубхона директори ҳисобланади.

Олий ўқув юртлари кутубхоналари моҳият эътибори билан илмий ва ўқув кутубхоналаридир. Уларда кутубхона хизмати кўрсатиш уч йўналишда амалга оширилади: а) асосий илмий кутубхона; б) факультетлардаги илмий ва ўқув адабиётлари жамланган кутубхона; в) кафедралар, кабинетлар ва лабораториялар қошидаги тор профессионал мазмундаги адабиётлар тўпланган ихтисослашган кутубхоналар.

Асосий (марказий) кутубхона умумий ташкилий методик раҳбарликни, китоб фондини марказлаштирилган тарзда буглашни, уларга ишлов беришни, китобларни сақлашни, библиография ишларини амалга оширади. Китобхоналарга хизмат кўрсатиш учун ихтисослаштирилган мутолаа заллари ва кабинетлари тизимини ташкил қилади.

Олий ўқув юртлари кутубхоналар тармоғи ривож топган йирик шаҳарларда бош кутубхоналар тайинланади. Шаҳар олий ўқув юртлари кутубхоналар тармоғига ташкилий-услубий раҳбарлик қилиш, унда ягона маълумотнома аппаратини вужудга келтириш, китоб фондини тўлдириш, ахборот-библиография фаолияти, шунингдек, китобхоналарга хизмат кўрсатиш соҳасида бошқа тизимлардаги кутубхоналар билан ишлаш режаларини мувофиқлаштириш масалаларини ҳал қилиш шу кутубхоналар вазифасига киради.

Тошкент Давлат университети (ҳозирда — Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети)нинг Асосий кутубхонаси. Урушдан кейинги дастлабки йиллар бутун Оммавийнинг кутубхонани ривожлантириш бўйича қизғин фаолияти билан тавсифланади. Бунда китоб фондларини, айниқса, ўзбек тилидаги адабиётларни янада кўпайтириш, талабалар, аспирантлар, профессор-ўқитувчилар таркибининг зарур адабиётларга бўлган эҳтиёжлари тўлиқ қондирилишини таъминлаш асосий вазифа қилиб қўйилди.

1946 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхона фондида 541890 босма бирлик, шу жумладан, 361838 та китоб бор эди. 1953 йилда юридик институт университетнинг юридик факультетига

айлантирилиши муносабати билан кутубхона фондига мазкур институтга қарашли адабиётларнинг катта қарғияси қўшилди.

Кутубхонада барча ишларнинг боши комплекташ бўлимида амалга оширилади. Харид қилиш мўлжалланган барча илмий, ўқув адабиётлари ва бошқа нашрлар айнан шу ерда режалаштирилади, китоблар ўқувчи сари ўз йўлини шу ердан бошлайди. Бўлим «Союзкнига», «Академкнига» каби китоб савдоси ташкилотлари, Москва ва Тошкентдаги кутубхоналар коллекторлари билан яқин алоқа ўрнатган бўлиб, улар нашриётларнинг тематик режаларини мунтазам равишда юбориб турар эди. Мазкур иш услуги нашр этиш мўлжалланган муайян мавзу ва мазмундаги китоб қасрда ва қачон чоп этилишини олдиндан билиш имконини берарди. Кутубхона фондларини комплекташнинг тематик режасини тузиш учун муайян ихтисосликлар бўйича факультетларнинг ўқув режаларидан, кафедралар ва илмий лабораторияларнинг илмий-тадқиқот ишлари режаларидан, атоқли профессорлар маслаҳатларидан ҳам фойдаланилар эди. Университет мамлакатнинг муҳим илмий-тадқиқот марказларидан бирига айланиб қолди. Шу боис кутубхона ўз фондларини олий ўқув юрти адабиётлари билан бир қаторда, чет эл илмий нашрлари билан ҳам тўлдириб борди. Кутубхонанинг комплекташи соҳаси доимо универсал бўлиб қолди.

1960 йил бошига келиб кутубхона факультетларда 10 ва кафедраларда 15 филиалга эга эди. Бу филиал кутубхоналар асосий кутубхона орқали комплекташларди.

Чет мамлакатлар билан китоб алмашинуви йилдан-йилга кенгайиб борди. 1955 йил кутубхона чет элдаги 49 муассаса билан китоб алмашинувини олиб борган бўлса, 1957 йилда бундай муассасалар сони 176 тага, 1959 йилда — 188 тага, 1963 йилда — 233 тага етди. Бундай китоб алмашинуви ҳар йили 3000—5000 босма бирликдан иборат адабиётлар олиш имконини берар эди³⁹.

«Союзпечать» ташкилоти орқали обуна йўли билан кутубхона ҳар йили 500 номгача янги журналлар (тахминан 10 минг босма бирлик) ва 60 номгача газеталар оларди. 1955 йилда кутубхона фонди 700000 босма бирликдан иборат бўлса, 1965 йилда бу кўрсаткич 1 млн. 337933 босма бирликка, 1968 йилда эса, 1 млн. 624217 босма бирликка етди. Кутубхона фондларига ҳар йили ўрта ҳисобда 70 минг босма бирлик миқдоридан янги адабиётлар қўшилар эди⁴⁰.

Университет кутубхонаси универсал фондларга эга бўлиб, уларнинг илмий даражаси анча юқори, мазмуни эса, университет фаолиятининг хусусияти билан белгиланар эди. У Ўзбекистон ва Ўрта Осиё

республикалари олий ўқув юрглари кутубхоналари орасида етакчи ўринни эгалларди.

Кутубхона ижтимоий-гуманитар фанларга оид нашрлар, ижтимоий-сиёсий адабиётлар, фалсафа, иқтисодга оид китобларга айниқса бой (500 минг жилддан ортиқ) эди. Кутубхона фондларида табиий фанлар бўйича 200 минг жилддан ортиқ, амалий фанлар бўйича 100 минг жилддан ортиқ нашрлар ва 100 минг жилдга яқин жаҳоннинг турли тилларидаги бадиий адабиётлар жамланган эди.

Кутубхона дарсликлар ва ўқув қўлланмаларининг анча мукамал фондига эга бўлиб, уларга кутубхона йиллик бюджетининг 40 фоизи сарфланарди. Даврий нашрлар фонди рус тили ва Шарқ тилларидаги 400 минг босма бирикдан ортиқ эди. Чет тилидаги адабиётлар фондида немис, инглиз, француз тили ва бошқа тиллардаги 75 мингдан ортиқ китоблар ва 67 минг даврий нашрлар бор эди.

Кутубхонанинг маълумот тарзидаги адабиётлар фонди диққатга сазовор бўлиб, унда билимнинг турли соҳаларига оид 15 мингдан ортиқ библиографик қўлланмалар (кўрсаткичлар, энциклопедиялар, луғатлар, йилномалар, рефератив журналлар ва ҳ.к.) жамланган эди.

Кутубхонанинг асосий китоб фондлари бош китоб омборида жойлашган. Соҳаларга оид адабиётларнинг жуда кўп миқдори кутубхонанинг факультетлардаги филиалларида жамланган. Ёрдамчи фондлар қироатхоналарда, абонементларда сақланади. Адабиётларни жойлаштиришнинг бундай таркиби уни китобхонга мумкин қадар яқинлаштириш имконини беради ва ундан фойдаланишни енгилаштиради.

Кутубхонага келган барча адабиётларга ишлов берилади ва улар каталогларга киритилади. Кутубхонада асосан алифбелли ва системали каталоглар юритилади. Каталоглар ўзбек, рус тилларида ва хорижий тилларда юритилади. Улардан ташқари, даврий нашрлар, авторефератлар, диссертациялар каталоглари ва бошқа каталоглар ҳам мавжуд.

Каталогларсиз кутубхона фондларидан тўлақонли фойдаланиш мумкин эмас, чунки уларда барча босма нашрлар кўрсатилган. Каталоглар мутолаа учун қўлланма бўлиб хизмат қилади. Улар ёрдамида китобхон кутубхона фондининг таркиби билан танишиш имкониятига эга бўлади.

Каталоглар китоблар, журналлар, газеталар ва кутубхонада мавжуд бошқа материаллар ҳақида асосий маълумотлар ифодаланган карточкалардан ташкил топади. Адабиётларни жойлаштиришнинг ҳар қандай усулида ҳам ҳар бир китоб ўзининг муайян ўрнига эга бўлади.

Бу ўрин китоб шифри (шартли белгиси)да қайд этилади. Ушбу шифр китоб омборнинг қайси тоқчасида жойлашганини кўрсатади.

Кутубхонанинг асосий вазифаси, фаолиятининг пировард мақсади — китобни ўқувчилар кенг доирасига етказиш, унинг эҳтиёжларини зарур адабиётлар билан қондириш. Кутубхонанинг бутун серқирра фаолияти ана шу мақсадга бўйсундирилган.

Адабиётлар билан хизмат кўрсатиш кутубхонанинг марказий абонементи ва тармоқ кутубхоналари орқали амалга оширилади. Улар қошида илмий ходимлар учун умумий қироатхоналар мавжуд. Даврий нашрлар қироатхоналари фаолият кўрсатади. Кутубхонада сиртқи ва кечки бўлимлар талабалари учун ўқув адабиётлари махсус фонди ташкил этилган бўлиб, у талабалар эҳтиёжини тўлиқ қондиришга ҳаракат қилади.

Абонемент — кутубхона кўзгуси. У китобхонларга хизмат кўрсатиш ишининг натижаларини аниқлашга ёрдам беради. Бу ишнинг самарадорлиги ходимларнинг билимлари ва меҳнатсеварлигига кўп жиҳатдан боғлиқ. Абонемент ходимлари орасида тажрибали ва билимдон кутубхонашунос, абонемент мудири Е.К.Васильева-Чеботарева узоқ вақт меҳнат қилди. Илмий ва бадиий адабиётларни яхши биладиган бу юксак маданиятли ва фидойи инсон китобхонларнинг барча эҳтиёжларига ҳозиржавоблик билан муносабатда бўлар, кўп сонли кутубхона аъзоларига хизмат кўрсатишни оқилона ташкил этган эди.

Кутубхона минглаб ёшларга ижтимоий-сиёсий билимлар ва амалий фанларни ўзлаштиришда, халқ хўжалиги ва маданиятнинг турли тармоқларида мустақил ижодий меҳнатга тайёргарлик кўришда ёрдам берди ва бермоқда.

Кутубхона аъзолари контингенти 50—60-йилларда ошиб борди. Агар 1940 йил кутубхонага 5 минг киши аъзо бўлган бўлса, 1960 йил бу кўрсаткич 7035 тага, 1965 йил — 13441 тага етди, 1968 йил эса, абонементда 15346 киши рўйхатга олинди. 1961 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхонага ташрифлар сони 380 мингга етган (бу 1956 йилдагидан икки баравар кўп), уларга 1 миллион босма бирликка яқин адабиётлар берилган.

Маҳаллий миллатларга мансуб талабалардан бўлган кутубхона аъзолари сони ҳам изчил ўсиб борди. 1959 йил ўсиш тахминан 2007 кишини ташкил этган бўлса, бу кўрсаткич 1964 йил 4144 кишига, 1969 йил эса, 8400 кишига етди⁴¹. Бу ўзбек, қозоқ ва бошқа миллатларга мансуб талабалар сони изчил тарзда кўпайиб борганлигидан далолат беради. Маҳаллий миллатларга мансуб

китобхонлар сонининг ўсиши абонементда ва қироатхоналарда ўзбек тилида ва Ўрта Осиёда яшайдиган бошқа халқларнинг тилларида бериладиган адабиётлар сони сезиларли даражада кўпайишига сабаб бўлди. Бу маҳаллий миллатларга мансуб ёшларга билим бериш ва касб ўргатишда кутубхона муҳим рол ўйнаганлигини кўрсатади.

Китобхонларнинг китобга бўлган эҳтиёжини қондиришда кутубхонада ички ва халқаро кутубхоналараро абонементлар ҳам муҳим рол ўйнайди.

1960—1970 йилларда кутубхонада ахборот-маълумотнома ва режалаштириш-библиография ишлари сезиларли даражада такомиллаштирилди, уларни яхши ташкил этиш китобхонларга адабиётлар билан хизмат кўрсатишнинг муваффақиятини белгилаб берди.

Кутубхонада ахборот-маълумотнома хизмати кўрсатиш у ташкил топган пайтдан бери амалга оширилади. Бу иш доираси китобхонларнинг эҳтиёжлари ошган урушдан кейинги йилларда анча кенгайди. Бу ишни асосан библиография бўлимининг маълумотлар сектори олиб боради. Бўлим ходимлари ўлкашуносликка оид ва бошқа бир қанча библиографик картотекалар туздилар. Бу картотекалар маълумотлар умумий аппаратининг муҳим қисми бўлган библиографик қўлланмалар — кўрсаткичларни яратиш учун асос бўлиб хизмат қилади.

Газета ва журналлардаги мақолалар картотекасида (унга 1938 йилда асос солинган эди) 60-йиллар охирига келиб барча табиий ва ижтимоий-гуманитар бўлимлар бўйича (университет факультетларига нисбатан) 600 мингдан ортиқ карточка жамланди, унга ҳар йили 70—80 минг карточка қўшилиб борди.

Ўзбек ва рус тилларидаги ўлкашуносликка оид минтақавий (Ўрта Осиё ва Қозоғистон) картотекада 1917 йилги октябрь тўнғаришидан олдинги ва совет давридаги материаллар жамланган. Китобхонлар ўлка тарихи, халқ ҳўжалиги ва маданиятининг ривожланишига оид жуда кўп саволларига шу картотека ёрдамида жавоб топадилар. Кутубхонада тақризлар, авторефератлар, университет олимларининг асарлари картотекаси ва бошқа картотекалар юритилади.

Кутубхона ҳар йили 20 мингдан ортиқ оғзаки ва ёзма талабларни бажариб келади. Улар орасида бир неча юз йирик тематик талабномалар ҳам бор. Фақат 1963 йилда кутубхона 300 га яқин йирик тематик талабномаларни бажарди.

1965 йил кутубхонанинг чет тилидаги адабиётлар фондида 85 мингга яқин китоб ва 75 минг даврий нашр бор эди. Улар орасида немис, инглиз ва француз тилидаги адабиётлар кўпчиликни ташкил этарди.

1970—1980 йилларда кутубхонанинг халқаро алоқалари анча

кенгайди. У китоб алмашинуви бўйича 522 абонементга эга бўлиб, шулардан 342 таси чет элдаги муассасалар билан тузилган эди. Кутубхона улардан ҳар йили мингдан ортиқ босма нашрлар олиб турарди.

Валютага харид қилинадиган илмий адабиётлар университетнинг профессор-ўқитувчилар таркибини чет эл олимларининг янги каллифиётлари ва тадқиқотлари билан таништиришга ёрдам беради.

1981 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра чет тилидаги адабиётлар фонди 150 минг китоб ва 147 минг даврий нашрлардан иборат эди.

Хорижий адабиётлар бўлими йиғма каталог юритади, янги олинган нашрларни университет олимлари орасида тарғиб қилиш учун ахборогномалар гузади.

Сўнгги йилларда кутубхона ишининг асосий кўрсаткичлари манфий ёки мусбат томонга ўзгариб турибди. Агар 1975 йил кутубхонага 20480 киши аъзо бўлган бўлса, бу кўрсаткич 1980 йил 19096 кишини, 1985 йил — 18512 кишини, 1990 йил эса, 20011 кишини ташкил этди. Ташрифлар сони 1975 йил 601173 та бўлган бўлса, 1980 йил 628340 тани, 1985 йил — 587266 тани, 1990 йил — 671139 тани ташкил этган.

Берилган китоблар миқдорини қуйидаги жадвал тавсифлайди⁴²:

	1975	1980	1985	1990
Барча шохобчаларда, шу жумладан тармоқ бўлимларида берилган китобларнинг умумий миқдори	954725	1105251	1005880	1115500
	566940	700817	682203	691301

Рақамлар кутубхона ўз аъзоларига китоб билан хизмат кўрсатиш соҳасида сезиларли даражада заҳмат чекканлигидан далолат беради.

1963 йил мартда кутубхона қошида республика олий ўқув юртлари ва ўрта махсус билим юртлари кутубхоналарининг ишига раҳбарлик қилиш учун методик кабинет ташкил этилди. Бу кабинет кутубхоналарнинг йиллик иш режалари ва ҳисоботларини ўрганиб чиқиб, уларнинг фаолиятини яхшилаш юзасидан тавсиялар беради. 1965—1970 йилларда Маданият вазирлигига қарашли 95 кутубхонадан Тошкент, Самарқанд, Бухоро, Фарғона, Қўқон ва Ўзбекистоннинг бошқа шаҳарларидаги 15 кутубхона фаолияти ўрганиб чиқилди.

Кабинет иш тажрибаси алмашиш бўйича анжуман ва конференциялар ўтказишга катта эътибор берди. 1963 йил Ўрта Осиё республикаларининг 34 кутубхонаси вакили иштирокида ўтказилган уч кунлик анжуман — конференцияда кутубхоналар ишини такомиллаштиришнинг амалий ва муайян масалалари кенг муҳокама қилинди. Ушбу мулоқот натижасида Ўзбекистон ва қўшни республикалар кутубхоналари ўртасида алоқалар мустақкамланди.

Методик кабинет ҳар йили кутубхоналар ҳолати ва фаолияти ҳақидаги ҳисоботларни тинглар, уларнинг иш натижаларини кўриб чиқар, кутубхоналарнинг бошқа идоралар билан ҳамкорлигини мувофиқлаштирар эди. Қироатхоналар ташкил этиш, маълумотнома-библиография адабиётлари ва хорижий нашрларни ҳисобга олиш, кутубхона ходимлари малакасини ошириш бўйича услубий материаллар ишлаб чиқиш методик кабинет фаолиятида салмоқли ўрин эгаллади. У университет кутубхонасида маълумотнома ва маслаҳат, меъёрлаштириш ва ҳисоб юритиш, услубий китоб фондини шакллантириш ва картотекалар ташкил этиш ва ҳоказо ишларни амалга оширди.

Кутубхонанинг қуйидаги 8 функционал ва 9 соҳавий бўлимлари мавжуд:

1. Китоб фондини тўлдириш бўлими (бўлимда ватан адабиётлари билан тўлдириш, чет эллар билан китоб алмашинуви, ички китоб алмашинуви секторлари мавжуд).

2. Китобларга илмий ишлов бериш ва каталоглаштириш бўлими (адабиётларни чет эл ва Шарқ тилларида тавсифлаш, тизимга солиш ва каталоглар ташкил қилиш секторлари).

3. Китоб фондини сақлаш бўлими (нодир китоблар ва қўлёзмалар, илмий ва махсус адабиётларни сақлаш, адабиётларни тақсимлаш ва факультет кутубхоналарида сақлаш секторлари).

4. Илмий-библиография бўлими (ретроспектив библиография, маълумотнома-библиография ишлари, кутубхоначилик-библиографияга оид билимларни тарғиб қилиш секторлари).

5. Фоявий-тарбиявий ишлар бўлими (кўргазмаларни тайёрлаш ва безаш, оммавий тадбирлар тайёрлаш секторлари).

6. Илмий-услубий ишлар бўлими (олий ўқув юртлари кутубхоналари, ўрта махсус билим юртлари кутубхоналари секторлари).

7. Китобхонларга хизмат кўрсатиш бўлими (абонемент, ўқув заллари, КАА ва факультет ва кафедралар кутубхоналари секторлари).

8. Кутубхоначилик-библиография ва ахборот жараёнларини механизациялаш ва автоматлаштириш бўлими (нусха кўчириш ва кўпайтириш, фотолаборатория, китоб муқовалаш секторлари).

Кутубхонанинг мазкур функционал бўлимларидан ташқари, университет асосий биноси ва факультетларда жойлашган 9 ўқув кутубхона филиаллари мавжуд. Булар: ўқув кутубхонаси (асосий бинода), кимё, биология, физика, филология, тарих, ҳуқуқшунослик, шарқшунослик факультетлари ва тайёрлов бўлимининг чет эл талабалари учун мўлжалланган кутубхоналари.

1991 йил кутубхона китобхонларга 9 абонемент, 972 ўринлик 13 қироатхоналар орқали ҳамда 45 кафедралар ўқув кабинетларида кутубхона хизмати кўрсатган. Кутубхона ютуқларидан бири унинг асосий китоб фонди китобхонлар учун «очиқ дастур» бўйича ташкил этилганлигидир. Бунда талабалар филиал-кутубхоналар фондининг маълум қисмига бевосита ўзлари кириб, адабиёт танлайди. Бу вақтни тежашда муҳим аҳамиятга эгадир. Махсус залларда янги олинган адабиётлар билан таништириш учун «Ахборот ҳафталиклари» ташкил қилинади (1991 йилда 9 марта уюштирилган). «Кафедралар куни», «Мутахассислар куни», «Дипломантлар куни» каби ва бошқа кўرғазмалар (жами – 152 кўрғазма) уюштирилган.

Кутубхонада ягона китобхонлик билети жорий қилинган бўлиб, 1991 йилда 20311 китобхонга хизмат кўрсатилган. Шулардан 17427 таси университет талабаларидир. Китобхонлар томонидан жами 1115000 босма бирлик миқдоридида ҳар хил нашрлар олинган. Шундан 725765 босма бирликни ўқув-педагогик нашрлар, 283294 босма бирликни – илмий адабиётлар, 73856 босма бирликни – бадиий адабиётлар ташкил этади. Берилган жами адабиётларнинг 270751 нусхаси ижтимоий-сиёсий, 8820 нусхаси чет тиллардаги нашрлардир.

Тошкент университетининг асосий кутубхонаси Ўзбекистон олий ўқув юртлари бўйича КААнинг мувофиқлаштирувчи маркази, олий ва махсус ўқув юртлари кутубхоналари учун методик марказ вазифасини ўтайди. Кутубхонанинг илмий-услубий ишлар бўлими ўз ишини кутубхоначилик-библиография ишлари бўйича республика илмий-методик кенгашининг режаси ва раҳбарлиги остида амалга оширади.

Кенгаш Ўзбекистон Олий таълим вазирлигининг Республика ўқув-методика кабинети қошида тузилган бўлиб, республика олий ва махсус таълим ўқув юртлари кутубхоналарининг методик маркази ҳисобланган Тошкент Давлат университетининг илмий кутубхонаси базасида иш олиб боради. Кенгаш республика методик маркази ҳудудий шаҳар методик марказлари олий ўқув юртлари айрим кутубхоналарининг методик ишлар бўйича тузган ҳисобот ва иш режаларини кўриб чиқади, улар томонидан тайёрланган методик ҳужжатларни тасдиқлайди.

Ҳозирги вақтда кутубхонанинг китоб фондида 3,3 млн дан ортиқ турли фан соҳаларига оид адабиётлар мавжуд бўлиб, ўзининг таркиби ва миқдори жиҳатидан Ўрта Осиё ва Қозоғистон давлатлари олий ўқув юртлари кутубхоналари ичида энг йириги ҳисобланади. Унинг китоб фонди таркибида 1127485 илмий ва ўқув адабиётлари, 233174 нусха чет тиллардаги нашрлар, 202 мингдан ортиқ алмашув-захира кўри мавжуд. Биргина 1991 йилда унинг китоб жамғармасига янгидан 16332 номдаги, 80847 босма бирликдан иборат хилма-хил нашрлар, 1911 номда 30368 нусха ўқув-педагогик адабиётлар, 3759 номда 5768 та бадиий ва 1792 номда 16965 нусха бошқа нашрлар, шунингдек, 12999 вақтли матбуот нашрлари олинган.

Кутубхона Германия, Франция, АҚШ, Англия, Корея, Япония, Россия каби мамлакатларнинг илмий марказлари ва университет кутубхоналари билан ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Кутубхонадан фойдаланувчилар сони 13 мингга ташкил қилади. Ҳар йиллик даволат 400 минг кишидан иборат. Ўртача китоб бериш – 800 минг нашр бирлиги. Кутубхона штати 107 кишидан иборат. Янги адабиётлар сони бир йилда 30 минггача ташкил қилади.

Кутубхонада компьютерхона ишлайди. 1991 йилдан чиққан барча янги адабиётлар ИРБИС дастурига киритилган.

Кутубхона Ўзбекистон Республикасидаги барча олий мактаб кутубхоналари учун илмий-методик марказ ҳисобланади. У республикадаги 65 олий ўқув юрти кутубхоналарига услубий ёрдам бериб келмоқда.

Абу Райҳон Беруний номидаги Тошкент Давлат техника университети кутубхонаси. Кутубхона 1929 йилда Ўрта Осиё пахтачилик-суғориш политехника институти (1933 йилдан у Ўрта Осиё саноати институти деб номланади) негизда ташкил топган. 1949 йилда институти Ўрта Осиё политехника институти деб номланди, 1961 йилдан эса, у Тошкент Политехника институти (ТПИ) деб юритилади. 1990 йил ТПИдан механика ва самолётсозлик факультетлари ажралиб чиқиб, улар негизда Тошкент машинасозлик институти (ТМИ) ташкил этилди. Кутубхона эса, иккита олий ўқув юртига хизмат кўрсатганлиги туфайли, ТПИ ва ТМИ институтлараро кутубхонаси бўлиб қолди.

1991 йил июлда ТПИ ва ТМИ қайта тузилиб, Тошкент Давлат техника университети (ТДТУ)га айлантирилди, унинг меъморчилик, саноат ва фуқаро қурилиш ва қурилиш-муҳандислик факультетлари негизда Тошкент меъморчилик-қурилиш институти (ТМҚИ), кимё факультети негизда эса, Тошкент кимё-технология институти (ТКТИ) ташкил қилинди. Нағижада, ТПИ ва ТМИ институтлараро

кутубхонаси Тошкент Давлат техника университети, Тошкент қурилиш-меъморчилик институти ва Тошкент кимё-технология институтининг институслараро кутубхонаси сифатида фаолият кўрсата бошлади. 1995 йил Тошкент Давлат авиация институти ташкил этилганида сўнг, кўрсатилган ҳар бир олий ўқув юрти институтлараро кутубхона фондиди ўзаро бўлашиб олиб, ўз кутубхонасига эга бўлди.

Бугунги кунда Тошкент Давлат техника университетининг бош ва урта тармоқ кутубхоналари, еттига қироатхона, тўққизта бўлим ва секторлари мавжуд: 1. Босма нашрлар билан тўлдириш бўлими; 2. Босма нашрларга ишлов бериш бўлими; 3. Китобхонларга хизмат кўрсатиш ва босма нашрларни сақлаш бўлими; 4. Маълумотнома-библиография бўлими; 5. Методик бўлим; 6. Ҳужумат-оммавий тарғибот бўлими; 7. КАА сектори; 8. Чет эл адабиётлари сектори; 9. Бошқа шаҳарлардаги тармоқ кутубхоналари сектори.

Кутубхонанинг умумий китоб фонди 1 млн дан ортиқ нусхани ташкил этади. Булар давлат тилидаги ҳамда рус ва хорижий тиллардаги дарсликлар, илмий-техникавий ва бадиий адабиётлардир. Республикамизда ва МДХ давлатларида босилган вақтги матбуот нашрлар фонди ҳам талайгина. ТПИ ва ТДУда ёқланган диссертациялар, авторефератлар, университет олимларининг қўлёзма ишлари ва уларнинг тўпламлари фонди ҳам мавжуд. Кутубхонада нодир библиографик нашрлар жамланган.

Кутубхона ягона китобхонлик абонементи асосида 10 минг китобхонга хизмат кўрсатади. Бош кутубхона ва унинг тармоқ кутубхоналари хизматидан университет талабалари, ўқитувчи-профессорлар таркиби, шунингдек, бошқа илмий муассаса ва ўқув юртлирининг талабалари ва мутахассислари фаол фойдаланадилар.

Кутубхонанинг кўп соҳавийлиги нафақат Тошкент шаҳридаги, балки бутун республика бўйича китобхонларнинг эҳтиёжини қондиришга имконият яратади.

Китобхонлар билан ишлаш жараёнида компьютер ахборот технологиясини жорий этиш ва ривожлантиришга катта аҳамият берилди. Кутубхонада Интернетга чиқиш имкониятига эга бўлган ички тармоқ ташкил қилинган ва у университетнинг Корпоратив тармоғига уланган. Олий ўқув юртининг Корпоратив тармоғига кирувчи барча бўлимлар ўз иш жойида кутубхона электрон каталогидан фойдаланишлари мумкин. Кутубхона «ИРБИС» дастурида ишлайди. Ҳозирги вақтда электрон каталог тузиш устида иш олиб борилмоқда. Китобхонлар кутубхонанинг электрон каталогидан фойдаланган ҳолда, ўзларига зарур бўлган адабиётларни қидириш ишларини амалга оширадилар.

Маълумотнома-библиография бўлимида талабалар учун Интернетдан бепул фойдаланиш имконияти ярагилган. Бош кутубхона ва унинг тармоқ кутубхоналарида мавжуд нусха кўчириш ускуналари китобхонлар талабини тўла қондириш имконини беради.

Асосий кутубхона китобхонларга ахборот беришда турли шакллардан фойдаланади. Ҳар ойда «Янги келган адабиётларнинг очиқ кўриги» кунлари, тематик экспозициялар ва янги келган адабиётларнинг доимий кўргазмаси ўтказиб турилади. Кутубхонага келган янги адабиётларнинг рўйхати мунтазам равишда чиқариб турилади.

Вақтли матбуот қироатхонасида китобхонларга ёрдам бериш мақсадида тематик картотека ва папкалар ташкил этилган.

Китобхонлар 46 китобнинг электрон кўринишини, 50 дан ортиқ CD-ROM дисклар мажмуасини, ТДТУ ва бошқа олий ўқув юртлири ўқитувчилари томонидан ёзилган маърузалар матнларининг электрон нусхаларини ўз ичига олган электрон кутубхона манбаларидан фаол фойдаланадилар. Жадаллаштирилган тарзда инглиз тилини ўрганиш видеокурси ва «TOEFL» имтиҳонга тайёрлов курсларидан талабалар катта қизиқиш билан фойдаланмоқдалар.

Қироатхонада МДХ мамлакатларида нашр этилган техникага оид журналларнинг очиқ фонди ташкил этилган.

Тиббиёт академиясининг Асосий кутубхонаси. Тиббиёт академияси Асосий кутубхонасининг тарихи Туркистон университети тиббиёт факультети тарихи, Ўрта Осиё тиббиёт институтининг ташкил топиш тарихи ва Ватанимизда тиббиёт фанининг ривожланиши билан узлуксиз боғлиқ.

Кутубхонага 1919—1920 йилларда асос солинган. Маълумки, кутубхона фондларни комплекшлаш ва ташкил этишдан бошланади. Агар бу иш нолдан бошланса, китобхонлар эҳтиёжини қондира оладиган фонд шаклланиши учун кўп йиллар заҳмат чекиш керак бўлади. Кутубхона университет талабалари томонидан, шифокорлар, аҳоли орасидан йиғиб олинган китоблар асосида тузилган. 1927—1929 йилларда Ўрта Осиё университети тиббиёт факультети кутубхонаси ўзининг штампига эга бўлди ва режали асосда ўз фонддини тўлдирга бошлади.

1931 йил университетнинг тиббиёт факультети Ўрта Осиё тиббиёт институтига айлангирилди. 1935 йилда у Тошкент Давлат тиббиёт институти деб қайта номланди. Шу даврдан эътиборан институт кутубхонаси Асосий кутубхона деб номлана бошланди. 1990 йилда Тошкент Давлат тиббиёт институти, шунинг жумладан, унинг кутубхонаси ҳам Биринчи ва Иккинчи тиббиёт институтларига бўлинди.

Сўнгги йилларда кутубхона ўз дублет фондидан 10000 номдан

ортиқ китобларни Киев, Харьков, Қрим тиббиёт институтларига тақдим этди, шунингдек, у Тожикистон, Қирғизистон тиббиёт институтларига ҳам ёрдам берди. Кутубхона ўз фондининг бир қисмини Андижон, Самарқанд, Бухоро институтлари, Ўрта Осиё Педиатрия тиббиёт институти, 2-ТошДТИ кутубхонасига ажратиб берди.

Ҳозирги кунда 1-ТошДТИ Асосий кутубхонаси фонди 600 минг нусхага яқин бўлиб, у 4500 дан ортиқ китобхонга хизмат қилади. Қадимий шарқ тилларидаги қўлёзмадарнинг 150 нусхаси институт музейидан ўрин олган. Кутубхонада 5 қироатхона, 3 китоб бериш бўлими мавжуд. Булар: талабаларга китоб бериш бўлими; илмий адабиётлар билан хизмат кўрсатиш бўлими; бадиий адабиётлар бўлими. Кутубхонада адабиётларга ишлов бериш ва комплекшлаш бўлимлари ҳам мавжуд.

Интернет тармоғига уланган компьютер залидан талабалар кун давомида фойдаланадилар. Бу ерда электрон дарсликлар, маъруза матнлари ва бошқа ҳужжатлар банки ташкил қилинган.

Кутубхона фонди доимий равишда Россия, МДҲ мамлакатларидан харид қилинган адабиётлар, нашриётлардан, олий ўқув юрти нашриётларидан олинган адабиётлар билан тўлдириб борилади.

Институтнинг чет давлатлар билан ҳамкорлиги натижасида кутубхонага АҚШ ва Жанубий Кореядан 6000 нусхадан ортиқ чет эл адабиётлари, дарсликлар, монографиялар, слайдлар ва бошқа ҳужжатлар олинди.

Тошкент аграр университети кутубхонаси. Аграр университетининг Асосий кутубхонаси 1932 йилда Ўрта Осиё университетининг қишлоқ хўжалиги факультети, Ўрта Осиё пахтачилик институти, Ўрта Осиё пиллачилик институти кутубхоналари фонди негизда ташкил топган. Ўтган ўн йилликлар мобайнида у республикадаги йирик институт кутубхоналаридан бирига айланди. Ҳозирда унинг китоб фонди 1 млн. нусхадан ошди. Адабиётлар умумий миқдорининг қарийб ярмини дарсликлар ва ўқув қўлланмалари ташкил этади.

Кутубхонанинг китоб фонди ҳар йили 20—30 минг нащрга кўпайиб боради. Китоб фондининг айланиши бир маромда бўлиб, сўнгги йилларда у 1,2 мартани ташкил этди.

Талабаларни ўқув адабиётлари билан таъминлаш дарсликлар фонди негизда ташкил қилинади. Бунда гуруҳлар ва потоклар бўйича хизмат кўрсатиш, аввалдан тайёрланган дарсликлар ўзагидан фойдаланиш, ёзмасдан адабиёт бериш тизими каби илғор иш услублари қўлланилади.

1990 йил кутубхонага аъзо бўлган 11276 китобхонга 1,14 млн. нусхадан ортиқ китоблар берилди, ўргача китоб ўқилиши 101 нусхани ташкил этди.

Кутубхонанинг маълумотнома-библиография бўлими китобхонларга ҳар йили ўртача 16 мингга яқин маълумот беради. Ҳар уч ойда бир марта ахборот кунлари уюштирилади. Библиографлар кафедраларни ойига бир марта янги келган адабиётлар рўйхати билан таъминлайдилар. Раҳбарларга табақалаштирилган тарзда хизмат кўрсатиш тизими самарали йўлга қўйилган. Кутубхоначилик-библиография илми асослари бўйича машғулотлар узлуксиз ўтказиб борилади.

Тошкент Давлат иқтисодиёт университети кутубхонаси. ТДИУ кутубхонаси 1931 йилдан бошлаб фаолият юритиб келмоқда. У республикада иқтисодий адабиётлар билан ишлаш бўйича тармоқ услубий маркази вазифасини ҳам бажаради.

Кутубхона уч қаватли бинода жойлашган бўлиб, унда 6 махсус қироатхона, иқтисод, ижтимоий-гуманитар фанлар бўйича адабиётлар, хорижий адабиётлар, кутубхона ишларини автоматлаштириш ва компьютерлаштириш, илмий-услубий, маънавият ва маърифат ишлари, маъруза матнлари бўлимлари мавжуд.

Университет кутубхонаси Ўзбекистон олий ўқув юртлари орасида йирик зиё масканларидан бири бўлиб, бу ердаги адабиётлар захираси 800 минг нусхага яқин. Улар орасида илмий, ўқув адабиётлари, маъруза матнлари, авторефератлар ва диссертациялар, вақтли матбуот нашрлари бор.

Кутубхона фондида китоблардан ташқари оммавий ахборот нашрлари ҳам йилдан-йилга кўпайиб бормоқда. Чунончи, Ўзбекистонда чиқадиган 45 газета, 43 номда журналлар, Россиядан 10 номда газета ва 62 номда журналлар, АҚШ, Англия, Германиядан иқтисодиёт ва бизнесга оид журналлар олиб турилади.

Россиядан олинadиган янги адабиётлар асосан бир нусхада бўлганлиги туфайли, улар илмий қироатхонада ва «Илмий иқтисодий ахборотлар» бўлими қироатхонасида сақланиб, китобхонларга фойдаланиш учун берилди. Китоб захирасининг сақланиши қатъий назорат остида амалга оширилади.

Кутубхонанинг хорижий адабиётлар бўлимида чет элда чоп этилган ўқув адабиётлари, маълумотномалар, энциклопедиялар мавжуд бўлиб, китоблар захираси 10000 дан ортиқ босма бирликдан иборат. Кутубхона АҚШ, Германия, Швейцария, Англиянинг турли муассасаларидан халқаро китоб алмашинуви бўйича ҳар хил нашрлар олиб туради. 1997 йил кутубхона «Жаҳон кутубхоналари каталоги»га киритилган.

Университет кутубхонасида янги келган адабиётлардан намуналар

билан китобхонларни таништириш мақсадида китоб кўргазмалари мунтазам равишда ўтказиб турилади. Кутубхона ходимлари ҳар ойда бир марта кафедраларга бориб, у ерда янги келган адабиётлар рўйхати ва намунаси билан кафедра аъзоларини яқиндан таништиради.

Ҳозирги пайтда профессор-ўқитувчилар таркиби ва талабаларнинг кутубхонадан фойдаланишини жаҳон андозаларига мослаштириш мақсадида кутубхона фаолиятини компьютерлаштириш ва автоматлаштириш дастурини амалга ошириш давом эттирилмоқда. Китобхонлар фойдаланиши учун виртуал кутубхона ишга туширилган. Кутубхонада Интернет гармоғидан ва электрон почтадан фойдаланиш учун имконият яратилган.

Кутубхона аъзолари сони 15 мингга яқин. Булар: университет талабалари ва профессор-ўқитувчилар таркиби, университетнинг республика турли шаҳарларида жойлашган 8 ўқув-маслаҳат шохобчалари ходимлари ва тингловчилари, Тошкент молия институти талаба ва ўқитувчилари, Чилонзор иқтисодиёт академик лицейи ўқувчилари, иқтисодиёт ва банк коллежи, туризм коллежи талабалари, гимназия ўқувчилари, қимматли қоғозлар бозори мутахассисларини тайёрлаш бўйича Миллий марказ, Иқтисодиёт, бизнес ва кадрлар малакасини ошириш ва қайта тайёрлаш институти тингловчилари, Тошкент шаҳридаги иқтисодий ихтисосликларга эга бўлган барча олий ўқув юрғлари талабалари.

Кутубхонанинг бой фонди ҳар йили ўзбек, рус, инглиз, немис, француз, япон тиллари ва бошқа тилларда нашр этилган 25—30 минг нусха адабиётлар билан тўлдириб борилади. Кутубхона фондиди бойитишда «Евросиё» жамғармаси, халқаро ташкилотлар, чет мамлакатларнинг Ўзбекистондаги элчихоналари, чет эл компанияларининг ваколатхоналари, университет меҳмонлари ва халқаро делегацияларнинг китоб инъомлари ҳам маълум рол ўйнайди.

Тошкент темир йўл муҳандислари институтининг кутубхонаси. Тошкент темир йўл муҳандислари институтининг илмий-техникавий кутубхонаси 1931 йил ташкил топган. Кутубхонанинг дастлабки китоб фонди 4800 нусхадан иборат бўлган. Кутубхона ўқув ва бадиий адабиётлар бўлими ва комплекглаш бўлиmidан ташкил топган.

Уруш йилларида кутубхонанинг китоб фонди Москва транспорт муҳандислари институти, Харьков транспорт муҳандислари институти кутубхоналари фонди ҳисобига тўлдирилди ва тахминан 140000 нусхага етди. Умумий таълим фанлари бўйича ўқув адабиётлари етишмасди. Фондди илмий адабиётлар билан комплектлашда ҳам кутубхона жиддий муаммоларга тўқнаш келди. Бу эҳтиёжлар қисман

кутубхоналараро абонемент ҳисобига қопланар эди. 1943-44 ўқув йилида институтнинг асосий кутубхонасини ташкил этиш учун махсус хона ажратилди ва жиҳозланди, умумий кутубхонадан китоблар танлаб олинди, китоблар каталоги тартибга келтирилди. 1945 йил январда кутубхона кенгаши тузилиб, унинг таркибига бир қанча кафедраларнинг мудирлари киритилди. Кенгашида кутубхона ишига доир масалалар муҳокама қилинар эди.

70-йилларда институт кутубхонаси анча кенгайди. Унинг китоб фонди 400000 минг нусхага яқинлашди. Кутубхона таркибида илмий, ўқув, бадиий адабиётлар, журналлар бўлимлари ва 120 ўринли қироатхона бор эди. Талабаларни эстетик тарбиялаш, китоб тарғиботи бўйича катта ишлар амалга оширилди, адабиёт ва санъат соҳасидаги диққатга сазовор саналар бўйича китоб кўргазмалари, ёзувчи ва шоирлар билан учрашувлар, мунозаралар ва янги адабиётлар ҳақида ахборот кунлари ўтказилди.

80-йилларда институт кутубхонаси янада йириклашди. Китоб фонди 500000 нусхага етди. Янги маълумотнома-библиография бўлими тузилди. Унинг китоб фонди 12000 нусхадан иборат. Талабаларга статистик тўпламлар, илмий-техникавий ахборот журналлари, рефератив журналлар, республика вилоятларининг географик хариталари фойдаланишга берилади. Газета-журналлар картотекасини тузиш бўйича катта иш амалга оширилди. Унинг карточкаларида ўзбек ва рус тилидаги маҳаллий даврий нашрлар ҳамда Россия Федерацияси вақтли матбуот нашрларининг библиографик тавсифи юритилади. Ҳар йили 6000 га яқин библиографик тавсиф тузилади.

2005 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхона фонди билимнинг барча соҳаларига оид 556186 нусха адабиётлардан иборат. Шулардан: илмий адабиётлар – 233762 нусха; ўқув адабиётлари – 288510 нусха; бадиий адабиётлар – 33914 нусха. Ягона аъзолик билети бўйича китобхонлар сони 4053 кишини ташкил этади. Кутубхонага ташрифлар сони – 170562 та. Берилган китоблар сони – 233017 нусха. Китобхонларга 4 қироатхона хизмат кўрсатади.

Картотекалар тузиш бўйича ишлар давом эттирилди. Ҳозирги вақтда кутубхонада алифбелли, системали каталоглар ва 6 карготека мавжуд. Чунончи: газета ва журналлар картотекаси; темир йўл транспортига оид бош маълумотлар картотекаси; Тошкент темир йўл муҳандислари институтининг тарихига оид адабиётлар картотекаси; диссертациялар, авторефератлар, илмий тадқиқотлар картотекаси; олий таълим; Ўзбекистон ҳозирги босқичда.

1991—2005 йиллар мобайнида кутубхона таркиби ҳам ўзгарди.

Бугунги кунда кутубхона 9 бўлимдан иборат: адабиётларни комплекшлаш ва уларга ишлов бериш бўлими; библиография бўлими; ўқув адабиётлари бўлими; илмий адабиётлар ҳамда китобларни сақлаш бўлими; бадиий адабиётлар бўлими; чет эл адабиётлари бўлими; талабалар қироатхонаси; ўқитувчилар қироатхонаси; Интернетга уланиш имконияти мавжуд бўлган электрон қироатхона.

2000 йилда кутубхонада янги бўлим — чет эл адабиётлари бўлими очилди. Бу ерда география, тарих, тиббиёт, ҳисоблаш машиналари, молия, иқтисодиёт, математика, механика, транспорт соҳаларига оид инглиз тилидаги 600 га яқин адабиётлар ва энциклопедиялар мавжуд. 15 ўринга мўлжалланган қироатхона талабалар ихтиёрида.

2001 йил кутубхонада иккита янги қироатхона (ўқитувчилар қироатхонаси ва бадиий адабиётлар қироатхонаси) очилди. Бадиий адабиётлар қироатхонаси йигирма китобхонага мўлжалланган бўлиб, бадиий адабиётлар, газеталар, журналлар ва энциклопедиялар муайян муддатга уйда ўқиш учун ҳам берилади.

2002 йил кутубхонада ўқитувчилар, аспирантлар ва магистрлар учун Интернетга уланиш имконияти мавжуд бўлган электрон қироатхона очилди. Талабалар ва магистрантлар ўқитувчиларнинг маъруза курслари, дарсликлар ва ўқув қўлланмалари бўйича электрон маълумот базаларидан фойдаланадилар. Ҳозирги вақтда институт ўқитувчи-профессорлар таркиби томонидан ёзилган 20 электрон дарслик ва ўқув қўлланмалар мавжуд. Кутубхонанинг электрон каталогини тузиш устида иш олиб борилмоқда.

Кутубхонани техникага оид адабиётлар билан комплекшлашга катта эътибор берилади. Илгари кутубхона фақат кутубхоналар коллекторидан адабиётлар билан комплексланади. Эндиликда кутубхона янги адабиётларни кутубхоналар коллектори («Китоб савдоси» АЖ)дан; Олий ва ўрта махсус таълим вазирлигидан; китоб савдоси фирмаларидан; шаҳарнинг китоб дўконларидан; Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Бошқарув академиясидан; «Маънавият ва маърифат» марказидан; Тошкент шаҳридаги нашриётлар («Ўзбекистон», «Ўқитувчи», «Маънавият», «Меҳнат» ва б.)дан олади.

Кутубхона ипаги 18 кишидан иборат. Ходимларнинг асосий таркиби кутубхоначилик соҳасида олий махсус маълумотли мутахассислардир.

Тошкент ирригация ва мелиорация институти Ресурс маркази-кутубхонаси. Ўзбекистоннинг кўпгина олий ўқув юртлири қатори Тошкент ирригация ва мелиорация институти ҳам Тошкент Давлат университети (ҳозирда — Миллий университет) таркибидан ажралиб чиққан. Университет кутубхонаси фондларини гидротехник қурилиш,

ирригация ва мелиорацияга оид адабиётлар билан тўлдириш жараёни 1918 йилда Туркистон Сув хўжалиги бошқармаси ташаббусига кўра, у ўз китоблар тўпламини кугубхонага тақдим этиши билан бошланган эди. 20-йилларда амал қилган китобхонларга адабиётлар билан хизмат кўрсатишнинг «кабинет тизими»га асосан кутубхона дастлаб университет гидротехника бўлимининг мелиорация кабинети қошида фаолият олиб борди. Бўлим мелиорация-муҳандислик факультетига айлантирилганидан сўнг (1923 йил) унинг кугубхонаси шу факультет кугубхонаси сифатида қайта тузилди. Шу йил университетнинг қишлоқ хўжалиги факультетида қишлоқ хўжалиги машинасозлиги бўлими ташкил этилди ва факультет кутубхонаси қишлоқ хўжалигини механизациялаштиришга оид адабиётлар билан тўлдирила бошланди.

Қишлоқ хўжалиги ирригацияси ва механизациясига оид китоб фондининг ўзаги шу тариқа вужудга келди. У кейинчалик бошқа умумилмий, умумтехникавий адабиётлар билан бирга, ТошДУнинг тегишли факультетлари базасида ташкил этилган мустақил олий ўқув юрглари кугубхоналари фондининг негизини ташкил қилди.

Ўрта Осиё республикаларида ер-сув ислоҳоти амалга оширилиши ва Оммавий хўжаликлари ташкил этилиши муносабати билан ўттизинчи йилларнинг ўрталарида янги ерларни ўзлаштириш, қишлоқ хўжалик ирригацияси ва механизациясини ривожлантириш вазифаларини ҳал қилишга қодир муҳандисларга бўлган эҳтиёж ошди. 1934 йил ҳукумат қарорига биноан икки олий ўқув юрти – Ўрта Осиё ирригация институти ва Ўрта Осиё қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш институти ягона олий ўқув юрти – Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш муҳандислари институтига бирлаштирилди. Мазкур институтларнинг кутубхоналари негизда янги кутубхона ташкил топди.

Кутубхонада дастлабки фонд адабиётлари сақланиб қолган. Китобларнинг титул варақларига босилган штампларга қараб, улар кутубхона фондига тушгунга қадар босиб ўтган йўлни кузатиш мумкин. Масалан, умумтехникавий, умумий муҳандислик ва гидротехникага оид китобларда куйидаги штамплар босилган: «Санкт-Петербургда таҳсил олаётган туркистонликларга ёрдам тариқасида берилган китоблардан», «Мелиорация кабинети» (Туркистон Давлат университети), «Мелиорация муҳандислари факультетининг кутубхонаси» (Ўрта Осиё Давлат университети) ва ҳ.к.

Кутубхонага берилган китоблар миқдори ҳақида маълумотлар мавжуд эмас. Икки институт кутубхоналари қўшилган пайтга қадар Ўрта Осиё ирригация институти кутубхонасида 70,8 минг, Ўрта Осиё

қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш институти кутубхонасида эса, 26,7 минг босма нашрлар мавжуд бўлгани маълум.⁴³ Бу кутубхона ўз фаолиятининг дастлабки босқичидаёқ ўша давр учун миқдори ва сифат таркибига кўра анча салмоқли фондга эга бўлган деб тахмин қилиш имконини беради.

Кейинги йилларда (1934—1941) фонд муттасил равишда тўлдириб борилди ва уруш бошланишидан олдин 150 минг жилдга етди. Бу кутубхонага унча катта бўлмаган талабалар контингентини адабиётлар билан анча яхши таъминлаш имконини берди.

Уруш йилларида кутубхона оғир аҳволда қолди. Ҳарбий давр шароитидан келиб чиқиб институт ўзига қарашли бинодан бошқа биноларга кўчирилди. Кутубхонани жойлаштириш учун зарур майдонлар йўқлиги туфайли институт билан бирга фақат ўқув жараёни эҳтиёжларини минимал даражада қондирувчи 3500 жилд миқдорда дарсликлар олиб чиқиб кетилди, асосий фонд эса, консервация қилиб қўйилди.⁴⁴

1943 йил августда институт ўзига қарашли бинога қайтиб келди, лекин бинонинг бир қисмидагина жойлашди, чунки унинг иккинчи қисмини Ленинград шаҳридан эвакуация қилинган Электротехника институти эгаллаган эди.

Уруш тугатанидан сўнг, тикланиш даври қийинчиликларига қарамай, институтда ер қурилиши факультети (1945 йил), гидромелиорация ишлари факультети (1946 йил) ва гидроэнергетика факультети (1946 йил) очилди. Янги факультетлар ва кафедралар ташкил этилиши, талабалар контингентининг ўсиши фондларни кўпайтиришни тақозо этди.

Кутубхона жамоасининг саъй-ҳаракатлари билан 1949 йилдан олинган адабиётлар сони кўпайиб борди: 1945 йилги 3 минг нусхадан 1949 йилда 29 минг нусхага етди. 1952 йилга келиб кутубхона фондида 148 минг жилд адабиётлар мавжуд эди. Бу ўқув жараёнининг адабиётлар билан таъминланганлик даражасини анча яхшилади. Кутубхона ходимлари маошининг ошиши штатни мустаҳкамлашга ёрдам берди. 1952 йил кутубхонада 12 киши меҳнат қиларди. Уларнинг уч нафари кутубхоначилик ихтисослиги олий маълумотли мутахассислар эди. Китоб омбори майдони анча кенгайди, бино таъмирланди. Кутубхона иши такомиллаштирилди: китобхонларга хизмат кўрсатишда КАА қўлланила бошланди, оммавий тадбирлар ўтказиш йўлга қўйилди, алифбелли ва системали каталоглар ташкил қилинди. Кутубхона аъзолари сони, ташрифлар ва берилган китоблар миқдори ошиб борди:

	1940 йил	1945 йил	1952 йил
Китобхонлар сони (минг киши)	1,5	1,3	2,1
Ташрифлар сони (мингта)	45,0	40,0	100,9
Китоб бериш (минг нусха)	85,0	80,0	161,6

Келтирилган маълумотлардан кўриш мумкинки, 1953 йилга келиб нафақат кутубхонани тиклашга, балки унинг урушдан олдинги ривожланиш даражасидан ошишга ҳам муваффақ бўлинган.

50-йилларнинг ўрталарига келиб институт ва у билан бирга кутубхона ҳам анча кенгайди. Китоб фондлари 200 минг жилдга етди. Кўпгина фанлар бўйича ўқув жараёнини китоб билан таъминланиш даражаси оширилди, китобхонларга хизмат кўрсатиш сифати яхшиланди. 1955 йилда алифбелли хизмат каталоги юритила бошланди.

1960 йил якунланган институт ўқув корпусининг реконструкцияси кутубхона китоб омбори майдонини 810 м² гача кенгайтириш имконини берди. Бу ҳар йили олинадиган адабиётлар миқдорини ошириш учун имконият яратди. Кутубхона штати 19 кишига етди, ходимлар таркиби мустақкамланди, уларнинг 13 таси кутубхоначилик ихтисослиги бўйича олий ва ўрта махсус маълумотга эга эди. 1969 йил институтнинг талабалар шаҳарчасида ўқув ва бадиий адабиётларни, даврий нашрларни ўз ичига олган қироатхона, институтнинг Андижондаги филиали қошида эса, кутубхона филиали очилди. 1964 йил унинг негизида Андижон пахтачилик институтининг кутубхонаси ташкил қилинди.

1962—1964 йилларда фондлар тозаланди — мазмунан эскирган бир неча ўн минг нашр фонд таркибидан чиқарилди, кутубхона тасниф жадвалларига аниқлик киритилди, жадваллардан фойдаланиш бўйича мегодик кўрсатмалар ишлаб чиқилди. Китобхонларга хизмат кўрсатиш тизимига жиддий ўзгартишлар киритилди. Китобхонларни ва кутубхонага аъзолик гувоҳномаларини ҳар йили қайта рўйхатдан ўтказиш тартиби жорий этилди. Китобхонлар эҳтиёжини янада тўлароқ қондириш учун мажбурий нусха тизими қўлланила бошланди. Ушбу нусха фақат қироатхонада фойдаланиш учун берилар эди.

1963 йил маълумотнома-библиография кабинети ташкил этилди ва шундан бери кутубхона китобхонларга режали ва системали

маълумот-библиография хизмати кўрсатиб келади. Маълумотнома-ахборот фонди, картотекалар ташкил қилинди, ўқитувчи-профессорлар таркиби илмий асарлари ва институт тарихига оид материаллар библиографик рўйхати тузила бошланди.

1967 йилдан кутубхона талабалар билан кутубхоначилик билими асослари бўйича дарс ўтказишни йўлга қўйди. Машғулотлар дастурга мувофиқ 6 соат ҳажмда кутубхона ходимлари томонидан ўтказилади. Талабаларни группавий рўйхатга олиш усули ўқишнинг дастлабки кунлариданоқ уларни кутубхона хизматидан фойдаланишга жалб қилиш имконини берди. 1970 йил институтнинг ўқув-тажриба хўжалигида тайёрлов бўлими тингловчиларига хизмат кўрсатувчи кутубхона филиали очилди.

Маълумот-библиография ишлари чуқурлашди ва янгича мазмун касб этди. Янги адабиётлар бўйича ахборотномалар тузилиб, кафедраларга тарқатила бошланди, группавий ва шахсий хизмат кўрсатишга қабул қилинган китобхонлар сони кўпайди, янги адабиётлар кўрғазмаларини, «Ахборот кунлари»ни мунтазам равишда ўтказиш йўлга қўйилди. Иккита ретроспектив библиографик кўрсаткич тузилди ва эълон қилинди.

Талабалар контингентининг мунтазам равишда ўсиб бориши, янги факультетлар ва ихтисосликлар, тармоқ илмий-тадқиқот лабораторияларининг очилиши фондларни комплекшлаш ишини анча оғирлаштирди. Фондларни шакллантиришнинг илмий асослантирилган мезонларини ишлаб чиқиш зарурияти туғилди. Шу мақсадда кутубхона 1970 йил олий ўқув юртлари кутубхоналари орасида биринчилардан бўлиб «Фондларни комплекшлаш тематик режаси»ни ишлаб чиқди. Фондларнинг ўсиш суръати ошди. Масалан, 1950—1960 йилларда фондлар 85 минг нусхадан иборат босма нашрлар билан тўлдирилган бўлса, кейинги ўн йиллик (1960—1970 йиллар)да бу кўрсаткич 294 минг нусхага етди. Шу даврларда ўртача йиллик ўсиш тегишинча 8,5 ва 29,4 минг нусхани ташкил қилди. 1970 йил кутубхона фондида унга таълим-тарбия жараёнини ва институт олимларининг талабларини анча тўлиқ таъминлаш имконини берувчи 469 минг нусха босма нашрлар бор эди.

1970—1980 йилларда институт тайёрлайдиган мутахассислар сони анча кўпайди. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг истиқболли тармоқлари учун муҳандислар тайёрлайдиган янги факультетлар, ихтисосликлар очилди. Қарши ва Жиззах чўлларида янги ерлар ўзлаштирилиши муносабати билан Қарши ва Янгиер шаҳарларида институт филиаллари ташкил қилинди, бир қанча илмий-тадқиқот

лабораториялари очилди, олимлар илмий тадқиқотларининг мавзу доираси кенгайди.

Институт жадал суръатларда ривожланиши кутубхонанинг ўсишини белгилаб берди:

	1970 йил	1980 йил
Китобхонлар (минг киши)	8,6	14,8
Китоб бериш (минг нусха)	314,6	789,6
Фонд (минг нусха)	469,0	720,3
Штатлар (киши)	32	63

Китобхонларга маълумот-библиография ва ахборот хизматлари кўрсатиш ретроспектив библиографик кўрсаткичлар тузиш билан уйғунликда олиб борилди. Маълумотнома-библиография бўлими янги адабиётларни институт талабалари ва ўқитувчи-профессорлар таркиби ўртасида кенг тарғиб қилиб борди. 4 библиографик кўрсаткич тузилди ва эълон қилинди.

Методик иш кутубхоначилик технологиясини яхшилашга, олий ўқув юртлиари кутубхоналарининг илғор иш тажрибасини ўрганиш ва амалга жорий этишга қаратилди. Кутубхона республикада биринчилардан бўлиб кўп нусхали адабиётларнинг инвентарсиз ҳисобини юритишга ўтди, механизациялаштириш воситаларини амалга жорий этди. Ушбу иш натижалари ҳақида иккита мақола эълон қилинди⁴⁵.

1978 йил кутубхона иккинчи тоифага ўтказилди ва бу унинг штатлар таркибини кенгайтириш имконини берди. Олий ўқув юртлиарининг сиртқи бўлимларида, малака ошириш курсларида, ТошДУ Илмий кутубхонаси қошидаги курсларда таҳсил олиш, марказий кутубхоналарда стажировка ўташ ходимлар малакасини оширишни таъминлади.

1981 йил ўрталарига келиб янги бинолар ўзлаштирилиши билан кутубхонанинг умумий майдони 5,325 м² га етди. Илмий кутубхонанинг алоҳида бинноси, ўқув кутубхоналари учун мўлжалланган иккита янги бино ва илгари мавжуд бўлган абонементли китоб омбори китобхонларга хизмат кўрсатишни табақалаштириш имконини берди. Умумий муҳандислик факультетининг ўқув кутубхонаси ташкил этилди. У кичик курсларнинг талабаларига ва чет эл фуқаролари тайёрлов бўлимининг тингловчиларига хизмат кўрсатар эди. Қолган уч ўқув кутубхонаси юқори курс талабаларига хизмат кўрсатарди. Барча ўқув кутубхоналари ўзлари хизмат кўрсатувчи

факультетларнинг корпусларида жойлашган эди. Бу кутубхонага китобхонларга хизмат кўрсатиш сифатини яхшилаш имконини берди.

1982 йил Урганч шаҳрида кутубхонанинг яна бир филиали ташкил қилиниши билан, китобхонларнинг умумий миқдори 15 минг кишидан ошиб кетди, ҳар йили бериладиган адабиётлар сони эса, 800 минг нусхага етди. Ўргача йиллик қатнов 32 тани, ўртача китоб бериш эса — 54,4 нусхани ташкил қилди.

Кутубхона табақалаштирилган тарзда хизмат кўрсатиш усулини амалга жорий этиб, ўқув жараёнига кутубхона-библиография хизмати кўрсатишни такомиллаштиришни давом эттирмоқда: талабаларга хизмат кўрсатишнинг группавий усулини қўлламоқда, кафедраларда «Кутубхона кунлари»ни ўтказмоқда, оммавий ахборот шаклларида кенг фойдаланмоқда.

Библиографик ва ахборот хизмати кўрсатишнинг анъанавий шаклларида фойдаланар экан, кутубхона асосий эътиборни уларнинг самарадорлигини оширишга қаратмоқда. Индивидуал ахборот шакллари такомиллаштирилмоқда. Китобхонларга ҳар йили 50 мингтагача маълумот берилади, шулардан мингтага яқини тематик маълумотлардир. Институт олимларининг илмий асарлари ва институти ҳақидаги материалларнинг библиографик кўрсаткичини тузиш давом этмоқда. Институт тўпламларида 1974—1980 йилларда эълон қилинган илмий асарларнинг библиографик кўрсаткичи нашр этилди. Институт тарихига оид материалларнинг библиографик кўрсаткичи нашрга тайёрланди.

Тошкент ирригация ва қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш муҳандислари институти Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 2004 йил 30 мартдаги 150-сон Қарорига биноан, Тошкент ирригация ва мелиорация институтига айлантирилди, Илмий кутубхонага эса Ресурс маркази-кутубхона номи берилди. Қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш факультети тегишли китоблар тўплами билан бирга Агроуниверситетга ўтказилди.

Бугунги кунда Ресурс маркази-кутубхонанинг умумий фонди 613770 нусхадан иборат бўлиб, шулардан 251054 нусхаси дарслик ва ўқув қўлланмалари, 1412 нусхаси маъруза матнларидир.

Ресурс маркази-кутубхона ўз фаолияти давомида яқка тартибда ва группавий хизмат кўрсатиш усулларида ягона абонемент орқали қироатхоналарда табақалаштирилган тарзда хизмат кўрсатади. Китобхонларни Интернет тармоғидан ахборот билан таъминлайди, каталоглар тизими, картотекалар ва бошқа ахборот шакллари, маълумотлар базасидан фойдаланиб, кутубхона жамғармасининг

таркиби ҳақида тўлиқ ахборот беради. Кигобхонларга кутубхоналараро абонемент бўйича хизмат кўрсатади.

Меҳнатни ташкил этишнинг янги технологик усуллари кутубхоналар ишида автоматлаштириш ва компьютерлаштириш жараёнларидан кенг фойдаланишни тақозо этмоқда. Шу мақсадда Ресурс маркази-кутубхона ўз фонди таркибини китобхонларга тўлиқ етказиб бериш, ахборот-библиография материалларидан тўғри фойдаланишга кўмаклашиш учун каталоглар тизими, картотекалар ва бошқа ахборотларни тузишда компьютер технологияларидан кенг фойдаланмоқда. Кутубхонада «ИРБИС» дастури асосида фондларнинг электрон каталогини яратиш устида иш олиб борилмоқда.

Тошкент Давлат юридик институти кутубхонаси. ТДЮИ кутубхонаси, Ўрта Осиё Давлат университети юридик факультети кутубхонаси сифатида, 1920 йилда ташкил топган. Юридик факультет кутубхонаси Тошкент Давлат университети Асосий кутубхонасининг йирик филиалларидан бири эди. 1991 йил Тошкент Давлат юридик институти ташкил этилиши муносабати билан кутубхона Тошкент Давлат университети Асосий кутубхонаси таркибидан чиқарилди ва ТДЮИ мустақил кутубхонасига айлантирилди.

Кутубхонани комплекшлаш ТДЮИ босмахонаси, «Матбуот тарқатиш уюшмаси», Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ушбу вазирликнинг «Муаллим» мувофиқлаштирувчи маркази, Мирзо Улуғбек номидаги Ўзбекистон Миллий университети, «Ўзбекистон Миллий энциклопедияси» нашриёти, Ўзбекистон Республикаси Президенти ҳузуридаги Давлат ва жамият қурилиши академияси, Ҳуқуқий муаммоларни ўрганиш маркази ва бошқа муассасалар орқали амалга оширилади. Кутубхона ўз фондиди институт мавзусига оид республикада ва Россияда чиққан даврий нашрлар билан тўлдириб боради. Кутубхона 36 номда маҳаллий журналларни ва 34 номда Россияда нашр этиладиган журналларни, 36 номда маҳаллий газеталар ва 3 номда Россия газеталарини олиб туради. Кутубхона фонди ҳар йили 5000-6000 нусха босма нашрлар билан тўлдириб борилади.

Бугунги кунда кутубхона фондида жами 205232 нусха китоблар, журналлар, газеталар, брошюралар, диссертациялар, авторефератлар ва методик қўлланмалар бор. Электрон ташувчиларда 96 номда 233 дискда ҳужжатлар жамланган.

Кундузги бўлим талабаларига 70 ўринли қироатхона хизмат кўрсатади. Сиртқи бўлимда ва «Талабалар уйи»да кутубхонанинг икки филиали ишлаб турибди. Филиал кутубхоналар компьютерлар билан жиҳозланган. «Талабалар уйи»да яшайдиган талабалар оператив ахборот

олиши учун барча шарт-шароит яратилган. Кутубхона эрталаб 9 дан кечки соат 10 гача ишлайди. Сиртқи бўлим талабалари учун мўлжалланган кутубхона кечқурун 6 гача ишлайди. Китобхонларга икки қироатхона хизмат кўрсатади.

ТДЮИ кутубхонаси фондлари ўзбек, рус, инглиз, немис ва бошқа тиллардаги адабиётлар билан комплектланади. Кутубхона фондини илмий ва ўқув адабиётлари ташкил этади. Илмий фонд 53732 нусха миқдорида китоблардан, шу жумладан 26273 нусха ўзбек тилидаги адабиётлардан иборат. ўқув фонди 115586 нусхани, шу жумладан ўзбек тилидаги нашрлар 53755 нусхани ташкил этади. Инглиз, немис, француз тиллари ва бошқа тиллардаги адабиётлар – 4369 нусха. Кутубхонага 3311 китобхон аъзо. Ўртача йиллик қатнов 196806 тани ташкил этади. Ҳар йили китобхонларга 161249 нусха адабиётлар берилади.

Кутубхонада ўзбек ва рус тилларида «Ўзбекистоннинг янги қонунлари», «Қонунлар ва қарорлар», «Ўзбекистон Республикаси Олий Мажлиси қарорлари», «ТДЮИ ўқитувчиларининг илмий асарлари» номли картотекалар ва маълумотлар базалари юритилади. Кутубхона ҳар йили элликка яқин мавзуда ҳар хил кўргазмалар уюштиради. Кутубхонада Россияда чиқадиган ҳуқуққа оид даврий нашрларнинг маълумотлар базаси, чет тилидаги адабиётлар каталоги, 1920—2002 йилларда олинган китоблар каталоги, диссертациялар ва авторефератлар каталоги, даврий нашрлар каталоги, ноёб нашрлар каталоги ва бадиий адабиётлар каталоги ташкил қилинган.

Кутубхона электрон каталогининг маълумотлар базасида 2004 йил апрелидан бошлаб, 7 мингга яқин ёзувлар қайд этилган. Институт талабалари, аспирантлар ва ёш олимларга «Электрон кутубхона» хизмат кўрсатади. Ушбу кутубхона ёрдамида талабалар ўз билими ва дунёқарашини кенгайтириш имкониятига эга бўладилар.

Кутубхона 2004 йилдан ҳар чоракда «Ўзбекистон Республикаси ва чет эл нашрлари бюллетени»ни чоп этади.

ТДЮИ кутубхонаси нафақат илмий марказ, балки ҳуқуқий ахборот маркази ҳамдир. Бу ерда юридик фанларга, Ўзбекистонда ва чет элда чоп этилган энг янги адабиётларга, шунингдек институт тарихига оид ранг-баранг ахборот жамланган. Бугунги кунда кутубхона республиканинг кўпгина олий ўқув юртлари ва ташкилотлари учун юридик ахборот ва ресурс маркази бўлиб қолмоқда.

Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика университети кутубхонаси. Низомий номидаги Давлат педагогика университетининг Асосий кутубхонаси республиканинг йирик педагогик зиё

масканларидан ҳисобланади. Ушбу кутубхона республикадаги олий ва ўрта махсус педагогик ўқув юртлари кутубхоналарига услубий раҳбарлик қилиб келади. У университет фаолиятида олий тоифали педагогик кадрлар тайёрлашда, психология ва педагогиканинг долзарб масалалари бўйича илмий изланишлар олиб боришда муҳим ўрин эгаллайди.

Кутубхона тарихи университет тарихи билан чамбарчас боғлиқ. Университет 1934 йилда институт шаклида ташкил топган. Кутубхона ўз фаолиятини шу даврда 3 минг нусхадан иборат китоб фонди билан бошлаган. Дастлаб унча кағза бўлмаган бир хонада очилган кутубхона икки нафар ходим билан 315 китобхонага хизмат кўрсатар эди. 1945—46 ўқув йилига келиб кутубхона фонди 127564 нусхага етди, китобхонлар сони 4167 кишини ташкил қилди.

Йилдан-йилга китоб фонди ҳам, китобхонлар сони ҳам ортиб борди. Институт факультетлари кўпайгани сари кутубхонанинг китоб фонди ҳам кенгайиб, китобхонларга хизмат кўрсатувчи ходимлар сони ҳам кўпайиб борди. 50-йилларга келиб кутубхона 380315 нусхадан иборат китоб фондига ва қуйидаги уч қироатхонага эга эди: ижтимоий-сиёсий ва илмий аҳамиятга молик адабиётлар, журналлар билан хизмат кўрсатувчи қироатхона; асосий кутубхона ўқув зали; бадиий адабиётлар билан хизмат кўрсатувчи қироатхона.

Асосий кутубхона қошидаги ўқув адабиётлари билан хизмат кўрсатувчи кутубхона фонди 500000 нусхани ташкил этган. Мусиқа адабиётлари кутубхонаси фонди 40000 нусхани ташкил қилган. 60000 нусхадан иборат нашрларни ўз ичига олган 65 та кафедра кутубхоналари фаолият кўрсатган.

60-йилларга келиб китоб фонди 765414 нусхани, китобхонлар сони 10072 кишини, кутубхона ходимлари сони 30 кишини ташкил қилди. 70-йилларга келиб эса, кутубхона фонди 815235 нусхага, китобхонлар сони — 16092 кишига, ходимлар сони — 50 кишига етди.

Кутубхона таркибида ҳам жиддий ўзгаришлар рўй берди. Чунончи, 10 ходимдан иборат ахборот-библиография бўлими ташкил қилинди (1974 йил). Кутубхона фонди мунтазам равишда бойитиб борилди.

70-йилларнинг охирига келиб асосий кутубхона ўқув зали кенгайтирилди, унда шуғулланувчи китобхонлар учун мўлжалланган ўринлар сони 275 тага етказилди. Шу даврда илмий ходимлар учун 50 ўринли қироатхона ташкил қилинди. Кутубхонанинг барча бўлимлари кенгайтирилиб, зарур жиҳозлар билан таъминланди.

1984 йил бошида кутубхонанинг умумий фонди 982972 нусхага етди. Шу йилнинг ўзида кутубхона 500 номда илмий, илмий-услубий,

бадий ва бошқа журналларга, 49 номда марказий ва маҳаллий газеталарга обуна бўлди.

Кутубхона фондидаги адабиётлар рус, ўзбек, қozoқ, қрим-татар тилларидаги нашрлардан иборат. Айниқса, Шарқ педагог мутафаккирларидан Форобий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Улуғбек, Алишер Навоий, Абдулла Авлоний, Ҳамза каби алломаларнинг асарлари кутубхонанинг бебаҳо бойлиги ҳисобланади.

Кутубхона табиий ва аниқ фанлар, фалсафа, тарих, педагогика ва психология фанларига оид ўз жамғармасида катта қимматга эга бўлган адабиётлар тўплаган. Бадий адабиётлар фонди ҳам турли халқлар ёзувчиларининг аҳамиятга молик бўлган асарлари билан бойитилган.

Кутубхона ходимлари янги адабиётларни китобхонлар ўртасида тарғиб қилишга катта аҳамият беради. Кутубхонанинг барча филиалларида турли мавзуларда кўргазмалар ташкил қилинади. Кутубхона «Янги келган адабиётлар» ахборотномасини кўп йиллардан бери нашр этиб келади.

Кутубхона ходимлари китобхонларга маданиятли ва имконият даражасида тез хизмат кўрсатишга ҳаракат қиладилар. Китобхонларга хизмат кўрсатиш усуллари доимий равишда янгиланиб туради. 1979 йилдан буён биринчи курсларга группавий усулда хизмат кўрсатилади. Бу усул вақтни тежашда ҳам қўл келмоқда.

Кутубхонада КАА ташкил қилинган бўлиб, талабалар, илмий ходимлар, аспирантлар унинг ёрдамида ўзларига зарур китобларни бошқа кутубхоналардан сўраб олишлари мумкин.

Керакки адабиётларни қийналмасдан топиш мақсадида кутубхонада алифбелли ва системали каталоглар тузилган. Шу билан бирга, кутубхонада диссертациялар, тақризлар, янги китобларнинг бир қанча картотекалари ташкил қилинган.

Кутубхона республикадаги 14 та педагогика олий ўқув юртлири ва 37 та билим юртлири кутубхоналарига услубий раҳбарлик қилиб келмоқда.

Бугунги кунда кутубхона таркибида қуйидаги бўлимлар фаолият олиб бормоқда: 1. Маъмурий бўлим. 2. Фондларни адабиётлар билан тўлдириш бўлими. 3. Адабиётларга ишлов бериш бўлими. 4. Маълумотнома-библиография бўлими. 5. Илмий-методик бўлим. 6. Асосий кутубхона ўқув зали. 7. Хизмат кўрсатиш ўқув кутубхонаси. 8. Мусиқа факультети кутубхонаси. 9. Тарих ва чет тиллар факультети кутубхонаси. 10. Ўзбек филологияси факультети кутубхонаси. 11. Ётоқхоналардаги филиал кутубхоналар. 12. Малака ошириш факультети

кутубхонаси. 13. Чет тиллар ўқув зали кутубхонаси. 14. Бадиий адабиётлар кутубхонаси.

2003 йилда кутубхонанинг умумий китоб фонди 885345 нусхани ташкил қилди. Китобхонлар умумий миқдори 14300 киши, шундан талабалар – 12600 киши. Шу йил кутубхона фондига 20927 нусха адабиётлар олинди.

Талабалар юқори даражада билим олишини таъминлаш мақсадида кутубхонага ҳар хил замонавий технологиялар кириб келмоқда. Кутубхона ихтиёрида 14 компьютар, 3 принтер, 1 телевизор, 1 видеомагнитофон, 2 аудиомагнитофон, 1 нусха кўчирувчи ускуна, 2 сканер мавжуд.

Кутубхона ўз иш фаолиятида республика нашриётлари, шаҳар кутубхоналар коллектори, китоб савдоси дўконлари, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги қошидаги ўқув адабиётлари фонди, республикада фаолият олиб бораётган чет эл фирмалари, «Евросиё» фонди, кутубхоначилар уюшмаси, «Устоз» жамғармаси билан доимий равишда ҳамкорлик қилиб келмоқда.

Кутубхона университетнинг «Информатика ва ахборот технологиялари» кафедраси билан ҳамкорликда яратган «Biblio» дастури орқали ўз фондининг электрон каталогини тузиш устида иш олиб бормоқда.

Тошкент ахборот технологиялари университети кутубхонаси. Университет кутубхонаси 1955 йилда ташкил қилинган. Унинг фонди негизини Одесса, Ленинград ва Москва алоқа институтлари юборган ижтимоий фанлар, физика, математика ва кимёга оид бир неча юз китоб ташкил этган. Шу йил кутубхона дўконлар ва Тошкент кутубхоналар коллектори орқали адабиётлар харид қила бошлади. 1956 йил 1 январга қадар бўлган ҳолатга кўра, кутубхона фонди 4395 нусхадан иборат эди. У 15 ўқитувчи ва 153 талабага хизмат кўрсатарди.

Университет ўсиши билан бирга унинг кутубхонаси ҳам ривожланиб борди. 35 йилдан кўпроқ вақт мобайнида кутубхона ишининг асосий кўрсаткичлари яхшиланиб борди: кутубхона фонди, китобхонлар ва берилган китоблар сони кўпайди. Китобхонларга хизмат кўрсатиш сифати яхшиланди. Кутубхона 80-йиллар охири – 90-йиллар бошида энг юқори кўрсаткичларга эришди: қатновлар сони 156996 тага, берилган китоблар сони – 345485 бирликка, олинган адабиётлар – 26861 тага етди.

90-йилларнинг бошида кутубхона муайян қийинчиликларни кечирди ва 1995 йилда энг паст кўрсаткичлар қайд этилди. Шундан

сўнг кутубхона фаолиятида кескин бурилиш ясалди ва кўрсаткичлар изчил тарзда оша бошлади, электрон кутубхона очилганидан кейин эса, қатновлар сони ҳатто 90-йиллар бошидаги кўрсаткичдан ҳам ошиб кетди.

	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001	2002
Қатновлар	92830	94128	98436	103021	105606	114136	121227	215340
Берилган китоблар	226552	230625	234084	239553	256880	260212	269948	305052
Янги адабиётлар	4532	6130	5776	4467	6760	9611	13157	6743

Ҳозирги вақтда кутубхона ягона аъзолик гувоҳномасига асосан 4,5 минг китобхонга ва электрон ресурслардан фойдаланувчиларга хизмат кўрсатмоқда. Университет талабалари, профессор-ўқитувчилар таркиби, ходимлар, аспирантлардан ташқари, кутубхона китобхонлари орасида бошқа олий ўқув юртларининг талаба ва ўқитувчилари, малака ошириш курсларининг тингловчилари, телекоммуникациялар соҳасида ишловчи ташкилотларнинг ходимлари ҳам бор. Кутубхона абонементлар тизими орқали адабиётлардан уйда, шунингдек, қироатхоналарда фойдаланишга кенг имконият яратган. Кутубхона икки таркибий қисм: анъанавий кутубхона ва электрон кутубхонадан иборат. Анъанавий кутубхона тўрт абонемент: илмий адабиётлар, ўқув адабиётлари, бадиий адабиётлар ва чет эл адабиётлари абонементларига, уч қироатхонага, адабиётларни комплектлаш ва уларга илмий ишлов бериш бўлими ҳамда маълумотнома-библиография бўлимига эга. Электрон кутубхона уч залдан иборат бўлиб, шулардан иккитаси талабалар (34 компьютер) ва битгаси – ўқитувчилар (6 компьютер) ихтиёридадир. Барча китоб бериш шохобчаларида жами 12 мингдан ортиқ китобхон ва фойдаланувчиларга хизмат кўрсатилади. Ҳар куни кутубхонага ўрта ҳисобда 660 китобхон ташриф буюради, бир йилда 300 минг бирликдан ортиқ китоб берилди.

Кутубхона фонди бугунги кунда 295 минг нусха китоб, брошюра, журналлар, дискет ва CD дискларидан иборат. Фонднинг 59,6% ни ўқув адабиётлари, 33,4% ни илмий адабиётлар, 5,4% ни бадиий адабиётлар ташкил этади. Сўнгги уч йил давомида кутубхона ҳар йили ўрта ҳисобда 9 мингтага яқин китоб олади, 100 га яқин номда журналлар ва 36 номда газеталарга обуна бўлган.

Кутубхона китобхонлар билан ишлашнинг ҳар хил шакл ва

усулларини қўллайди, чунончи: ойда икки марта «Ахборот кунлари» ўтказилади; тематик китоб кўргазмалари, шунингдек, янги адабиётлар кўргазмалари ташкил этилади; янги адабиётлар ҳақида ахборотномалар мунтазам равишда чиқариб борилади; 1980 йилдан кутубхона кафедралар кунини, 1983 йилдан, битирувчилар кунини, эндиликда эса, бакалаврлар кунини ўтказиб келади ва ҳоказо.

Сўнгги йилларда кутубхонада янги ахборот технологияларини амалга жорий этишга, кутубхоначилик-ахборот жараёнларини компьютерлаштиришга алоҳида эътибор берилмоқда.

Электрон кутубхона ташкил этиш бўйича дастлабки қадамлар ўтган асрнинг 90-йилларида ташланган эди. 1998 йил декабрда Антверпен олий мактаби кутубхонаси билан биргаликда «Libanta» лойиҳаси амалга оширила бошланди. Натижада, кутубхонада аспирантлар учун мўлжалланган Европа андозаларига жавоб берадиган қироатхона жиҳозланди. Тегишли асбоб-ускуналардан ташқари икки компьютер, телевизор, видеомагнитофон, видеокассеталар ва лазер дисklarнинг катта тўплами, инглиз тилидаги китоблар, «ИРБИС» дастури, янги «УДК» жадвалларининг электрон версияси харид қилинди. «Libanta» лойиҳасига асосан Россия Давлат оммавий илмий-техникавий кутубхонаси мутахассислари иштирокида «ИРБИС» дастуридан фойдаланиш бўйича семинар ўтказилди. Семинарда Тошкентдаги йирик кутубхоналар, чунончи: Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси, Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона ва бошқалар қатнашди. 2001 йил октябрда кутубхона Почта ва телекоммуникациялар агентлиги томонидан 40 дона компьютер билан таъминланди. Университет томонидан кутубхонага қўшимча майдон (488 кв. м.) ажратиб берилди. Унда сиёсий, иқтисодий ва бадий адабиётлар абонементи, янги олинган адабиётлар учун қироатхона ва ёрдамчи бўлимлар жойлашди. Бўшаган майдонга электрон кутубхона жойлаштирилди. Бундан ташқари, 7 штат бирлиги ажратилди ва 25 октябрда электрон кутубхонанинг биринчи қироатхонаси, 25 мартда эса, талабалар учун иккинчи қироатхона, ўқитувчилар ва ходимлар учун ўқув зали очилди.

Электрон кутубхона қироатхоналари ва ўқув залида фойдаланувчилар электрон каталог, электрон журналларнинг тўлиқ матнли маълумотлар базаси, университет ўқитувчиларининг маъруза матнлари, Интернетдан олинган китоблар ва брошюраларнинг тўлиқ матнли маълумотлар базаси билан ишлаш имкониятига эгадирлар. Сайтлардаги ахборот рубрикаларга бўлиб жойлаштирилган, қидирув тизими ташкил қилинган бўлиб, улар таянч сўз ёрдамида университет сайтидаги зарур ресурсларни танлаб олади.

Университет талабалари ва ўқитувчилари бутун иш куни давомида Интернетдан текинга фойдаланиш имкониятига эга.

Биринчи курс талабалари учун электрон кутубхона маълумотлар базаларидан фойдаланиш бўйича машғулотлар ташкил қилинган.

Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институтининг Асосий кутубхонаси. Институт кутубхонаси 1974 йил Ўзбекистон ҳукуматининг қарори билан маданият муассасалари, шу жумладан, кутубхоналар учун олий маълумотли мутахассислар тайёрлаш мақсадида Маданият институти ташкил этилган вақтдан буён фаолият кўрсатиб келади. Ўша даврда институтга Низомий номидаги Тошкент педагогика институтидан кутубхоначилик факультети, Театр ва рассомчилик институтидан бир неча бўлим, Тошкент Давлат консерваториясидан мусиқа бўлимлари ўтказилди ва, шу билан бирга, кўрсатилган ўқув юрларининг кутубхоналаридан маданият ва санъат йўналишидаги ўн минг нусхага яқин адабиётлар ҳам ўтказилди. Янги очилган институт кутубхонасида китобхонларга хизмат кўрсатиш, адабиётлар билан тўлдириш ва уларга қайта ишлов бериш, мусиқа адабиётлари, библиография бўлимлари ташкил этилди.

Ҳозирги кунда кутубхонада 9 штат бирлигида 7 нафар олий маълумотли, шу жумладан 6 нафар махсус олий маълумотли ва бир нафар тугалланмаган олий маълумотли ходим ишлайди. Кутубхонада китобхонларга хизмат кўрсатиш (уйга китоб бериш, ўқув зали билан бирга) бўлими, бадиий адабиётлар шўъбаси, мусиқа адабиётлари бўлими, библиография шўъбаси, кутубхона фаолиятини автоматлаштириш (ёки компьютер) шўъбаси мавжуд. Кутубхона фондида жамланган адабиётларнинг асосий қисмини институт профилидаги ўқув адабиётлари, ижтимоий-сиёсий адабиётлар ташкил этади.

Кутубхонада 6 та компьютер, сканер, 2 та принтер бор. Кутубхона фондининг электрон каталоги яратилмоқда. Ҳар бир кафедрада ўгиладиган фанлар бўйича кутубхона фондида мавжуд адабиётлар рўйхати тузилмоқда. Китобхонлар ҳақидаги маълумотлар ҳам компьютерга киритилмоқда.

Кутубхона фонди давримизнинг долзарб масалаларига оид, институтда ўқитилаётган ҳар бир фаннинг мақсадига мос келадиган ўқув адабиётлари, бадиий асарлар ва бошқа турдаги адабиётлар билан тўлдирилиб турибди. Бунинг учун барча давлат ва хусусий ташкилотлар, китоб савдоси ташкилотлари, китоб фирмалари билан яқин алоқалар ўрнатилган. Кутубхонада унинг «олтин фонди» ташкил этилган. Бу фондга институтнинг собиқ ўқитувчилари, ҳозирги даврда

ишлаётган ўқитувчи-профессорлар, хизматчилар, институтга меҳмон бўлиб келган ёзувчи, шоирлар, санъаткорлар ва институтнинг собиқ талабалари – ижодкорлар томонидан совға қилинган адабиётлар олинади. Кутубхона институтнинг маънавий бўлими, ўқув ишлари бўлими ва бошқа бўлимлар билан ҳамкорликда турли оммавий тадбирлар ўтказиши, ҳар хил мавзуда доимий ва муваққат китоб кўргазмалари ташкил этади.

Кутубхонада маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимидаги кутубхоналардан ташқари, Мудофаа вазирлиги, Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги тизимидаги кутубхоналар учун услубий ишлар олиб борилмоқда. Кутубхона ходимлари жойларга чиқиб, уларни қизиқтирган масала ва муаммолар бўйича амалий ва услубий ёрдам кўрсатадилар. Масалан, 2005 йилда Мудофаа вазирлиги тизимида ишлайдиган 90 дан ортиқ кутубхона ходимлари учун уч кунлик семинар ўтказилди. Китобхонларга хизмат кўрсатиш, кутубхона иш ҳужжатларини юриштириш, оммавий тадбирлар ўтказиш ва библиография фаолиятини олиб бориш, бошқа ташкилотлар билан ҳамкорлик ўрнатиш борасида маърузалар қилинди ва амалий машғулотлар ўтказилди.

Турли йўналишдаги кутубхоналарга, масалан, Молия коллежи, коллеж ва академик лицейлар ўқитувчиларининг малакасини ошириш институти кутубхонаси билан икки йилдан буён биргаликда иш олиб борилмоқда. Уларнинг фондиди ташкил этиш, каталоглар тузиш, китобхонларга хизмат кўрсатиш йўналишлари бўйича амалий ёрдам бериб келиняпти. Кутубхона республикада ва халқаро миқёсда кутубхоначилик масалалари бўйича ўтказилаётган семинарлар ва бошқа анжуманларда, кўрик-танловларда ҳам фаол иштирок этиб келмоқда. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси билан ҳамкорликда «Кутубхонада фандрейзинг» номли услубий-библиографик қўлланма нашр этилди. Ҳозирги кунда Асосий кутубхона ноширлик фаолиятини ҳам бошлаш арафасида. Атоқли ўзбек адиби Ойбек таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан «Ойбек» номли библиография, институтнинг собиқ ректори, адабиётшунос олим Ҳафиз Абдусаматовнинг 80 йиллик юбилейига бағишланган библиографик кўрсаткич, 2006 йилда 80 йиллик юбилейи нишонланган институтнинг биринчи ректори, академик Азизхон Пўлатхон ўғли Қаюмов библиографияси яратилди. Кутубхона ходимлари келгусида бошқа вазирликларга қарашли кутубхоналар учун услубий қўлланмалар яратиш ниятида. Мақсад – кутубхонани барча турдаги кутубхоналар учун ўзига хос лабораторияга,

кутубхоначилик факультети тайёрлаётган кадрлар учун ўқув марказига айлантириш. Зотан, Асосий кутубхона — айнан кутубхоначи мутахассислар тайёрлайдиган институт кутубхонасидир.

3-§. Малакали кутубхоначи ходимлар тайёрлаш тизими

Кутубхоначилик ишининг ривожланишини юқори малакали мутахассисларсиз тасаввур қилиш мумкин эмас. Урушдан кейинги даврда шаҳар ва қишлоқларда кутубхоналар тармоғининг ўсиш суръатлари кутубхоначилик иши соҳасида асосий билимларни берадиган махсус таълим тизимини бунёд этишни тақозо этар эди. Шундай билимларни 1937 йилда ташкил қилинган Тошкент кутубхоначилик техникуми (ҳозирда — Тошкент маданият коллежи) берарди. Андижон маданий-оқартув техникуми ва бир қанча педагогика техникумларининг битирувчилари ҳам кутубхоначи бўлиб ишлар эдилар. Кутубхоначилик иши соҳасида олий маълумотли мутахассислар билан республика кутубхоналари Россия ва Украина маданият олий ўқув юртлари битирувчилари, шу жумладан, мазкур ўқув юртларига ўқишга юборилган ўзбекистонликлар ҳисобидан тўлдириларди. Кутубхоначилик таълими соҳасидаги илк ўрта махсус ўқув юрти (Тошкент кутубхоначилик техникуми)дан сўнг таркибида кутубхоначилик бўлими бўлган маданий-оқартув техникумлари Наманган (1964), Қарши (1968), Нукус (1972), Бухоро (1974) шаҳарларида очилди. 70-йилларнинг ўрталарида улар ҳар йили 600 дан ортиқ ўрта махсус маълумотли мутахассислар, шу жумладан кутубхоначилар тайёрлар эди. 1973—1983 йилларда республиканинг умумистифода универсал кутубхоналар тизимида ўрта махсус маълумотли мутахассислар миқдори 21,2% дан 30,9% га кўпайди.⁴⁶

Ўзбекистонда кутубхоналар тармоғининг ўсиб бориши, жамият ҳаётида кутубхоналар ролининг ортиши олий маълумотга эга бўлган кутубхоначи кадрлар тайёрлашни тақозо этар эди. Шу муносабат билан 1958 йилда Кўқон Педагогика институтида кутубхоначилик факультети очилди. 1960 йил бу факультет Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтини таркибига ўтказилди. Факультетга дастлабки йилдаёқ 300 талаба қабул қилинди. Уларнинг кўпчилиги маҳаллий миллатга мансуб ёшлар эди. Факультет дастлабки даврда Тожикистон, Туркманистон, Қирғизистон ва Қозоғистон республикалари кутубхоналари учун ҳам кадрлар тайёрлаб берди. 1973 йил факультетда 14 миллат вакиллари таълим олди.

1964—1974 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг кутубхонашунослик факультети 2500 дан ортиқ олий малакали кутубхоначилар тайёрлаб чиқарди. Бешта техникумнинг кутубхонашунослик факультетларида эса 1960-1974 йиллар мобайнида 2000 га яқин ўрта махсус маълумотли кадрлар тайёрланди.

50—70-йилларда республикада ўрта ва қуйи бўғин кутубхона ходимларини тайёрлаш бўйича ҳар хил курслар иш олиб борди. Масалан, 1966 йилда Ўзбекистон Маданият вазирлиги томонидан ташкил этилган республика доимий курслари асосан шаҳар, туман ва қишлоқ кутубхоналари ходимларини қайта тайёрлашга мўлжалланган эди. Ўқиш муддати бир ой қилиб белгиланди.

Кутубхоначилик билимлари университетлари ва факультетлари асосан туман, шаҳар кутубхоналарида кенг оммалашди. Бухоро вилоят кутубхонасида қишлоқ кутубхоначиларининг уч йиллик сиртқи мактаби иш олиб борди, унда 50 киши ўқиб чиқди. Республика маданият вазирлиги ва унинг идоралари жойларда кутубхоначиларнинг малакасини ошириш учун ҳар йили бир ойлик курслар ташкил қилиб турдилар.

Вақт ўтиши билан республикада маданий-оқартув муассасалари ходимларини қайта тайёрлаш ва уларнинг малакасини оширишга эҳтиёж сезила бошлади. Бундай муассаса — Республика маданият ходимлари малакасини ошириш институти 70-йилларнинг ўрталарида ташкил қилинди. Унинг таркибида кутубхонашунослик ва библиографияшунослик махсус кафедраси ҳам бор эди.

70-йилларнинг ўрталарига келиб махсус ўқув юртлири тизими барча кутубхоналарни яхши тайёргарликка эга бўлган кадрлар билан таъминлай олмаслиги аён бўлиб қолди. Шу сабабли Маданият вазирлиги Тошкент шаҳрида кутубхоначилик факультетига эга бўлган Маданият институти ташкил этиш масаласини бир неча марта кун тартибига қўйди.

Ниҳоят, Ўзбекистон ҳукуматининг 1973 йил 4 октябрдаги қарорига асосан 1974 йил сентябрдан Тошкент Давлат маданият институти ташкил топди. Олий маълумотли кадрлар тайёрлайдиган маданият масканининг ташкил этилиши билан республикада малакали кутубхоначи кадрлар тайёрлашнинг мукамал тизими вужудга келди.

Шундай қилиб, Ўзбекистонда 70-йилларнинг ўрталарида кутубхоначи кадрлар тайёрлайдиган ва қайта тайёрлайдиган таълим тизими тўла таркиб топди — 5 та маданий-оқартув техникуми ва Маданият институтининг кутубхонашунослик факультети, Республика маданият ходимларининг малакасини ошириш институти, вилоят ва

туман кутубхоналари қошидаги қисқа муддатли курслар, семинарлар ва бошқа малака ошириш шакллари ишлаб турди.

Тошкент Давлат маданият институтининг ташкил топиши Ўзбекистонда кутубхоначилик олий таълимининг ривожланишида янги босқич ясади. Янги очилган институтга педагогика институти кутубхоначилик факультетининг талабалари ва ўқитувчилари, шунингдек, консерватория ва театр ва рассомчилик институтининг бир гуруҳ ўқитувчи ва талабалари ўтказилди. Улар Маданият институти профессор-ўқитувчилар таркиби ва талабалар Оммавийсининг асосий ўзагини ташкил қилди.

Институт фаолиятининг биринчи йилидаёқ «Кутубхонашунослик ва библиографияшунослик» ихтисослиги бўйича 516 киши, шу жумладан кундузги бўлимга 245 киши, кечки бўлимга, 75 киши ва сиртқи бўлимга 196 киши қабул қилинди.⁴⁷ Кейинги йилларда кутубхоначилик муассасаларининг ходимларга бўлган эҳтиёждан келиб чиқиб институтга қабул қилинувчи талабалар ва тегишинча тайёрланган мутахассислар сони кўпайиб борди.

1974—1990 йиллар мобайнида ҳам малакали кутубхоначи кадрлар тайёрлаш соҳасида маълум ютуқларга эришилди. Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институтининг кутубхонашунослик факультетида 1974—1984 йиллар мобайнида 4449 малакали кутубхоначи-библиографлар тайёрланди. Ўзбекистонда мавжуд 5 та маданий-оқартув техникуми 1972—1984 йилларда ўрта махсус маълумотли 5898 нафар мутахассис етиштириб берди. 1979 йилда Наманган шаҳрида Тошкент Давлат маданият институтининг комплекс факультети очилиб, у 1987 йилгача фаолият кўрсатди. Шу орада мазкур факультетдан юзлаб олий маълумотли кутубхоначи-библиографлар етишиб чиқди. 1985—1990 йилларда эса, Маданият институти кутубхонашунослик факультетини 872 ёш мутахассис битириб чиқди. Улардан ташқари, мазкур факультетда Болгария, Мўғулистон, Афғонистон, Лаос, Эрон каби хорижий давлатлардан келган талабалар ҳам таълим олди.

1990 йида республиканинг умумистифода давлат кутубхоналарида 11598 киши меҳнат қилди, шундан 2230 нафари ёки 19,2 фоизи махсус олий маълумотли, 4108 нафари ёки 35,4 фоизи махсус ўрта маълумотли мутахассислардир. Демак, Ўзбекистон Маданият вазирлигига қарашли кутубхоналарда жами 6338 киши махсус кутубхоначилик маълумотига эга бўлиб, улар умумий миқдорининг 54,6 фоизини ташкил этади. Вилоят кутубхоналари бўйича энг юқори кўрсаткич Бухоро вилоятида 78,1 фоизни, Наманганда — 71,4,

Қорақалпоғистонда — 68,7 фоизни ташкил этди. Энг паст даража Сурхондарёда — 20,2 фоиз, Сирдарё вилоятида — 24,8, Андижон вилоятида — 34,4 фоиз бўлди. Умумистифода давлат кутубхоналарида ишлаётганларнинг 6999 нафари қишлоқ кутубхоналарида меҳнат қилаётганлар бўлиб, уларнинг 3582 нафари ёки 51,2 фоизи махсус кутубхоначилик маълумотига эга (12,6 фоизи олий, 38,6 фоизи — ўрта махсус маълумотли).⁴⁸ Республика кутубхоначи кадрларининг умумий миқдори 1980-1990 йиллар мобайнида 2013 кишига ёки 119 фоиз ошганлигини, махсус маълумотга эга бўлган кутубхоначиларнинг умумий миқдори 44,2 фоиздан 54,6 фоизга кўпайганлигини таъкидлаш лозим⁴⁹.

Ислохотлар талабига мос келувчи малакали кутубхона кадрларини тайёрламасдан кутубхоначилик ишида муваффақиятга эришиш мумкин эмас. Шунинг учун ҳам республикамизда олий таълим, шу жумладан кутубхоначилик олий таълими тизимига алоҳида эътибор берилмоқда. Бу тизим республика даражасида ишлаб чиқилган ва қабул қилинган норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар, чунончи: Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонуни ва Кадрлар тайёрлаш миллий дастурига мувофиқ ривожланмоқда. Таълим тизимини ислох қилишга Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Таълим ва кадрлар тайёрлаш, соғлом авлодни тарбиялаш тизимини тубдан ислох қилиш тўғрисида», «Узлуксиз таълим тизими учун давлат таълим стандартларини ишлаб чиқиш ва жорий этиш тўғрисида»ги фармонлари ҳам қаратилган.

Айрим иқтисодий қийинчиликларга қарамай, сўнгги йилларда кутубхона кадрларини тайёрлашда муайян муваффақиятларга эришилди. Чунончи:

— «Кутубхонашунослик ва ахборот тизимлари» йўналиши бўйича Давлат таълим стандарти ишлаб чиқилди ва амалга жорий этилди;

— 2001, 2002 ўқув йилидан бошлаб янги ўқув режаси яратилди ва унинг асосида ҳозир таълим жараёни амалга оширилмоқда;

— янги ўқув режасига мувофиқ ахборот тизимлари ва тармоқлари, автоматлаштирилган ахборот-кутубхона тизимлари каби янги фанлар бўйича ўқув дастурлари ишлаб чиқилди ва таълим амалиётига татбиқ этилди. Ўқув дастурларида таълим жараёнидаги янги технологияларга муҳим ўрин берилган (ушбу дастурлар асосида ўқитувчилар маърузалар матнларини тўлиқ янгиландилар;

— талабаларнинг билимини баҳолаш учун янги рейтинг услуги қўлланилмоқда;

— абитуриентлар қабул қилиш тест синовлари ўтказиш йўли билан амалга оширилмоқда;

— кутубхоначилик иши бўйича дарслик ва ўқув қўлланмалари нашр этилди (масалан, М.А. Раҳматуллаевнинг «Кутубхоналарда ахборот технологиялари» монографияси нафақат талабалар, балки кутубхона жараёнларини автоматлаштириш билан шуғулланувчи мутахассислар учун ҳам ўқув қўлланмасига айланди);

— институтнинг илмий кутубхонаси Россияда нашр этилган кутубхоначилик ишига доир махсус адабиётлар билан мунтазам равишда тўлдириб борилади;

— кутубхоначилик факультетининг моддий-техника базаси яхшиланмоқда: таълим мақсадлари ва интернет-ресурслардан фойдаланиш учун компьютерлаштирилган марказ ташкил этилди;

— чет мамлакатлар билан кутубхона кадрлари алмашиш йўлга қўйилди: факультет ўқитувчилари Германия, Россия ва Украинада тажриба ошириб қайтдилар.

Кутубхоначилик факультетининг ўқув режаси ҳозирги давр талабларига жавоб берадими? Ёш мутахассислар кутубхоналарнинг технологик жараёнларини автоматлаштириш учун зарур билимларни оладими? «Ўзбекистонда кутубхоначилик таълими: ҳозирги ҳолати ва уни ислоҳ қилиш йўллари» мақоласининг муаллифи У. Каримов факультет ўқув режасини таҳлил қилиб, қуйидаги хулосаларга келди⁵⁰.

Республика кутубхоналари учун олий маълумотли кадрлар тайёрлаш «Кутубхонашунослик ва ахборот тизимлари» бакалаврият йўналиши ва магистратуранинг айрим ихтисосликлари бўйича амалга оширилмоқда. Ҳар йили ушбу йўналиш учун давлат гранти бўйича 25 ўрин, магистратура мутахассислари учун — 3 ўрин ажратилади.

Янги ўқув режаси таълим жараёнига 2001 йилдан жорий этилган. ўқитиладиган фанлар 5 гуруҳга ажратилган: гуманитар ва ижтимоий-иқтисодий фанлар; математик ва табиий-илмий фанлар; касбга доир умумий фанлар; махсус фанлар; қўшимча фанлар.

Бу фанларнинг ҳаммасига ўқув режасида жами 7344 соат ажратилган. Бунда махсус фанлар гуруҳи алоҳида ўрин тутади. «Касбга доир умумий фанлар» гуруҳи 18 фанни ўз ичига олади. Улар орасида «Бирлаштирилган кутубхона-ахборот тизимлари» (162 соат), «Электрон каталог» (108 соат), «Ахборот тизимлари ва тармоқлари» (132 соат) бор. Бундан ташқари, ўқув режасининг иккинчи гуруҳига «Информатика ва ахборот технологиялари» (270 соат) фани киритилган бўлиб, у «кутубхоналарни автоматлаштириш»ни ўрганишда асосий ўрин тутади. Биринчи курсда ўқитиладиган «ЭХМ оператори» (100 соат) фани компьютер саводхонлигини ошириш жараёнининг муҳим қисми ҳисобланади.

Ахборот технологиялари билан бевосита боғлиқ бўлган фанларга ўқув режасида жами 1095 соат ажратилган. Бу кўпми ёки камми? Агар бу фанлар лозим даражада ўқитилса, талабаларнинг янги замонавий билимлари давр талабларига мос келади. Бу эса, ўз навбатида, бакалаврлар тайёрлаш сифатини оширишга замин ҳозирлайди.

2001 йилдан бакалаврларни магистратурага қуйидаги ихтисосликлар бўйича қабул қилиш амалга оширилмоқда: «Ахборот тизимлари ва жараёнлари», «Кутубхонашунослик ва библиография», «Документалистика, ҳужжатшунослик ва архившунослик», «Китобшунослик ва китоб маркетинги».

Ўзбекистонда кутубхона кадрлари тайёрлаш тизимининг ислоҳ қилиниши кўп босқичли жараёнга айланиши ва Ўзбекистон Республикасининг «Таълим тўғрисида»ги Қонунига мос келиши лозим. Унинг мақсад ва вазифалари Кадрлар тайёрлаш миллий дастуридан келиб чиқади ва қуйидагилардан иборат:

— педагогик кадрлар тайёрлаш ва уларнинг малакасини давр талабларига мос келадиган даражага етказиш, магистратура, аспирантура ва докторантурани ислоҳ қилиш;

— таълим олувчиларнинг тайёргарлик ва малака сифатига қўйиладиган зарур талабларни белгиловчи давлат таълим стандартларини такомиллаштириш ва амалга жорий этиш;

— ўқув-услубий комплексларнинг янги авлодини ишлаб чиқиш ва амалга жорий этиш;

— узлуксиз кутубхоначилик таълими учун халқаро алоқаларни кенгайтириш;

— магистратурада «Автоматлаштирилган ахборот ресурслари технологи», «Кутубхоначилик иши маркетинги» каби ихтисосликлар бўйича тингловчилар тайёрлашни такомиллаштириш;

— сиртқи бўлим ташкил этиш (ўрта махсус маълумотли ёш мутахассислар олий маълумот олиши учун), замонавий масофадан туриб ўқитишнинг барча имкониятларини ишга солиш;

— Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси ва Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси негизида Ўзбекистон ва чет мамлакатларнинг етакчи мутахассисларини жалб этган ҳолда, кутубхона кадрларининг малакасини ошириш учун махсус ўқув курслари ташкил этиш.

ХУЛОСА

1. Урушдан кейинги биринчи ўн йилликда Ўзбекистон олдида мушкул вазифа — уруш туфайли вайрон бўлган хўжаликни тиклаш, иқтисодиётни оёққа турғизиш, саноат ишлаб чиқаришини тинч давр шароитида ишлашга жадал суръатларда қайта ихтисослаштириш, тўзиган ва ёпилиб кетган кутубхоналарни тиклаш, янги кутубхоналар қуриш вазифаси кўндаланг бўлди.

2. Сталин ўлиmidан сўнг (1953 йил март) 30—50-йиллардаги асосиз сиёсий қатағонларнинг миллионлаб қурбонлари қамоқхоналар ва концентрацион лагерлардан озод қилинган урушдан кейинги иккинчи ўн йиллик жамият ижтимоий-маданий ҳаёти анча эркинлашган, «халқлар отаси» шахсига сифиниш даврининг асоратлари одамлар онгидан сиқиб чиқарилган муҳитда кечди. Сталинизм танқидига асосланган мафкурадаги ўзгариш ижтимоий онга жуда катта таъсир кўрсатган оламшумул воқеа бўлди. Айнан мана шу ўзгариш мамлакатда келгусида демократик ва эрктарварлик ҳаракатлари ривожланиши учун замин ҳозирлади, бу ҳаракатлар ва кучлар XX аср 90-йилларининг бошида Иттифоқда антидемократик ҳокимият тизимини ағдариб ташлади.

1953—1964 йилларда амалга оширилган ўзгаришлар нафақат сиёсат ва иқтисодиётни, балки маданият, фан, маорифни ва жамият маънавий ҳаётининг бошқа жабҳаларини ҳам қамраб олди. Улар кўп сонли бўлса-да, лекин асосан ноизчил ва пухта ўйланмаган эди. Давлат маданий сиёсатининг вақтинчалик эркинлашуви аста-секин барҳам топиб, илмий ва ижодий зиёлилар яна таъқиб ва қувғин қилина бошланди.

1964 йил октябрда СССРда ҳокимиятга янги раҳбарият келиши билан партия-номенклатура яккаҳокимлигининг кучайиши яна сезила бошлади. У сиёсий ҳурфикрлиликнинг ҳар қандай кўринишларига қарши эканлигини очиқ-ойдин намоён этди. Янги раҳбарият ўзининг эркинлаштириш жараёнларига чек қўйиш ниятини яшириб ўтирмади. Мамлакатда сталинизмнинг тикланиш хавфи туғилди. 1964—1984 йиллар даври «Иттифоқ раҳбариятининг «ҳужум ва тазйиқ билан» «коммунизмга сакраш»ни амалга ошириши ҳамда тўқиб чиқарилган «ривожланган социализм» режаларини жорий қилиш билан, волюнтаризм ва субъективизмнинг кучайиши билан, совет давлати ҳаётининг барча соҳаларида танглик ҳолатларининг авж олиши билан ажралиб турди»⁵¹. 60-йилларнинг иккинчи ярмида саноат ва қишлоқ хўжалиги соҳаларида ислохотлар ўтказишга уринишлар

муваффақиятсизликка учради. «60—80-йилларда мамлакат иқтисодиётининг ўсиш суръатлари изчил равишда пасайиб борди»⁵². Ижтимоий муносабатлар тизимини сўз ва иш ўртасида жуда катта тафовут қамраб олдики, бу даврнинг ўзига хос белгисига айланиб қолди. Сўзлар, тушунчалар ва назарий формулалар амалиётга мутлақо боғланмайдиган мазмун касб эта бошлади.

50-йиллардан эътиборан маданий соҳани маблағ билан таъминлашнинг «қолдиқ» принципи қарор топа бошлади. 1940 йилда ижтимоий-маданий тadbирларга харажатлар Ўзбекистон давлат бюджети бўйича қолган харажатларнинг 67,9% ни ташкил этган бўлса, 1950 йилда бу кўрсаткич 64,4%, 1960 йил — 50%, 1970 йил — 49,6%, —1980 йил — 46,9% га пасайди⁵³. Ҳатто 80-йилларнинг иккинчи ярмида қайта қуриш таъсирида рўй берган ўзгаришлар ҳам ижтимоий-маданий соҳани маблағ билан таъминлашнинг пасайиш тенденцияларини жиддий ўзгартира олмади. 1990 йилга келиб ушбу кўрсаткич бўйича фақат 1960 йил даражасига эришилдики, бу аҳолининг анча ошган ижтимоий-маданий эҳтиёж ва манфаатлари етарли даражада қондирилмаганлигидан далолат беради. Натижада, ижтимоий-маданий муассасаларнинг моддий аҳволи ҳам оғирлашди, бу эса табиий равишда ижтимоий-маданий иш савиясига салбий таъсир кўрсатди. 1989 йилга келиб, республикадаги клуб муассасаларининг 27,9%, кутубхоналарнинг эса, 25,9% капитал таъмирлашга муҳтож, клубларнинг 3% ва кутубхоналарининг 3,8% авария ҳолатига келиб қолган эди⁵⁴. Шундай қилиб, маданиятга иккинчи даражали нарса сифатида қараш йиллар ва ўн йилликлар давомида шаклланиб борди.

1970 йиллар охиридан бутун «давлат социализми» тизимида чуқур ижтимоий-иқтисодий, мафкуравий ва таркибий танглик тамойиллари шитоб билан ривожланиб борди.

3. Тарихий жараённинг салбий омиллари ва воқеалари билан бир қаторда, Ўзбекистон иқтисодиёти ва ижтимоий-маданий соҳаларида муайян ижобий ўзгаришлар рўй берганлигини ҳам қайд этиб ўтиш лозим. Урушдан кейинги даврда бу ерда саноат ишлаб чиқариш комплексида, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ишлаб чиқариш ва уларни қайта ишлашда сифат ўзгаришлари рўй берди, машинасозлик, энергетика, кимё, олтин, нефть ва газ қазиб чиқариш, қайта ишлаш, тўқимачилик, озиқ-овқат ва қурилиш саноатлари ривожланди. Аҳолининг умумий маълумот даражасида китоб ўқиш социологияси, китобхонлар сонининг ўсиши ва кутубхоначилик ишининг ривожланиши билан боғлиқ сифат ўзгаришлари рўй берди (1950 йил мактабларда етти йиллик, 1958 йил — саккиз йиллик умумий

мажбурий таълим жорий этилди, 1970 йил умумий тўлиқ ўрта маълумот (11 синф) жорий этилди). 1980 йил Ўзбекистонда 9445 ўрта мактаб, 222 ўрта махсус ва 43 олий ўқув юрти, 36228 илмий ходим (шулардан учдан бир қисмидан кўпроғи — фан докторлари ва номзодлари) фаолият олиб борар эди. Урушдан кейинги даврда аҳолининг туғилиш даражаси ўлим даражасидан кескин ошди, жуда катта демографик портлаш рўй берди, Ўзбекистонга Иттифоқнинг бошқа республикаларидан кўчиб келувчилар сони кўпайди.

4. Урушдан сўнг республика кутубхоначилиқ ишини давлат томонидан бошқариш тизимида муайян ўзгаришлар рўй берди. 1945 йил октябрда Ўзбекистон Министрлар Совети ҳузурида республика вазирлиги мақомига эга бўлган Маданий-маърифий муассасалар ишлари бўйича қўмита тузилди. Шу муносабат билан Кутубхоначилиқ бошқармаси ва унинг тузилмаси маориф халқ комиссарлиги таркибидан янги тузилган қўмита таркибига ўтказилди. Маданий-маърифий ишларни жойларда бошқариш учун меҳнаткашлар депутатлари вилоят, шаҳар ва туман кенгашлари ижроия қўмиталари қошида маданий-маърифий иш бўлимлари ташкил этилди. Маданиятнинг турли тармоқларига раҳбарликни марказлаштириш ва такомиллаштиришнинг навбатдаги босқичи ўлароқ, 1953 йил апрелда Ўзбекистон Маданият вазирлиги ташкил қилинди. У қуйидаги тўрт бош бошқармадан иборат эди: Маданий-маърифий муассасалар бош бошқармаси, Санъат муассасалари бош бошқармаси, Матбаачилиқ саноати ва нашриётлар бош бошқармаси, Китоб савдоси бош бошқармаси. Кутубхоначилиқ бошқармасини ўз ичига Маданий-маърифий муассасалар бош бошқармаси олган эди.

5. 1960—1975 йиллар мобайнида республика миқёсида кутубхона тармоқларини режа асосида ташкил қилиш ва жойлаштириш бўйича олиб борилган ишлар кутубхоначилиқ ишининг энг асосий ташкилий муаммосини — ҳар бир аҳоли пунктини кутубхона хизмати билан таъминлаш вазифасини узил-кесил ҳал қилишга ёрдам берди. Республиканинг 1971—1975 йилларга мўлжалланган ривожланиш режаларида хусусан кутубхона тармоқларини тартибга солиш ишига, барча аҳоли яшайдиган жойларда кутубхона хизматини ташкил қилиш масаласига алоҳида аҳамият берилди. Режада барча турдаги кутубхоналарнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш, янги махсус бинолар билан таъминлаш, кутубхона фондларини бутлаш сифатини ошириш, кутубхоналарнинг асосий иш кўрсаткичларини умумиттифоқ нормативларига яқинлаштириш мўлжалланган эди.

Шундай қилиб, кутубхона тармоқларини тартибга солиш, энг

аввало аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг ягона тизимини вужудга келтириш йўлида муҳим босқич бўлди. Унинг натижасида йиллар мобайнида таркиб топган кутубхоначилик ишидаги хўжасизликка чек қўйилди, тарқоқликка барҳам берилди, барча турдаги кутубхоналар фаолияти ягона бир мақсадга бўйсундирилди, кутубхона тармоқларини тартибга солиш жараёнида кутубхоналарнинг аҳволи яхшиланди, натижада аҳолига кутубхона хизмати кўрсатишнинг самарадорлиги ошди. Мана шу тадбирлар амалга оширилиши натижасида, 1975 йилга келиб, республикада деярли барча йирик аҳоли пунктлари, колхоз ва совхозлар, корхоналар амалда кутубхона хизмати билан қамраб олинди. Айтилганларни рақамлар тилига кўчирсак, 1975 йилга келиб, республикада 13,5 млн. дан ортиқ аҳоли яшаган ҳолда, 90 млн. нусхадан иборат китоб фонди бўлган 15 мингдан ортиқ ҳар хил турдаги кутубхоналар ишлаб турди⁵⁵. Фақатгина оммавий кутубхоналар сони 1959 йилги 3205 тадан 1974 йилда 6152 тага, уларнинг китоб фонди 17692 минг нусхадан 38075 минг нусхага етди ёки бўлмаса, кутубхоналар сони қарийб икки баравар, уларнинг фонди эса, 2,2 баравар кўпайди.

6. Ўзбекистонда кутубхона тармоқларини марказлаштириш жараёнида янги кутубхона шохобчаларини ташкил этиш ва мавжуд кутубхоналар тармоғини тартибга солиш соҳасида қатор ишлар амалга оширилди. Жумладан, 1975—1980 йиллар мобайнида кутубхона шохобчалари йўқ бўлган аҳоли пунктларида янгидан 2142 кутубхона очилди. Ўзбекистон маданият ва қишлоқ хўжалиги вазирликлари ҳайъатларининг 1976 йил 26 январь қарорига биноан 628 та колхоз кутубхонаси марказлаштирилган кутубхоналар тизими таркибига киритилди, 213 та клуб қошидаги 86 та касаба уюшмаси ташкилотларига қарашли кутубхоналар марказлаштирилган тизими филиалларига айлантирилди.

7. 1980—1990 йилларда режадаги 160 марказлашган тизим ўрнига, амалда 5095 филиални бирлаштирган 191 тизим ишлаб турди, улардан 152 таси ёки қарийб 80 фоизи қишлоқ аҳолисига хизмат кўрсатар эди. Марказлашган тизимлар миқдорининг кўпайишини республикада янгидан, кўплаб туман ва шаҳарлар барпо этилиши билан изоҳлаш мумкин. Масалан, 1970—1980 йиллар мобайнида Ўзбекистонда шаҳарлар сони 42 тадан 102 тага ошди. Айни вақтда, шуни ҳам қайд этиш лозимки, марказлашган кутубхона тизимлари миқдори режасининг ошириб бажарилиши турғунлик даврига хос ҳодиса бўлиб, бирмунча ошириб «рапорт» бериш ўша даврда одат тусига кирган эди.

8. Урундан кейинги йилларда вилоят аҳамиятига молик универсал илмий кутубхоналар ташкил топиш жараёни давом этди. Улар Наманган (1956), Гулистон (1964), Навоий (1968), Жиззах (1974) шаҳарлари—Наманган, Сирдарё, Навоий ва Жиззах вилоятлари марказларида очилди. Шундай қилиб, 1970 йилларнинг ўрталарига келиб, республиканинг ҳар бир вилоят марказида биттадан йирик марказий универсал илмий кутубхона фаолият олиб борар эди.

9. Махсус кутубхоналар тармогининг ташкил топиши ва шаклланиши фан-техника тараққиёти жадаллашуви учун муҳим аҳамиятга эгадир. XX асрнинг иккинчи ярми — XXI аср бошида жаҳонда фундаментал фанлардаги улкан илмий ва техникавий кашфиётлар, фан, техника ва ишлаб чиқариш ўзаро таъсирининг кучайиши билан белгиланган фан-техника инқилоби қамров доирасининг кенгайиши қайд этилди. Фан-техника инқилоби ишчи ва хизматчиларнинг билими, малакаси, маданияти, уюшқоқлиги ва масъулияти даражасига янада каттароқ талаблар қўйди, фан-техника тараққиётини янада тезлаштирди, ҳозирги замон жамияти ҳаётининг барча томонларига ўз таъсирини кўрсата бошлади. У фанни ижтимоий ишлаб чиқариш ривожланишининг етакчи омилига, бевосита бунёдкор кучга айлантириш асосида ишлаб чиқариш кучларида туб, сифат ўзгаришлари ясади. Энергия янги турлари (атом ядроси энергияси, қуёш энергияси, кимёвий энергия) кашф этилиши ва улардан фойдаланилиши, конструкцион материаллар янги турларининг яратилиши ва амалда қўлланилиши, ишлаб чиқаришнинг, уни бошқариш ва назорат қилишнинг системали равишда компьютерлаштирилиши ва автоматлаштирилиши, жамиятнинг ахборотлаштирилиши ва ҳоказолар фан-техника тараққиётининг бош йўналишларига айланди.

10. Урундан кейинги даврда республика кутубхоначилик иши қаршисида ижтимоий ва илмий тараққиёт талабларига, давр руҳи ва амрига жавоб берадиган махсус кутубхоналар тизимини бунёд этиш вазифаси кўндаланг бўлди. 1990 йилга келиб республикада махсус кутубхоналарнинг муайян тизими шаклланди. У 9,5 мингта махсус кутубхоналардан ташкил топган эди. Ушбу тизим ўз навбатида қуйидаги кичик тизимларга бўлинарди: барча махсус кутубхоналарнинг 85% ни ташкил этувчи Халқ таълими вазирлиги кутубхоналари (мактаб кутубхоналари), олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги кутубхоналари (олий ўқув юртлари, коллежлар ва билим юртларининг кутубхоналари); илмий-техникавий кутубхоналар (барча махсус кутубхоналарнинг 8% и); соғлиқни сақлаш, қишлоқ хўжалиги

вазирликлари ва бошқа тизимларга қарашли махсус кутубхоналар (барча махсус кутубхоналарнинг 7% и).

Махсус кутубхонанинг асосий ижтимоий вазифаси касбий мутолаани ташкил этиш, муайян гуруҳга мансуб китобхонларнинг касбга доир ахборот ва билимларга бўлган эҳтиёжларини қондиришдан иборатдир. Махсус кутубхоналар ишлаб чиқариш, фан, таълим ва маданият таркибига мувофиқ тарзда тузилади. Махсус кутубхоналар фаолиятининг мақсадлари, мазмуни ва иш услуби мамлакат ҳал қилаётган ижтимоий вазифалар ва фан-техника тараққиётининг хусусияти билан белгиланади.

Махсус кутубхоналар фаолияти китобхонларга касбий тайёргарлик кўришда кўмаклашиш билангина чекланмайди. Улар кишиларда илмий дунёқарашнинг шаклланишида, ижтимоий-сиёсий тайёргарликда, аҳолининг умумий маданий ва техникавий даражасини оширишда, одамларда эстетик диднинг ривожланишида ҳам кўмаклашади.

Шунга асосланган ҳолда, махсус кутубхоналар фаолиятининг қуйидаги йўналишларини қайд этиш мумкин:

— фан ва ишлаб чиқариш ходимларининг дунёқарашини шакллантириш;

— китобхонларнинг умумий маданий даражаси ва билимларини ошириш;

— касбий мутолаани ташкил этишда ёрдам бериш ва китобхонларнинг илмий ва техникавий билим даражасининг ошишига кўмаклашиш.

Тармоқ белгисига кўра махсус кутубхоналар уч катта гуруҳга: ижтимоий-сиёсий, табиий-илмий ва амалий соҳа кутубхоналарига бўлинади. Ушбу гуруҳлар доирасида махсус кутубхоналар янада чуқурроқ табақаланиши мумкин.

Махсус кутубхоналар бошқа кутубхоналардан китобхонлар таркиби, фондларининг кўриниши ва мазмуни, китобхонларга хизмат кўрсатишни ташкил этиш бўйича иш шакли ва услубларига кўра фарқ қилади.

Хизмат кўрсатилаётган ижтимоий ишлаб чиқаришнинг хусусияти махсус кутубхоналарни таснифлашнинг иккиламчи белгисидир. Ушбу белгига кўра илмий, ўқув ва ишлаб чиқариш кутубхоналари фарқланади.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси, Марказий илмий қишлоқ хўжалик кутубхонаси, Республика илмий тиббий кутубхонаси ҳақли равишда республикамизнинг энг йирик махсус кутубхоналари ҳисобланади. Ушбу кутубхоналарнинг фондларида 700 мингдан кўпроқ адабиётлар жамланган.

11. Урушдан кейинги даврда шаҳар ва қишлоқларда кутубхоналар тармоғининг ўсиш суръатлари кутубхоначилик иши соҳасида асосий билимларни берадиган махсус таълим тизимини бунёд этишни тақозо этар эди. Шундай билимларни ўз битирувчиларига 1937 йилда ташкил қилинган Тошкент кутубхоначилик техникуми (ҳозирда – Тошкент маданият коллежи) берарди. Андижон маданий-оқартув техникуми ва бир қанча педагогика техникумларининг битирувчилари ҳам кутубхоначи бўлиб ишлар эдилар. Кутубхоначилик иши соҳасида олий маълумотли мутахассислар билан республика кутубхоналари Россия ва Украина маданият олий ўқув юртлари битирувчилари, шу жумладан, мазкур ўқув юртларига ўқишга юборилган ўзбекистонликлар ҳисобидан тўлдириларди. Кутубхоначилик таълими соҳасидаги илк ўрта махсус ўқув юрти (Тошкент кутубхоначилик техникуми)дан сўнг таркибида кутубхоначилик бўлими бўлган маданий-оқартув техникумлари Наманган (1964), Қарши (1968), Нукус (1972), Бухоро (1974) шаҳарларида очилди. 70-йилларнинг ўрталарида улар ҳар йили 600 дан ортиқ ўрта махсус маълумотли мутахассислар, шу жумладан кутубхоначилар тайёрлар эди. 1973—1983 йилларда республиканинг умумистифода универсал кутубхоналар тизимида ўрта махсус маълумотли мутахассислар миқдори 21,2% дан 30,9% га кўпайди⁶⁶.

Ўзбекистонда кутубхоналар тармоғининг ўсиб бориши, жамият ҳаётида кутубхоналар ролининг ортиши олий маълумотга эга бўлган кутубхоначи кадрлар тайёрлашни тақозо этар эди. Шу муносабат билан 1958 йилда Қўқон Педагогика институтида кутубхоначилик факультети очилди. 1960 йил бу факультет Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институти таркибига ўтказилди. Факультетга дастлабки йилдаёқ 300 талаба қабул қилинди. Уларнинг кўпчилиги маҳаллий миллатга мансуб ёшлар эди. Факультет дастлабки даврда Тожикистон, Туркменистон, Қирғизистон ва Қозоғистон республикалари кутубхоналари учун ҳам кадрлар тайёрлаб берди. 1973 йил факультетда 14 миллат вакиллари таълим олди.

1964—1974 йилларда Низомий номидаги Тошкент Давлат педагогика институтининг кутубхонашунослик факультети 2500 дан ортиқ олий малакали кутубхоначилар тайёрлаб чиқарди. Бешта техникумнинг кутубхонашунослик факультетларида эса 1960—1974 йиллар мобайнида 2000 га яқин ўрта махсус маълумотли кадрлар тайёрланди.

1974 йил сентябрдан Тошкент Давлат маданият институти ташкил топди. Шундай қилиб, Ўзбекистонда 70-йилларнинг ўрталарида кутубхоначи кадрлар тайёрлайдиган ва қайта тайёрлайдиган таълим тизими тўла таркиб топди — 5 та маданий-оқартув техникуми ва

Маданият институтининг кутубхонашунослик факультети, Республика маданият ходимларининг малакасини ошириш институти, вилоят ва туман кутубхоналари қошидаги қисқа муддатли курслар, семинарлар ва бошқа малака ошириш шакллари ишлаб турди.

1974—1990 йиллар мобайнида малакали кутубхоначи кадрлар тайёрлаш соҳасида маълум ютуқларга эришилди. Абдулла Қодирий номидаги Тошкент Давлат маданият институтининг кутубхонашунослик факультетида 1974—1984 йиллар мобайнида 4449 малакали кутубхоначи-библиографлар тайёрланди. Ўзбекистонда мавжуд 5 та маданий-оқартув техникуми 1972—1984 йилларда ўрта махсус маълумотли 5898 нафар мутахассис етиштириб берди. 1979 йилда Наманган шаҳрида Тошкент Давлат маданият институтининг комплекс факультети очилиб, у 1987 йилгача фаолият кўрсатди. Шу орада мазкур факультетдан юзлаб олий маълумотли кутубхоначи-библиографлар етишиб чиқди. 1985—1990 йилларда эса, Маданият институти кутубхонашунослик факультетини 872 ёш мутахассис битириб чиқди. Улардан ташқари, мазкур факультетда Болгария, Мўғулистон, Афғонистон, Лаос, Эрон каби хорижий давлатлардан келган талабалар ҳам таълим олди⁵⁷.

Фойдаланилган адабиётлар ва изохлар

¹ Қаранг: Зуев М.Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 363.

² Ўша ерда.

³ Қаранг: Зуев М.Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 267.

⁴ Ўша ерда. — С. 269.

⁵ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т. 2. — 501-б.

⁶ Ўша ерда. — 545-б.

⁷ Зуев М.Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 275.

⁸ Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. Статистический ежегодник. — Т.: Узбекистан, 1981. — С. 328.

⁹ Қаранг: Народное образование и культура в СССР. Статистический сборник. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 284, 311.

¹⁰ Қаранг: Зуев М.Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 125.

¹¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т. 2. — 545-б.

- ¹² Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т. 2. — 667-б.
- ¹³ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 112-б.
- ¹⁴ Ўша ерда. — 113-б.
- ¹⁵ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 115-б.
- ¹⁶ Ўша ерда. — 116-б.
- ¹⁷ Қаранг: Соколова В.В. Дастур амалда. Тўплам: Ўзбекистон кутубхоналари, 2-чиқиш. — Т., 1976. — 41-б.
- ¹⁸ Кутубхоналарнинг ягона тизими бўйича муаммо кенгаши ва комиссияси ўша даврдаги Бош кутубхоначилик инспекциясининг бошлиғи, педагогика фанлари номзоди В.В.Серов томонидан бошқариларди. Кутубхона тармоқларини марказлаштириш бўйича тажриба бевосита шу кишининг раҳбарлигида амалга оширилган.
- ¹⁹ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 153-б.
- ²⁰ Ўша ерда.
- ²¹ Ўша ерда. — 154-б.
- ²² Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1988 г. Статистический ежегодник. — Т., 1989. — 327-б.
- ²³ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 178-б.
- ²⁴ Қаранг: Положение об организации депозитарного хранения книжных фондов библиотек страны. В справочнике: Руководящие материалы по библиотечному делу. — М., 1982. — С. 122—128.
- ²⁵ Қорақалпоғистон Республикаси Давлат кутубхонаси, Ўзбекистон вилоят универсал илмий кутубхоналари раҳбарларига ўқув қўлланмаси учун ўз кутубхоналарининг тарихи ва ҳозирги ҳолатига доир материаллар тақдим этганлари учун чин дилдан миннатдорлик билдирамиз.
- ²⁶ Ушбу бўлимни ёзишда қуйидаги нашрда келтирилган рақамлар, фактлар, воқеалар хроникасидан фойдаланилди: Государственная библиотека Узбекской ССР имени Алишера Навои. 1870—1970. Изд-во литературы и искусства им. Г.Гуляма, 1977. — 198 с.
- ²⁷ Бюллетень ЮНЕСКО для библиотек, 1959, т. XIII, №8-9, с. 237.
- ²⁸ Руководство по международному обмену изданиями. Изд. 3. ЮНЕСКО, 1964, с. 303—310.
- ²⁹ «Ўзгаришчи ёшлар» журнали, 1924 йил, 2-сон. 12-б.
- ³⁰ «Маориф ва ўқитувчи» журнали, 1929 йил, 6-сон.
- ³¹ Қаранг: Технические библиотеки Узбекистана // Справочник. — Т., 1970. — С. 102.
- ³² Қаранг: Қосимова О.Г., Есимов Т.Б. Умумий кутубхонашунослик. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 85-б.
- ³³ Қаранг: Сарказова М.Ю. Республиканская детская библиотека — центр методического руководства библиотек, обслуживающих детей //

Библиотекосведение Узбекистана. Сборник статей. Выпуск 16. — Т., 1984. — С. 82.

³⁴ Қаранг: Сарказова М.Ю. Состояние и перспективы развития детских библиотек в Узбекской ССР // Библиотеки Узбекистана. Сборник теории и практики библиотечного дела. Выпуск 5. — Т., 1978. — С. 27.

³⁵ Қаранг: Сарказова М.Ю. Состояние и перспективы развития детских библиотек в Узбекской ССР // Библиотеки Узбекистана. Сборник теории и практики библиотечного дела. Выпуск 5. — Т., 1978. — С. 29.

³⁶ Қаранг: Сарказова М.Ю. Республиканская детская библиотека — центр методического руководства библиотек, обслуживающих детей // Библиотекосведение Узбекистана. Сборник статей. Выпуск 16. — Т., 1984. — С. 82.

³⁷ Қаранг: Қосимова О.Г., Есимов Т.Б. Умумий кутубхонашунослик. — Т.: Ўқитувчи, 1994. — 71-б.

³⁸ Айрим олий ўқув юртлири кутубхоналари фаолиятига тавсиф 2004 йилга қадар берилган. Бошқа олий ўқув юртлирининг кутубхоналари ҳақида қисқача маълумотларни қуйидаги нашрдан олиш мумкин: Tashkent shahridagi oliy o'quv yurtlari kutubxonalari. Ma'lumotnoma. 2005. — 36-б.

³⁹ Қаранг: Кормилицын А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). — Т.: 1996. — С. 30.

⁴⁰ Ўша ерда.

⁴¹ Қаранг: Кормилицын А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). — Т.: 1996. — С. 43.

⁴² Қаранг: Кормилицын А.И. Научная библиотека Ташкентского государственного университета (1918—1993). — Т.: 1996. — С. 66.

⁴³ Қаранг: Всесоюзная библиотечная перепись 1 октября 1934 г. Т. 1. Основные итоги. — М., 1936. — С. 302—303.

⁴⁴ Қаранг: Отчет о работе ТИИИМСХ за 1942—1943 учебный год, с. 13. (Машинопись, Архив ТИИИМСХ).

⁴⁵ Қаранг: Асфендияров Н.Х. Методическая работа в вузовской библиотеке. — В кн.: Опыт работы библиотек высших и средних специальных учебных заведений. — Т., 1972. — С. 40-46; Климкина Р.Д. Справочно-библиографическое и информационное обслуживание читателей. — В кн.: Библиотеки высших и средних учебных заведений Узбекистана. Опыт работы. — Т., 1974. — С. 29-36.

⁴⁶ Қаранг: Мухамедов А.М. Развитие библиотечного образования в Узбекистане // Библиотекосведение Узбекистана. Сборник статей. Выпуск 16. — Т., 1984. — С. 93.

⁴⁷ Қаранг: Мухамедов А.М. Развитие библиотечного образования в Узбекистане // Библиотекосведение Узбекистана. Сборник статей. Выпуск 16. — Т., 1984. — С. 96.

⁴⁸ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 181-б.

⁴⁹ Ўша ерда.

⁵⁰ Қаранг: Каримов У. Библиотечное образование в Узбекистане: современное состояние и пути реформирования // Вестник библиотечной ассамблеи Евразии: Научно-практический журнал. — М., 2005. №4. — С. 80—83.

⁵¹ Ўзбекистоннинг янги тарихи. Т.2. — 545 б.

⁵² Зуев М. Н. История России. Учебник для ВУЗов. — М.: ПРИОР, 1998. — С. 275.

⁵³ Қаранг: Народное хозяйство Узбекской ССР в 1980 г. Статистический ежегодник. — Т.: Узбекистан, 1981. — С. 328.

⁵⁴ Қаранг: Народное образование и культура в СССР. Статистический сборник. — М.: Финансы и статистика, 1989. — С. 284, 311.

⁵⁵ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 115-б.

⁵⁶ Қаранг: Мухамедов А.М. Развитие библиотечного образования в Узбекистане // Библиотековедение Узбекистана. Сборник статей. Выпуск 16. — Т., 1984. — С. 93.

⁵⁷ Қаранг: Қосимова О.Г. Ўзбекистонда кутубхоначилик тарихи. — Т.: Ўқитувчи, 1992. — 181-б.

VIII боб

МУСТАҚИЛ ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИДА КУТУБХОНАЧИЛИК ИШИ (1991—2006)

1-§. Ўзбекистон жамиятини ижтимоий-сиёсий, иқтисодий ва маданий-маърифий ислоҳ этишнинг асосий тамойиллари

1991 йил 31 август куни Ўзбекистон Олий Кенгаши Мустақиллик декларациясини амалга ошира бориб, Давлат мустақиллиги тўғрисида Баёнот қабул қилди ва Ўзбекистоннинг давлат мустақиллигини, озод суверен давлат — Ўзбекистон Республикаси ташкил этилганини тантанали равишда эълон қилди. Энди Ўзбекистоннинг тарихий тақдири кўп жиҳатдан мамлакат халқига, унинг раҳбариятига, уларнинг эркин иқтисодий ислоҳотлар шароитида шўро тузуми ўн йилликлар давомида жиловлаб келган манфаатларини, ўз мамлакатининг эгаси туйғусини, ўзбек халқига хос бўлган ишбилармонлик, омилкорлик ва ташаббускорлик сифатларини рўёбга чиқариш қобилиятига боғлиқ бўлиб қолди.

Демократик тараққиёт йўлида ўзининг дастлабки қадамларини ташлаётган, фаол янгиланаётган мамлакатда шўролардан қолган иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилиш, бошқарув ва тақсимлашнинг эски маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш, бозор муносабатлари ва капиталистик иқтисодиётга аста-секин ўтиш, жаҳон маърифатли мамлакатлари ҳамжамиятига Ўзбекистоннинг кўшилиши жараёни бошланди.

Ижтимоий-иқтисодий ислоҳотларнинг дастлабки босқичи бозор иқтисодиётига ўтаётган мамлакатнинг ижтимоий-иқтисодий ривожланиши бутун давлат-сиёсий тизимининг барқарорлигига кўп жиҳатдан боғлиқ эканлигини кўрсатди. Ёш давлатнинг куч-ғайрати энг аввало ана шу барқарорликни таъминлашга қаратилди. Айни чоғда, дастлабки йилларда иқтисодий мувозанатнинг йўқолганлиги, ишлаб чиқаришнинг умумий пасайиши, мамлакатда янги пул-кредит ва банк тизимларининг ташкил топиш жараёни, саноат ва қишлоқ хўжалигининг асосий тармоқларини таркибий жиҳатдан қайта қуриш, жамиятда аста-секин бозор муносабатларининг шаклланиши бюджет соҳасига — фан, маданият, тиббиёт, таълим, ижтимоий таъминот ва

ҳоказоларга ажратиладиган маблағларнинг маълум даражада қисқаришига олиб келди. Аҳоли барча табақаларининг даромадлари ва тегишинча халқ турмуш даражасининг пасайиши юз берди. Рақобатга асосланган иқтисодиётнинг доимий ҳамроҳи —расман рўйхатга олинган ва яширин ишсизликнинг пайдо бўлиши воқеликнинг янги ҳодисасига айланди.

Кўрсатиб ўтилганлардан ташқари, Ўзбекистоннинг мустақил давлат сифатида дастлабки йилларда ривожланишининг асосий тамойиллари тарихий аҳамиятга эга бўлган қуйидаги иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар билан белгиланади:

—Ўзбекистон Республикаси Президенти И.А.Каримов бошчилигида Ўзбекистоннинг ўзига хос истиқлол ва тараққиёт йўлининг асосий тамойиллари (тараққиётнинг ўзбек модели) ишлаб чиқиши;

—Ўзбекистоннинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши;

—Ўзбекистон мустақиллиги ҳуқуқий асосининг яратилиши, янги Конституциянинг қабул қилиниши, ҳуқуқий давлат барпо этиш йўлларининг белгиланиши;

—кўп партиявийлик асосида сайланадиган қонун чиқарувчи олий демократик вакиллик органи: икки палатали парламент —Олий Мажлиснинг ташкил этилиши;

—демократия принциплари асосида янги қонунчилик тизимининг ишлаб чиқиши ва амалга татбиқ этилиши, шу жумладан «Таълим тўғрисида»ги Қонуннинг янги таҳрири ва «Кадрлар тайёрлаш миллий дастури»нинг қабул қилиниши;

—суд-ҳуқуқ ислоҳотининг амалга оширилиши;

—оммавий ахборот воситаларида цензурага барҳам берилиши;

—инсон ҳуқуқлари ва эркинликлари кафолатининг яратилиши;

—миллий хавфсизликнинг таъминланиши;

—макроиқтисодиётнинг барқарорлаштирилиши;

—хусусийлаштириш ва мулкни давлат тасарруфидан чиқариш жараёнларининг амалга оширилиши, республикада мулкдорлар синфининг шаклланиши;

—қишлоқда мулкдорлар —фермер хўжалиklarининг оммавий тарзда шакллантирилиши;

—миллий истиқлол мафқураси ва маънавият асосларининг ишлаб чиқиши;

—миллий маданий ҳаётнинг жонланиши.

2-§. Кутубхоначилик иши тизимининг ривожланиш тамойиллари

Ўтиш даврининг иқтисодий қийинчиликлари, хусусан, маданият соҳасини, шу жумладан ноширлик ва кутубхоначилик ишини давлат томонидан молиялаштириш ҳажмларининг қисқариши умуман олганда китоб нашр этиш, чет элдан нашрларни валютага харид қилиш, кутубхоналар фондларини тўлдириш, уларнинг моддий-техника таъминоти, ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашга анча салбий таъсир кўрсатди. Маблағ тақчиллиги энг аввало универсал оммавий кутубхоналар тармоғининг ҳолатида ўз аксини топди. Жойларда уларнинг сони (VII бобнинг 2-§ маълумотларига кўра) филиалларнинг бирлаштирилиши ва ҳатто айрим кутубхоналарнинг ёпилиши ҳисобига ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида 15—20 фоизга камайди. Кутубхоналарнинг бир қисми жорий таъмирлаш ишларига маблағ йўқлиги сабабли, яна бир қисми — биноларнинг эскилиги туфайли яроқсиз ҳолга келди.

«Ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси тўғрисида»ги қонуннинг йўқлиги кутубхоналарни комплекташнинг ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Бозор иқтисодиёти шароитида яшаб қолишга ҳаракат қилаётган нашриётлар уларнинг маҳсулотлари кутубхоналарнинг фондларидан ўрин олишидан манфаатдор бўлмай қолдилар. Ҳатто республиканинг йирик кутубхоналарига келаётган чет эл илмий ва ижтимоий адабиётлари сони кескин камайди. Янги компьютер технологияларидан хабардор ёшлар ўз ривожланишида уларга жаҳон ахборот ресурсларидан кенг фойдаланиш имкониятини яратишга қодир бўлмаган кутубхоналарнинг техника ва ахборот билан таъминланиш даражасидан ўзиб кетди. Кўпчилик кутубхоналар электрон нашрлар билан танишиш учун мўлжалланган компьютер ва аудиовизуал ускуналарга эга эмаслиги, уларнинг фондларида бундай нашрларнинг йўқлиги натижасида китобхонлар, айниқса, ёшларнинг кутубхоналарга қатнаши камайди.

2002 йили Бухорода ўтказилган “Интернет ва кутубхона-ахборот ресурслари фан маданият, таълим ва бизнес соҳаларида” мавзuidaги 2-халқаро конференцияси материалларида тўпланиб қолган муаммолар ҳақида, жумладан, шундай ёритилган: «Бугунги кунда кўпгина кутубхоналар махсус мослаштирилмаган, фондларни сақлаш, китобхонларга хизмат кўрсатиш, ходимлар меҳнатини муҳофаза қилиш учун шарт-шароит мавжуд бўлмаган биноларда жойлашган.

Кутубхоналарнинг техник ҳолатини аниқлаш бўйича ўтказилган дастлабки текширувлар натижасида республикамизнинг кўпгина кутубхоналари танг аҳволда эканлиги аниқланди. Аксарият кутубхоналарнинг биналари ва иситиш системалари капитал таъмирлашга муҳтож. Кутубхоналардаги жиҳозлар ва мебель эскирган ва ҳозирги иш шароити талабларига жавоб бермайди. Кутубхоналарнинг фондларини жойлаштириш учун мўлжалланган стеллажлар ҳолати ёнғинга қарши хавфсизлик нормативларига мос келмайди. Кутубхоналарнинг фондлари давлат стандарти талабларига зид равишда жойлаштирилган. Кутубхоналарнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлашга ажратилаётган пул маблағлари мутлақо етарли эмас.

Кутубхоначилик ишини такомиллаштириш соҳасида асосий муаммо кутубхонадаги иш жараёнларини автоматлаштириш даражасининг пастлигидир. Кўпгина кутубхоналар ахборот бўшлиғи шароитида иш олиб бормоқда, улар ҳатто қўшнилари тўплаган ижобий иш тажрибасидан ҳам хабардор эмас. Кутубхоналар тармоғи ягона ахборот тизими билан бириктирилмаган. Бу муаммони ҳал қилишнинг бирдан-бир йўли вилоятлар ва республика даражасида компьютер тармоқлари ташкил этишдир. Нафақат марказ билан вилоятлар ўртасида, балки вилоятлар ўртасида ҳам ахборот алмашинуви йўлга қўйилиши лозим, чунки кутубхона бу — бугун жамиятни қамраб олувчи ва ҳар бир, ҳатто энг кичкина аҳоли яшайдиган пунктда ҳам мавжуд бўлган ва ишлаб турган инфратузилмалардан биридир. Ўзбекистоннинг китоб ва ахборот бозори (айниқса вилоятларда) яхши ривожланмагани, шунингдек, харид қобилиятининг пастлиги туфайли аҳолининг аксарият қисми янги ахборот ва янги билимларни асосан кутубхоналарда олиш имкониятига эга. Шу боис бугунги кунда кутубхоналарга бугун жамият ва барча даражадаги ҳокимият идоралари аҳолини ахборот билан таъминлаш манбаи сифатида қарашлари, кутубхоналар ахборот соҳасидаги давлат сиёсатининг муҳим таркибий қисмига айланиши лозим.

Кутубхоналарни автоматлаштириш даражасининг пастлиги республика кутубхоналарини автоматлаштириш стратегияси ва дастурининг йўқлиги, уларнинг моддий-техника базаси заифлиги, компьютер ускуналари ва дастурий маҳсуллар харид қилишга маблағлар тақчиллиги, кадрлар яхши тайёрланмагани, кутубхоналарда автоматлаштиришни амалга ошириш учун жавобгар тузилмаларнинг ва ахборот технологиялари бўйича норматив базанинг йўқлиги билан изоҳланади»¹.

Зудлик билан ҳал қилиш лозим бўлган муҳим муаммолар қаторида конференцияда кутубхоначилик ишининг норматив-ҳуқуқий базаси яхши ривожланмагани, бу ҳолат кутубхоналараро алоқаларнинг ривожланишига ва республикамиз кутубхоналари жаҳон ахборот майдонига киришига монелик қилаётгани, кутубхоналарнинг фондларини комплекшлаш иши қониқарсиз аҳволда эканлиги ва тармоқни ривожлантиришнинг ҳозирги талаблари ва истиқболларига мос келмаслиги, кутубхоначилик ишини бошқариш тизимининг идоравий жиҳатдан тарқоқлиги, бозор иқтисодиёти ва янги ахборот технологияларига ўтиш шароитида кутубхоначилик иши соҳасидаги сиёсатни, бу ишни ташкил этиш, шунингдек кутубхоначилик фаолиятини ислоҳ қилиш методологияси, методикаси ва ёндашувларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ягона органнинг йўқлиги таъкидланди. Кутубхона ходимларини тайёрлаш ва уларнинг малакасини ошириш тизими ҳозирги таълим андозаларига жавоб бермайди ва самарали эмаслиги, кутубхоначи меҳнатига тўланадиган ҳақ даражасининг пастлиги туфайли малакали мутахассислар бу тармоқни тарк этаётганлигига ҳам урғу берилди.

Шу билан бирга, республикада кутубхоначилик ишининг ривожланишида ижобий тамойиллар ҳам мавжуд. Кутубхоналарнинг моддий-техника базаси ва фондлари ҳолатининг таҳлили Фанлар академияси тизимидаги кутубхоналар, олий ва ўрта махсус ўқув юрглари тизимининг кутубхоналари, янги ташкил этилган тузилмалар (бир қанча ихтисослашган академиялар ва институтлар, банклар, вазирликлар)нинг кутубхоналари анча қулай шарт-шароитда иш олиб бораётганини кўрсатди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида лицейлар, гимназиялар ва коллежлар кутубхоналарининг фондлари ва моддий-техника базаси яхшиланмоқда ва замонавийлаштирилмоқда. Олий ўқув юрглариининг кутубхоналари асосан компьютерлар билан жиҳозланган, уларда Интернет-синфлар ҳам ишлаб турибди².

Янги аср бошидан универсал илмий кутубхоналар тизимида ҳам ижобий тенденциялар кузатила бошлади. Айрим халқаро жамғармалар ва хайрия ташкилотлари билан ҳамкорлик натижасида кутубхоналар замонавий электрон ускуналар, нусха кўпайтириш техникаси билан жиҳозланди, Интернет тармоғига уланиш имкониятига эга бўлди.

3-§. Ҳозирги замон кутубхоначилиқ иши тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишлари

2002 йил мамлакат кутубхоначилиқ ишининг энг янги тарихида бурилиш ясаган йил бўлди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси ва Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитасининг Республика илмий-техника кутубхонаси негизида Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш назарда тутилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги 2002 йил 20 февраль Фармони бажара бориб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2002 йил 12 апрелда «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш тўғрисида» қарор қабул қилди, Миллий кутубхона тўғрисидаги Низомни тасдиқлади. Ушбу ҳужжатларнинг қабул қилиниши республикамизнинг маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

Қарорда тегишли идораларга икки ҳужжат — республикада кутубхоначилиқ ишини ривожлантиришнинг 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Концепцияси ва Дастурини ишлаб чиқиш ва Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг муҳокамасига киригиш топширилди. Мазкур ҳужжатларнинг лойиҳалари етакчи мутахассислардан тузилган махсус ишчи гуруҳ томонидан тайёрланди. Бу икки ҳужжат лойиҳасини тузиш жараёнида жаҳон кутубхонашунослиқ фани ва кутубхоначилиқ амалиётининг барча янги ютуқлари ўзлаштирилди ва улардан фойдаланилди. Зотан, мамлакатимизда амалга оширилаётган иқтисодий ва ижтимоий-сиёсий ўзгаришлар, унинг жаҳон ҳамжамиятига қўшилиши ва ахборот майдонига кириши кутубхоначилиқ ишининг кўпгина жиҳатларини қайта кўриш ва янгиланиши тақозо этади. Энг аввало аҳолининг ахборотга бўлган эҳтиёжларини қондириш, унинг интеллектуал ва маданий-маърифий ривожланишига кўмаклашишда кутубхоналарнинг ролини кучайтириш зарур.

Бунинг учун кутубхоналарнинг функциясини ўзгартириш керак — улар ахборот «омбори»дан ахборот олиш ва уни тарқатиш марказига айланиши лозим. Бугунги кунда кутубхоналар миллий маданият ва маънавиятни сақлаш ва тиклашда, фан-техника тараққиётини ривожлантириш ва таълим жараёнини такомиллаштиришда муҳим роллардан бирини ўйнамоқдаки, бу жамиятнинг интеллектуал ва маънавий салоҳиятини янгилаш зарурати билан белгиланади.

Концепция муаллифлари ўзларининг бош мақсадлари ва вазифаларини республикада кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг истиқболли йўналишларини асослаш, жамиятда ва жаҳонда юз бераётган ўзгаришларни ҳисобга олиб, тармоқни ташкил этиш ва унинг фаолиятини таъминлашнинг стратегик йўналишларини белгилашда кўрмоқдалар. Бунда кутубхонанинг инсонпарварлик моҳиятини тиклашга, унинг яшаш жойи, ижтимоий мавқеи ва фаолият соҳасидан қатъи назар, барча тоифадаги фойдаланувчилар учун бевосита ва доимий ахборот олишни таъминлашга қаратилган маданий миссиясининг устуворлигини қарор топтиришга алоҳида эътибор берилган.

Асосий вазифалар сифатида қуйидагилар белгиланган:

— фуқароларга кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатишнинг сифат жиҳатидан янги даражасини таъминлаш, уларнинг маърифий, илмий, маданий ва дам олиш билан боғлиқ қизиқишлари ва эҳтиёжларини ахборот бериш йўли билан таъминлаш;

— жамиятнинг барқарор ривожланиши ва ижобий ижтимоий ўзгаришлар юз беришининг шартларидан бири сифатида республиканинг ягона кутубхона-ахборот майдонини шакллантириш;

— республиканинг миллий кутубхона-ахборот ресурсларини яратиш ва уларнинг халқаро ахборот тармоқларига интеграцияси.

Концепцияда кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг устувор йўналишлари сифатида қуйидагилар эътироф этилган:

1. Кутубхоналар тармоғини ва кутубхоначилик ишини бошқариш тизимини такомиллаштириш.

Кутубхоналар фаолиятидаги янги устуворликлар умуман кутубхоналар тармоғи фаолиятида тегишли ўзгаришларни амалга оширишни ва унинг ташкилий асосларини қайта кўришни тақозо этади.

Кутубхоналар тармоғида таркибий ўзгаришларни амалга ошириш кутубхоналар фаолиятининг шаклланган анъанавий жиҳатларини уйғунлаштиришни назарда тутади. Бу вазифани бажариш учун ахборот ресурсларини кутубхоналар тақсимлаш соҳасида ягона сиёсат олиб бориш, маблағларни тежаб сарфлаш зарур. Турли вазирликлар ва идораларнинг кутубхоналар тармоғини қайта қуришда кутубхонадан фойдаланувчиларнинг адабиётларга бўлган талаб ва эҳтиёжларини ҳисобга олиш лозим. Кутубхоналар фаолиятининг самарадорлигини ошириш, асосий вазифалар ва фондлар такрорланишига йўл қўймаслик учун, уларни моддий-техника базаси, кадрлар таркиби мукамал бўлмаган кутубхоналар ҳисобига, лекин китоб фондининг яхлитлиги, штатлар ва молиялаштириш ҳажмини сақлаб қолиш шarti билан йириклаштириш зарур.

Маданият ва спорт ишлари вазирлиги тизимига кирувчи оммавий кутубхоналар тармоғини ва Халқ таълими вазирлигининг жуда кенг мактаб кутубхоналари тармоғини қайта ташкил этиш уларни модернизация қилишга алоҳида эътибор беришни, китобхонлар ахборот ресурсларидан фойдаланиши учун кенг имконият яратишни тақозо этади. Мазкур кутубхоналар (қишлоқ, шаҳар, туман филиаллари, мактаблар, коллежлар, лицейларнинг кутубхоналари) моддий ва ахборот ресурслари ҳолатининг пухта таҳлилигина уларни қайта ташкил этиш, ҳаммабоплик принципини ва китобхонлар учун қулай иш тартибини, барча тоифадаги китобхонларга фондларнинг очиқлигини сақлаб қолиш имконини беради.

Корхоналар ва ташкилотларнинг техник кутубхоналари тармоғини, касаба уюшмаларининг кутубхоналар тармоғини қайта ташкил этишда уларнинг фондларини комплекшлаш соҳасига мос келувчи йирик кутубхоналарга тоншириш йўли билан сақлаб қолиш чораларини кўриш лозим.

Кутубхоналар фаолиятига янги ахборот технологияларини самарали жорий этиш учун вазирликлар ва идораларнинг бош кутубхоналари негизида «Намунавий автоматлаштирилган кутубхоналар» ташкил этилса, мақсадга мувофиқ бўлади.

Мамлакатнинг бош кутубхонаси ҳуқуқлари ва имкониятларига эга бўлган Ўзбекистон Миллий кутубхонаси кутубхоналар фаолиятини мувофиқлаштириши ва улар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириши, маслаҳат органи сифатида Идоралараро кутубхоначилик кенгаши фаолият олиб бориши, унинг вазифаси турли вазирликлар ва идораларнинг кутубхоналари фаолиятини мувофиқлаштириш, ҳар бир кутубхонага ўз салоҳиятини ривожлантириш учун тенг имкониятлар яратишдан иборат бўлиши лозим. Идоралараро кутубхоначилик кенгаши таркибига кутубхона тармоғига эга бўлган идоралар ва вазирликларнинг вакиллари қиради. Идоралараро кутубхоначилик кенгашининг ишчи органи сифатида Кутубхоначилик иши ва ахборот технологиялари бўйича кенгаш ташкил этилади. Унинг вазифаси кутубхоначилик ишига доир норматив-услубий ҳужжатларни ишлаб чиқиш ва кутубхоналарни улар билан таъминлашдан иборат бўлади. Кенгаш таркибига вазирликлар ва идоралар бош кутубхоналарининг кутубхоначилик иши ва ахборот технологиялари бўйича етакчи мутахассислари киритилади.

2. Кутубхоначилик ишини ахборотлаштириш, янги ахборот компьютер технологияларини кутубхоналарда жорий этиш.

Компьютер ва ахборот технологиялари ҳамда Интернетни

кутубхоналарга фаол жорий этиш кутубхоначилик ишини ислоҳ қилишнинг энг самарали стратегик йўналишларидан биридир. Бу Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини амалга жорий этиш тўғрисида»ги 2001 йил 30 май Фармони, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Компьютер ва ахборот технологияларини ривожлантириш, «Интернет» халқаро ахборот тизимларидан фойдаланиш учун кенг имконият яратишнинг 2001—2005 йилларга мулжалланган дастурини ишлаб чиқишни ташкил этиш чора-тадбирлари тўғрисида»ги 2001 йил 23 май Қарори, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг «Компьютерлаштиришни янада ривожлантириш ва ахборот-коммуникация технологияларини амалга жорий этиш тўғрисида»ги 2002 йил 6 июнь Қарори, Ўзбекистон Республикасининг «Ахборотлаштириш тўғрисида»ги 2003 йил 11 декабрь Қонуни ва бошқа ҳужжатларда ўз аксини топган қарорлар ва қоидаларга мос келади.

Кўп ресурслар талаб этилиши, пухта тадқиқот ва ҳисоб-китоблар ўтказиш, шунингдек катта маблағлар ажратиш зарурлигини ҳисобга олиб, кутубхоналарни компьютерлаштириш масалаларини ҳал қилиш ва ягона кутубхоналар тармоғи ташкил этишни алоҳида «Кутубхоналарни автоматлаштириш дастури»га киритиш лозим.

Дастур кутубхоналарнинг ҳисоблаш ва ташкилий техника воситалари, кадрларга бўлган ҳақиқий эҳтиёжини, кутубхоналарни жиҳозлаш ва ягона республика тармоғи ва Интернетга уланиш навбатини аниқлайди. Мамлакатнинг йирик кутубхоналари ахборот-технология таъминотида етакчилик қилиши лозим, шу боис уларни техника билан жиҳозлаш ва модернизация қилиш муҳим аҳамият касб этади.

Кутубхоналарни автоматлаштириш дастурининг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат бўлиши лозим:

- кутубхоналарни босқичма-босқич компьютерлаштириш;
- республика кутубхоналар ахборот тармоғини ташкил этиш;
- электрон каталоглар ва электрон ахборот ресурсларини шакллантириш бўйича кутубхоналар консорциумларини ташкил этиш;
- библиографик ахборот бериш ва узатишнинг халқаро андозаларига ўтиш;
- кутубхоналарнинг Интернетга уланишини таъминлаш ва миллий кутубхона-ахборот ресурсларини халқаро тармоқларда ифодалаш;
- миллий маданий меросни (ноёб қўлёзмалар ва китоблар,

журналлар, газеталар ва бошқаларни) ифодаловчи электрон коллекциялар ташкил этиш.

3. Китоб бозори ташкил топаётган, нашр этилган китоблар ҳақидаги ахборот миллий тизими шаклланаётган шароитда кутубхоналарни комплекташ, кутубхона фондларининг хавфсизлиги ва бутлигини таъминлаш механизмини яратиш.

Жамиятнинг ахборотга бўлган эҳтиёжини қондириш имконияти кўп жиҳатдан кутубхоналар фондларининг ҳолати ва уларни комплекташ тизими билан белгиланади. Кутубхоналарнинг фондларини шакллантиришда фойдаланувчиларнинг ахборотга бўлган амалдаги эҳтиёжларидан келиб чиқиш лозим. Бу эҳтиёжларни кутубхоналар мустақил аниқлашлари керак. Кутубхоналарнинг фондларида тармоқ йўналиши ва тегишли кутубхонанинг ихтисослиги ўз аксини топиши лозим. Тақсимланган республика кутубхоналар фондини шакллантириш жараёнида адабиётлар туришининг тўлиқлиги ва сифатини таъминлашга қодир бўлган фонд сақловчи йирик кутубхоналарнинг роли ошади. Кутубхоналарнинг фондларини шакллантиришда уларнинг ўзаро алоқасини янада ривожлантириш ва мувофиқлаштириш, уларнинг барча иштирокчилари масъулиятини янада кучайтириш зарур.

Асосий фондларни тўлдириш давлат кафолатлари ва имтиёзлари, мажбурий пусхага эгалик қилиш ҳуқуқи асосида амалга оширилиши, китобхоналарга улардан эркин фойдаланиш имконияти таъминланиши лозим.

Кутубхоналарни хорижий нашрлар билан комплекташга давлат дастури мақоми берилиши, ушбу дастур доирасида молиявий ва ҳуқуқий кафолатлар бериш, ахборот алмашиш халқаро принципларига риоя қилиш кўзда тутилиши зарур. Дублетлар сони керагидан ортиқ бўлган, адабиётлар кутубхона ихтисослигига мос келмаган, фондни жойлаштиришга жой бўлмаган, уни лозим даражада сақлашни таъминлаш иложи бўлмаган ҳолларда адабиётлар ўз тармоғининг депозитарийси ҳисобланувчи бош кутубхонага топширилиши керак.

Миллий ҳужжатли мерос ҳисобланувчи кутубхоналарнинг фондларини сақлаш муаммосига ҳам янгича ёндашув зарур.

Кутубхоналарнинг фондларини комплекташни тегишли даражада сақлаш учун:

— китоб билан таъминлашда кутубхоналарга устувор ҳуқуқлар бериш;

— кутубхоналарни давлат тилидаги илмий, ўқув, болалар, махсус адабиётларининг зарур миқдори билан таъминлаш;

—хорижий адабиётларни харид қилиш ва уларга обуна бўлиш механизмини ишлаб чиқиш;

—китоб нашр этувчи ташкилотлар илмий, ўқув, болалар, махсус адабиётларни чоп этишга буюртмалар портфелини шакллантиришда кутубхоналарнинг қизиқишларини ҳисобга олишлари (мунтазам равишда тематик режалар, ахборот варақалари, республикада нашр этилаётган адабиётлар ҳақида ахборотномалар чиқаришлари);

—кутубхоналар ҳудудида китоб билан савдо қилувчи шахобчалар ташкил этиш;

—кутубхоналар учун ўқув ва болалар адабиётлари харид қилишга имтиёзли нархлар белгилаш;

—кутубхоналарнинг фондларини аудиовизуал ва электрон нашрлар билан комплектланга маблағлар ажратишни назарда тутиш лозим.

4. Кутубхоналарнинг кадрлар салоҳиятини узлуксиз кучайтириш.

Кутубхона хизматлари кўрсатишни юксак профессионал даражада йўлга қўйиш учун қуйидаги чора-тадбирларни амалга ошириш орқали кутубхона ходимларининг узлуксиз таълим ва уларни рағбатлантириш тизимини ташкил этиш зарур:

—Намунавий автоматлаштирилган кутубхоналар негизда Профessional тренинг маркази томонидан қўллаб-қувватланувчи дастур бўйича мутахассисларнинг доимий касбий таълим тизимини ташкил этиш;

—Ўзбекистон Миллий кутубхонаси негизда Кутубхона ходимлари малакасини ошириш институтида ихтисослаштирилган таълим (Кутубхона ходимлари университети) ташкил этиш;

—умумкутубхона тадбирлари (семинарлар, учрашувлар, конференциялар) доирасида кутубхоначилар тажриба алмашишини йўлга қўйиш;

—халқаро даражада кутубхоначилар тажриба алмашишини йўлга қўйиш.

Ахборот технологияларига доир билимлар олиш, чет тилларни ва янги хўжалик юритиш шароитида ишлаш усулларини ўзлаштириш учун мутахассислар тайёрлаш ва уларни қайта тайёрлаш зарур.

Кутубхона кадрларини жалб қилиш ва сақлаб қолиш учун меҳнат ҳақини ошириш йўли билан кутубхоначилар меҳнатини рағбатлантиришни назарда тутиш муҳимдир. Кутубхоначилик касбининг обрўсини ошириш учун кутубхоналарнинг барча тоифаларида тариф разрядини ошириш йўли билан ягона тариф сеткасини такомиллаштириш зарур.

5. Фойдаланувчиларга хизмат кўрсатишни ташкил этиш ва

такомиллаштириш, кутубхона-ахборот хизматлари ассортиментини (шу жумладан пуллик хизматлар доирасини) кенгайтириш.

Ўзбекистон халқларининг миллий-маданий, маънавий мероси, мулки ва қадриятларини тарғиб қилиш учун кутубхоналар анъанавий хизматларни асосан текинга кўрсатишлари ва фойдаланувчиларнинг талабларига мувофиқ қўшимча пуллик хизматлар таклиф қилишлари лозим.

Фойдаланувчи мамлакатнинг исталган кутубхонасида ҳар қандай ҳужжатдан фойдаланиш имкониятига эга бўлиши керак. Йиғма каталоглар ва автоматлаштирилган маълумотлар банклари орқали кутубхона фондларининг таркиби ҳақида ўз вақтида ва кенг ахборот бериш мазкур фондлардан фойдаланишнинг муҳим шартига айланмоғи даркор.

6. Кутубхоналар идоралараро алоқаларининг ривожланиши, кутубхоначилик иши соҳасида халқаро ҳамкорликнинг кенгайиши.

Кутубхоначилик иши соҳасида кутубхоналар ва идораларнинг ҳамкорлиги уларнинг узвий ҳуқуқи бўлиб, улар ўз муаммоларини ҳал қилиш ва кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг умумий стратегиясини ишлаб чиқиш учун бу ҳуқуқдан фойдаланишлари лозим.

Республикада кутубхоналар фаолиятини жаҳон андозалари даражасида ривожлантириш учун жаҳон кутубхоналар ҳамжамияти билан халқаро ҳамкорликни амалга ошириш зарур. Амалиётдан ҳамкорликнинг халқаро китоб алмашинуви, электрон ахборот ресурслари алмашинуви, автоматлаштирилган маълумотлар банкларини шакллантириш, халқаро лойиҳаларни амалга оширишда иштирок этиш, кутубхоналараро абонементни фаоллаштириш, мутахассислар алмашиш, республикада халқаро конференциялар ва семинарлар ўтказиш каби шакллари мустаҳкам ўрин олиши лозим. Халқаро ҳамкорликни ривожлантириш учун кутубхоналар ва кутубхоналар уюшмалари ўз куч-ғайрагини бирлаштириши зарур.

Қуйидагилар кутубхоначилик ишини ислоҳ қилишнинг асосий шартлари сифатида эътироф этилди:

1. Кутубхоналарнинг моддий-техника базасини мустаҳкамлаш.

Кутубхоналарнинг моддий-техника базасини яхшилаш ва такомиллаштириш, эски биноларни таъмирлаш ва янги ихтисослаштирилган бинолар қуриш, уларни замонавий компьютер ускуналари билан жиҳозлаш учун бюджет маблағлари билан бир қаторда, бюджетдан ташқари маблағларни, кутубхоналарнинг ўз фаолияти натижасида олинган маблағларни, шунингдек лойиҳалаш фаолияти натижасида олинган маблағларни жалб қилиш зарур.

2. Кутубхоначилик ишини тартибга солувчи норматив ва ҳуқуқий ҳужжатлар тизимини ташкил этиш ва амалга жорий қилиш.

Кутубхоначилик ишини ҳуқуқий таъминлашнинг асосий йўналишлари қуйидагилардан иборат:

— кутубхоналарнинг ҳуқуқий, ижтимоий вазифаларини, улар фаолиятининг асосий принципларини белгиловчи норматив-ҳуқуқий ҳужжатлар («Кутубхоначилик иши тўғрисида»ги Қонун, «Ҳужжатларнинг мажбурий нусхаси тўғрисида»ги Низом ва б.) мажмуи кўринишида кутубхоначилик соҳасидаги қонунчиликни вужудга келтириш;

— халқаро стандартлар ва бозор муносабатларини ҳисобга олиб, кутубхона ички фаолиятини такомиллаштиришга қаратилган норматив-тартибга солувчи ҳужжатлар (йўриқномалар, низомлар, тавсиялар, нормалар, қоидалар ва ҳ.к.)ни ривожлантириш;

— халқаро кутубхона MARC форматлари негизида библиографик ахборот бериш ва узатиш халқаро қоидаларига мувофиқ миллий кутубхона стандартларини, шунингдек кутубхонанинг янги ахборот технологияларидан фойдаланиш билан боғлиқ фаолиятини тартибга солувчи бошқа норматив ҳужжатларни ишлаб чиқиш.

3. Илмий тадқиқот ва методик фаолиятни ривожлантириш ва такомиллаштириш.

Кутубхонашунослик, библиографияшунослик, китобшунослик ва ахборот технологиялари соҳасида илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этиш йўналишлари ва услубларини қайта кўриш ва такомиллаштириш мақсадида, кутубхонашунослик тадқиқотларини ташкил этиш ва ўтказиш учун айрим кутубхоналарга илмий кутубхона мақомини бериш лозим. Бунда янги ижтимоий-маданий шароитда ва жаҳон кутубхоналар инфратузилмасида кутубхоналар фаолиятини асослантирувчи тадқиқотлар устувор аҳамиятга эга бўлади.

Республика кутубхоналари — методик марказларининг бош вазифаси тавсиялар тизимини такомиллаштириш, ўтказилаётган тадқиқотларнинг натижаларини кутубхоналарнинг амалий фаолиятига татбиқ этишдан иборат.

Концепцияда юзага келган шарт-шароитдан келиб чиқиб, қуйидаги тадбирларни амалга ошириш йўли билан уни бажаришга киришиш мақсадга мувофиқ бўлиши тан олинган:

1. Концепциянинг асосий қоидаларини «Ўзбекистон Республикасида кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Дастури»да ва кутубхоначилик ишининг муҳим муаммоларига доир бошқа ҳужжатларда муайянлаштириш.

2. Концепцияни амалга ошириш бўйича муҳим чора-тадбирларни, чунончи: кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг ташкилий-иқтисодий, норматив-услубий асосларини яратиш, кутубхоналарни юқори малакали кадрлар билан таъминлаш ва ҳ.к.ни ишлаб чиқиш ва амалга оширишга киришиш.

3. Кутубхоналарни автоматлаштириш дастурида республика ягона ахборот тизими ва Интернет тармоғига кириш мақсадида барча зарур техника воситалари билан босқичма-босқич жиҳозлаш чора-тадбирларини назарда тутиш.

4. Кутубхоналар фаолиятини ривожлантиришга бюджетдан ташқари манбаларни жалб қилиш ва улардан фойдаланиш ишини фаолиштириш.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 20 июндаги «Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида»ги Қарори кутубхоначилик тизимини тубдан ўзгартириш ва такомиллаштириш учун янги замин яратди.

Қарорга биноан Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигига қарашли универсал оммавий кутубхоналар тизимини Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ОЎМТВнинг ўрта махсус касб-ҳунар таълими маркази, Халқ таълими вазирлиги ихтиёрига ўтказиш йўли билан олий ва ўрта махсус таълим муассасалари ва умумтаълим мактаблари ҳузурида ахборот-ресурс марказларини тузиш назарда тутилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг Республика кутубхонаси, вилоятлар илмий-универсал кутубхоналари, шунингдек Тошкент шаҳар марказий кутубхонаси негизида идоравий жиҳатдан Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлигига бўйсунувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ахборот-кутубхона марказларини ташкил этиш режалаштирилади.

Ахборот-ресурс марказларининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланади:

—таълим муассасалари ўқувчилари ҳамда аҳолининг замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда мунтазам таълим олиши ва мустақил равишда таълим олишига қўмаклашиш;

—миллий маънавий-ахлоқий қадриятларни кенг қўламда тарғиб қилиш, халқнинг маданий-тарихий меросидан баҳраманд бўлишини таъминлаш, маънавий бой ва уйғун камол топган шахснинг ижодий ўсиши учун имконият яратиб бериш;

—янги ахборот технологиялари (маълумотлар электрон базалари, интернет ресурслари) асосида аҳолига ахборот хизмати кўрсатиш;

—маданий, таълим, ахборот ҳамда бошқа дастур ва лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш учун таълим муассасалари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, миллий маданият марказлари билан ҳамкорликни ривожлантириш.

Ахборот-кутубхона марказлари зиммасига:

—аҳолига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, унинг илмий, таълим, ахборот ва маданият соҳасидаги қизиқишларини замонавий ахборот технологиялари асосида тезкорлик билан қондириш;

—китобхонларга анъанавий кутубхона хизмати кўрсатишдан ўз ахборот ресурсларини яратиш ва жаҳон илмий-таълим ахборот ресурсларидан фойдаланиш имкониятини бериш йўли билан ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишга ўтишни таъминлаш;

—универсал ахборот ресурслари, миллий ва хорижий нашрлар (босма, аудиовизуал, электрон ва бошқа) фондларни шакллантириш, сақлаш ва фойдаланиш учун бериш;

—йиғма электрон каталог ёрдамида ахборот ресурсларини бирлаштирувчи электрон кутубхоналар ва маълумот базаларини яратиш;

—жойларда ахборотлаштириш ва кутубхоначилик иши соҳасидаги ахборот-ресурс марказлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда ташкилий-методик жиҳатдан таъминлаш вазифаси юкланди.

Қарорга биноан Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги зиммасига:

—ахборот-кутубхона марказларини белгиланган тартибда «ZiyoNET» ахборот тармоғига босқичма-босқич улаш ва уларнинг ресурсларига аҳоли кенг қатламларининг киришини таъминлаш;

—электрон кутубхоналар тизимини ривожлантириш, кутубхона ахборот ресурсларини тизимлаштириш вазифаси юкланди.

2006—2007 ўқув йилидан бошлаб Тошкент давлат маданият институти ва Тошкент ахборот технологиялари университетида «Ахборотлаштириш ва кутубхонашunosлик» таълим йўналишини бўйича бакалаврият кадрлари ҳамда магистратура таъминлаш мутахассисликлари бўйича кадрлар тайёрлаш назарда тутилди.

«Кутубхоначилик ишини ривожлантириш дастури» ва «Кутубхоналарни автоматлаштириш дастури»нинг асосий қондаларини ҳаётга татбиқ этиш, Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 20 июндаги «Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида»ги Қарорини амалга ошириш халқимиз маданиятининг бу муҳим таркибий қисмини тараққиётнинг янада юқори босқичига кўтариши шубҳасиздир.

4-§. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг фаолияти

Мамлакатнинг бош кутубхонаси XX асрнинг охириги ўн йиллиги — XXI асрнинг дастлабки йилларида ўз фаолиятини жамият ҳаётининг турли жабҳалари ислоҳ қилинаётган шароитда амалга оширмақда. Илгари барқарор бўлган фаолиятга жуда кўп омиллар, чунончи: дунё миқёсида юз бераётган ахборотлаштириш жараёни, телекоммуникацияларнинг ривожланиши, янги ахборот технологиялари, билимлар интеграцияси, ресурсларнинг бирлаштирилиши, жамиятдаги демократлаштириш ва эркинлаштириш жараёнлари, бюджетдан ажратиладиган маблағларнинг тақчиллиги ўз таъсирини кўрсатмоқда. Ҳаёт интиб билан ўзгараётган ҳозирги шароитда универсал илмий кутубхоналар миллий маданият, маънавиятни тиклаш ва сақлаш, фан-техника тараққиётини ривожлантириш ва таълим жараёнини такомиллаштиришда муҳим рол ўйнамоқда. Бу кутубхоналарга янги вазифалар юклимоқда — улар электрон ахборот тарқатиш ва ундан фойдаланиш марказларига айланмоқда. Жамиятни ахборотлаштиришнинг муваффақияти бошқа муҳим омиллар билан бир қаторда илмий кутубхоналар фаолиятини оптималлаштириш муаммосини оқилона ҳал қилиш билан белгиланади. Зотан, бу зиё масканларининг ҳужжатли ресурслари ижтимоий-иктисодий тараққиётнинг муҳим омилларидан бири сифатида қаралади.

1990 йилларда китобхонларнинг алоҳида тоифаси — ўзбек аёлларининг қизиқишлари ўрганилди, Ўзбекистонда кутубхоначилик иши тарихига доир ҳужжатлар тўпламининг биринчи қисми (1917—1924 йиллар) устида иш давом эттирилди. Библиографик қўлланмалар яратиш аввалгидек кутубхона фаолиятининг етакчи йўналишларидан бири бўлиб қолди. Шу даврда ўзбек ва рус тилларида қуйидаги ретроспектив илмий-ёрдамчи кўрсаткичлар тайёрланди: «Ўзбекистон тарихи», «Ҳамза Ҳақимзода Ниёзий», «Ҳамид Олимжон», «Тошкент тарихи» ва б. Шу йилларда ўзбек тилидаги адабиётлар фондиди тўлдиришга алоҳида эътибор берилди бошлади. Ҳозирги вақтда бу фонdda жамланган ўзбек адабиёти классиклари, ҳозирги замон адиблари ва олимларининг асарлари 600 минг нусхадан ошиб кетди. Сўнгги йилларда ноширлик сиёсати ўзгариши муносабати билан давлат тили — ўзбек тилидаги замонавий илмий нашрлар оқими ошиб бормоқда.

Кутубхона ривожланиш тарихининг энг янги даври 7 йил баҳорда, Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги 2002 йил 20 февраль Фармони эълон қилинганидан кейин бошланди. Ушбу ҳужжатнинг 8-бандида республика илмий муассасалари ва идораларининг Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси ва Республика илмий-техника кутубхонаси негизида Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш ҳақидаги таклифи қабул қилинди. Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2002 йил 12 апрелда қабул қилган қарорда Миллий кутубхонанинг миллий ва хорижий матбуот нашрлари ва адабиётларни сақловчи бош давлат муассасаси, кўп функцияли кутубхона-ахборот ва илмий-тадқиқот муассасаси, республиканинг барча кутубхоналари учун методик марказ сифатидаги мақоми белгилаб қўйилди.

Қарорда кутубхонанинг асосий вазифалари сифатида қуйидагилар белгиланди:

— кутубхона фондларини миллий ва хорижий адабиётлар билан комплектлаш, мавжуд босма нашрлар, қўлёзмалар ва бошқа ҳужжатларни ўрганиш ва уларга илмий ишлов бериш, уларни мунтазам равишда тўлдириб бориш, умумистифодалик принципларига риоя қилган ҳолда жамиятнинг ҳужжатлар ва библиографик ахборотга бўлган эҳтиёжларини қондириш;

— Ўзбекистон халқининг миллий-маданий, маънавий мероси, мулки ва қадриятларини кенг тарғиб қилиш;

— республика кутубхоналар фондига доир маълумотларнинг ягона электрон базасини ташкил этиш, халқаро стандартлар асосида яратилган замонавий услублар ва ахборот технологияларини кутубхоначилик ишига татбиқ этиш;

— халқаро библиографик ахборотдан кенг фойдаланиш имкониятини таъминлаш учун Интернет тармоғидан фойдаланиш;

— кутубхоначилик иши соҳасида республика дастурларини ишлаб чиқиш ва амалга оширишда иштирок этиш;

— кутубхонашунослик, библиографияшунослик, китобшунослик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш соҳасида илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этиш, амалга ошириш ва мувофиқлаштириш;

— кутубхоначилик соҳасида халқаро ҳамкорликни амалга ошириш, халқаро кутубхоначилик дастурларида иштирок этиш, мугахассислар, босма нашрлар ва бошқа материаллар алмашиш;

— харид қилиш ва халқаро китоб алмашинуви йўли билан хорижий материаллар фондиди шакллантириш, шунингдек, энг янги хорижий адабиётларни сотиб олиш;

— адабиётларни лозим даражада сақлаш, автоматлаштирилган кутубхона-ахборот тармоғини ташкил этиш ва электрон каталог тузиш, жаҳон ахборот ресурсларидан фойдаланиш имкониятини кенгайтириш учун кутубхонани замонавий компьютерлар ва махсус техника воситалари билан жиҳозлаш.

Кутубхонанинг босма нашрлар, аудио ва видео материаллар миллий фондини шакллантиришни тубдан яхшилаш мақсадида, Давлат матбуот агентлиги, миллий ахборот маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга чиқарилган босма материаллар, шу жумладан уларнинг аудио ва мультимедиа версияларининг икки мажбурий нусхаси Ўзбекистон Миллий кутубхонасига текинга берилишини таъминлаш вазифаси юклатилди.

Миллий кутубхонанинг асосий функциялари сифатида қуйидагилар белгиланди:

— дунё миқёсидаги билимларнинг кенг доирасини, Ўзбекистон халқининг маънавий меросини ақс эттирувчи ҳужжатларнинг универсал фондини комплекшлаш, сақлаш ва жамиятга фойдаланиш учун бериш;

— фойдаланувчиларга кутубхона, ахборот, шу жумладан, маълумот-библиография хизматлари кўрсатиш;

— ахборот маҳсулотлари ишлаб чиқарувчилар томонидан тақдим этиладиган ҳужжатларнинг икки мажбурий бепул нусхаси асосида, шунингдек, ҳужжатларни харид қилиш, китоб алмашинуви (шу жумладан халқаро китоб алмашинуви) ва Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ бошқа тушумлар йўли билан миллий ҳужжатларнинг мумкин қадар тўлиқ фондини шакллантириш, унинг доимий сақланишини таъминлаш;

— энг кагта маданий, илмий ва бадиий қимматга эга бўлган хорижий ҳужжатлар фондини шакллантириш ва унинг сақланишини таъминлаш, бунда Ўзбекистон ҳақидаги ҳужжатларни комплекшлаш, сақлаш ва уларнинг ҳисобини юритишга алоҳида аҳамият бериш;

— Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатларига мувофиқ тарих ва маданият ёдгорликлари қаторига киритилган нашрлар ва коллекциялар ҳисоби юритилиши ва сақланишини таъминлаш;

— миллий ҳужжатларнинг библиографик ҳисобини юритишда иштирок этиш, библиографик, рефератив ва тавсифий-таҳлилий ахборот манбаларини яратиш;

— Ўзбекистон Республикаси ҳудудида ва ундан ташқарида чиқувчи республика ҳақидаги барча ҳужжатларнинг библиографик ҳисоби юритилишини миллий библиография манбаларини яратиш йўли билан ташкил этиш;

— ҳар хил ахборот ташувчилардаги каталоглар ва картотекалар тизимлари ёрдамида Миллий кутубхона фондларига илмий ишлов бериш ва уларни ёритиш;

— миллий йиғма электрон каталог, ахборот базалари ва маълумотлар банкларини шакллантириш, улардан, шунингдек бошқа миллий ва хорижий ресурслардан фойдаланиш имкониятини яратиш, ахборот алмашинувида иштирок этиш;

— ҳужжатларни, шу жумладан миллий ҳужжатли меросга, тарих ва маданият ёдгорликларига мансуб деб топилган ҳужжатларнинг ҳолатини текшириш, уларни тавсифлаш, консервация ва реставрация қилиш;

— кутубхоначилик иши, библиография, китобат иши ва бошқа турдош соҳаларда илмий-тадқиқот ва илмий-услубий ишларни амалга ошириш, бошқа кутубхоналарга методик ёрдам кўрсатиш;

— кутубхона кадрларининг малакасини ошириш ва уларни қайта тайёрлаш фаолиятини амалга ошириш;

— замонавий кутубхона технологияларини ўрганиш ва амалга татбиқ этиш;

— тематик кўргазмалар, бошқа маданий-маърифий тадбирлар ташкил этиш ва ўтказиш;

— чет эл кутубхоналари, кутубхоначилик иши соҳасидаги бошқа ташкилотлар билан халқаро ҳамкорликни таъминлаш.

Янги Низомга мувофиқ Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг вазифалари ва функциялари доираси анча кенгайди. Унинг мамлакат халқлари миллий ўзига хослигини, уларнинг маънавий меросини ҳар томонлама ва тўлиқ ёритиш, шунингдек, фан ва маданиятга ахборот ёрдами кўрсатиш борасидаги фаолиятдан ташқари, кутубхонага кутубхоначилик иши соҳасида республиканинг барча кутубхоналарини, уларнинг идоравий мансублигидан қатъи назар, услубий таъминлаш вазифаси юклатилди.

Фойдаланувчига қараб мўлжал олиш ва фондларни мумкин қадар тўлиқ комплектлашга ҳаракат қилиш кутубхона бўлимлари ишининг асосий йўналишига айланди. Бу вазифани бажаришга республика ҳудудида нашр этилган ҳужжатларнинг икки мажбурий бепул нусхасини олиш асосида эришилади. Кутубхона ҳимоя қилинган диссертациялар сақланадиган асосий маҳзан ҳисобланади. Ҳозирги вақтда унинг фондларида сақланаётган ҳужжатлар сони 6,5 млн. нусхадан, миллий матбуот ҳужжатлари ҳажми — 3,5 млн. нусхадан ошиб кетди. Улар Миллий кутубхонага қарашли Миллий китоб палатасида сақланади.

Сўнгги йилларда кутубхона фойдаланувчиларида чет элда нашр этилган илмий адабиётларга қатъи қизиқиш кузатилмоқда. Кутубхона фондида жаҳоннинг 75 тилида нашр этилган 370 минг нусхадан ортиқ ҳужжатлар мавжуд. 2003 йилдан бошлаб, ҳар йили Миллий кутубхонага қоғоз ва электрон ташувчилардаги хорижий даврий нашрларга обуна бўлиш учун валюта маблағлари ажратилмоқда. Кутубхона EBSCO Information Services GmbH (Германия) компанияси орқали Фарбий Европа ва Америкадаги етакчи нашриётларнинг 125 помдаги илмий журналларига, EBSCO Publishing (АҚШ), ProQuest компаниялари орқали диссертациялар авторефератларининг электрон базасидан фойдаланишга обуна бўлмоқда.

Ҳар йили Миллий кутубхонанинг ўқув залларига 550 мингдан ортиқ китобхон ташриф буюради, уларга бериладиган китоблар миқдори қарийб 2 млн. нусхани ташкил этади. Кутубхона хизматларидан фойдаланувчиларнинг асосий контингенти — ёшлар. Кутубхонада собиқ ўсмирлар бўлими негизда Ёшлар ахборот-ресурс маркази ташкил этилган. У фойдаланувчиларни энг янги ахборотлар билан тез ва сифатли таъминлайди ва ёшларнинг инфорацион саводхонлиги ва билим даражасини оширишга, уларни маданият, фан ва маориф соҳасидаги эришилган ютуқлар билан ошно этишга кўмаклашади².

Кутубхоначилик иши соҳасига янги технологияларнинг татбиқ этилиши анъанавий технологик жараёнлар ўзгаришига олиб келди, бу эса кутубхонанинг функционал бўлимлари қайта ташкил этилишига сабаб бўлди: 1999 йил бошида автоматлаштириш ва янги ахборот технологиялари бўлими, маҳаллий автоматлаштирилган тармоқ ташкил этилди. Кутубхона бетакрор кўп тармоқли фонд негизда ўз электрон ресурсларини, чунончи: барча турдаги ҳужжатлар электрон каталоги, диссертациялар авторефератларининг маълумотлар базаси, келувчи даврий нашрларнинг аналитик тавсифини ташкил қилди, Ўзбекистон ҳақида ахборот «Ўзбекистаник» маълумотлар базасини шакллантирди. Кутубхонада Россияда ишлаб чиқилган ИРБИС автоматлаштирилган кутубхона-ахборот тизими ишлаб турибди.

Кутубхонанинг республика миллий маданий бойлигига мансуб бўлган энг ноёб коллекцияларини рақамлаштириш йўли билан тўла маъноли электрон ресурсларни вужудга келтириш Миллий кутубхона фаолиятининг устувор йўналишларидан бири ҳисобланади. Ушбу йўналишда амалга оширилган ишларнинг дастлабки натижаси сифатида 594 жилдан иборат «Туркистон тўплами» — республикамиз

ва унга қўшни мамлакатлар тарихи, географияси ва этнографиясига оид манбалар ва асарларнинг ўзига хос қомуси яратилди. 1871 йилда тузилган ва ўша даврнинг 1200 фотосуратини ўз ичига олган «Туркистон альбоми» ҳам шу йўналишда олиб борилаётган ишлар маҳсулидир. Кутубхона бу ишларни ўта ноёб нашрларни сақлаб қолиш, шунингдек, улардан фойдаланиш имкониятларини кенгайтириш мақсадида амалга оширишмоқда.

Миллий кутубхона Ўзбекистон кутубхоналарининг йиғма электрон каталогини яратини ташкилотчиси ва мазкур каталог лойиҳасининг ишлаб чиқувчиси ҳисобланади. Бу каталог ҳажми ҳозирча унча катта эмас: у атиги 200 минг қайддан иборат. Бугунги кунда Миллий китоб палатаси билан ҳамкорликда корпоратив каталоглаштириш марказини ташкил этиш тўғрисидаги масала кун тартибига қўйилмоқда.

Компьютерлар ва Интернет Миллий кутубхона кундалик фаолиятининг таркибий қисмига айланиб бормоқда: кутубхона ходимларини ўқитиб-ўргатиш учун интернет-синф, китобхоналар учун интернет-марказ, мультимедиа ахборот маркази очилди. 2004 йилда «<http://natlib.uz>» манзилли кутубхона вебсайти ташкил этилди. Бу сайтда кутубхонанинг бетакрор ахборот ресурслари жамланган бўлиб, у жаҳон ҳамжамияти учун очиқдир. Бу ерда қуйидаги бўлимлар бўйича ахборот олиш мумкин: кутубхона тарихи, кутубхонанинг ҳозирги қиёфаси, янгиликлар, кутубхона таркиби, қадимги ва ноёб китоблар ҳақида ахборот, ахборот ресурслари — электрон каталог, хизматлар рўйхати, ноширлик фаолияти, Ўзбекистоннинг маданий ҳаёти, диққатга сазовор ва муҳим саналар.

Ҳозирги вақтда Миллий кутубхона кутубхоналар тармоғи ва уларнинг ахборот ресурсларини сақлаш ва ривожлантиришга, уларни норматив-ҳуқуқий таъминлашга, йиғма электрон каталог тузишга ёрдам бермоқда.

Сўнгги йилларда кутубхонанинг китоб алмашинуви бўйича ҳамкорлари доираси анча кенгайди — бугунги кунда кутубхона 30 яқин мамлакатнинг 150 дан ортиқ ташкилоти билан ҳамкорлик қилмоқда. Миллий кутубхона мутахассислари халқаро конференциялар, семинарларда иштирок этмоқда, чет элга малака ошириш ва тажриба алмашиш учун чиқмоқда. Кутубхона вақти-вақти билан ўтказиб туриладиган «Интернет ва кутубхона-ахборот ресурсларидан фан, маданият, таълим ва бизнес соҳаларида фойдаланиш» мавзuidaги халқаро конференцияларнинг ташкилотчиларидан биридир (Самарқанд —1999, Бухоро —2002,

Тошкент — Самарқанд — 2004, Урганч-Хива—2006). Конференциялар республиканинг кутубхона-ахборот ресурслари салмоқли эканлигини намойиш этди, халқаро ҳамжамиятда унга нисбатан қизиқиш уйғотди.

Миллий кутубхона фонди мемориал аҳамиятга эга бўлиб, халқ илмий ва маданий мулкига мансуб ҳужжатлар келажак авлод учун сақланишини таъминлайди. Мамлакат бош кутубхонасининг ўзига хослиги унинг фондлари тўлиқлиги ва универсаллигидадир. Ҳукумат қарорининг бандларидан бирида Давлат матбуот агентлиги, миллий ахборот маҳсулотлари ишлаб чиқарувчиларга чиқарилган босма материаллар, шу жумладан уларнинг аудио ва мультимедиа версияларининг икки мажбурий нусхаси Ўзбекистон Миллий кутубхонасига текинга берилишини таъминлаш вазифаси юклатилгани бежиз эмас.

Илмий-тадқиқот ишлари. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси кутубхонашunosлик, библиографияшunosлик, китобшunosлик ва ахборот технологияларидан фойдаланиш соҳасида илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этиш, амалга ошириш ва мувофиқлаштиришни амалга оширувчи бош муассаса ҳисобланади. Унга республика кутубхоналар тармоғининг илмий-тадқиқот ва услубий фаолиятини, бу кутубхоналар қайси идорага қарашли эканлигидан қатъи назар, мувофиқлаштириш вазифаси, норматив-тартибга солувчи ҳужжатлар ишлаб чиқиш, услубий ва консультатив ёрдам кўрсатиш, кутубхона ходимларининг малакасини ошириш фаолиятини ташкил этиш учун жавобгарлик юклатилган.

Миллий кутубхона ҳар йили «Ўзбекистон кутубхонашunosлиги» илмий давомли нашрининг навбатдаги сонларини, ҳар йили ўтказиладиган «Бетгерхонлик кунлари» материалларини чоп этади. 2005 йил «Ўзбекистон кутубхонашunosлари ва библиографлари» библиографик луғати (тузувчи А.И.Кормилицин) нашр этилди. Мазкур нашр мақсади Ўзбекистоннинг атоқли кутубхонашunosлари ва библиографлари, кутубхоначилик ишининг йирик арбоблари номи ва ишини тиклаш, ҳозирги ва келажак авлодларга етказишдир. Тадқиқотни ўтказиш бўйича услубий материаллар ишлаб чиқилди, бу ишга республикамизнинг етакчи кутубхоначилари жалб қилинди. Тўпланган материал кутубхоначилик ишининг таниқли арбоблари исмларининг ўзига хос архивини яратиш имконини берди. Ҳозирги вақтда унга автоматлаштирилган режимда ишлов берилмоқда. Бунга янги ахборот технологияларининг жорий этилиши ва алоҳида дастур ишлаб чиқилиши имконият яратди. «Кутубхона тарихи — шахсларда» библиографик луғатининг биринчи қисми нашрга тайёрланди. У

«Ўзбекистон Миллий кутубхонаси директорлари. 1870—1920 йиллар» деб номланган. Миллий кутубхонанинг илмий-тадқиқот бўлими илмий тўғрақлар машғулотларини ўтказишнинг асосий ташаббускори ва ташкилотчиси ҳисобланади. Мазкур тўғрақларнинг ҳар бир машғулоти ҳар хил мавзудаги ўзига хос илмий конференцияга айланади.

2000 йил Тошкент шаҳри кутубхоналарида «Кутубхона ижтимоий муаммоларни ҳал қилади» тадқиқоти ўтказилди. Маълумотлар базасига «Кутубхоначилар мутолааси» социологик тадқиқотиغا оид 312 сўровнома киритилди. «Кутубхона ижтимоий-фалсафий аспектда» йўналиши бўйича маълумотлар базаси таркиб топтирилмоқда, «Мутолаага одатланиш шахс ривожланишининг омили сифатида», «Оммавий кутубхона китобхонларнинг ижтимоий муаммоларини ҳал қилишда йўл кўрсатувчи сифатида», «Кутубхоначи ким?» деган мавзуларда маърузалар тайёрланди.

Китобшунослик тарихи соҳасида илмий-тадқиқот фаолияти республикамизнинг кутубхоналари ва илмий муассасаларида сақланаётган ўта ноёб коллекцияларни ўрганиш йўналишида амалга оширилди. Жумладан, Миллий кутубхонанинг ноёб нашрларини сақлаб қолиш Концепцияси доирасида «Ўзбекистон хотираси» дастури тайёрланди. У кутубхонанинг ноёб нашрларини сақлаб қолиш, кутубхонанинг ноёб адабиётлар фондиди бошқа хил ташувчиларга ўтказиш тадбирларини амалга оширишга қаратилган. Дастур устида иш олиб бориш жараёнида кутубхонанинг ноёб адабиётлар коллекциялари, уларнинг шаклланиш тарихи ўрганилди, уларни сақлаб қолишнинг асосий йўналишлари ва йўллари, чунончи: бошқа хил ташувчиларга ўтказиш, реставрация қилиш, муқовалаш, уларнинг негизда маълумотлар базаси ташкил этиш белгиланди. Ҳозирнинг ўзида Миллий кутубхонада сақланаётган 594 жилдан иборат «Туркистон тўплами» билан фойдаланувчилар электрон шаклда танишишлари мумкин. «Туркестаника» маълумотлар базасини шакллантириш устида иш давом этмоқда, унга ўлкашунослик ва Ўзбекистон тарихига оид барча нашрларни киритиш мўлжалланмоқда, кутубхонанинг 1917 йилгача бўлган ўлкашуносликка оид адабиётлар фонди ҳақида ахборот ва библиографик маълумотлар йиғилмоқда.

1997 йилдан Миллий кутубхона, хусусан илмий-тадқиқот бўлими тадқиқотчилари диққат марказидан кутубхона иш жараёнларини автоматлаштириш ва компьютерлаштириш муаммолари мустақкам ўрин олиб келмоқда. Кутубхона ишига янги технологияларни жорий этишга нисбатан қўйилаётган талаблар автоматлаштириш муаммосига жиддий эътибор беришни тақозо этди. Ишларнинг ҳолати муфассал

ўрганилди, кутубхона иш жараёнларини автоматлаштиришга нисбатан ёндашувларни илмий асослантириш амалга оширилди. Шу мақсадда лойиҳалашдан олдин тадқиқот, «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасининг технологик жараёнларини қайта қуриш» мавзусида илмий-амалий семинар ўтказилди. Автоматлаштиришнинг кўпгина жиҳатлари кутубхона ходимлари томонидан мустақил ўрганилди. Бу соҳада муайян ютуқлар қўлга киритилди. «Ўзбекистон кутубхонашунослари ва библиографлари» библиографик лугатини маълумотлар базасига киритиш мақсадида «Библиограф» кутубхона дастурини тузишга киришилди. Миллий электрон каталогни шакллантириш бўйича тадқиқот ишлари бошлаб юборилди. «Ўзбекистон Республикаси миллий электрон каталогини шакллантириш ва ундан фойдаланиш услублари ва воситаларини ишлаб чиқиш ва тадқиқ қилиш» илмий-тадқиқот лойиҳаси тайёрланди.

Ўзбекистон Республикасининг «Кутубхоначилик иши тўғрисида», «Хужжатларнинг мажбурий нусхаси тўғрисида»ги қонунлари лойиҳаларини тайёрлашда сўнгги йилларда амалга оширилган назарий ишловлардан фойдаланилди. Республика даражасида Ўзбекистон Республикасида кутубхоначилик ишини ривожлантиришнинг 2010 йилгача бўлган даврга мўлжалланган Концепцияси ва Дастури, «Ўта ноёб ва камёб нашрларни сақлаш дастури» каби муҳим хужжатлар ишлаб чиқилди. Ўзбекистон Миллий кутубхонаси кутубхоналар тармоғини ташкил этиш, кутубхоналарнинг фондларини шакллантириш, бошқарув тузилмасини ислоҳ қилиш, хизмат кўрсатишни ташкил этиш, кутубхона ходимларининг малакасини ошириш масалаларига доир бир қанча норматив-ҳуқуқий хужжатларни тайёрлаш устида муттасил иш олиб бормоқда¹.

Методик иш. Ўзбекистон мустақилликка эришгач, Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасининг иш амалиётидан китобхонлар конференциялари, ижодий учрашувлар, Шарқнинг буюк мутафаккирлари ва олимларига бағишланган кечалар ўрин олди. Амир Темур, Баҳовуддин Нақшбанд, Аҳмад Яссавий, Мирзо Улуғбек, Бобур каби буюк арбоб ва алломаларнинг ижоди, тарихий аҳамияти ва ҳаёт йўлини ёритувчи услубий-библиографик қўлланмалар яратилди.

1996 йил «Кутубхоналарнинг маънавият, миллий урф-одатлар ва анъаналарни тиклаш борасидаги фаолияти» номли услубий қўлланма (тузувчи Г.Д.Берман) нашр этилди. 1997 йил «Кутубхона тарихий ва маданий мерос маркази сифатида» кўриги ўтказилди. М.Матмуродова томонидан тайёрланган «Буюк ипак йўли» қўлланмаси китобхонларда ўзбек халқининг тарихига фаол қизиқиш уйғотди.

Буюк рус шоири А.С.Пушкин таваллудининг 200 йиллиги илмий-услубий бўлим ходимлари эътиборини ўзига тортди. Г.Д.Берманнинг рус тилидаги ва М.Матмуродованинг ўзбек тилидаги қўлланмалари шу воқеага бағишланди.

1998 йил Абдулла Қодирий номидаги Тошкент давлат маданият институтининг битирувчиси М.Даутова Увайсий, Нодира, Анбар отин каби ўзбек шоиралари ҳақида бир нечта услубий қўлланмалар тайёрлади.

Кутубхона ходимларининг, методистлар ҳамда бошқа функционал бўлимлар ходимларининг малакасини ошириш масалалари илмий-услубий бўлим ишининг муҳим, анъанавий йўналишларидан бири бўлиб қолаётир. 1997 йил майда Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Давлат кутубхонаси негизда республика, вилоят универсал ва болалар кутубхоналарининг комплекташ бўлими мудирлари учун республика амалий семинари ўтказилди. Ушбу анжуман ишида Маданият ишлари вазирлигининг вакиллари, Тошкент давлат маданият институтининг ўқитувчилари, «Ўзкитобсавдо» уюшмаси, республика нашриётларининг вакиллари, Давлат кутубхонасининг дирекцияси ва ходимлари иштирок этдилар.

Семинарда янги ижтимоий-иқтисодий шароитда китобхоналарнинг қизиқишларини ўрганиш ва шакллантириш, Ўзбекистон давлат кутубхоналарининг фондларини ўрганиш ва улардан фойдаланиш, китоб фондларини ташкил этиш, каталогларни такомиллаштириш, кутубхона китоб фондининг баланс қийматини қайта ҳисоблаш услуби каби долзарб масалалар муҳокама қилинди. Семинар иштирокчилари учун комплекташ, каталоглар ва картотекалар ташкил этиш ишида зарур бўлган ҳужжатлар пакети тайёрланди ва тақдим этилди. Семинарда иштирок этган кутубхона ходимлари ўтказилган «давра суҳбати» жараёнида ўзларини қизиқтирган барча саволларга жавоб олдилар.

Услубий иш мазмунида юз берган ўзгаришлар ва янги шароитда кадрлар тайёрлаш зарурати 1998 йил сентябрь ойида Бухоро шаҳрида «Услубий иш бугун ва эртага» республика амалий семинари ташкил этилиши ва ўтказилишини белгилаб берди.

2003-2005 йилларда қуйидаги услубий-библиографик қўлланмалар ва ахборотномалар нашр этилди: «Иудаизм» (ўзбек ва рус тилларида), «Буддизм» (ўзбек ва рус тилларида), «Терроризм — жаҳолат ўчоғи», «Маҳалла — ватаннинг табаррук осғонаси» (ўзбек ва рус тилларида), «Ғафур Ғулом» (ўзбек ва рус тилларида), «Кутубхоначилик дунёси»,

«Маърифатпарвар шоир. Абдулла Авлоний таваллудининг 125 йиллиги муносабати билан», «Хожаи жаҳон — Абдухолиқ / иждувоний», «Хожа Лҳрор тарихи», «Ўзбекистон кутубхоналари ишининг Ғ йилги обзори», «Ўзбекистон кутубхоналари ва нодавлат ногижорат ташкилотлари», «Убайдулла Солиҳ ўғли Завқий», «СИБИД тизими стандартлари. Республика кутубхоналари учун ахборот» (ўзбек ва рус тилларида), «Кутубхонада фандрайзинг», «Кутубхоналар ўлкашунослик иши».

2004 йилда қуйидаги услубий-библиографик қўлланмалар ва ахборотномалар тайёрланди: «Буюк ипак йўли — буюк мулоқот йўли», «Кутубхона ва маҳаллий органлар ҳамкорлиги», «Гиёҳвандлик — давр офати», «Беҳбудий — маърифатпарвар адиб», «Абу Али ибн Сино — қомусий олим», «Озодлик ва истиқлол куйчиси», «Асли дунё меҳрдан яралган», «Асрлар оша қадрланган аллома», «Нуриддин Абдурахмон ибн Аҳмад Жомий», «Ўзбекистоннинг йирик кутубхоналари», «Кутубхоналарда пушлик хизматлар», «ўрта Осиёнинг қадимги кутубхоналари», «Имом ал-Бухорий».

5-§. Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Асосий кутубхонасининг ахборот технологияларини амалга жорий этиш борасидаги фаолияти⁴

Ўзбекистон Фанлар академиясида мустақиллик йилларида юз берган ташкилий-таркибий ўзгаришлар Академиянинг Асосий кутубхонасини ҳам четлаб ўтмади. Айниқса, фойдаланувчиларга кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатиш соҳасида кагга ўзгаришлар юз берди.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатиш тизими тегишли кулубхона томонидан амалга ошириладиган илмий-тадқиқот институтларига кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатиш ва Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси томонидан амалга ошириладиган умуман Академияга кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатишдан ташкил топган.

1994 йилда бошланган ва ўша заҳоти Асосий кутубхона фаолиятининг устувор йўналишига айланган компьютер технологияларини амалга татбиқ этиш кутубхона-ахборот хизматлари кўрсатишни ривожлантиришнинг асосий йўналиши бўлиб қолди. Ушбу ривожланишга асосан халқаро жамғармаларнинг маблағларидан амалга ошириладиган молиялантириш кўмаклаши.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий

кутубхонасига ахборот технологияларини жорий этишнинг ўн йиллик йўлини шартли равишда бир неча босқичга ажратиш мумкин: биринчи босқич — кутубхонадаги технологик жараёнларни автоматлаштириш, ходимларни ушбу шароитда ишлашга ўргатиш, тармоқ технологияларига ўтиш, фойдаланувчиларга хизмат кўрсатишда Интернет тармоғидан ва интернет-технологиялардан фойдаланиш, ташқи ахборот майдонига чиқиш.

Кутубхона фаолияти босқичдан-босқичга ўзгариб, мураккаблашиб борди. Унинг қуйидаги асосий вазифаларигина ўзгаришсиз қолди: кутубхонани автоматлаштириш ягона жараёнини таъминлаш, дастурий таъминлаш воситасини танлаш, биринчи навбатда ҳал қилиниши лозим бўлган вазифаларни аниқлаш, техника соҳасидаги сиёсат; дастурий маҳсулни мослаштириш, унга хизмат кўрсатиш ва уни ҳимоя қилиш; техниканинг узлуксиз ишлашини таъминлаш, уни ўз вақтида модернизация қилиш; яратилган ахборотнинг бутлигини таъминлаш; ходимларга компьютер технологияларини ўргатиш; компьютерлаштириш жараёнларини ташкилий-услубий таъминлаш.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонасини автоматлаштириш жараёни 1994 йилда Фан ва техника давлат қўмитасининг «Республика ахборот тармоғи» лойиҳасини амалга татиқ этишдан бошланди. У қуйидаги босқичлардан иборат эди:

- компьютер ускуналари харид қилиш;
- ички локал тармоқ ўтказиш;
- махсус дастурий таъминлаш воситаларини харид қилиш ва ўрнатиш;
- кутубхона ходимларини компьютер ускуналарида ишлашга ўргатиш;
- электрон каталог тузиш.

Кутубхона технологик жараёнларининг таҳлили ўтказилди. Фан ва техника давлат қўмитасининг молиявий ёрдами билан 10 иш жойига мўлжалланган тармоқ ўрнатилди. Улар ЮНЕСКО томонидан ишлаб чиқилган CDS/ISIS амалий дастурида ишламоқда. 3 млн. нусха ҳужжатлардан иборат кутубхона фондига ретрокаталоглар тузмасдан, янги келган китоблар, диссертациялар ва авторефератларнинг электрон каталогини тузишга қарор қилинди.

Кутубхона тармоғига техник хизмат кўрсатишни марказлаштирилган тартибда амалга ошириш мўлжалланди. Амалда кутубхона барча қийинчиликларни ўзи енгитишга тўғри келди, чунки автоматлаштириш бўйича барча ишларни фақат бир киши бопқарди. Нафақат оддий ходимлар, балки кутубхона раҳбарияти ҳам

автоматлаштириш ҳақида юзаки тасаввурга эга эди. Афсуски, Фан ва техника давлат қўмигасида лойиҳани тайёрлаш жараёнига биронта ҳам кутубхона мутахассиси жалб қилинмади, бу эса лойиҳа сифатига салбий таъсир кўрсатди.

Россия ва бошқа чет мамлакатларнинг етакчи кутубхоналарида ахборот технологияларини жорий этишнинг ҳолати билан танишиш кутубхонадаги жами ишларнинг 80% халқаро стандартларга мувофиқ кутубхона электрон каталогини тузиш ва уларни Интернетга улаш билан боғлиқлигини кўрсатди. Бунинг учун кутубхоналарда кўп сонли малакали мутахассислардан иборат автоматлаштириш бўлимлари иш олиб боради. Бўлим ходимлари маълумотлар базаларини ишлаб чиқиш учун норматив база яратиш, ВЕБ-серверга киритиш учун кутубхонанинг тегишли каталогларини тайёрлаш, техника, маҳаллий тармоқ ва ҳоказоларнинг иш қобилиятини назорат ва таҳлил қилиш билан шугулланади.

Афсуски, Асосий кутубхонада ҳозирча бундай бўлим ва мутахассислар мавжуд эмас ва бу ҳолат автоматлаштириш жараёнига салбий таъсир кўрсатмоқда.

1998 йил кутубхонанинг компьютер тармоғига «ИРБИС» автоматлаштирилган кутубхона-ахборот тизими ўрнатилди. Барча қайдларни CDS/ISIS дан «ИРБИС»га ўтказиш амалга оширилди. 12 минг қайд таҳрир қилинди. Айни вақтда китобхонлар томонидан кўп буюртма қилинувчи диссертация фонди ва адабиётларнинг ретрокаталогини тузишга киришилди. Ҳозирги вақтда «Электрон каталог» маълумотлар базасида 100 мингдан ортиқ библиографик қайдлар жамланган.

Фанлар академияси Асосий кутубхонасини автоматлаштириш жараёнининг яна бир муҳим йўналиши — кутубхона ходимларини ўқитиб-ўргатиш. Бу иш бир неча босқичда амалга оширилади: ЭҲМда ишларнинг дастлабки кўникмаларини шакллантириш; «ИРБИС» автоматлаштирилган кутубхона-ахборот тизимида ишлаш, тармоқда ишлаш, навбатчи консултантлар гуруҳини китобхонларга хизмат кўрсатиш учун кутубхонанинг маълумотлар базаларидан фойдаланишга, китобхонлар интерфейси дастурида ишлашга ўргатиш; Интернетда, электрон почта билан ишлаш, сканерлаш, тармоқ принтерида материалларни чоп этиш. Бунга халқаро жамғарма ажратган 43 минг АҚШ доллари миқдоридagi грант бўйича Асосий кутубхона негизидаги ўқув маркази билан ҳамкорликда «Намунавий автоматлаштирилган кутубхона» лойиҳасининг амалга оширилиши натижасида эришилди. Лойиҳани амалга ошириш жараёни 2001 йилда якулланди.

Ҳозирги вақтда кутубхона ходимларининг 70% компьютер технологияларида ишлаш кўникмаларини турли даражада ўзлаштирган. Услубий бўлим янги ходимларга компьютер технологияларини ўзлаштиришга ёрдам берувчи йўриқномалар ва эслатмалар ишлаб чиқмоқда.

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси негизида «Намунавий автоматлаштирилган кутубхона» лойиҳасининг амалга оширилиши кутубхона жараёнларини автоматлаштириш усуллари ва воситаларидан нафақат Фанлар академияси илмий-тадқиқот институтларининг кутубхоналарида, балки республиканинг бошқа кутубхоналарида фойдаланиш учун ҳам кенг имконият яратди. Ҳозирги вақтгача Асосий кутубхонанинг ўқув марказида республика кутубхоналарининг 360 дан ортиқ ходимларига «ИРБИС» тизимида ишлаш ўргатилди.

«Намунавий автоматлаштирилган кутубхона» лойиҳасини ривожлантириш автоматлаштиришнинг иккинчи босқичи — Ўзбекистон Фанлар академияси илмий-тадқиқот институтларининг кутубхоналарини автоматлаштиришга Асосий кутубхона тажрибасини татбиқ этишга киришиш имконини берди.

«Ўзбекистон Фанлар академияси илмий-тадқиқот институтларининг кутубхоналар консорциуми» лойиҳасининг ишлаб чиқилиши ва амалга оширилиши Академиянинг кутубхоналар тармоғида «Намунавий автоматлаштирилган кутубхона» усуллари тарқалишининг мантиқий ривожини бўлди. Ушбу лойиҳани амалга ошириш учун энг ноёб ахборот базасига эга ва техник жиҳатдан тайёргарлик даражаси юқори бўлган кутубхоналар таълаб олинди. Булар:

— Ядро физикаси илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси — ядро физиклари шаҳарчаси (Намунавий автоматлаштирилган кутубхонадан 20 км нарида жойлашган). Кутубхона фонди — 243 минг нусхадан ортиқ, 1300 дан ортиқ илмий ходимларга хизмат кўрсатади, 5 кутубхона ходими ишлайди. Институтда маҳаллий тармоқ мавжуд бўлиб, унга 70 компьютер, шу жумладан кутубхона компьютери ҳам уланган. Бу электрон каталогдан бир вақтнинг ўзида 70 иш жойидан туриб фойдаланиш имконини беради;

— Кибернетика илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси — Академиклар шаҳарчаси (Намунавий автоматлаштирилган кутубхонадан 500 м нарида жойлашган). Кутубхона фонди — 88 минг нусха, ҳар йили 2000 дан ортиқ кишига хизмат кўрсатилади, 2 кутубхоначи ишлайди. Институтда 15 иш жойидан иборат маҳаллий тармоқ мавжуд;

—Электроника илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси — Академиклар шаҳарчаси (Намунавий автоматлаштирилган кутубхонадан 300 м нарида жойлашган). Кутубхона фонди —42 минг нусха, ҳар йили 4000 дан ортиқ кишига хизмат кўрсатилади, 2 кутубхоначи ишлайди. Институтда маҳаллий тармоқ мавжуд;

—Ўсимлик моддалар кимёси илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси — Академиклар шаҳарчаси (Намунавий автоматлаштирилган кутубхонадан 500 м нарида жойлашган). Кутубхона фонди —134 минг нусха, ҳар йили 10000 дан ортиқ кишига хизмат кўрсатилади, 3 кутубхоначи ишлайди;

—Ўзбекистон Фанлар академиясининг ўқув маркази —илмий-тадқиқот институтининг кутубхонаси —Академиклар шаҳарчаси (Намунавий автоматлаштирилган кутубхонадан 200 м нарида жойлашган). Тингловчилар —160 киши. Маҳаллий тармоқ ишлаб турибди.

Лойиҳанинг амалга оширилиши натижасида илмий-тадқиқот институтларининг тўрт кутубхонаси ва Фанлар академияси ўқув маркази кутубхонаси билан Асосий кутубхона —Намунавий автоматлаштирилган кутубхона ўргасида алоқа тизими ташкил этилди. Бу тизим кутубхоналарга ўз электрон каталогларини шакллантириш ва Асосий кутубхонанинг маълумотлар базасига зуддик билан кириш имконини беради. Асосий кутубхона —Намунавий автоматлаштирилган кутубхонада сервер ўрнатилган, унга беш модем уланган, алоқа боғлаш ва электрон каталогни шакллантириш учун дастурий таъминлаш воситаси ўрнатилган ва ростланган. Консорциум ишгирокчилари бўлган кутубхоналар учун 3 терминал компьютер ўрнатилган. Асосий кутубхонанинг электрон каталогига институтларнинг кутубхоналаридаги терминаллардан кириш имконияти мавжуд. Илмий-тадқиқот институтлари кутубхоналарининг ходимлари Асосий кутубхона —Намунавий автоматлаштирилган кутубхона ўқув марказида компьютерда, дастурий таъминлаш маҳсуллари ва маълумотлар базаси билан ишлашга ўргатилган.

Ахборот жамияти даврида кутубхона хизматлари кўрсатиш даражаси алоҳида олинган бир кутубхона доирасидан четга чиқди. Бугунги кунда Асосий кутубхонанинг ва Академия тармоғидаги илмий кутубхоналарнинг асосий стратегик вазифаларидан бири кутубхоналар ўртасидаги алоқаларни ривожлантириш, кутубхона-ахборот ресурсларини бирлаштириш ва фаолиятни мувофиқлаштириш, яъни ҳар бир кутубхона қудратли ахборот хизмати сифатида амал қиладиган ахборот-коммуникация тизимини вужудга келтиришдан иборат бўлиб

қолмоқда. «Ўзбекистон Фанлар академияси илмий-тадқиқот институтларининг кутубхоналар консорциуми» лойиҳаси яқин вақт ичида Фанлар академиясининг бош кутубхонаси — Асосий кутубхона негизида илмий-техникавий адабиётларнинг йиғма электрон каталогини тузишга киришиш имконини беради.

Кутубхоналарда жамланган ресурслардан фойдаланишни фақат йиғма электрон каталогни тузиш, юришти, қувватлаш ва ривожлантиришнинг илмий ишлаб чиқилган методологияси доирасида кутубхоналар ишини мувофиқлаштириш ва улар ўртасида алоқа ўрнатиш йўли билан таъминлаш мумкин. Нафақат ахборот алмашиш зарурлиги туфайли, балки молиявий ва техникавий воситаларни тежаш мақсадида ҳам кутубхоналар уз фаолиятини мувофиқлаштириш ва бирлаштириш зарур деган тўхтамга келмоқдалар. Натижада янгича андозадаги кутубхоналар тизимлари ва тармоқлари вужудга келади. Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси ходимлари томонидан тайёрланган «Виртуал кутубхона. Ўзбекистон кутубхоналарининг йиғма электрон каталогини шакллантириш бўйича кутубхоналар консорциуми» лойиҳаси бунинг ёрқин мисолидир.

Ушбу лойиҳа 2003 йилда амалга оширилди. Лойиҳа ишпирокчилари — республикамизнинг йирик кутубхоналари, шунинчи: Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси, Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, Ўзбекистон Республикасининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси, Тошкент Давлат техника университетининг Асосий кутубхонаси, Инсон ҳуқуқларини ўрганиш кутубхонаси, Ахборот-ресурс маркази ва Тошкент ахборот технологиялари университетининг кутубхонаси электрон каталогларида китоб нашрларига оид 200 мингдан ортиқ қайдлар мавжуд. Республикада биринчи марта кутубхоналарнинг ахборот электрон ресурсларини тақсимланган йиғма электрон каталог кўринишида бирлаштириш имконияти амалга оширилдики, бу олимларга ва барча тоифадаги фойдаланувчиларга кутубхоналарнинг фондларидан узоқдан туриб фойдаланиш имконини беради.

Лойиҳа турухи томонидан Консорциум фаолияти ва йиғма электрон каталог тузиш учун зарур бўлган қуйидаги технологик, тарғибга солувчи ва юридик ҳужжатлар ишлаб чиқилди:

- Ниятлар тўғрисидаги битим;
- Ўзбекистон йиғма электрон каталог автоматлаштирилган тизимига келувчи ахборотга қўйиладиган талаблар;
- Ўзбекистон йиғма электрон каталог автоматлаштирилган тизимига маълумотлар тақдим этишнинг мажбурий элементлари рўйхати;

· Ўзбекистон йиғма электрон каталогини тузиш учун мўлжалланган Ўзбекистон кутубхоналар консорциуми тўғрисидаги низом;

· Ўзбекистон йиғма электрон каталоги тўғрисидаги низом;

· Ўзбекистон йиғма электрон каталогини тузиш учун мўлжалланган Ўзбекистон кутубхоналар консорциумининг Иштирокчиси тўғрисидаги низом;

· «АРМ каталогизатор» услубий қўлланмаси;

· «Электрон каталогда адабиётларни излаш» услубий қўлланмаси;

· СД-дискка ёзилган Йиғма (тақсимланган) электрон каталог.

«Виртуал кутубхона. Ўзбекистон кутубхоналарининг йиғма электрон каталогини шакллантириш бўйича кутубхоналар консорциуми» лойиҳасининг амалга оширилиши натижасида тақсимланган йиғма электрон каталог яратилиб, Ўзбекистон Фанлар академияси Асосий кутубхонасининг веб-сайтига (www.acadlib.uzsci.net) ва «Билимлар виртуал супермаркети» илмий-маърифий портали (www.bilimdon.uz)га жойлаштирилди.

Шундай қилиб, муайян қийинчиликларга қарамай, ахборот технологияларини амалга татбиқ этиш соҳасида республика кутубхоналари ўртасида алоқалар ўрнатиш ва уларнинг фаолиятини мувофиқлаштириш йўналишида катта ишлар амалга оширилди. Бироқ кутубхоналарни автоматлаштириш давлат дастури ва тегишли молиялаштиришнинг йўқлиги самарали ахборот ва кутубхоналар инфратузилмасини яратишни қийинлаштирмоқда ва секинлаштирмоқда. Ўз-ўзидан равшанки, бугунги кунда замонавий автоматлаштириш воситалари, халқаро стандартлар ва Интернет технологияларини амалга татбиқ этмасдан кутубхоналарни ривожлантириш мумкин эмас. Замон талабларига жавоб берадиган кутубхоналарнинг йўқлиги фан, таълим ва ижтимоий соҳадаги жараёнларга салбий таъсир кўрсатади.

6-§. Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Давлат илмий тиббий кутубхонасининг фаолияти⁵

1998 йилдан республикаимиз соғлиқни сақлаш тизимининг ривожланишида янги босқич бошланди — 1998 йил 10 ноябрда Ўзбекистон Республикаси Президентининг Фармони билан Соғлиқни

сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг 1998-2005 йилларга мўлжалланган давлат дастури қабул қилинди. Ушбу Дастур бугун тизимни таркибий қайта қуришнинг янги bosқичини белгилаб берди. Бунда бош мақсад — соғлиқни сақлаш тизимини таркибий қайта қуриш ҳисобига мамлакат аҳолисига тиббий хизматлар кўрсатишнинг сифат жиҳатидан янги даражасига эришишдан иборат.

Давлат дастурида белгиланган соғлиқни сақлаш тизимини ислоҳ қилишнинг асосий йўналишларидан бири — тиббий ходимлар таълим ва кадрлар тайёрлаш тизимини ислоҳ қилиш. Ҳозирда, бу йўналиш мамлакатда таълим тизимини такомиллаштириш умуммиллий дастурининг таркибий қисми ҳисобланади.

Тиббий кутубхоналар тизими ҳозирги жамиятда алоҳида рол ўйнайди, чунки тиббиёт илмий ва жадал суръатларда ривожланаётган, фан ва соғлиқни сақлаш амалиётининг энг сўнгги ютуқлари ҳақидаги ахборотга муҳтож тармоқдир.

Бугунги кунда республикада 200 дан ортиқ тиббий кутубхоналар ишлаб турибди. Булар: Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси, унинг 12 филиали, 12 вилоят илмий-тиббий кутубхонаси, тиббиёт олий ўқув юртлари ва Врачлар малакасини ошириш институтининг кутубхоналари, Давлат илмий тиббий кутубхонасининг Марказлаштирилган кутубхоналар тизимига кирмаган илмий-тадқиқот институтлари қошидаги 4 кутубхона (Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Вакциналар ва сивороткалар институти, Воҳидов номидаги Жарроҳлик илмий маркази, Кардиология илмий маркази, Самарқанд тиббий паразитология илмий-тадқиқот институти кутубхоналари), тиббий билим юртларининг 54 кутубхонаси, марказий туман касалхоналарининг 69 кутубхонаси, даволаш-профилактика муассасаларининг 56 кутубхонаси.

Ўзбекистоннинг тиббий кутубхоналари 5 млн. жилдан ортиқ фондларга эга, улар ҳар йили 250 мингга яқин тиббиёт ходимларига хизмат кўрсатади, уларга 3 млн.дан ортиқ тиббий ва ижтимоий-сиёсий адабиётлар фойдаланишга берилади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси республика илмий тиббий кутубхоналар тармоғининг бош муассасасидир. 1935 йилда ташкил этилган бу кутубхона республика кутубхонаси мақомига эга бўлиб, давлат томонидан кафолатланган бепул ахборот-кутубхона ва библиографик хизматлар кўрсатади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Давлат илмий тиббий кутубхонасининг фондида 1 млн. нусхага яқин адабиётлар, чунончи: китоблар, даврий нашрлар, номзодлик ва докторлик диссертацияларининг авторефератлари, шу жумладан 160 минг нусхадан ортиқ чет тилидаги адабиётлар жамланган.

Кутубхона китоблари орасида ноёб нашрлар, чунончи: буюк қомусий олим Абу Али ибн Сино қаламига мансуб «Тиб қонунлари»нинг араб тилидаги нашри, Гиппократнинг XVII-XIX асрларда нашр этилган асарлари бор. Тиббиёт фани ва амалий соғлиқни сақлаш асосчилари ва атоқли намоёндаларининг ҳамда ўзбекистонлик машҳур тиббиётчи-олимларнинг асарлари деярли тўлиқ ҳажмда мавжуд.

Давлат илмий тиббий кутубхонаси тиббиёт ва турдош билим соҳаларига оид ҳужжатларнинг республика фондини шакллантириш, шунингдек ахборот тарқатиш бўйича муҳим вазифаларни бажаради.

Кутубхона ҳар йили Ўзбекистонда, узоқ ва яқин хориж мамлакатларида нашр этилган 3 мингга яқин номдаги адабиётларни харид қилади, шунингдек обуна бўйича Россияда чиқадиган 120 дан ортиқ номдаги тиббий журналларни ва Ўзбекистонда нашр этиладиган тиббий журналларни олиб туради, бундан ташқари, Давлат илмий тиббий кутубхонаси фондига тиббиёт соҳасида ёқланган барча диссертациялар ва уларнинг авторефератлари юборилади.

Давлат илмий тиббий кутубхонаси халқаро ва республика анжуманлари, конференциялар ва семинарларда ўз фондида мавжуд ҳужжатлар ҳақида ахборот бериш мақсадида тиббий адабиётларнинг кўرғазмаларини ташкил этишда фаол қатнашиб келади.

Кутубхонанинг маълумот-қидирув аппарати жами 7 млн.дан ортиқ карточкаларни ўз ичига олган каталоглар (алифбели, системали ва предметли) ва картотекалардан иборат бўлиб, бу кутубхонадан фойдаланувчиларга зарур ахборотни қийналмасдан топиш имконини беради.

Давлат илмий тиббий кутубхонасида 2000 йилдан бошлаб олинаётган янги миллий ва хорижий адабиётлар, норматив ҳужжатлар, авторефератлар ва диссертацияларнинг электрон каталоги юритиб келинади. Кутубхона 2003 йилдан бери Ўзбекистоннинг йирик кутубхоналари (Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонаси, Ўзбекистон Республикаси Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси, Тошкент Давлат техника университетининг кутубхонаси ва б.) куч-ғайрати билан тузилаётган Ўзбекистон Республикаси кутубхоналарининг йиғма электрон каталогида ишгирик этмоқда. Бу каталог Интернетда қуйидаги манзил бўйича жойлашган: <http://www.uzsci.net>.

Турли касалликларни аниқлаш ва даволаш, энг янги даволаш усуллари ва дори-дармонларнинг қулланилиши соҳасида эришилган ютуқлар ҳақидаги махсус адабиётларга тиббий ходимлар қизиқишининг ошиб бораётгани янги ахборот манбаларини излаш чегараларини мунтазам кенгайтиришга мажбур қилмоқда.

Тиббий ходимларга хизмат кўрсатиш Уй абонементи, Мутолаа зали ҳамда хизмат кўрсатишнинг ностандарт шакллари: турли даволаш-профилактика муассасаларидаги адабиётлар бериш шохобчалари, Кутубхоналараро абонемент ва Сиртқи абонемент (шаҳардан таниқаридаги китобхоналар учун) орқали амалга оширилади.

ҳар йили кутубхона хизматларидан 25 мингга яқин китобхон фойдаланади, фойдаланишга берилган манбалар миқдори 900 минг нусхадан ошиб кетади.

Давлат илмий тиббий кутубхонасида тиббий адабиётларни депозитарийда сақлаш тизими ишлаб чиқилган ва амалга татбиқ этилган. Соҳага оид бўлмаган адабиётларни қайта тақсимлаш амалга оширилади. Режалаштирилган тиббиётга оид илмий-тадқиқот ишларини ҳисобга олиб ахборотномалар, мавзули кўрсатгичлар, илмий ходим ва амалиётчи врачга ёрдам тариқасида тавсия этиладиган адабиётлар рўйхатлари тайёрланади. Бу рўйхатларнинг айримлари Ўзбекистон тиббиёт журналида ва «Ўзбекистонда соғлиқни сақлаш», «Здравоохранение Узбекистана» газеталарида эълон қилинади.

Давлат илмий тиббий кутубхонаси 1996 йил июндан Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилотининг Ўзбекистондаги ҳужжатлар маркази вазифасини бажармоқда ва материалларни кенг тарғиб қилишни амалга оширмоқда. Кутубхона Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти тиббиёт ва соғлиқни сақлаш ишини ташкил этишнинг долзарб масалалари бўйича чоп этган барча нашрларни ва CD-ROMга ёзилган тематик маълумотлар базаларини олиб туради. Бундан ташқари, Давлат илмий тиббий кутубхонаси Жаҳон соғлиқни сақлаш ташкилоти кутубхонаси ва АҚШ Миллий тиббий кутубхонаси (Вашингтон) маълумотлар базасига On-line режимида кириш имкониятига эга.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси халқаро ҳамкорлик соҳасида бой тажрибага эга. У 1996 йилдан Европа тиббий кутубхоналар уюшмасининг аъзоси.

XX асрнинг 90-йиллари бошидан Давлат илмий тиббий кутубхонасида кутубхона ва ахборот жараёнларини автоматлаштириш бўйича изчил иш олиб борилмоқда, автоматлаштирилган кутубхона тизимлари амалга жорий этилмоқда. Хусусан, 5 автоматлаштирилган иш ўрнидан иборат «ИРБИС» кутубхоналарни автоматлаштириш

дастури ўрнатилган бўлиб, у фондлар билан ишлаш ва китобхонларга хизмат кўрсатишни автоматлаштириш ва анъанавий технологияларни янгилаш имконини берди. Натижада кутубхонанинг маҳаллий компьютер тармоғи ташкил этилди ва иш олиб бормоқда, электрон каталоглар тузиш, бошқа маълумотлар базалари билан ишлаш ва ахборотни автоматлаштирилган режимда излаш имконини берувчи дастурий-техника комплекси вужудга келтирилди.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси анъанавий бюджетдан молиялаштириш билан бир қаторда, турли хайрия жамғармаларидан молиявий ёрдам олиш имкониятларидан ҳам кенг фойдаланади.

2001 йилда кутубхона Ўзбекистон Республикасининг тиббий ходимларига жаҳон ахборот ресурсларидан эркин фойдаланишни таъминлаш маркази ташкил этди. Марказнинг асосий вазифаси Интернет ахборот технологияларини республика соғлиқни сақлаш тизимига жорий этишдан иборат.

Олинган ускуналар ва кутубхонанинг турли бўлимларидаги 8 компьютерни бирлаштирган маҳаллий ягона компьютер тармоғи унинг исталган компютери орқали Интернетга кириш ва бошқа кутубхоналар билан ахборот алмашиш имкониятини яратди, бу эса, ўз навбатида, кутубхона-ахборот ресурсларини йиғиш ва тизимга солишни амалга ошириш, кутубхона Интернет-серверлари ёрдамида ахборот излаш имкониятларини анча кенгайтириш имконини берди.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси «Кутубхоналар учун электрон ахборот (EIFL)» лойиҳасининг иштирокчиси бўлиб, EBSCO компаниясининг жаҳонда беқийёс маълумотлар базасига эга (бу журналларга босма кўринишда обуна бўлиш муодили 3,5 млн. АҚШ долларини ташкил этади).

Кутубхона ходимларига компьютер саводхонлигини ва Интернетда ишлаш кўникмаларини IREX ва (Ўзбекистон Фанлар академиясининг Асосий кутубхонаси негизидаги) Намунавий электрон кутубхона ташкил этган курсларда ўргатиш кутубхона аъзоларининг буюртмаларига кўра ахборот қидиришни янада юксакроқ профессионал даражада амалга ошириш имконини берди ва, ўз-ўзидан равшанки, кутубхонанинг иш сифатига ижобий таъсир кўрсатди.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси 2004 йилдан «Марказий Осиёда тиббиёт соҳасида ахборот олишга ва дипломдан кейин тиббий таълимни давом

эттиришга кўмаклашиш» халқаро лойиҳасида иштирок этмоқда. Лойиҳани амалга ошириш учун дастлабки мамлакат сифатида Ўзбекистон танланди. Лойиҳанинг муҳим мақсадларидан бири Ўзбекистон Республикаси ва минтақадаги бошқа мамлакатларнинг соғлиқни сақлаш тизимларини ислоҳ қилиш жараёнини ахборот билан таъминлашдан иборат. Ушбу лойиҳада Давлат илмий тиббий кутубхонасининг иштирок этиши минтақада тиббий ахборот алмашинувига ва врачлар дипломдан кейин таълимни давом эттиришига, шунингдек Ўзбекистон тиббий ходимлари чет элдаги ҳамкасблари билан ҳар томонлама тажриба алмашишига кўмаклашади.

Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлигининг Давлат илмий тиббий кутубхонаси ўз фондлари ва электрон маълумот базалари, Интернет ресурсларидан фойдаланиб, тиббий ходимларнинг касалликларни аниқлаш ва даволаш соҳасида эришилган ютуқлар, тиббиёт фани ва техникаси ютуқлари ҳақидаги махсус адабиётларга бўлган талабини қондирувчи замонавий тармоқ ахборот марказига айланиб бораётир.

ХУЛОСА

1. 1991 йил 31 августдан сўнг демократик тараққиёт йўлида ўзининг дастлабки қадамларини ташлаётган, фаол янгиланаётган мамлакатда шўролардан қолган иқтисодиётни тубдан ислоҳ қилиш, бошқарув ва тақсимлашнинг эски маъмурий-буйруқбозлик тизимини ўзгартириш, бозор муносабатлари ва капиталистик иқтисодиётга аста-секин ўтиш, жаҳон маърифатли мамлакатлари ҳамжамиятига Ўзбекистоннинг қўшилиши жараёни бошланди.

2. Ўтиш даврининг дастлабки босқичидаги иқтисодий қийинчиликлар, хусусан, маданият соҳасини, шу жумладан ноширлик ва кутубхоначилик ишини давлат томонидан молиялаштириш ҳажмларининг қисқарини умуман олганда китоб нашр этиш, чет элдан нашрларни валютага харид қилиш, кутубхоналарни комплектлаш, уларнинг моддий-техника таъминоти, ходимлар меҳнатига ҳақ тўлашга анча салбий таъсир кўрсатди.

Маблағ тақчиллиги энг аввало универсал оммавий кутубхоналар тармоғининг ҳолатида ўз аксини топди. Жойларда уларнинг сони филиалларнинг бирлаштирилиши ва ҳатто айрим кутубхоналарнинг ёпилиши ҳисобига ўтган асрнинг сўнгги ўн йиллигида 15-20 фоизга камайди.

3. «Хужжатларнинг мажбурий нусхаси тўғрисида»ги қонуннинг йўқлиги кутубхоналарни комплектлашнинг ҳолатига сезиларли даражада таъсир кўрсатди. Республиканинг йирик кутубхоналарига келаётган чет эл илмий ва ижтимоий адабиётлари сони ҳам кескин камайди. Янги компьютер технологияларидан хабардор ёшлар ўз ривожланишида уларга жаҳон ахборот ресурсларидан кенг фойдаланиш имкониятини яратишга қодир бўлмаган кутубхоналарнинг техника ва ахборот билан таъминланиш даражасидан ўзиб кетди.

4. Мустақилликнинг дастлабки даврида кутубхоначилик ишини такомиллаштириш соҳасида асосий муаммо кутубхонадаги иш жараёнларини автоматлаштириш даражасининг пастлиги бўлди. Кўпгина кутубхоналар ахборот бўшлиғи шароитида иш олиб боришди.

5. Зудлик билан ҳал қилиш лозим бўлган муҳим муаммолар қаторида кутубхоначилик ишининг норматив-ҳуқуқий базаси яхши ривожланмаганини, бу ҳолат кутубхоналараро алоқаларнинг ривожланишига ва республикамиз кутубхоналари жаҳон ахборот майдонига киришига монелик қилаётганини, кутубхоналарнинг фондларини комплектлаш иши қониқарсиз аҳволда эканлиги ва тармоқни ривожлантиришнинг ҳозирги талаблари ва истиқболларига мос келмаслигини, кутубхоначилик ишини бошқариш тизимининг идоравий жиҳатдан тарқоқлигини, бозор иқтисодиёти ва янги ахборот технологияларига ўтиш шароитида кутубхоначилик иши соҳасидаги сиёсатни, бу ишни ташкил этиш, шунингдек кутубхоначилик фаолиятини ислоҳ қилиш методологияси, методикаси ва ёндашувларини ишлаб чиқиш билан шуғулланувчи ягона органнинг йўқлигини таъкидлаш мумкин.

Кутубхона ходимларини тайёрлаш ва уларнинг малақасини ошириш тизими ҳозирги таълим андозаларига жавоб бермайди ва самарали эмас. Кутубхоначи меҳнатига тўланадиган ҳақ даражасининг пастлиги малакали мутахассислар қўнимсизлигига олиб келган.

6. Айни пайтда, республикада кутубхоначилик ишининг ривожланишида ижобий тамойиллар ҳам мавжуд. Кутубхоналарнинг моддий-техника базаси ва фондлари ҳолатининг таҳлили Фанлар академияси тизимидаги кутубхоналар, олий ва ўрта махсус ўқув юртлари тизимининг кутубхоналари, янги ташкил этилган тузилмалар (бир қанча ихтисослашган академиялар ва институтлар, банклар, вазирликлар)нинг кутубхоналари анча қулай шарт-шароитда иш олиб бораётганини кўрсатди. Кадрлар тайёрлаш миллий дастурини амалга ошириш доирасида лицейлар, гимназиялар ва коллежлар кутубхоналарининг фондлари ва моддий-техника базаси

яхшиланмоқда ва замонавийлаштирилмоқда. Олий ўқув юрглариининг кутубхоналари асосан компьютерлар билан жиҳозланган, уларда Интернет-синфлар ҳам ишлаб турибди.

7. Янги аср бошидан универсал илмий кутубхоналар тизимида ҳам ижобий тенденциялар кузатила бошлади. Айрим халқаро жамғармалар ва хайрия ташкилотлари билан ҳамкорлик натижасида кутубхоналар замонавий электрон ускуналар, нусха кўпайтириш техникаси билан жиҳозланди, Интернет тармоғига уланиш имкониятига эга бўлди.

8. Жамиятнинг ҳамма жабҳаларида рўй бераётган туб ўзгаришлар кутубхоначилик ишининг кўпгина йўналишларини қайта кўриб чиқиш ва янгилашни талаб қилмоқда. Биринчи галда кутубхоначиликнинг бир бугун ва яхлит андозасини тузиш лозим. Унда қуйидагилар албатта кўрсатилиши керак:

— ижтимоий муассаса сифатида кутубхона ўзини ўзи баҳолай билиши, илмий-техника ахбороти тизимидан мустақил тарзда фойдаланиб, инсониятнинг ҳужжатланган хотираси сифатида ўз асл моҳиятини тиклаши зарур;

— бутун фаолияти инсонпарварликка йўналтирилган бўлиши, яқин ўтмишдаги каби «юқори»дан кўрсатмага мувофиқ эмас, балки амалдаги талаб ва эҳтиёжларга мувофиқ тарзда энг аввало китобхонларга хизмат кўрсатиши лозим;

— кутубхона фаолиятининг халқчилиги таъминланиши, аҳолининг турли қатламлари китоб жамғармаларидан тенг фойдаланиш имкониятига, кафолатланган бепул хизмат минимумига эга бўлишлари, бошқарув тизими ва унинг фаолиятига баҳо беришга Оммавийтчилик фаол жалб қилиниши зарур;

— ўнғай тарзда ахборот олинисини таъминлаш учун умумташриф, умумистифода кутубхоналари сонини зарур даражага етказиш, махсус кутубхоналардан бошқа барча кутубхоналарни оммавий мақомга ўтказиш лозим;

— хизмат турлари доирасини кенгайтириш, техник қайта жиҳозлаш орқали бу хизматларнинг сифатини ошириш зарур;

— ходимларни иқтисодий рағбатлантириш, ишлаб чиқаришни ривожлантириш жамғармаларини ташкил этиш имконини берувчи хўжалик ҳисоби унсурларидан фойдаланиш лозим;

— кутубхоналараро ҳамда бонқа соҳа муассасалари ўртасидаги ўзаро ҳамкорлик ва интеграция асосида кутубхоналар фаолиятининг маҳдудлигига барҳам бериш керак;

— мавжуд барча кутубхоналарни, қайси идора ва ташкилотга қарашли эканлигидан қатъи назар, ягона тизим деб қаралиши лозим.

9. 2002 йил мамлакат кутубхоначилик ишининг энг янги тарихида бурилиш ясаган йил бўлди. Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Республикаси Давлат кутубхонаси ва Ўзбекистон Республикаси Фан ва техника давлат қўмитасининг Республика илмий-техника кутубхонаси негизида Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш назарда тутилган Ўзбекистон Республикаси Президентининг «Илмий-тадқиқот фаолиятини ташкил этишни такомиллаштириш тўғрисида»ги 2002 йил 20 февраль Фармони бажара бориб, Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамаси 2002 йил 12 апрелда «Алишер Навоий номидаги Ўзбекистон Миллий кутубхонасини ташкил этиш тўғрисида» қарор қабул қилди, Миллий кутубхона тўғрисидаги Низомни тасдиқлади. Ушбу ҳужжатларнинг қабул қилиниши республикамизнинг маданий ҳаётида муҳим воқеа бўлди.

10. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 20 июндаги «Республика аҳолисини ахборот-кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида»ги қарори кутубхоначилик тизимини тубдан ўзгартириш ва такомиллаштириш учун янги замин яратди.

Қарорга биноан Ўзбекистон Республикаси Маданият ва спорт ишлари вазирлигига қарашли универсал оммавий кутубхоналар тизимини Олий ва ўрта махсус таълим вазирлиги, ОЎМТВнинг ўрта махсус касб-ҳунар таълими маркази, Халқ таълими вазирлиги ихтиёрига ўтказиш йўли билан олий ва ўрта махсус таълим муассасалари ва умумтаълим мактаблари ҳузурида ахборот-ресурс марказларини тузиш назарда тутилади.

Қорақалпоғистон Республикасининг Республика кутубхонаси, вилоятлар илмий-универсал кутубхоналари, шунингдек Тошкент шаҳар марказий кутубхонаси негизида идоровий жиҳатдан Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлигига бўйсунувчи Қорақалпоғистон Республикаси, вилоятлар ва Тошкент шаҳар ахборот-кутубхона марказларини ташкил этиш режалаштирилади.

Ахборот-ресурс марказларининг асосий вазифалари этиб қуйидагилар белгиланади:

— таълим муассасалари ўқувчилари ҳамда аҳолининг замонавий ахборот технологияларидан фойдаланган ҳолда мунтазам таълим олиши ва мустақил равишда таълим олишига кўмаклашиш;

— миллий маънавий-ахлоқий қадриятларни кенг кўламда тарғиб қилиш, халқнинг маданий-тарихий меросидан баҳраманд бўлишини таъминлаш, маънавий бой ва уйғун камол топган шахснинг ижодий ўсиши учун имконият яратиб бериш;

— янги ахборот технологиялари (маълумотлар электрон базалари, интернет ресурслари) асосида аҳолига ахборот хизмати кўрсатиш;

— маданий, таълим, ахборот ҳамда бошқа дастур ва лойиҳаларни биргаликда амалга ошириш учун таълим муассасалари, маҳаллий ўзини ўзи бошқариш органлари, миллий маданият марказлари билан ҳамкорликни ривожлантириш.

Ахборот-кутубхона марказлари зиммасига:

— аҳолига ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишни сифат жиҳатидан янги даражага кўтариш, унинг илмий, таълим, ахборот ва маданият соҳасидаги қизиқишларини замонавий ахборот технологиялари асосида тезкорлик билан қондириш;

— китобхонларга анъанавий кутубхона хизмати кўрсатишдан ўз ахборот ресурсларини яратиш ва жаҳон илмий-таълим ахборот ресурсларидан фойдаланиш имкониятини бериш йўли билан ахборот-кутубхона хизмати кўрсатишга ўгишни таъминлаш;

— универсал ахборот ресурслари, миллий ва хорижий нашрлар (босма, аудиовизуал, электрон ва бошқа) фондларни шакллантириш, сақлаш ва фойдаланиш учун бериш;

— йиғма электрон каталог ёрдамида ахборот ресурсларини бирлаштирувчи электрон кутубхоналар ва маълумот базаларини яратиш;

— жойларда ахборотлаштириш ва кутубхоначилик иши соҳасидаги ахборот-ресурс марказлари фаолиятини мувофиқлаштириш ҳамда ташкилий-методик жиҳатдан таъминлаш вазифаси юкланди.

Қарорга биноан Ўзбекистон Алоқа ва ахборотлаштириш агентлиги зиммасига:

— ахборот-кутубхона марказларини белгиланган тартибда «ZiyoNET» ахборот тармоғига босқичма-босқич улаш ва уларнинг ресурсларига аҳоли кенг қатламларининг киришини таъминлаш;

— электрон кутубхоналар тизимини ривожлантириш, кутубхона ахборот ресурсларини тизимлаштириш вазифаси юкланди.

2006-2007 ўқув йилидан бошлаб Тошкент давлат маданият институти ва Тошкент ахборот технологиялари университетида «Ахборотлаштириш ва кутубхонашунослик» таълим йўналиши бўйича бакалаврият кадрлари ҳамда магистратура тегишли мутахассисликлари бўйича кадрлар тайёрлаш назарда тутилди.

Хулоса қилиб айтганда, 2006 йилнинг иккинчи ярмидан Ўзбекистон кутубхоначилиги ишида янги замонавий босқич бошланди.

Фойдаланилган адабиётлар ва изоҳлар

¹ Умаров А.А. Библиотечное дело Узбекистана: состояние, проблемы, перспективы // Интернет и библиотечно-информационные ресурсы в науке, культуре, образовании и бизнесе: Материалы 2—ой Международной конференции. - Бухара: 2002. - 24-б.

² Қаранг: Умаров А.А., Маминава И.З. Национальная библиотека Узбекистана им. Алишера Навои: история, настоящее и будущее // Библиотечной ассоциации Евразии. - 2005, №3. - 75-б.

³ Вестник. Маминава И.З. Научно-исследовательская деятельность Национальной библиотеки Узбекистана им. Алишера Навои: основные направления и пути развития // Бетгеровские чтения. - Т.: 2003. - 30-б.

⁴ Ўзбекистон Фанлар академияси Асосий кутубхонаси директорининг ўринбосари Д.К.Кудратовага ушбу параграфга таҳлилий материал тақдим этгани учун ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

⁵ Ўзбекистон Республикаси Соғлиқни сақлаш вазирлиги Давлат илмий тиббий кутубхонасининг директори Ф.В.Болкуновага ушбу параграфга таҳлилий материал тақдим этгани учун ўз миннатдорчилигимизни билдирамыз.

Муҳаррир *Ҳ. Нишонов*
Бадий муҳаррир *А. Турсунов*
Техник муҳаррир *Т. Смирнова*
Саҳифаловчи *Б. Ирисбоев*

Эркин Охунжонов

**ВАТАН
КУТУБХОНАЧИЛИГИ ТАРИХИ**

2-қисм
Дарслик

Босишга 29. 01. 2008 йилда рухсат этилди.
Бичими 60x84 ¹/₁₆. Шартли б.т. 18,5.
Адади 500 нусха. Буюртма № 9. Шартнома № 99/3.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси нашриёти.

Алишер Навоий номидаги
Ўзбекистон Миллий кутубхонаси босмахонасида босилди.
700033, Тошкент шаҳри, Х.Сулаймонова кўчаси, 33.